

PK 952
245

Зервоний ШАХ
1924 N6

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр 952 Ч-45 Інв. № 2982247

Автор _____

Назва Червоний шмех.

Місце, рік видання Л., 1924.

Кіл-ть стор. [4], 290 с. : табл.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вин № 6 (червень)

Конволют Многочисл. копієк.

Примітка:

28.02.11.

[Signature]

Рк 952
245

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

6

ХАРКІВ

1924

elib.nplu.org

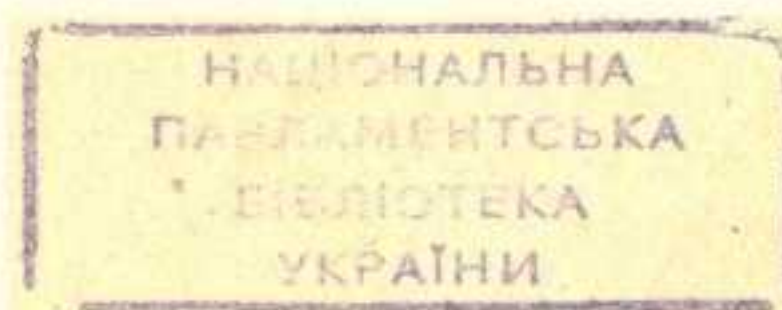
ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 6

ЧЕРВЕНЬ

1924

05 (47.714) «1924»=91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Д. У. Д. Харків, № 8790.
Зам. № 3590.

З М І С Т

	Стор.
В. Яблуненко—Галичина . . .	1
Т. Підхмарний—Пісня качагара . . .	2
М. Терещенко—Про добрих, байдужих, злих	3
О. Копиленко—Буйний хміль . . .	4
В. Роленко—Із циклю «Канада»	52
М. Івченко—Смертний спів	54
М. Бажан—Імобе з Галаму	63
М. Доленго—Срібне коло	65
Г. Косинка—Анкета	66
М. Чернявський—Старий ліс	73
Ю. Яновський—«Поетові»	76
Л. Коваленко—Реактив	77
Уот Уїтмен—Листя трави перекл. І. Кулик	84
 М. Равич-Черкаський—Єврейське питання на Україні	 90
О. Триліський—На південних степах	97
М. Шраг—Зовнішня торгівля УССР та її ближчі пер- спективи	108
С. Певзнер—Стан торгівлі й торгового апарату на Україні в 1922—23 рр.	128
В. Краснов—«Пасквільний комітет»	139
 Акад. Д. Багалій—З приводу антикритики проф. М. Явор- ського	 149
Проф. П. Кучеренко—Життя, старість та смерть в освіт- ленні науки	161
І. Єрофіїв—До питання про Кармалюка	172
 Проф. О. Білецький—Сучасне Красне письменство Заходу	 183
А. Шамрай—На шляхах до об'єктивної історії україн- ського письменства	200
М. Біч—Шкідлива книжка	212
Ол. Дорошкевич—Український рух в оцінці поміщика 80 рр.	218
 Г. Піддубний—П'ять років під владою демократичного імперіялізму	 227
 Хроніка	 248
 Бібліографія	 262
 Листи до редакції	 288
 Книжки, надіслані до редакції	 289

elib.nplu.org

ВАСИЛЬ ЯБЛУНЕНКО

ГАЛИЧИНА

Сьогодні знову, як і вчора,
Недобра вістка надійшла,
Що польським, гаспидським теро-
Горить уся Галичина [ром

Що тюрми заново ковнули
Робітників; удень, вночі...
І знову бризла кров на мури—
І знов плачі.

І знов нагайки звіря, ката,
Як змії, свищуть над селом—
І знову каторга проклята,
І польська лайка битим шклом.

І знов, і знов... і так без краю:
Все кров, і муки, і одчай—
Невже-ж даремне визирав
Народ визвольного мечав?

О, ні! Я чую, вірю, знаю,—
Немов пропелер угорі,
Летить той час, коли заграють
Над ним червоні прапори.

Летить той час... Як бистрі коні!
Останні падають борці,—
І галичанин, вже червоний,
Встає із прапором в руці.

І робітник несе свій молот,
І селянин несе свій серп:
Вони здобули собі волю
І склали свій робочий герб.

О, так! Я чую, вірю, знаю:
Немов пропелер угорі,
Летить той час, коли заграють
У нас червоні прапори.

А поки... Нині, як і вчора,
Недобра вістка надійшла,
Що панським, гаспидським терором
Горить, горить Галичина...

Т. ПІДХМАРНИЙ

ПІСНЯ КАЧАГАРА

Я—качагар,
салдат вогню!
Я—син котла
і топки брат!

Я—качагар,—
ще вище пар!
Гей, піднімай!
Вогню наддай!..

Топка—
пекло—
самумом дише—
ні! ще горячіше!—
жар:
червоний,
вогненний,
розпечений,
люто-гарячий
коло обличчя...

Піт дощем
аж очі застила...
Бий ломом шлак!
Міцніше!

Ну,—одривай!
вбивай поглибше!!
Тепер ламай!
Вдаряй!

Сахарою пашить—
він голову
хилить,
від жару обличчя
він хоче захистить...

Б'є,

б'є...

Не хочеш піддатись?!

А ну:

ще!
зуби стискає:
ще!
і

одриває
від стінки
шлак!!..

Я—качагар,
салдат вогню!
Я—син котла
і топки брат!

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО

ПРО ДОБРИХ, БАЙДУЖИХ, ЗЛИХ.

Ні, ще не всіх—
добрих,
байдужих,
злих—
чом не змогла Революція
й досі провчити їх?!

Бачив я, часом, валютчика
(грішми й хода шелестить),
збоку-ж,
на розі...
жебрак чека —
«Дайте-бо жить!»
Пузо спинилось од жалю,
серця-ж од жиру нечуть.
Витяг копійку помалу.
Добрий
такий
буржуй!

Бачив я також байдужих—
ім би хабар і авто,

а то нічого, що тужить
квилить
під тинню
хтось.
Важко з портфелем суне,
навіть важко дихнуть.
Що йому щастя Комуни?
Легко
байдужим
буть!

А коли вчора над вечір
вже одревіли гудки,
бачив я:
ситий,
безпечний,
але нестримний такий...
мимрив про спокій, про злочин:
«Хто сміє настрій псувать?!»
...Голий під ринвою хлопчик,
а проти нього—
злий,
багатий!

Ні, ще не всіх—
добрих,
байдужих,
злих—
мудра, не зла Революція
мусить провчити їх!..

ОЛ. КОПИЛЕНКО

БУЙНИЙ ХМІЛЬ

(ТЕМА ДО ПОВІСТІ)

М. Паріцкій—присвячую

З-за Басукайського лісу пахне свіжим солодким листом, полинем, соковитою порістю на багнищі, коло вільхи та верболозу. Пахне забутою передковічністю, далеким запорозьким диким полем. Басукайський ліс—на північ, за багнище й трясовину—трясовина-ж глибока, як незабутні згадки про далеке, що до себе манить.

В глибінь, в трясовину день дивиться, в зелену прорість шум поринає. Глибока, блискуча, як емаль небесна, заводь холодна розлилася в тиші, спить. Сонце скотиться до берега заводи, умирає в крові на ніч.

Очі—як трясовина, волосся м'яке—тирса у червні на цілині, що залишилася на могилах давніх, не заораних, на рівчаках—тирса. Солодкі трави і п'яний дух; кожен листочок на кущику соковитий і вимережаний—радість. Це—радість колишня, далека. Колись дике поле й розгульний вітер і од дикого поля, від прадіда до діда, від діда до батька й до сина—зашкарублі шкарубкі долоні, мов осіння стерня і міцні ноги, щоб гнати гони з косою. Од дикого поля до сина—відьми, відьмаки, лісовики та мавки, воріжки, пристріт, папороть—чарівна квітка.

Це цілина—передковічна селянська істота, в міцних ногах, в шкорубких долонях, що гнала пуди хліба кудись по залізниці панській, а залізниці на чумацькі шляхи сіли. Так колись сіли пани на вільну землю дикого поля. На цілині, на могилах незаораних ще росте тирса давня, як селянська шкарубка істота.

Басукайський ліс якраз до села підбігає з півночі і біжить мережаними верхівлями синіми в далеч, виграненим листом шелестить. Напружує сили земля, тримаючи дерева. Од села до лісу дорога втинається тупо, а далі—поміж кущі лісом.

Матюкнувся про себе Семен, а потім зашепотів злякано:

— Прости мене грішного, господи! Та й волів же і гарби заберуть ...щоб їм руки повсихали!

Семен—на хутір до лісу. Хутір—за селом по дорозі в ліс.

Приїхав додому, злий, робив широкі рухи руками, а як роспріг коней, стьобнув одного батогом, кінь злякано рванувся:

— Стой, халера!

І ще раз оперішив. На призьбі мати, прошамотіла йому беззубим ротом. Не глянув на неї:

— Зубами вдержу, а не дам, душу з мене візьмуть... за печінки-б їх узяло.

За повідки спітнілих коней—і повів на луки, щоб звідти до косарів—кінчали сьогодні пшеницю. Пил покійно, м'ярко підіймався й лягав, а з трави пахло медом і бур'яном.

Назустріч їхав Гаврило Захаренків гарбою, забирати копи. Пара молодих лошаків дружно впіралися в пил ногами, а гарба визвонювала всіма гвіздками й колесами весело. Зупинив його Семен. Розповів, що там вже був загін, що бешкету наробив, лихо та й тільки!

— Так говорять, що в нас будуть, панам все віддавати, повертати і хліб брати будуть, що на їхній землі.

Стягнув, лоба в зморшки Гаврило і незвичко, напружено почав думати:

— Та ще говорять заложників беруть.

Семен далі повів коней, а Гаврило сіпнув віжки. Сіпнули коні гарбу, а він міцно в руці пужально стиснув:

— Заберуть все... хе!

Тільки з війни повернув недавно Гаврило та одружився і ось тобі на... Заберуть назад коней, віялку...—ого-го.

Несподівано схопився на ноги, так що коні озирнулися, став на гарбі, вигукнув—віжки, як струни—і коні пострибали хутко, залишаючи позаду гарби хвіст пилу.

За півгодини звістку всі знали. Лаялись, не вірили. Хто зна, може так пустили...

Та Гаврило вирішив з кіньми дома не ночувати, а з ним ще багато хлопців. Бо вже звикли: вночі потиху в'їздить загін, а на ранок чекай, або у підводи, або мобілізація, або давай контрибуцію, а тут косовиця, возовиця...

Вже сонце за обід перегнулося до полудня, вже з багнища потягло вохким духом.

Тоді тривога враз упала на Загуляївку. Тоді Гаврило і ще багато хлопців покинули копи й погнали коней до Басукайського лісу, щоб сховати їх там. Промчали мимо Семенового хутора, за річку, повернули і стежкою, а потім навпростець. Біля Болотяної балки позлазили, попутали, потреножили коней, залишили кількох стерегти, а сами в село через брод.

Так не раз спасали коней від мобілізацій та підвод, то може й тепер. Пішов і Гаврило поглянути, послухати, що робиться на селі. А загін якраз промчав село і повертав назад.

Бо капітан Вахомський має свою вдачу і часто робить різні несподіванки, і загін до цього звик. Ось зараз він проробив один з своїх маневрів—враз зробити заколот в селі, а потім починати вже справу. Він вихопив шаблюку, звичайним рухом поправив кашкета на голові й вигукнув фальцетом щось дике.

— Га-а-а-у-у-а!..

Сіпнув поводи—кінь знявся цапа, підстрибнув під острогами і нагайом, рвонувся по дорозі. Широкий шлях закурився злякано пилом, зарядів кінськими ногами і хутко побіг поміж хатами.

Загін божевільно гукнув, зламав кряди, примружив очі і з шаблями в руках, копірснув дорогу пилом. Де-хто вистрілив кілька разів угору. В одну мить промчали мимо волости й церкви, промчали село—тихо. Вже на другий бік села виїхали: степ

розхристаний, непокірний, цвіркотить і б'є настирливим одноманіттям—брамою синьою—ліс.

Повернули назад до церкви й до волости—потиху поїхали на розпарених конях, инколи тикаючи, гукаючи на хати, а хати блимали ляком примружених очей.

Сторож волосний, Свирид, без шапки, біля ганку вклонився й пасма волосся білого впали на очі. Вицвілими очима сивими поглянув, зміряв загін. Одну руку за пазухою тримав, а друга тремтяче висіла. Вахомський впритул під'їхав, так що кінь його духнув гарячими ніздрями у обличчя Свиридові, і він трохи поступився:

— Смотриш! А старшина ілі там хто-їде?

Свирид руку з-за пазухи витяг і взявся за бороду:

— Та у нас, так што й немає...настановили одного сходом, а він не хоче... так що неспокійно той... еге...

— Еге-ж... Давай его сюда... да живо... людей собірає сюда... на носках.

— Та воно так што косять і возовиця—знаєте, годинка—на степу всі.

— Не разгаварівать... Ану проводіть его... чтоб не разгаварівал... а-а!

Вилаявся Вакомський гостро, почервонів. Двоє кинулось до Свирида й оперіщили його нагайками. Він хутко пішов, а вони з сміхом гналися й били, аж поки він не вбіг до когось у двір. Тільки встигав переступати ногами, та затуляв руками сиву голову, примовляючи:

— Синочки... си... си... Ссукини сини... катюги... з очей сльози.

Свирид по-за городами вийшов і побіг шляхом до Семенового хутора. Бо Семена на старосту обрали.

Покурилося шовковим пилом, під ногами плутався свіжий соковитий бур'ян. Сонце просмокчувалося в траву, билось на гнідому обличчі, на мережаній шиї діда.

Гаврило обережно, похмуро повертав у село. Річка за спиною блиснула мідною лускою й синявою смугою крищі, недалеко починався вигін і хати.

Підійшли. Дід Свирид якомсь незвично хитався і хотів пройти мимо, схиливши голову. Засмажені тютюновим димом вуса, руді й корчуваті, а на шиї фіолетова смуга—кров запеклася під шкурою.

А Гаврило собі йшов, думав:

— Трави добрі, скошили... хліба... Літо—давно такого не було... от тобі й забрали панську землю і обстроїлися люде... А оддавати... не оддамо... собаки-б їх!

Черкаючи постоломи землю, вже минав дід Гаврила, потім враз хутко підбіг до нього, зворушливо, уривками заговорив:

— Синку мій... та господи-ж, та ніколи-ж ніхто не бив... Скільки живу ніхто не бив... за діло, а тут, та глянь, та поглянь!

Розстебнув сорочку, підняв її до шиї, повернувся спиною і очі аж круглими стали у Гаврила. Стареча спина дідова, з'орана зморшками, кістки випинаються на худій спині, а спина вся сполосована червоно-синіми смугами, побита до крові нагайками.

Зібгався увесь Гаврило, щось немов ударило його, а дід сварився. А по щоках дитячі сльози на бороду, на вуса зі счервонілих повік.

Ніколи Гаврило не бачив таких сліз. Щось вигукував, говорив дід, щоб їм і на тому світі... Сварився у бік волости:

— Не піду, не піду більше... скажу Семенові, нехай іде, а я піду в ліс, он туди...

— Ідіть діду до Болотяної балки: там хлопці з кіньми, і мої там... прийду і я туди, переждемо...

Спіраючись на ціпок, почвалав далі дід. Коли підійшов до добре зробленої хати Семена і великого подвір'я з повітками, клунею та сажками, собака кинувся, натягаючи ланцюг, а кілька менших вибігло назустріч. Вийшла Сонька—дочка—пішла в хату, поклікала батька:

— Ідіть, там вас треба... старосту... сход скликати, приїхали.

Семен не питав хто, тільки очі стрибнули на Свирида, на хату:

— Та-а я-ж тут що?... я...

— Старосту требують... Сход треба...

— Та який я староста... і ти лихо... і ти-ж хоч оповістив всім.

— Ні!

— Так біжи хутенько...

— Ні, я не піду, не хочу... годі з мене, мене вже вгостили нагаями. Піду в ліс, там говорив Гаврило, хлопці з кіньми біля Болотяної балки, піду туди... хай їм сукиним синам!

— Та як же воно... може-б...

Але дід суворо:

— Сказав, що не піду... бити на старості літ...

Побіг у хату Семен і вибіг у двір з накиненою на плечі свиткою. А Свирид повернув ліворуч на стежку до лісу й там поринув. З вітів зірвалася зграя гайворіння з молодняком і кружляли, кружляли у заплутаних колах, у повітрі, так само, як у заплутаних ходах під сивим волоссям кружляли неповороткі думи у голові діда. Вимережані листки чіплялися йому за голову, за шию. Шелест життя у кожному листикові, і життя буває, ллється соками у кожній билинці і у велетневій дубі. А Свирид йшов похмуро з бровами білими, що впали на очі наївно сизі, дитячі.

Хлопці напружено повернулися, почали розпитувати:

— Не знаю.

І важко сів дід на пеньок. Хлопці наполовину вкрили вже куріня, чекали на Гаврила та інших. Насмішкуватий, веселий менший брат Гаврила, Антон—не втерпів. Він саме тоді був у селі, коли Свирида казаки нагаями гнали, і хлопці вже знали про це і не дивувалися, що дід прийшов. Антон підморгнув:

— Так, значить, діду, вам козаки полічили маслочки, га?

Посміхнулися стиха. Дід мовчав. Руденький і рухлявий Серйога тоді:

— А-я б ото не дався, повернувся та в хряпало як би блиснув одному, та другому!

— Ого! вони-б тобі враз ряшку знесли...

— Овва, наче я такий як дід!..

— Його-ж ряшку шабляка не візьме—ха-ха!...

— Не дуже там!

Повернувся Сидір:

— Покиньте зуби продавати, знаємо, що дешеві у вас. Ось перебили роботу... а ви чортівню верзете.

Змовкли. Синьо-сизим вохким оком вечір глянув крізь дерева. З болота понесло вохкістю, запарувала земля й розлилася пахощами. Сидір знов повернув темну, м'яку, як пушок, бороду, сиві очі:

— От хай їм аби-що, перебили... земля так пахне... гарно пахне земля—травою...

І він повернувся, ліг на живіт, а голову сховав у траву.

У напівтемряві топталися дядьки біля ґанку, посміхалися собі у вус, коли Вахомський проголосив, щоб все майно, забране у пана, було на завтра знесено, зведено скот і вся зброя була у нього.

Кінчив, спустилися з ґанку, пішли з Семеном убік. А за огороди виводили хлопці коней, виганяли корів, сідали на коней охляп і їхали до броду, до лісу, до Болотяної балки.

Сперечалися де-які дядьки, а особливо, що з хуторів, мов нехай вони тим добром собі пельку заб'ють:

— Мо' воно власть і нічого, не гірше-ж советів!...

— Яка власть?... давай яку вгодно власть, аби наша власть! А раз у нас беруть, значить не наша... Нам слободу, нам власть, щоб котора нас не трогала і котора правильна власть.

А дядьки по-за огородами в ліс, кожен зброю брав—обріза, або хоч дробовика. Вже з гущавини лісу почала лізти на село темрява, потроху робилася густішою і в ній поринали хати, дерева... Густою червоною міддю палала зоря. Заграли на скрипку цвіркуни. На яру прогукав пугач. Заблимала, загорілася над обрієм велика невідома зірка.

Бачив Гаврило, як після розмови Вахомський і ще двоє офіцерів до Семена на хутір поїхали, а потім піп і дяк пішли туди. Салдати по хатах розташовувалися, хазяйнували.

Прийшов додому Гаврило. Вдарив хатній дух, житнім хлібом запахло. Батько стурбовано стогнав, жінка чекала на нього. Підвелася назустріч Мар'яна, до нього. В радих, спокійних очах турботу прочитав. А радість—бо живіт випинався; раділа, коли там ворухнеться, і очі вохкі-вохкі—погляне на Гаврила—і аж зажеврється—бо мати світиться радістю. Очима баб'ячої покірної любови глянула. Сів Гаврило. Зашепотіла, заговорила з трівогою:

— Може-б Антон сам у ліс, а ти не ходив бы, боронь бо... чого небудь.

— Піду сам... хто зна. Та воно, покип'ятяться й пройде... А що-ж? Кони давати, отуди. На фронті був! Для кого? Що наю? Не дам! Поїхали до Семена і піп пішов. Лижеться Семен до панських п'ят.

Трава м'ягко лягала, нагиалася під ногами, шаруділа; десь в очереті качки крикнули хрипко й несподівано. Зійшов у балку. Між деревами заблимало багаття, незграбні тіні від дерев і людей. Котрий лежав, котрий сидів біля вогню. У чавунові булькала картопля. Дід Свирид задумливо дивився на вогонь, у люльці тріскотів тютюн. Підійшов Гаврило—підвелися з цікавістю—подумав трохи, скрутив цигарку, припалив з вогню, взявши жарину шкорубкими пальцями вузловатими, промовив тільки:

— Пагано!..

Поворухнулися й неначе хотіли ближче сісти до нього. Чомусь тільки від нього чекали поради. Глянув Гаврило на небо—там на чорному, мов метелевому, небі передзвонювали зорі.

— Привести скотину й знести зброю приказано..

Дід Свирид не витримав, плюнув у бік, обтер свої засмажені тютюном вуса:

— Нічого не повертать і всьо... годі! Нехай не дуже, хазяїни найшлися..

Плямами вогонь падав на обличчя, воно стало червоно-мосянжовим, говорив голосно—всі проснулися. Руда борода, що спала біля вогню, закривши голову лантухом од комарів, підвелася й розплющила сонні очі:

— Та воно знаєте спокійніше, коли...

Молодші хлопці перебили йому:

— Знаємо, а з чим останемся? Хай вони без якономій поработують, не дамо й край!

Бачив, як горіли очі на вогні. Сторожка—тиша лісу вигукувала луною, коні сопіли недалеко, перестрибували спутані.

Антон підійшов до Гаврила:

— Гаврило, підемо з Серьогою, принесемо сюди гвинтовки й патрони, що на городі заховані. Придадуться. В лантух—і вшкваримо!

Подумав:

— Та може не треба... хто зна, як воно там...

— Неначе нам новина вночі! Так проліземо, що й собака не гавкне.. Правда, Серьога?

— Верно! Обделаєм дело в первий сорт, сто чортів йому в пуп, ще й самогону притарахтаримо.

— Ну, жарьте!

— Дуй, братва, попадьош не воротішся!

І за хвилину, насвистуючи, провалилися у темряві насуплений лісу. Тільки Антон намацав нагана в кешені, а Серьога почепив на плече коротенького обріза. Сидір повернув голову до Гаврила:

— Гаврило? Коли вони поїдуть? Хоч до чорта в зуби! Перебили роботу..

— Не знаю... мабуть, буде нам з ними, бо офіцер, як видно, сука, і злісно плюнув, ліг на траву Гаврило, недалеко від багаття, загорнувшись у свитку, а Сидір дивився в небо довго-довго. Зітхнув глибоко:

— Ну й хорошо-ж! А вони не дають работать.. А як там Варка?.. Гаврило, люблю я дерево всяке, люблю, коли пахне, люблю, коли бугай водяний кричить... Люблю...

Сіріла його м'яка борідка, сірі очі замислено блимали, дивились, як там отарами повзали зорі.

Хіба добереш, що за думи виструбують отам у голові, під лобом? Десь звичайні шуми, міцні запахи, а з голови дума звичайна, як столітні незмінні села, як оті каганці, що до них знов повернулися. А тут пани... не розбереш. День розцвіте—забудеться—чи ні?

Бо ондечки дід Свирид ніяк не засне, сидить замислено на пенькові, дивиться кудись, підставляє груди повітрю, пахощам, дурненькому

вітерцеві. На вогонь злетілися метелики і тихо, покійно палили крильця перламутіві, а жуки з густо-басовим гудінням з розгону перекидались у вогонь. Подивився дід у темряву, що стіною нависла, прошепотів з серцем, тихо-тихо:

— Немає літ... ех! Попадись ти мені, пошматував-би на клаті, хоча-б ти й сам єнерал!

Жук перекинувся, обпалив собі крила, впав біля ніг Свиридових і знову поліз у вогонь. Дід стріпнувся, простяг руку, жука взяв, промовив:

— От дурненький, куди-ж ти у вогонь, згориш, бідна тваринко, от нерозумна! Ну, йди, йди..

Кинув жука у кущі і якось зібгався увесь, перекривився од болю, кольнуло йому в спину, в плече. Біля нього молодий хлопець гриз окраєць хліба, смакуючи й присапуючи. Гаврило підвівся й повернув у кущі до стежки:

— Ти-ж куди це, Гаврило?

— Та піду, не спиться... Повернуся зараз.

— Ти це там той... як його...

Не кінчив Свирид і підкинув хворосту у вогонь. Та Гаврило й так розумів. Він поміж кущами, у темряві, вийшов на стежку, що йшла на дорогу, і попрямував до Семенового хутора. На огороді переліз через тин. Густа темрява, тільки жовтими гарячими очима з хижим блиском горять вікна...

— Бач, то каганця палив, а ще й керасини дістав.

Доповз до кущів бузини, що біля хати. Собака мовчав. Кущі збилися до купи байдуже-суворо. Гаврило поринув між них. І тількищо хотів підповзти до вікна, коли враз одчинилися двері—вийшли Вахомський, Семен і один з вартових. Вахомський голосно:

— Разставіть караули за селом, і там около брода і лесу, нікого не випускати, арестовувати!

Вартовий сів на одного з коней, що стояли недалеко біля ясел, сів і потупав у темряву, пильним шляхом. Собака рванув ланцюг. Гаврило до стіни прикипів. З куща впала на обличчя холодна свіжа роса, а на небесних гонах так задумливо перегукувались зорі. І вітер з степу, вітер тихий долітав до Гаврила, що хотів послухати розмову.

— Так што, ваше благородіє, і де-що взяв, тут, конешно, як усе брали, то я вам скажу, невозможно. І так што доложу вам, немого...

— Хорошо... потом посмотри́м і может быть... Да, так значіт туда, в ту сторону, хорошо.

Махнув рукою Вахомський у той бік, звідки зараз прийшов Гаврило. Махнув рукою і зник у темній плямі дверей.

З-за куща Гаврило заглянув у вікно, в хату, присів, щоб не нагинатися, у кешені придавив ногу, револьвер поправив; прилип очима в скло. Вахомський сидів у спідній сорочці, на столі вечеря й самогон, чи вино. Біля нього увивався дякон, заглядав у вічі, запобігливо посміхався.

Увійшла Сонька і поставила щось на стіл, хотіла йти та Вахомський схопився, впіймав її за руку і потяг до себе. У неї хутко, хутко, крильцями затріпотіли вії. Семен щось почав говорити, а той кинув йому:

— Пщол—без тебе!

Посадив дівчину на коліна і хотів руку їй за пазуху засунути, та рванулася з рук, а він її міцно держав. Сидів він саме на покуті, за спиною висіло з півтора десятка образів, а згори звислася велика, важка лампадка.

Налив чашку вина собі Вахомський, а другу поставив для Соньки. Дівчина злякано відмовилася, дивилась мати з кутка, з очима повними матернього ляку. Він вдарив кулаком об стіл, почервонів і вищкнув:

— Пей, когда военний наліває! Пей за Росію, за добровольческую армію!

Підняв руку, ще раз хотів ударити кулаком, чи щось крикнути, та зачепив лампадку, з неї вилетів червоненький стаканчик повен оливи, олива вилилася й струйками полилося йому на голову, на шию, на обличчя. Сонька схопилася і втекла в другу кімнату. Він оскаженів. Піп, дяк і Семен підхопилися з-за столу, бо він схопив настільника сіпнув і вся страва полетіла геть на долівку. Почав витиратись. Другий офіцер голосно сміявся. Олива розмазувалася по обличчю...—Ще більше розлютовано зірвав лампадку й кинув її в куток, так, що аж піп ахнув.

Гаврило за вікном сміявся і вже хотів іти, коли собака на ланцюгу почав валувати, а дві менших побігло на вулицю.

Тупотіння коней по дорозі до хутору, вже біля хати. Двоє по боках верхи, а між ними видно заарештований. Підїхали, прив'язали коней і пішли в хату. Знов до вікна Гаврило і... вже не чув ні собак, ні одноманітної тиші—між двома вартовими стояв Антон і тремтяче дивився на Вахомського своїми веселими очима. Один з вартовиків держав у руках, у лантусі, кілька рушниць, говорив, вказував на них, на ліс, показав нагана. Вахомський наказав йому поставити рушницю йти, а другий залишився. Той вийшов, одв'язав коня й хутко поїхав до села.

Вахомський, весь час витираючи оливу, підійшов до Антона:

— Фамілія?

— Захаренко!

— Ти ето зачѐм ньос, куда?

Мовчки Антон блимав очима. Нижня губа йому тремтіла.

— Говорі!

Обличчя налилося кров'ю. Не тямлючи себе, Вахомський підійшов:

— Не скажешь? а, молчишь!

Розмахнувся і вдарив кулаком у обличчя. Трохи не впав. Антон схопився за щоку. Гаврилові піт виступив на лобі, на шиї.

Хтось підійшов до офіцера, щось хотів сказати:

Уходіте, не мешайте ето дело военное!

З дверей глянула Сонька, Антон зиркнув на неї, якось боляче напружився увесь, хотів тримати себе сильнішим.

— Ну, ми ему допрос сделаем сейчас... Ложись... ти мне скажешь всьо... протів власті!

Шарпнув Антона за руку вартовий, другий офіцер підійшов і самозадоволено чекав:

— Ну, ну, товарищ, поворачивайся!

Антон стояв, вартовий знов сіпнув, а він вирвав руку:

А, ти ще сопротивляться!

Заревів звірем Вахомський і тільки хотів ударити його ногою в живіт, коли розчинилися двері і з'явився на порозі Гаврило. У одній руці наган, у другій бомба:

— Руки вгору... ні з міста—двінешься,—зразу укладу!

Оглянувся Антон, мов не повірив, а у Гаврила очі, мов вугілля, од злоби. Вахомський шукав очима зброю, Гаврило помітив:

— Ворухнись тільки—ляжеш на місті! Антон, забирай все оружів в кого яке, все!

Антон позабирав все, держав у руках пояси офіцерів з револьверами й шаблями:

— Забирай у цього!

Кивнув на вартового. Антон зняв з вартового рушницю й поклав у лантух, витяг револьвера, а проходячи мимо попа, не вдержався й чихнув, бо бідний попик зблід, тремтів і руки, мов на молитву, до бога підняв.

— Ходім! Тільки ви мені двинетесь з місця, бомбу у вікно.

Погрозив бомбою й зник за дверима, підпер двері кілком. Собаки лютували, Антон поодв'язував коней, підвів одного Гаврилові; а двох собі взяв:

— Сідай!

Сів Антон, Гаврило поклав йому зброю, пояси офіцерів, а карабини забрав собі.

— Паняй!

Але потім зупинився, зайшов у сіни. У хаті ще тихо. Голосно крикнув з сіней:

— Кладу біля дверей бомбу—одчинете, знесе разом з хатою.

Щось поворожив, підпер міцніше двері, стрибнув на сідло й хутко помчали до лісу. Над Басукайським лісом одноманітна, суха ніч, від зор мергтіло. Коні вухами пряли. Коні мчали до лісу. Проснулась давня степова душа, проснулась і у Свирида, що свою думу думав, покірну селянську душу, що вросла в землю за тисячу літ.

Іхали мовчки, а коли злазили з коней, Гаврило:

— Ех, заварили кашу... буде тепер діло!

*

День розцвітав, як рожа. Росяні дерева заплелися косами туману, і напоєні трави тяглися вгору. Це там, де душа степова загорілася болем, де села в землю вросли. Йшов день тихий-тихий. Небо аж боляче блискуче в блакитній ширі і далі. Село,—де проснувся біль забутий, приспаний. Над Україною згвалтованою, стоптаною, з дорогами тупими в лісі і гострими в степах—од села до села, до залізниці багато верст—не перелічиш, не визнаєш—це не чумацький шлях од Криму на Слобожанщину, ні—розбіглися шляхи дорогами до сел, до болів селянських з каганцями й житняками і хатою, як хлів.

Чортова наша дичина!

Антон з Серйогою про вчорашні пригоди. Безжурно реготав Антон:

— Ох і ряшка-ж у нього, ой харя-ж, та оливою облита, та п'яна. Як крикнув Гаврило—руки вгору—ряшка расплилася, очі вилізли. Поприсідали, ха-ха.

- Ха-ха! Нагнали холоду!
- Коней брали, а ті й не пікнули.—Бомбу поклали!—Налякав Гаврило, а бомбу за пояс і поїхали.
- Значить, у вікна вилазитимуть.
- Дядько з русявою бородою поглянув:
- Чого вони там розходилися? Раденькі, що..
- Та що-ж їм плакати, чи як... нехай собі.
- Земля пахуча, міцна. Хліб з золотими переливами. А з-за лісу
- вітер, як дитина, радісний, розхристаний, рожевоощокий.
- Гаврило до діда:
- Що, діду, огирів привів, бачите?
- Свирид поглянув ще раз:
- Бачив... суком вони стануть поперек горла.
- А хіба краще, коли спину полатають нагайками?
- Сидір повернувся!
- Хіба не повернемося скоро? А деньки-ж бог дає. Що воно там робиться! Бач стріляють! Як там Варка... Серйога, дай самогону, дай я трохи... Не відобрали його в тебе.
- Дурний я був би—утік!
- За річкою вибухнуло пострілом, впало луною близько у провалля і пішло лісом у нетрища, потім на березі хтось гукнув злякано:
- Люде добрі!..
- Схопились за рушниці, побігли, тріснули сухі віти. Знову постріл і свиснула над лісом куля.
- З-за кущів вибіг Гордій Третяк—піт йому збігав з лоба, запилене обличчя, засмажене, мокрий. З простреленої руки краплями збігала кров на полотняні штани. Збіглися до нього. Гаврило до берегу—там вартовий пішов стежкою до села.
- Зав'яжіть руку... воно не дуже болить!..
- Дід одірвав шматок:
- Еге-ж... що-ж його покласти, павутини-б треба, немає близько, ось подорожник... коли-б до баби зразу.
- Зав'язуй!
- Обличчя стемніло, зблідло в Гордія. Дід почав закручувати руку. Дядьки стояли важко, як роздратовані звірі:
- Гади, плазуни!
- Серйога довгими, міцними руками схопив рушницю й грізно посварився:
- Попадись мені!
- Важко Гаврило ловив уривки думок у голові, напружено думав, а воно не слухає... чорт його знає, так би вхопити кого руками оцими. Хотілося бити просто дубиною, розбивати голови, щоб кров бігла, щоб трупом (як колись на позиції) лягли...
- Гордій хутко розповідав, злякано, захлипаючись:
- Б'ють... шомполами б'ють... Стріляти будуть, одбирають... господи та... еге...
- Якось жалібно підвів руку і жалісливо й вороже говорив:
- Б'ють так ось... там щось учора було... Гаврилового батька водою тричі одливали, поки... потім помер, помер... Хату спалили,

а забирають все... трибуція говорять—забирають і грузять на підводи... скотину, та як же це, говорять бунт.

Гаврило широко плечі розправив, немов йому мало оцієї лісової гущавини, щоб розмахнутись:

— А Мар'яна?

— Голосила там баба Серафима. Чи підведеться, хто зна. Викинула дитя, а воно й ворушилося...

Одвернулися, Гаврило неначе захарчав:

— Та-ак...а!..

Цю хвилину, звідти від поля, від Семенового хутора вдарило пострілами й припало до весело-зеленої трави:

— Вони знають, що ми тут. При мені нахвалялися. Нікого з села не випускають, щоб половить живими.

Гаврило:

— Ого вони йдуть... Хлопці, займай худобу до тростянецького шляху, коней, швидче! Ми їм зробимо діла. Дамось їм в знаки!

І притих такий собі звичайний дядько, що землю колупає, що влітку засмажений сонцем, тільки в плечах широкий.

— Пагано починається!

Худобу погнали, коней повели. Шелестіла трава стигла, соковита, шию пестили кущі й одхилялися:

— Ні чорта діду не поробиш... ми їм покажемо—зараз у Тро-
стянці з худобою оставимо кілька, а сами побачимо, підводи у Тро-
стянцях дадуть, нехай!

І вітер, як весела пісня, і трава, як соковита молодиця, цілує ноги, а спітнілі губи листя, кущів з жагою шукають обіймів і туляться на плечі, обмацують жорсткі щоки загорілі.

*

Тростянецький шлях вибігає з лісу через балку. Кривулями в степ простягся, біжить хлібами стиглими, стернею. Стерня жорстка коле, а свиріпа жовтим одноманіттям в очі. Шлях через річку, через міст, річка маковіє, а урвищем земля на коліна над річкою впала, на голі м'яко-жовті глиняні коліна. На коліна впала земля над річкою фіолетових весен, і розсипалась, розплескалась ярами, долинами, шляхами. Тростянецький шлях до станції Кам'яної, що біля містечка.

Підводи одна за однією хутко. Стомлені коні важкими пудовими копитами в пил тягнуть, хвостами на мух махають, спека піт гонить.

На версту, на осідланих конях поїхали вперед Антон, Серйога й ще якийсь білявий хлопець, що инколи спиняв коня, витягав нагана і вчився влучати, стріляв у дерева, у гайворіння. Спокійно націлить, вистріле, знову вперед поїхав.

Гаврило з Свиридом і Сидіром на одній підводі. То їхали мовчки, але дід почав розпитувати похмурого Гаврила, той говорив важко,— не хотілося:

— Не вбивать—не задаром убивать.—За сіб'я... котора власть наша? Которая не трогає, котора слободу на землю дає, а приходять і забирають, та ще б'ють. Значить, що?

Зробив павзу, помовчав, потім скривлено, з болем:

— А коли мою жінку згвалтували, та й не одну мою, а батька вбили... Подарую, що хату спалили, за віщо?

— Еге...

Революцію робити з косами, з сокирами, робити революцію м'язами. А з кулеметів виглядають тисячі смертей, а у людини одна смерть, на півсотні літ життя. Ті люде знають, як під плугом пахне свіжий переліг. Висихають сухі трави, полинь гірко сіється пилом і вітер вохкими долонями верхівель не шарпає. Земляні голі коліна падають над урвищем, над рікою фіолетових весен.

... — Правильно!

Гукнув Гаврило, коли хлопці, Антон та Серйога заарештували на станції кулеметчика й потягли кулемета до возів, а інші станцію оточили і нікого не випускали.

Вартовий ще почав пручатись, хотів кричати. Серйога насмішкувато гукнув до юрби:

— Ану хряпни його хто-небудь у сурло, щоб тільки гавкнув!.. Распотеха чортова, суча провокація!

А дід Свирид, ще без шапки й досі, коли вставав з воза, перехрестився і взяв револьвер.

— А як же воно той стріляє?

Гаврило показав.

— Господи прости... за мир...

Палець зашкорублий, як земля, насилу зігнувся, щоб просунутись до собачки. Пішли утрюх просто до коменданта-офіцера в кімнату. Враз одчинили двері. Той схопився від несподіванки за револьвера.

— Поклади на стіл... ато бачиш?

Націлився. Офіцер почервонів, зблід, руки йому ніяк не слухали, а широке обличчя билось м'язами. Та перед ним стояли такі собі дядьки звичайні, у полотняній одежі, дід навіть босий. Оглянули кімнату, на плечах у офіцера погони золоті.

Гаврило взяв револьвера офіцерового, а в кутку ще стояло з десяток рушниць і шабель:

— Забери, Сидір!

А станція хвилювалася, забігали люде та нікого не випускали. Якийся старий, лисий канцелярист вибіг і почав плакати, безпомічно примовляючи:

— Я-ж нічого... ну, що-ж...

Хтось кинув з огидою:

— На чорта ти кому здався, опудало отаке...

А він ще гірше заскиглив, як дитина. Заарештували всіх охоронників. Антон, так як його вчив Гаврило, почав випитувати, де зброя, кулеметні стьожки. Все знесли до возів, запрягли брички казьонні їхніми-ж кіньми, забрали осідланих коней і всю зброю.

А там Гаврило продовжував:

— Ходім з нами!

Офіцер зробився ще менший, сховав голову в плечі, очі забігали, заблищали вохкістю. Зляканим голосом:

— Да ведь я на службе, мобілізований, за что же...

— Та на чорта ти кому здався, зробиш там одно діло та й випустимо...

— За что-ж, землячок... да я...

Руда голова нахилилася:

— Землячок... дорогой...

— А лізете!.. Сволота... гадюки шолудиві! Шкідливі стерви, а трусливі бач які. Ходім, тобі говорять! Чуєш?..

Голосно вигукнув Гаврило. А за вікном тінь майнула і впала на стіл: тінь почула, що гукнув Гаврило. Підняв Антон револьвера, упав вигук під ноги тиші і проглинула даль луного його в степу. Офіцер поточився, за груди схватився рукою і схилювся на стіл. Антон влетів у кімнату:

— Що? знатиме?

— За що, за що?.. не вбивай чоловіка, вбиваєш, він же нам нічого не зробив!..

І не скінчив Сидір, жаль було... Жити любить Сидір і землю любить, пухку землю, любить, як весна з качками летить.

І Гаврило заговорив, і дід Свирид. Антон зніяковів.

— Не знав, що тут, закричав Гаврило. Думав лихо, та чорт з ним... Не помилював-би... бач, морда яка!

— Ну, бери, Антоне, бамаги, переписувати треба буде, а оте все виносьте і телефон здійміть..

Чистий папер Антон собі взяв, а останній запалили на дворі. Одиноко згоріло все.

Написав Гаврило на великому аркуші паперу, написав літерами, такими, як зашкорублі пальці у нього на руках з мозолями, написав:

«Оце, щоб знали,
значить, землю не бери
і не лізь сволота усякая,
как власть не ваша,
і всім отаке будеть
од народа, который за
слабоду і за землю без
панів».

Поклав листа біля трупу. А Серйога з Антоном записали ще кілька круто завернутих, соковитих матюків, настромили папірця на багнет і загнали його біля голови офіцерової.

Зайшов Гаврило у телеграф, підійшов до телеграфиста:

— Постав телефон на Загуляївку, подзвони. І з карного загону поклич кого-небудь!

Той позвонив:

— Говори, що ти комендант. На станцію напала банда невідома, щоб зараз їхали сюди спасать...

Телеграфист зніяковів... замнявся:

— Ну, говори!

— Да, комендант станції... да, банда неизвестная... немедленно. Сколько душ?..

— Не знаєм, не багато...

— Неизвестно, но немного...

— Говори, щоб зразу їхали...

— Немедленно... выезжайте!..

Посміхнувся Гаврило. Коні стояли запряжені у нові казенні брички і чекали. А Свирид дивився на Гаврила, що той викликав на станцію загін:

— На війні, діду, не даром були... навчилися де-чого.

Під сорочкою серце мужицьке билось. Підійшов до Гаврила дядько низенький, маленький. Очі глибокі і плечі сухі:

— Землячок, возьми мене з собою... за свободу, харашо!

Покірливі очі вошива, гнила борідка, видно, скільки там вошей, обідраний. Прілим потом смердить і гнилим чоловічим тілом.

— А ти хто? звідки будеш?

— Курські ми, нехотя попалі, да вот не вирвусь, і обіжають, і єсть нечего, на войне-то я бил.

На своїх поглянув Гаврило, дід промовив неначе з призирством:

— Кацап, та ще й миршаве, отаке!

— Поганеньке..

— Ну, йди, тільки викупайся та переодягнись, ато...

— Да я ужо... бедность наша, неурожай, работи нет.

— Як же тебе звать, хвамилиа?

— Ларіон Толстов.

— Ларивон, добре! Антон, даси йому зброю та одержу! Та тільки гляди, Ларивон!..

— Заче́м же, ми за свободу.

Посідали на брички, сіли верхи бо стояло вже з десятків осідланих коней, вони чекали на хазяїв і рили м'яку землю міцними копитами.

-- Пускайте тих, нехай ідуть, та глядіть мені не попадайтеся!

Де-кілька душ з охоронників почало просить, щоб їх взяли. Між ними грузин, чорний, з довгим носом і сизими виголеними щоками:

— А, ти теж.. вас козаків, знаємо..

— З вами хочу.. Не хочу тут. Ти говориш за свободу і я хочу, не бойся—Грачіо сказав—значить так, значить харашо!

— Ой, гляди.

— Небойся, Грачіо сказав—не солгал, русській человек сказав—солгал.

— Ну добре, сідай!

Грачіо струнко сів на коня верхи, а решта розсілися на повозках—і коні хутко помчали по дорозі. Кулемет в середині, на підводах зброя. Всю дорогу летіли на свіжих конях, доки не доїхали до річки, у балку, за кущі. Тоді Гаврило звернув з дороги і наказав їхати за ним.—Застрибали вози по кочках, позстрибували люди з бричок, а вершники гарцювали. Двох залишили на варті, доки підводи заїхали у балку, там спинилися, озброїлись і пішли ближче до шляху; потягли за собою кулемет, набої. Коней осідланих сховали у бальці, недалеко. Залягли, кулемета сховали в траві, а трава й кущі сховали все. І було спокійно, як раніше, тільки гострі, мов ножі, очі визирали і оглядали навкруги.

Запалили цигарки. Нервово, напружено чекали, як сонце перекоїлось на полудень і збиралося, щоб його проглинув обрій і ніч проковтнула день, щоб завтра він знов народився з її чорного черева.

Чекали—дід, Гаврило, серця мужицькі чекали попасти у село, поглянути, що там. Гаврило поспробував, ще раз, чи справний кулемет, а до нього підійшов один з охоронників:

— Браток, я с пулеметом—то умію, давай вдвойом...

Гаврило насуплено:

— Не треба, з міста нікому не сходить!

Той пішов назад, здвигнувши плечима. Повернувся до діда Гаврило:

— Коли-б що з ними не той... Підіть-но, діду, скажіть Антонові, Сергію там, нехай поглядають, як тільки що—в потилицю пулю й край.

Під ногами дідовими зашелестіла трава. Повернувся, коли ось з за байраку виїхало двоє вершників:

— Тихше.

Вершники проїхали повз них і вже виринув загін,—поперед Вахомський, на своєму білому коневі. Тачанки, вози, навантажені селянським добром, а на кожному возі заложник.

Проїхали.

Враз кілька пострілів рвануло тишу, розтяло напружені струни повітря, а кінь під Вахомським став цапа і важко повалився на землю. Загін сполошився. Вахомський щось вигукнув, але нікого не бачив. Знов і знов стрілянина, заслало трохи димом. Вже злилося все у один гук, вершники повернули коней у цей бік до кущів, де-які почали тікати. Вахомський попереду в наступ з револьвером у руці.

Тоді Гаврило надавив—нервово стиснув-дзенькнув, застрекотів сорокою, застрочив кулемет, з дула з тисячі смертів поніс. Дід Свирид не перестаючи цілився туди, раз-позараз заряжаючи рушницю і посилаючи гарячі вогняні смерті.

Якийсь салдат з загону перекинувся з сідла.—Вахомський на коневі помчав за загonom, що вже розсипався по полю—навтікача; де-які побігли, або лежачи одстрілювалися. Тачанка з кулеметом зосталася серед дороги, бо один кінь лежав забитий. Хлопці посідали на коней і погналися за недобитими останками загону, що гнав прямо на місто. Попереду всіх Антон і Грачію. І тут стріляли, а останніх зігнали до кучі—душ кілька обеззброїли.

Гаврило подивився на тих, що бігли наздогін, і був певен, що Грачію не повернеться. Коли ось на його очах він наздогнав одного, блиснув клинком і той скотився з коня. Антон стріляв. Потім повернули назад. Грачію пересів на нового коня, гарцював на ньому, похвлявся:

— Хотел удрать, а мнє конь понравілся.

Хтось кинув:

— З-за коня чоловіка вбивати, звірюка чортова!

Грачію показав рівні білі зуби:

— А попадись ти єму... сразу кікнешь!

З поля посходилися дядьки, що під час бійки десь ховалися.

Пахло свіжою кров'ю. Трупі лежали инколи один на одному, незвичайно вигнувшись, де-де лежав купою мозок. Кров п'янила і заставляла гидливо одвертатися од трупів, що скляними очима дивилися в небо, або зарилися головою в пил, у траву і заюшилися кров'ю. На дереві прокричало зле гайворіння, звідкілясь собака прибігла—нюшила, облизувала кров. Чорними суворими плямами впила земля кров; скорчені руки ще намагалися затулити рану, як драглі обвисли, упнулися в траву.

Одному з тих, що пристали на станції, перев'язували руку.

Кінь з простреленим животом лежав, дивився сумними, сизими, як нафта, розумними очима на людей, у небо і важко, стогнав. У стогінах чулася мука, вона застигла в очах, виливалася слізьми. Сидір підійшов:

— Бідна тварина, бач, мучиться, стогне.

— Та ще й невинна до того...

З глибоким подихом додав дід. Потім хутко, хутко підняв револьвера, націлив у голову, одвернувшись,—бризнуло кров'ю, потекла калюжа, що її зразу всмоктував пил:

— Щоб не мучився!

Постягали одіж: персні з пальців, пороздягали трупи, постягали їх з дороги, щоб пізніше прийшли інші й закопали їх. Бо всі поспішали в село. Тільки молодь з Антоном посідали на коні, шапки заломили на потилицю і безжурно полетіло травами, яром, впало луною на сизі комиші. Задзвонив вітер у вухах:

Ой, гай, мати, ой, гай мати,

Ой, гай зелененький!

Виїжджає із Полтави

Козак молоденький.

Важко Гаврило сидів біля полу. Ось з нього по краплині, по краплині вибігає вся кров. Стріляє в мозкові, а кров в жилах, мов метал, дзвенить від напруження.

Мар'яна, ще не ворухнулася—лежала, поклавши руки по боках, ні одна кровинка не билася на обличчі—блідій тіні. Батько під образами,—лице в синяках, в ранах—застиглий. Серафима—теща, поралася і вставляла слово своє розповідаючи, сякаючись у спідницю і хвартухом витираючи слюзи.

У Мар'яни трохи-трохи щілинкою розплющені очі. Гаврилові здавалось, що вона його бачить, що у неї на сухих, як піски в степу губах инколи заворушиться слово, але вона мовчала—тільки простогне важко.

— Мар'яно, Мар'яно... Ах, ти...

І у твердій голові дума проста, кремезна—пагано без баби, а без Мар'яни й ще... Куди мужик без баби! Хазяйство без баби, як без ока, хазяйства без баби немає. Та яке хазяйство? Знає, що тепера довго не доведеться дома бути: завтра, через день прийдуть. Та й хіба не однаково—хату спалили, клуню спалили—добре, що теща до себе Мар'яну взяла.

Дума кремезна, проста мужицька дума—куди мужик без баби, хазяйства без баби немає...

— До доктора-б піти, привезти...

— Де ти його візьмеш, аж у Кам'яне треба... та він от так тобі й поїде. До баби Ониськи треба, тільки ти сам піди! Мо, зразу прийде.

Аби щось зробити, накинув свиту Гаврило, вийшов.

Баба Ониська край села, над лісом живе. В хаті не схотіла жити, землянку вирила і в ній і літо й зіму. Сива, шкіра брудна, аж лущиться, крізь лахміття світить, чорне тіло. На обличчі, мов з глини виліпленому, час рівчаком поорав зморшки глибокі-глибокі. І все

шепоче вона хряским шипучим голосом, 'все шепоче якісь слова. У землянці гнилим смердить, гнилою прілою соломою, зіллям, цвілими кутками, старечим тілом. Темно, вікон немає, а старечі, зчервонілі очі Онисьчині неначе бачуть все й знають все. На чавунчику якісь трави варить, шепоче, примовляє. Бачили, як вона роздягнеться тгола обвисле старе тіло, порепане, як кора, сухі кістки, пританцьовують круг вогню. Ну й кажуть, що чарівниця вона, і, як звичайно, бояться.

Трава росте одно літо, дерево сто й двісті літ, ріка беріг розмиває за сто літ, а скільки літ баба Ониська живе отут, у землянці?— Багато-багато літ.

Корова молока не дає, наврочили, пристріт, младенчеське, сояшниця, ще яке лихо—баба Ониська знає, зробить, хоч допоможе, хоч ні—вірять, бо це—одвічне, дикунське.

Червоні, тупі, бездумні очі маленькі, глибокі—погляне—бачить.

Біля землянки не було Ониськи. За півверстви, на луках, біля вільхи, біля трясовини її постать зісохла нахилилася до землі, до травиці.

Підійшов Гаврило. Нагнулася баба до якоїсь билинки, не глянула на нього, нахилилася поцілувала землю, поцілувала билинку, зірвала і щось зашепотіла заговорила незрозуміле устами поритими рівними зморшками проваленою верхньою губою, бо на яснах не було зубів. Зашепотіла щось:

— Шихари, ухарда, хука-ра... шихара...

Баба шепотіла, як падає осінній лист, шепотіла мертвими устами. Пожувала листячко з билинки, потім поклала своє зілля за пазуху, щоб воно там просмерділо гнилим старечим потом...

— Бабусю, драстуйте там, так що, хвора жінка, Мар'яна...

— Шихаха... ш-ши ш а... рухара... а.

Підвела очі з під сивих вилізливих брів, повернула до нього давно немите обличчя і заскрипіла, як куш у вітер вітами:

— Полічить... ха... полічить еге... Знаю, знаю Мар'яну, знаю од чого лічить...

Пильно подивилася на нього, пожувала губами, кинула підстрелено і верескнула:

— Ах, ти...

Проскрипіла й підійшла, чуть не торкнулася пасмами. Слинка підкотилася до рота Гаврилові і він одступив, бо з самого дитинства її не бачив, забув.

— А, бунтуєшся ти?, А, людей ти б'єш? Сьогодні земля плакала... га?..

Повернула й пішла до землянки, увійшла в середину, винесла брудного, вонючого чавунчика, зашепотіла свої заклинання:— Оце напій, напій, плюй...

Поглянув Гаврило—такий чавунчик, вона над ним нахилилася, пальцем побовтала... Згадав, як він у шпиталю лежав—все біле, сестри жалібниці. Дала чавунчика—він розмахнувся й кинув його далеко в траву; чавунчик покотився по кочках, вилився настій.

Баба підступила до нього. Кислим засмерділо, на обличчі у неї кожа ще більше зморшками взялася. Одштовхнув її од себе і хутко пішов назад. Коли одійшов, почув, як хряскотливо, з присвистом і шебуршанням, неначе з горлянки шипіли змії,—сміялася баба Ониська:

— Охо-рхо-рхо-хло-хлю-хо-о!...

Ще раз озирнувся. Баба нахилилася, дивилася в землю, з рота текла пінява слина, на груди, на землю—шебуршливо, хряскотно:

— Рхо-хмо-рхмо-ха-ха...

Заливалася жутким сміхом баба, хряскотіло щось у неї в горлянці, немов згук не міг вирватися легко на волю, а застрявав там у сірій старечій пащі. Десь у голові засіла міцно тривога—та він бачив не тільки відьом, а й пекло, а сьогодні криваву панахидку їм правив. Посміхнувся криво Гаврило, хоч і говорили чого багато про оцю нелюдиму, патлату бабу.

— Каркай, стара чортяко, на кутні!

Поринув у вуличку—нагнав його вітрець, що полоскав листя; потім, пританцьовуючи разом з соломинками, піринками та пилом помчав уперед. Вже заспокоїлося село, з сваркою розібрали своє добро з тих півтора десятка возів, що одбили у Вахомського—і застигло село.

Назустріч блиснули чорні, гарячі, як вугілля, очі Грачію—йшов з Антоном—і спинилися разом. Вулиця рівна, гостра. Очі у Гаврила сумні, очі у Грачію, у Антона гострі. Очі мужицькі—тайна, як каламутна вода—взнай, що там, взнай, що під чорною землею земля тайна, земля чорна. Недаром Семен од більшовиків добро в землю закопує, бо земля й Семену не зрадить, а свого земля знає, своєму земля не зрадить. Знає земля, чиї ноги її стоптали, чия кров за неї, в ній.

Грачію зубами блиснув, словами в Гаврила влучив:

— Братиш, а с темі что, которие...

— Що забрали ото...

— На ранок сход скликати... що люде скажуть, сьогодні об'явить, щоб раніш...

І пішов Грачію. Соромицьку кавказьку пісню заспівав потиху Антонові та й сміявся, та слухав мало, бо от як його до Соньки попасти? От... ще й глузувати з нього буде—така... А побачить її, хоч Семен і сказився—злий; змією сичить—зайшов, привітався, а він чортом як кинеється...

Продовжував Антон розмову з Грачію,—чорні вогняні очі Грачію в даль і посмішка блисне.

— Земля нам—ми робимо—не мішай! А земля нам—і власть—от і все. А вони без землі—ніщо, без економії... Щоб правильно, слободно і для всіх—понімаїш? Не що там, еге і все єсть...

Подумав Грачію:

— А в городе?

— В городі? там той... як його... так само нам, тільки там другі, там понімаїш? той... та на чорта нам город, до нас нехай ідуть—і амба!

— Нет, в городі там більшовики, от хто...

— Чого, більшовики за нас, а комуністи нехай комунію у городі роблять, правда? Ще-ж у них головний, що веде їх—Марксов, комуніста...

— А карашо... ей карашо... смотрі—всьо наш, бері всьо і всєх бері—всье наш, так?... і у каждого єсть, і у тебя єсть і не тронь—правильно?

— Правильно, маладець!

— А панов нет, буржуйов нет, офіцеров нет, которие по морду б'ють. Один меня у морду бил, а я его убил—нікто не узнал.

На коротких ногах кривих, рудою борідкою засвітив у обличчя Ларивон, наминаючи шмат хліба, вже в чоботях, у піджаці й шапці:

— Брат, здорово жрать дають, нажрался, во сколько.

— А їх почему бросіл?

— Волиніш, бросил, там і другой есть.

Зашкутильгав по дорозі, збиваючи пил, хилитаючись. Тулуб низький і руки довгі розмахують. Вулиця стрибала хатами, як шматтям драним, перед очима, хмарами небо посілося, пахло прілим гноем. Десь контрабасом заревіла корова і оксамитово голуби буркотали, прилетіли з степу, з стерні летіли з-за річки, де очерет мокро, сизо шелестить, очерет ворухливий, одноманітний під рудими патлами сонця.

...Над Семеновим хутором увечері шелестіло осокою, чіплялись віти за стріху, одна за одну. Трава вже вохка лежала і не чіплялася за ноги, чекала, як з-за лісу виповзла невідома велика зірка і мерехтливо загорілася холодним блиском.

Тоді Семен підкрався потиху до клуні і чув, як за кущами Антон з Сонькою говорили. Антон розповідав своє, а Сонька про батька:

— Говорить, що Гаврило бога прогнав, проти бога, і говорить, що ви злидні з дідів, прадідів, а за власть людей б'єте. А про тебе так і не нагадуй.

Говорили, сміялись, бо молоді, бо терпким, як листя дубове в росу, пахне тіло Соньчине, бо руки у Антона, як дубові віти, а губи, як молоде жито. Приснула сміхом:

— Забрати мене хотів охвіцер... говорить, кращої не знайти. Як їхав, зайшов, а я у ліс втекла. Чуть батька не оддубасив.

Стріпнувся, як куш, Антон. Гострі, як тернові колючки, очі:

— Забрати? сволоч чортова, не нагнали сьогодні.

Як шовкова трава волосся у Соньки, коли Антон рукою гладить, очі сірі—гуси у вирій, пушисті вії:

— Думаєш дамся, а говорив приїде ще... Скажений, говорив батькові, що забере.

— Однаково!... я йому, я за ним поохочуся, як собаку...

— Що?.. Гляди, тільки б'єте, крови вам мало... ех ви!..

Це Семен не втерпів, з-за клуні голова розпатлана підбігла і аж плюється словами:

— Хазяїни, власті їм, злидота чортова... Ти мені отут не той, з Гаврилом, з п'яницею! А ти, лахудрищо, додому! Пужално поб'ю, бач найшла до пари чорта на мою голову!

І хруснув хворост під ногами. Сонька в хату побігла. І синій-синій вечір, вохкий вітер з річки, цвіркуни; десь зорі билися в глибині й поринали глибше, і виривалися на волю. А далі на ранок, на обрії нашої бунтарської, повстанської країни сходило сонце, захопило ніч, запутало її промінням, креснуло світло і одкинуло ніч за річку, за ліс. Бунтарський, каганцевий край, бунтарські обідрані села—звір дикий, бунтарський шлях, запорізька розхрістана воля. Степ голий у спеку, взимку, дерево гнучке у байраці й дядько хитрий по звірячому—в хаті смердить цвіллю. Нудна хата, нерадісна, бунт з хати; з нудного, звичайного степу.

Зачепилася ніч за ранок, перекинулася на день. Зібралися люди обвітрені, чорноземлею пахнуть, пахнуть свіжим хлібом житнім і одригують борщ кислий. Порепані долоні, вицвіле волосся і шия мосянжова—масою, всією силою спільною біля ґанку землю далять. Про офіцерів, про врожай буденна розмова, а більше про вчорашнє.

Грацію до Гаврила зайшов. Моргнув, бо той над Мар'яною стояв, бо вона очі розплющила трохи, посміхнулася радо так, а очі ще немов чимсь неживим, сизим заслані й дитяча хвора усмішка на жовто-прозорому лиці.

Вийшов на вулицю, а коло двору баба Ониська. Очі безумні десь під бровами, під волоссям, під повіками,—мов під гнилим мохом ненаський гриб, сховалися, отрутою звідти визирають. Як вийшов, Ониська з-за пазухи якусь торбинку витягла, палицею посварилася, заматлала чорними сухими руками, замурмотіла й почала з хряском:

— Ха-ха-хо-о...

Сміялася так, немов хотіла проковтнути сміх, сміялася старечим ротом з присвистом, з пеньками гнилими од зубів; сміялася настирливо, так що у вухах збивався сміх у клубок і здавалося, що по кожій, під одягом повзуть якісь смердючі мурашки, воші, залишають прищі, болячки. Гаврило голову між плечі, хутчіше хотів іти. Коли з хати Серафима, вдарила руками об поли, вигукнула щось, що Ониська на її хату лиха накликає, що пропала-ж вона бідна на віки. У Грацію від огиди зуби блиснули:

— Пшла вон... сабака вонючая... пошла!

Стрункими ногами два кроки і стьобнув Грацію Ониську нагаєм по плечіх і ще раз—недорізанно, хрипло баба ростяля свою горлянку і, шкультигаючи, побігла по-за огородами, а Серафима голосила, що то відьма наврочила.

— Мазаться не хочется, ато-б я одразу.

— Не треба... Покиньте мамо, чорт з нею. Дивись, розвели!

Пішов.

Хто з дядьків батіжком цьвохкав, а хто розстебнув розхрістані груди й задумливо слухав. Сіра земля гаряча, куряві, сірі лица одноманітні, як довгий шлях.

У шухлядці голови неповоротні думи, незвичного мозку до думання. Прості думи—один та один два, прості, як математика, як ота вітка, що живе і її зрубають, як математика прості лица. А розмови про вчорашнє гудуть, перекочуються, переливаються.

— Виведіть їх сюди!

— Подав знак Гаврило і зійшов на ґанок. Вивели полонених і і поставили біля ґанку. Шестеро—злякані лица, очі бігають, бояться зустрітись з похмуро-цікавими гострими очима дядьків. Хитнулася юрба. Якась баба голосно крикнула:

— Ондечки той, ондечки, сукин син, що сувії забирал. Та прохала-ж, так надушив... спасибі Василь визволив, убити хотів... попався, голубчик!

— А отой он коня забрав... вуси ото руді... бач, а харя мов не трісне... по хряпалу його, по ластовинню!—а ондечки...

Впізнавали, лаялись; робилося душно, чухалося немите тіло, корою лущилося, лущилося. Набрякло повітря злобою, словами. Почав Гаврило:

— Оце, которі не втікли, з отряда охвицера. Ось, бач, два ще з погонами, бач—з Георгієм...

— Босяцюги, а не офіцери, ось що... злодії...

Гаврило зірвав з грудей одного Єгорія хрестик і кинув комусь, продовжував:

— Скажіть, люде добрі, що робить, щоб значить, не согрішив перед миром. Нехай мир. Бо, значить, наша земля, уласть наша і проче... і земля всьому народу.

Ще хотів щось сказати... Збігалися брови, думав, а думи не лізли в голову, не виходило: голова важка, неначе все вилетіло:

— Так ото, значить, впоследствії виходить... судить.

І зійшов униз, бо говорить було важко. Замовкли. Десь там глухо хтось говорив, що нічого з ними панькатись, але не виходив уперед.

Семен до Гаврила почав шепотіти над вухом неспокійно. Гаврило хитнув головою.

— Не лізь не в своє діло, а то зразу...

Семен одійшов. На ганок вийшов дід Свирид. Довге сиве волосся сплутане, як збита суха трава, корчі задимлених вусів, розхрістані груди. Здивовано загомоніли, бо про нього вже знали, що він їздив і стріляв, і розуміли, що цей тихий дід даром зброї не візьме, а тільки біль примусить його до цього. Степовим, чабанським голосом почав кидати слова:

— Та що там говорити,—Конешно, следствіє. Которого, що оце, забирають, б'ють нас, значить, як 'свободу дали. Земля, значить, наша... бо я старий, а громада...

Та не докінчив дід. Враз обличчя повернулися у другий бік. З вулиці бігла ростоволоса, распатлана жінка, з сірим обличчям, грубою косою. Груди їй були голі і крізь розірвану сорочку матлалися, на них шкрябини і кров. З під шмаття спідниці, сорочки—голі ноги кремезні і стегна. Молодиця бігла що-сили і на все горло різала божевільно тишу:

— Не паліть... не паліть хату, куди берете? Хазяйство... Рештантюги!—рештантюги-и... пустіть, пусті-і-ть!

Добігла до юрби в куряві, огляділась і нічого не бачила, кинулася на когось, потім упала, забила руками голими в повітрі. Очі бігали по людях. Потиху, потім голосніш:

— Не паліть... порося... хазяйство... рештантюги, хату... реш-а-у-и-и!..

Забилася в корчах у пилюці. Мовчки похмуро дивився натовп—знали вже всі, хто це, що у Сидіра спалили хату. Варку з'валтували, а вона, коли горіла хата, збожеволіла. Сидір добіг, в очах червоних вохко, неначе плавав, важко дихаючи:

— Вирвалася... що робити, господи... Варка-иха—... що робити?

Красива молодиця Варка, а в один день... Схлипував, закашлявся довго-довго, харкнув кров'ю, зажеврівся з напруження, знесилів. Кривава слина повисла на полотняній сорочці—сухоти з війни привіз.

— Рештантюги, злодії... соба-а-и!..

Не своїм голосом кричала. Сидір навкруги поглядав чужими очима. Набрякло повітря, гостро сонце кололо:

— Люде добрі... люде...

Підвів голову враз Сидір і побачив біля ганку полонених:

— Ото вони там... дайте їх... дайте... я!..

Побіг, протискуючись до ґанку. Гаврило там стояв. До ґанку почали ближче підступати, присуватись похмурі злі обличчя тих, що найбільше постраждали.

— Так що з ними, миряне... я той...

Глухо здалека наче хтось вигукнув:

— Що?.. знаємо їх! У зуби дивитись... убить!..

Сильніше, ближче, густіше:

— Убить... убить!..

Підсовувалася юрба, оточувала колом, Шалені очі проколювали, пронизували постаті полонених, міцніше, голосніше:

— Убить.. уби-и-ить!..

Звірем ревнули, з багатьох грудей вирвався звірячий, дикий, хижим поклик вимоги крові, помсти, що переплівся з божевільним вигуком Варки. Переплівся, кудись полетів:

— Смерть, убить... убить...

— Мене до них пустіть, мене... жінка де... хата!..

Сидір перший побіг. Ревучи, юрба посунула за ним. Піднялися руки і застряли моління у тих—на ґанку: клекотало, билося в повітрі, хряск, глухі вдари кулаків, дрючків, ніг об тіло людське, м'яке, що з нього осталося тільки шмаття. Дух крові з потом дратував ніздрі:

— А-а.. д'ех... га-ах!..

А небо синє-синє-холодно-металневе, як загартований, гостро-на-гострений клинок, звисало байдуже.

Телефон задеренчав дрібно дрібно—глузливого сміху камінці розкидав. Вахомський взяв трубку правою рукою, ліва перев'язана висить, поранена. У трубку гукнув, а звідти шепеляво...

— Віктор, ти?

— Я Александр, что?.. Сегодня? С шампанским, чудесно! нет, нет, не поеду... Интересно очень?.. хорошо... пальчікі обліжу... ха-ха! посмотрим а? Нет, шампанское твое... ха-ха! В «Аврору» обедать буду... да... да... убить вечер... Прощай!

Трубку поклав. Двома кроками до столу у трьохверстку носом. Щось одмічав, у лісі якісь крапки ставив, дивився на дороги, на хутори, блукав очима круг Загуляївки. Схопився, почав міряти кімнату кроками, сів. Його розбили, його загін рознесли, обдурили—і хто?.. Як, як тут? Плювать! Говорив—не панькатись з мужиками. Злодії, ворюги—тепер мають... Ех Росія, Росія... Клубками напливали думи, вихорем—а чорт!—Витяг прекрасно оброблену коробочку слонової кости, японської роботи, підніс до носа біло-блискучого порошку—сів, голову на бильце крісла одкинув—безладдя з голови вилетіло, турбот немає—все ясно. Грюкнув столом, згук на вулицю вилетів. Світлом зайнялося мрійне, спокійне місто. Ув очах загорівся слизький, штучний блиск, огидливо холодний, руки впали, голова до трьохверстки, а очі нічого не бачуть... знову впала на бильце. В голові забігало, заворушилося там десь, неначе живе в мозкові, бо не добереш, тай наобридло. Де та Росія? За яку Росію? Дали б жити спокійно—якономія у Тульській губернії-о! І вже ось шість років—війна, тривога, команда, вбивства. Десь жінка—так і не взяв, де... І все, як заведена машина і вся—тривога. А за якономію...

за жінку... за Росію... Чорт її знає—чи вошива Росія з бунтарем дядьком, що землі-вимагає, і мабуть жінку вбив, чи... а що-ж ще...

— Сволочі! А... вошівіє... раби!..

Рука Вахомського на мапі, рука закрила пів губернії, пальцями в ліси, в межі, в річки вп'ялася. Очі кудись в даль, очі слизькі. Кулак підвівся знову, гепнув по столі, по тому місці, де Загуляївка.

— А-гах!..

Підніс хутко, по дитячому, руку до рота, отерпла аж, так гепнув... Він покаже, о, він їм... І погроза застряла в горлянці, тільки ще холодніше і гостріше в очах. Рука на мапу впала, закрила пів губернії з межами, лісами, з якономіями, з вошами, каганцями, відьмами, бунтарями. На бильце крісла голова лягла, заплющилися очі: в мозок літепло таке весняне, прекрасне влилося, звідти по жилах і картина—одна, друга, прекрасні картини—хутко, хутко, не помітиш, які... Голова на бильці непорушна замислилася у далеч, навіть ухмилка, навіть... А ось брови збіглися, зламалися нервово, посередині проткнулися зморшками, дві зморшки страдницьких од уст униз, перекривлене лице, мов машкара; кожен нерв, кожна м'яза напружилася. Рука пальцями вп'ялася в папер, рука, як дуб, кістяк; бліде обличчя в сціплених зубах, скривлене... Біжить, зі всієї сили біжить, падає... зграя за ним—бородаті, чорні, женуться, наздогнали, б'ють!.. Ой, ой (простогнав)... в тім'я, в п'яту, в руку, цвях—учверть аршина заганяють, заганяють гвіздки... Хс-хо... признавайся, пан!.. ану, ще йому жару піддай!—А роти, а пельки... уже повертають гвіздок у мозкові, повернули, перерізали жилу... ще, ще.

— Ой... ой-а-а!..

Рвонувся—полетів униз, униз—на скелю... раз—упав. Рука сама зібгалась в кулак, як залізом схопила папер мапи, вирвала клопот губернії, перешматувала її надвоє і лягла на револьвер...

А двері з рипом впустили полковника з викоханими сидуватими вусами, із очима старого роспусника:

— Капітан, в чем...

Черкнула повітря рука з револьвером, з горлянки дикий вигук і злякані очі—підполковник не встиг договорити—перший, другий, третій постріл. Клапті одвірка полетіли, цурупалками кинуло на підполковника, він упав і виповз за двері. Збіглися зо всіх боків, варта оточила будинок, біля дверей кілька душ озброєних стало з револьверами на поготові. Капітан Вахомський розпатланий, як общипане кошеня, зсутулений, виповз на тремтячих ногах, з розгубленими очима. Йому крикнули:

— Ні с міста, капітан!

Але він був уже беззбройний, бо револьвер безпомічно лежав на долівці в кімнаті, з рани кров просмокталася крізь бинт. Тупе обличчя, чудно, як зі сну, дивився навколо себе, мурмотів:

— Позвольте... в чем, то... нападеніє, повстанці!..

— Нет, г-н капітан, ви арестовани і я ставлю вам на від...

— ?

— Оставьте меня с ним одного, заберите его оружие!

На столі, на мапі, роздерта, розчавлена частина губернії, немов хто туди пазурі загнав свої у оті села, хутори, що там так спокійно лежать. Полковник блідий, ще тремтять руки:

— Капітан, ви больни, вам надо переменить образ жи́зни ілі ле-

чіться. Хорошо знаєте, что каждый опитний боєц нам дорог і... великая Росія ждйот...

— Ах, да! Росія, ета самая Росія, какая?.. то-єсть...

Тільки тепер капітан все згадав. Полковник говорив штучним бари-тоном, инколи блисне коронками золотими на зубах. Намагався бути струнким, строгим, дзенькав острогами:

— Да, наша мнострадальная родіна...

— Шесть лет я... но ведь подумайте...

— Жізню свою отдаю... сем'ї заложім...

— Ах, но ведь мужікі меня, ви понімаєте, простие мужікі меня...

Ето пріпадок—у меня нікогда не било—нерви... какой-то кошмар, чорт... Да, но ведь сейчас допрос делалі, тем, что ночью с прокламаціями і бомбами накрилі, і Володька допрашівал, знаєте, якіє у него прійоми, ні чорта не сознаются... что ето? Два не сознавались, что жіді—на «обрезаніє» да на «кукурузу» поймал... сегодня їх отправят за город...

— Да, у вас с нервами плохо... а нам нужно бить сейчас твйордимі.

— А что, на фронте очень плохо?

Не відповів полковник, тільки трохи нагадав, що треба зміцнювати тил. І ще довго говорив, в чомусь переконував Вахомського, хоча у того голова була наллята свинцем, повіки опускалися і йому ввижалося закріплення тилу—бити всіх, різати євреїв... чорт його знає... потер лоба спітнілого—полковник погордо й струнко хотів вийти:

— Господін полковнік, я значіт отправлюсь на днях туда: план уже єсть...

— Ви немного успокойтесь і потом об етом поговорім.

Зброю повернули. В голові, в мозкові, в кожній м'язі, в кожному нервові—давило, перекочувалося важко. Змішались, переплутались: Росія велика, вошиві мужики, сірі очі Соньки, жінка, шансонетна співачка Корайль, дні, хвилини, допити, розстріли. Під самі очі лізла стара єврейка, зі сплутаними пасмами, що у цьому-ж місті зарубав, що просила за своїх дітей, закривала їх, а він для розваги, зрубав голови обом дітям зараз, а потім їй. Розстрілювали, рубали на вулицях, у дворі, під стінами—тоді мозок плямою падав на стіну і збігав патьоками до землі. Зігнали всіх євреїв міста на відбудову мосту за містом, всіх дітей і жінок, а помешкання їхніє грабували, за «велику неподільну Росію», грабували доти, дски ті не одкупилися контрибуцією:

— А чортови жіді, лезут!

— Одмахнувся, мов од мухи, пройшов по кімнаті, остроги цокали, подзвонив, увійшов діжурний:

— Поручік Валер'янов прібил?

— Так точно...

Позовіте на доклад.

В модних галіфе і френчі, вусики вгору—поручик цокнув каблучками. Це той, що його люблять жінщини і що він не минає їх і не перебирає—так у голові у Вахомського блиснуло, а в очі вдарив рівний сизуватий рівчак проділю посередині голови поручика і прилизане волосся на скронях.

Росповів трохи в ніс, з бульварним виголосом літер, що там за мостом, де майстерні залізничні й заводи, там дуже небезпечно. Орга-

нізація, видно, міцна—прокламації знову розліплювали; найбільше небезпечно, коли вони звяжуться з повстанцями на селі. Заарештовано знов шість робітників і якийсь підозрілий з ними—не признаються. Сьогодні їх одвезуть, бо тепер треба бути на сторожі.

— А... что с фронта?

Зі штабу відомо, неофіційно, що погано: знову одступили. В тилу повстанці, а там теж «красна сволочь»... Вахомський порадив бути трівкими, бути на сторожі; контр-розвідка повинна бути прикладом всім.

На старовинній башті над містом шиплячим дзвоном ударив годинник—час ішов невпинно, невтомно, як завжди, чіплялися, змішувалися години з подійками—години керують людським життям. А годинник бив одноманітно, бив нудно—і нудно стало Вахомському, нудно з єдиною Росією, з червоними, з тими вулицями й годинниками.

В льоху голови поповзла втома, щось важке полоскалося там, перекочувалось. Одяг кашкета, вийшов. Вже роботу скінчено. На вулиці тротуаром, цокнув острогами, не бачив людей. чув, як ссало в голові, і неначе по святковому шуміло губерніяльне місто. Невідомі дами з великими декольте, із зачісками та одягами під європейські моди, везли на візниках посуд, квіти ще ріжну всячину і все несли в будинок бувшої романовської гімназії. Згадав, що сьогодні-ж вечір для добровольців улаштовується якимсь благодійним комітетом. Туди його запрошували і про це говорив по телефону Олександр.

Пані мружили очі й дивилися Вахомському під козирьок, під його короткі вії, у розіублений зір, а він струнко цокав острогами у високих чоботях. Його оті пані знали, до нього зверталися, а не знали, що у нього в голові порожньо і тоскно, мов на похміллі, і не знали, що він сьогодні стріляв у полковника і згубив Росію, загубив ґрунт.

Над дверима в гімназію улаштовували ілюмінацію—з лампочок електричних, колірив монархичного флагу російського. Писали: «Да здравствует единая Россия». З панею розмовляла постать у коротеньких штанцях, у гумовому плащі—англієць з Червоного Хреста—говорили французькою мовою. Пані всіма силами кокетувала—стрельнула очима у Вахомського, а він руку спокійно в кешеню, проткнув губи цигаркою—засинівся димок—і далі.

Кав'ярня «Аврора»—збираються виключно офіцери—вина, карти, більярд, окремі номери. Хтось Вахомському вклонявся, вітався. Зайняв окремого столика, коли підскачив Олександр і враз почав хутко-хутко щось говорити. З неприродньо червоних уст, на блідому лиці, вистрибували зі смішком слова. А ще, коли він говорив, плювавсь й намагався впіймати співбесідника за гудзика, Вахомський одсовувався.

— Каньяку две бутылки, сигари.

Хилитався, нагинався Олександр, сміявся. Сюрприз сьогодні в гімназії готують. Віктор не знає про нього, все сидить у себе... Олександр похвалявся, що без нього нічого не робиться, сам там готував усе. Кімнати убирали, різні істерічки понавезли всього:

— Я не буду там... Скучно...

— Що? він не буде? Збожеволів! Спеціально з Ростова вагон класний сюди віз сюрприз. Та вони удвох підуть, бо це-ж буває раз за весь час.

— Смотри, вон какая симпатка! А мордочка! Давай ка подцепим.

— Ану ейо к чорту.. надоєлі.. Брат, лучше той, что я тебе говоріл, Сонькі, здесь нет... Только в глуші такая і может вирасті.. Ну, да я доберусь до нейо.

Вже у нього очі горіли, вже повільніші робилися руки, бо не перестаючи наливав вино.

— Віктор, с тобой, брат, что-то неладное, ти напрасно себе бабьонку не заведьош! Хочеш...

— К чорту всіх.. чепуха, тринь-трава!..

Кулаком об стіл грюкнув Вахомський, так що дзенькнули чарки, а одна впала й розбилася. П'яно схилився на руки. Всі повернулися до їхнього столика.

Вже налило синьо-чорним присмерком вулиці, поклато тіні, а далекі будівлі й дерева силуветились, і годинник на башті бив вечірні, нічні години. Тоді Вахомський з компанією прийшли на вечір. В коридорах, в кімнатах і в залі пахло пудрою, міцними духами і гострим жіночим потом, бо вже танки давно почалися. Відповідна одіж, лисини блискучі і проділі, остроги, погони, і нафарбовані усмішки, крізь декольте груди обвислі й молоді, крізь серпанок ноги, занадто голі високо, ноги товсті і тонкі, стрункі. Вшовках, чудернацького фасону сукнях, штучні усмішки фальшованими і золотими зубами. Кожна кімната вбрана під смак місцевих пані, що улаштовували вечір і після суперечки з чоловіком попритягали з дому килими, східні подушечки на конапи, матерію, застілки, квіти навіть картини й ріжну дрібницю. Вдень вони поспішали, звозили хутенько, хутенько убирали кімнати, кожна одна поперед одної похвалялася, що вона більше привезла, не пожалкувала для «доблестних заштитников родіни». Тому в кожній кімнаті килими, м'які меблі, блакитне, або рожеве світло. А в садку альтанки, теж з килимами, застілками і всім добром, що не було у свій час реквізоване.

Словечка у всі боки як цукерки солоденькі. Кожного офіцера зустрічали панночки-розпорядчиці, доньки місцевих вибраних панів і чиновників, що мали змогу потрапити на вечір. Розважали, розмовляли. За якимсь офіцером убешметі, ходили вони юрбою і весело сміялися. Буфет у трьох кімнатах. У одній сиділи штабні з начальником, комендант. Посміхалися стримано, а тільки вони знали, що отам, на вулицях, великими літерами написані висять повідомлення про «доблестную армію», що гонить «красную свору», а в таємних пакетах, що привозять ординарці, нові тривоги, новий прорив: чекають прориву частини махновців у тил. Зо всіх кінців повстанці, але не слід робити паніки, хоча комендант знав, що може за хвилину, йому доведеться це припинити.

Гурток паній, що в однієї з них обличчя, як зімнятий аркуш старого паперу, і величезне декольте з напудреними плечима, випинались і надто радо зустрічали кожного нового офіцера, а пані з обличчям зімнятий папер, майже кожному кидала:

— Ах, какой красавчик... какой милый.

Та її ніхто не слухав.

На башті били години, стрілки повзли вгору. Когось качали, за когось проголушували «да здравствует» і тільки вибраних офіцерів

та своїх запросили на найінтересніший номер, що був приготовлений сюрпризом для мужчин. Жінок майже зовсім не було, вони там танцювали, веселилися. А тут, у другому коридорі, було влаштовано кілька окремих кімнат з буфетами і такими широкими диванами. З однієї найбільшої кімнати зробили залю і кон. Усілися—більшість не знала в чому справа, чим хочуть розважати. Стільці стояли майже впритул до кону; шуткували, перекидались словами з розпорядчиками, мов, що їм з Ростову привезли. І заграла музика—піднялася імпровізована завіса... і ось на кон почали по одній, по дві в танку випливати... зовсім голі дівчатка, мабуть шантанні танцюристки. Були молодші, старші, але були й років по п'ятнадцять, шіснадцять. Ноги у них якось чудно товсті, випинався трохи живіт, у де-яких стрибали груди, од втоми підіймалися груди. Голими дівчата здавалися незграбними, не такими стрункими, і некрасиво випинався зад. Чи ніяковість, чи здивовання, а тиша... Але, коли частина їх почала виробляти різні «фігури», видригувати ногами, підкидати ними й робити різні соромницькі рухи, п'яні очі вп'ялися в їхні тіла, м'язи напружилися, у старих через губу, мимо волі, котилася слина.

Після першого номеру оплески. Коли дівчатка проходили повз краю кону, якийсь лисий військовий не витримав, схопився і полоскотав одну, другу за стегно. Поруч Вахомського сидів Олександр, шепотів.

— Ето не всьо, а вот, а вот, когда окончится, здесь вот специальные комнаты и «Аврора» подготовлена, тогда...

Та той не слухав, схопився, вигукнув п'яно:

— Не хочу потом! Давай сейчас, ану мне одну девочку, ану...

Але ось біля штабних заворушилися, примчав діжурний зі штабу офіцер. Сидий полковник схопився, за голову, зробив злякані очі викинув з горлянки кілька слів збентежено, забувши про обережність:

— На город махновцы, прорив... на п'ятнадцать вйорст, сюда...

З несподіванки схопилися, та вже не до бережності було, гукнув:

— Господа офицеры, на места... немедленно всьо прекратите, господин комендант... господа, на ноги все наши отряды!

Раптом звістка облетіла всіх, що були на вечері. Говорили—зараз заберуть місто. П'яні офіцери хутко йшли до виходу. Як на пожежі заметушилися всі. Пані, що в неї обличчя, як зімнятий старий папер, бігала, верещала:

— Да что-ж ето... красные завтра займут город... Господи, завтра, да ведь... что-ж они, офицеры, напilis п'яние, забилі свої обов'язності, забилі про нас, заштитники называется!..

Бігала, не попадала у двері. Обличчя спітніле, струмки поту змили всі прикраси, пудру, воно стало сірим, брудним. Наскочила на Вахомського, хотіла зупинити:

— Господин офицер, да что же ето?.. завтра, сегодня город?.. Как же мы...

Той визвірився:

— Да пошлі ви все к чортовой матері, чего панику развели... ну, уб'ют, чорт с вами..

Чи від образи, чи штучно, пані зробила ображене лице, несамовито:

— Ах... а... ай!

Впала непритомною. Через неї бігли до дверей декольте, фраки, сурдути, галіфе.

Дні були гарячі од сонця, од роботи, дні котилися поволі. Був серпень місяць, гарячий, повновидий. Ліс шумував листом, стиглими травами. Зїздила до Загуляївки більше молодь, що тікала од мобілізації, всі, хто мстився, боровся, кому дошкулило.

Увечері заходили дід Свирид, Грачію, коли не їздив куди в околиці, і розповідали, скільки ще прибуло. Гаврило слухав, а вже й сам боявся і заплутався. А одного разу увійшов Антон:

— Тут ось цілий отряд, та ти знайш—Борко, хочуть до нас.

Чорнявий хлопець, озброєний, з веселим лицем—поговорили:

— Кінні й кулемети, так, будеш разом з нашими, тільки, щоб значить, розумієш...

— Та вже-ж, не для того приставав, що сам, умісті... таке діло, що треба гуртом. Я оце думаю до станції змотатись, бо їх вже починають добре нажимать... А коли того дня увечері прийшов Антон до Гаврила, з ним ув'язався якийсь парубок, що говорив утік з якогось загону. Дуже багато говорив, говорив швидко, підробляючись, мішаною мовою і все розпитував, між иншим, скільки людей та инше. Та Гаврило немов не чув його, коли той вихваляв його, а коли Антон виходив, сказав йому:

— Ти з оцим поменше водись: якась нікчема, бо щось багато говорить і підлизується... Приглянь за ним, щось у нього не те.

Були ранки теплі, як молоко розливалися, туман бородатий висів біля лісу, клав холодні роси на траву...

Встала вже Мар'яна і щось біля корів поралася і Гаврило на дворі був. А потім Серафима корів вигоняла, аж біля хати зігнулась у лахміттях баба Ониська. З-за пазухи стерчить зілля якесь, боса, руки, як драглі, а в сплутаних пасмах солома, суха трава. Всміхалася Ониська. А побачила Серафиму, ще більше, голосніше засміялася, захитався тулуб. Немов захлипаючись:

— Ха-ха, хороші коровки... добрі коровки! як молочко?.

Аж витяглася вся Серафима.

— Ой, господи-ж, наврочила... корови.. а, відьмища проклята!

— Ха-ха...

— Відьма.. Відьма.. та..

Злякалася Ониська, бо Серафима дебела баба, та ще й істик у руках. Підбігла і почала тіпати, била по спині, по голові й примовляла—баба Ониська впала та щось харчала незрозуміле:

— Ти наживала коров.. ти?..

Гаврило посміхався, збіглися сусіди, а не розбороняли. З юрби вийшов парубок, не цього села, у піджаці і чоботях, і кепці. Підійшов до Гаврила:

— Ти Гаврило Захарченко?

— Я.

— Так от поговорить треба, діло.

Пішли в хату. Парубок показав якогось документа Гаврилові розповів, що він з города од тамошніх повстанців-більшовиків

посланий до нього розказати де-що. Розказав, що цими днями, завтра, позавтра, той самий офіцер прийде сюди з великим загonom, з однією гарматою легкою, півтора дюймовою. Треба щось робити, бо тут є шпик їхній.

— Шпик є?... ага!

Порадилися довгенько, як і що.

— Як тебе звати буде?

— Іван.

— Так, Іване, а ти того шпика не знаєш?..

— Ні, там наші є, а от за шпика не взнали, таємно надто послали.

Гаврило покликав Антона:

— Як отой парняга, що я тобі говорив?

— Та нічого, здається сволоч якась, бо часто й зникає..

— Так... ану лиш, піди візьми Грачію, заарештуйте й сюди приведіть, тай діда гукніть і Борка.

Вже сонце вгору підкотилося блідо-жовтим колом. А як узнали дядьки, що до них їде загін, заметушилися. Говорили, радилися і через який час Гаврило бачив, що в кожен майже двір везуть ліс. Поспішають нарубати, щоб було—бо може пани не дадуть. Коней хлопці богатом дали і до Гаврила приходили просити—дав своїх буланых, а по вулиці скрипіли вози з свіжим лісом. Дуби нашвидку зрубані, осики—скидали їх і хутко їхали назад. Мовчазно всі везли ліс, не снідали, щоб більше встигнути. Їм допомагали повстанці, що були тут, бо робити було нічого, а так нудно, бо м'язи звикли до праці, а грати в карти все та ганяти за дівчатами—наобридає.

Гаврило до Мар'яни, що ще бліда ходила, та червінець почав тільки горіти на щоках:

— Мар'яно, чи воно гону не дістанеш швиденько, або маму попроси... гость бач, тай наші зараз зійдуться.

— Добре.

Метнулася по хаті Мар'яна, по двору і на вулицю, пилом заслану. Струнко, немов не торкаючись землі, увійшов Грачію—тонко перетягнений ремінцем стан. Дід Свирид у піджаці, в картузі і великих чоботях, обвішаний зброєю Борко. І ще Гаврило їм не розповів до кінця, коли вкотився парубок і прямо до Гаврила. Щось багато почав говорити. Антон і ще двоє стали наготові біля дверей.

— Ну, як Антон?

— Не признається!

— Ану підіть, та добре спитайте! Грач, командуй!

Борко своїм двом гукнув:

— Ави чого не спитали, як слід?

Пручався, просив злякано, з плачем, говорив, що нічого не знає, хотіли вести; тоді підвівся Іван, що його досі не помітив парубок:

Ану глянь сюди, мене не впізнаєш голубчику? Злякано, аж присів, забився, згорбився:

— А.. а.. то.. не бейте, не делайте... сознаюся, віноват... товарищі... не сам віноват...

— Взнав... Він там наших не одного призвів.

— Ну, розказуй!

Розповів, що послав Вахомський з контр-розвідки про все розузнати, послав прямо до Семена, а той ще одного найшов, зятя свого Микиту і утрюх..

— Куди зникав?..

Він їздив на станцію переказувати.. Гаврило так дивно якось поглянув на Борка, коли той спитав про Микиту.

— Це братуха двоюрідний.. так.. приведіть Семена й Микиту! Цього посадили в куток. Борко вже сп'янів і до його:

— Ти що-ж... морда твоя суча провокаторська... за панів? а за слободу говорив.. Та ти мені тепер не той, все одно отпраavimo гада!.

Повітря, насичене самогонним духом, спітнілі лиця слизько виблискували. Борко вже добре п'яний витяг револьвера:

— Гаврило, я у твоїй хаті дам по зубам гаду... охвицерському холую..

— Покинь... та не дуже тягни, поїдеш з своїми зразу виглядять у розвідку і Грач поїде.. Тільки мені гляди, там почни пити, та забудь...

— Ха-ха... я... ого, брат, я у сні бачу.. Хоч раз було зі мною? Вихваляючись, поглянув на всіх. Гаврило й Іван пили мало дуже, а розмовляли вкупі з Свиридом. Гаврило шепнув Іванові:

— Це парняга такий, що можна довірить, а ще Грач з ним, то як пес вірний—спить і кури бачить.

Микита в щілину дверей всунувся, високий, худорлявий. у свитці, борідка і очі жовто-карі злякані. Вклонився Гаврило, помовчав:

— Що ж Микито, зятьком Семена став, розбагатів. Ліс возиш, од роботи тебе оце взяли... так..

Борко п'яно схопився з місця:

— Чого з оцим водився?.. Знав, що офіцер послав?.. га?...

— Якось воно той... та я...

Вертив шапку у руках, пригладив волосся. Од самогону вчаділи, напружилася тиша.

— А де Семен?..

— Утік, чи що...

Борко поглянув на всіх, погрозився, вигукнув.

— Що там дивишся в зуби... сволочі, обох і кінець один. А Семена впіймаю, сам пулю всадо.. знаємо!. Ведіть, хлопці, на кладовище.

Хотів зупинити Гаврило, підвівся Свирид, а Іван впіймав за полу:

— Туди й дорога... дивиться на них—неначе невинний. Пручався шпик, Микита просився—потягли на двір, за огороди, за верби, на кладовище й обох убили. Мимо йшла баба Ониська, почала щось шипіти—п'яний Борко вистрелив і уклав на місті.

— За компанію!

Ще сиділи, гомоніли, коли на вулицях вже стояли запряжені підводи, тачанки з кулеметами, а Борко з піснею вирушив з своїми хлопцями за село по шляху до міста. Попереду з ним Грачію. На підводи склали зброю і кожному, кому треба, видавав Антон—набої, бомби, рушниці. Забігали зі зброєю хлопці, хтось стріляв угору, з хат дивилися люде, що хлопці всі йдуть, бо Іван говорив, що мобілізують всіх у військо, коли приїде загін! Баби, як звичайно, скиглили, голосили.

В куряві, в спеці, в напруженому чеканні шикувалися і під'їхали до майдану, до волости. Туди прийшли Гаврило з дідом і з Іваном.

Люде прийшли засмажені, цікавими очима дивилися і дітвора лізла— то коня подержить, то рушницю подасть. Верхи по три чоловіка в ряд, бо так вчив Санько, що був усю війну в кінноті, він вчив і рубати й їздити верхи і стріляти з коня. Коли під'їхали до ганку і стали, Гаврило сказав, що ось з города є товариш, говорить хоче.

Стихли. Знявши кепку, Іван почав:

— Товаріщі.. ми знаєм, что буржуазія не давала.. Она с нас піла кров, вона експлуатувала...

Довго говорив з запалом, долітали уривки слів. Але говорив про кров, про економію, що вони, селяне, повинні... і вже кінчав:

— Комуністичная партія... большевики, говорят што... ми поведьом вас в світлое будущее— царство— комунізму.. комунізм ето..

Всі заворушилися, почулися вигуки незадоволення, захиталися голови, зарухалися руки. Тоді Гаврило підійшов, поклав руку на плече промовцеві, зупинив, глянув у спітніле лице:

— Брось, Іване, про комунізму... комунізма той потім... дело таке, що непонятне, потом будемо про комунізму.

Здивовано промовець глянув на Гаврила і зійшов з ганку до діда. Де-хто нервово засміявся. Почав Гаврило:

— Комунізма.. це таке дело непонятне...

— Правильно. Під три чорти з комунізмом! Слобода, ось що... і больше нічого!

— Так, воно комунізма нічого, а от собствено нам совєцька власть, потому-што виходить з цього: пани землю беруть—беруть... значить, що? Знов на шию нам, знов на пана роботать, я тобі говорю, знову?

Голос міцнішав, напружено слухали:

— Я говорю, не будемо й кінець, і больше нічого, а коли, от як зараз, будемо гнать і бить, говорю, доки беруть—значить не давать!

Заворушилися, ревнули.

— Правильно говорить... А не про комунію там... Гаврило знов почав, стихло:

А ще таке дело, що нам, отряду, нужно іміть свій хлаг. Уроді як знам'я, а називаємося ми, як говорить товариш Іван—красніе повстанці і нужно іміть, я говорю, красный хлаг... потому...

— Чого червоний? А он Борко синьо-жовтий іміть і вообще!

Хтось цього перебив:

А ти з своїм писком не лізь сюди, з боржуйським..

— На своє глянь, ато.. конешно, почому красный, если я говорю, што ні!

Перемішалися голоси, переплелися з вітром, зі сміхом, з вигуками— разом всі сперечалися, вимагали свого, гукали. Іван хотів говорити, та Гаврило вийшов сам:

— Потому, що коли повстання, так всігда з красним, бо кров. А красный, як кров! І на фронті у нас робили повстання з красним... Ну, говорю, от і все! На, Антон, прибий до дубця.

І Гаврило передав Антонові широкого червоного, яркого шматка матерії, обшитого золотою стрічкою, що його передав Іван.

— О, брат, днем аж горить, харашо... як ото очі вбирає.

Вирушили з села. Гаврило Мар'яну забрав. Десь плакали баби, треміли колеса, сухим пилом сипали. Попереду тачанки з кулеметами і кінні. На возі Сидір,—бо вже ходити не міг, важко кашляв од пилу, кашляв кров'ю, а в селі залишатися не схотів, оставив Варку, що тепер охляла і тільки стогнала лежачи, билася в корчах і хрипіла. З рота піна, і дивилася нетямущими очима. Оставив у матері, а сам, коли кашляв, хапався за груди.

До нього підійшов і підсів дід Свирид. Спітніле блискучо-хворе, жовте чоло блищало на сонці, худі руки, сухі губи. Закашляв Сидір, схопився за груди, щось хотів сказати.

— Погано, Сидоре, в тебе... не їхав би, а то всі печінки витрусить.

— Тха як же.. кхе.. кхе.. його..

— Та так, що погано, брате! Ну, мо, пройде, не плошай, парнишка.

Звернувся до того, що правив:

— Зіньку, немає в тебе гонки?

Є трохи,

— А ну, дай!

Той з під себе з соломи витяг пів пляшки мутного самогону. Дід взяв, побовтав:

— Ану, на ось, ковтни! Мо покращає трохи, не так буде драть, на..

Припав до пляшки Сидір, ковтнув кілька разів, скривився, плюнув.

— Погане..

І поїхали: Ростяглися підводи степом, далі лісом, щоб виїхати до тростянецького шляху. Пахло вохкістю лісовою, багном і листям. Дубом пахло і далеким полем—далеким, як обрій. Здіймали куряву підводи, щоб в'їхати в ліс і на полявині стати на ніч, за селом, за Тростянцями. А туди й Степан прислав і Грацію приїхав. Стали під лісом, щоб на завтра з двох боків повернутись у Загуляївку, бо Вахомський став на ніч за десять верст. А його треба перестрінути, щоб не дати з кількох боків зразу зайти.

На ніч стояла варта, а ранок—вохкий, міцний ранок, свіжий. Повернули, а тут підводи в ліс завезли і пішли напереріз, а Степан, Грацію й Санько з кіннотою пішли зайти з другого боку. Збили куряву, копирсали землю, не чули, як пахне земля пилом, не бачили стерні, бо гуртом всі мчали вперед.

За кілька верст перед загуляївкою з балки сипнули кулемети смертю, люде падали, перебігали. Гупала глухо гармата, і вже за спиною горіла Загуляївка. Черкне куля, дзенькне, коли нікого не зачепить, свисне в даль. Змішалось, голосів не чутно. Повів Гаврило, заходить праворуч, бо зліва тростянівці на підмогу вийшли, ще раніш зброю забрали. А кулемети горіли, над лісом черкали. Вже жарко, вже перебігати нікуди. Їхня кіннота не біжить, кулеметів боїться і повстанці повзуть, падають, а назад ні кроку. Степана немає. Тривожно поглядав туди Гаврило, бо вже широко розсипались по балці, і вже ті почали обходити, бо була гармата по них. Де ойкне який і замовкне, а кров лютує. Дід Свирид перебіг за куш, за горбок, ліг. Аж ось... землю біля нього рвануло, вдарило його в голову і ще хтось застогнав, вже не чув, впали трупами, вже не вони самі лежали. Насувають з лівого боку, бо Гаврило був праворуч—подумав, обійдуть!

Заходь... посувайся на лів.. кулемети.. ого-го-о.. коли зойкнуло дико з того боку, з далекого приліску, з шляху.—Мчав попереду Грачію, Степан і ще хтось, а позаду розсипались в безладді на шалених конях. Гукнули, свиснули, забігли в бік з кулеметом.

Такого не чекав Вахомський з своїми, не встигли й повернутись з несподіванки, бо вже звідси теж налягали, ближче підбігали полотняні сорочки й казьонні гімнастерки. Мчав Борко, Грачію, Антон—коні черкали гривами землю. Ті кинулись до коней—змішалась кіннота—вибігали в степ.—Поїхали, кого не зарубали—перестріляли, не милували. Хто не втік, не сів на коня, рубали, стріляли. Кулемет по конях свиснув—падали коні, а тих догоняли, хто не встиг сховатись в лісі.

Загуляївка горіла. Кіннота погналась за тими, що тікали, стомлені, гарячі сходилися люде, упоралися, збирали зброю. Кулемети осталися всі і гармата стояла в далині. Підвезли гармату, найшлися гарматчики, жартували, а один, жартуючи, у ліс вистрелив ловко.

Гаврило знав, що це йшов комендантський, так званий, загін, з самих прибічників панів, і коли зібрали тих, що не втікли, враз пороздягали всіх до білизни, одвели й розстріляли з кулемета. А хоронили пізніше, своїх і їхніх окремо, звозили трупи бричками... Хтось плакав зрідка.

Тоді й діда Свирида привезли в Загуляївку. У нього пасма сиві, зліплені кров'ю у чорно-червоний жмут, стогнав. Обмили—рани немає на голові, тільки синяки, землею вдарило, а замість очей провалилися ями, намагався кліпати повіями—кров зліпила і боліло. Свирид стогнав, немов плакав, коли взяв, що осліп, повертав у всі боки голову і з зусиллям розпитував, скаржився. Посмутніли, баби, по звичці, схлипували, а Свирид промовив, стогнучи:

— Ну, та хоч на старість... не молодий... вмірати скоро, коли-б не боліло-ж так... а я з вами поїду, не хочу сам.

— Та як же-ж... не покинемо, заберемо, що нам.

Сходилися шапки, борода і довгі вуса, однакові, запилені, тремтячі, зі сціпленими руками, жалкували що знов не впіймали командира. Стояли масою, терпкі слова кидали, хоча в очах ще вертілося, у ухах дзенькали кулі і від недавнього тремтіли руки. Де-хто гасив вогонь, а більше дивилися байдуже, як ті тягали палаючі крокви.

Іван одшукав Гаврила, щось говорив, радо розмахував руками, бо на возі матлався прострелений червоний стяг. Приїхав Сидір, взяв, що Свириду вибило очі, махнув рукою і не пішов поглянуть на нього... Хлопці инколи похвалялися перснями, годинниками, що позабирали у забитих, вже ходили й п'яні; кінні поставили по дворах коней, щоб на ніч вести пасти.

У Грачію з запилених губів блищали зуби, а очі горіли як гарячий вугіль.

З тростянців приїхали підводи.

На ранок була неділля. Підводи, тачанки пішли по дорозі—розтяглися на дві верстви, попереду поїхала кіннота, а позаду гармата, біля неї два гарматчики—хто їх знає як їх звати, хто вони, тільки пліскуватими обличчями всміхаються на весь рот, раді, що на своє напали. Частина людей зі зброєю, у Тростянці, додому пішла й говорили, щоб на них гукнули, коли там що. І кожен ніс з собою вузол,

того добра, що одбили, настягали з забитих. Радніші-б і далі йти, та озимину треба сіяти.

Птицю у вирій тягне, звіря в нору, дерево в землю лізе корінням—земля до себе тягне, бо корінням в землю вросли, а земля не схибеть, земля трівка і од землі людину не одірвеш, не піде нікуди, коли земля кличе, пахне. І поїхали. Бачив Гаврило, бачив Борко і Грацію, що людей багато, всі однакові, як дерева в лісі. Гаврило закурить самосаду з одним, з другим, до Мар'яни піде, Мар'яна смутна трохи—пів Загуляївки спалили, та й нудно на возі, м'язи роботи просять—вона за дідом, за Сидіром ходить, за пораненими. Підійшла до Сидора, коли покликав; поговорила, простогнав:

— А в мене баби немає... немає Варки, а як без баби...

-- Та лежи, не рипайся, баби. . куди йому баба! І так гарний, на бабу полізе!

А дні сплутувалися клубками. Летіли з хмарами—барашками, кіньми казковими, як в дитинстві, летіли шляхами степовими покрученими, летіли, щоб більше не повернутись. Сплутувалися дні у тижні, у місяці. Скрипіли вози по шляху пильному, скрипіли у дощі, що спотикався об землю. Вїздили вози в село швидко,—коли гнались за ними, ловили. Люде озброєні з стьошками, в набоях, з револьверами й бомбами. І ці озброєні враз ставали своїми, поринали в хати і говорили про врожай, про землю. Забули вже про те, що годину, день тому, десь на рівчаку, розстріляли вартовика або офіцера, а то й свого за те, що десь заарештував з іншими ворога і заставляв його гавкати, вити, повзати на чотирьох—згнушався і вбивав. А хтось там (Гаврило та інші) не дозволяли цього й стріляли своїх—перед тим судили, потім роздягали і розстрілювали на очах всіх, десь у яру, де так зле й кріваво кричав на труп крук. В селі зустрічали своїх свої. Свої, озброєні, допомагали молотити, лягали спати уночі на піл, разом з хазяїном, тільки у кутку ставили зброю, а при каганцеві розмови про селянські злидні, про англчанку, про антихриста—звіря одноголового. А там, де були незруйновані ще панські маєтки, там—підмовляли дядьків і з ними разом розбирали будинки до цурки й перевозили в села дядькам—допомагали будувати нового сажу, або повітку. Коли була тривога, тоді, як до середньовіччя, били у дзвони в церкві—рипіли підводи, гнали загони, брали зброю, або тікали далі в інші глухі села.

З города приносили вісті з тих місць, з-за мосту, де майстерні, і звідки приходив Іван. Коли приходили з міста, тоді враз вирушали з села, а на завтра був бій. А люди сходилися, тікали од мобілізації, од панської ласки.

В штаб повідомляли про загін Гаврила—старий полковник кусав губи, метушився, а панцирник «Вітязь» вартував по залізниці, там, де близько йшли повстанці. Вахомський частіше витягав свою прекрасно оброблену коробочку з слонової кости, закладав у ніздрі блискуче-білого порошку, щоб потім слизьким, огидливим блиском блищали очі—і бігав він по кімнаті, гнилолаючись у порожні стіни. В штабі—щодалі тривожніші звістки з фронту, а загонів далеко од міста посилати не можна, частіше офіцери на чолі з Вахомським напивалися в «Аврорі» розпустою зсинювали на ранок обличчя. Обличчя були сизі, злі, у злобі більше одвозили людей невинних за місто уночі.

Йшла сиза, заклопотана осінь. Того дня була тривога з фронту і у штабі не спали ніч, гнали військо на фронт, мобілізували. До ранку ще не вивезли війська, а панцирник «Вітязь», за містом, почав бити в степ, в даль з гармат; потім заскрипіли, зацокали сороками кулемети і зі станції було видно, як на обрії гарцювали кінні, кілька десятків душ, вимахували шаблями, стріляли в станцію, немов намагаючись прорватися до міста. Сховаються за горб, за байрак, знову виринуть, а снаряди зривали з ям землю суху і кидали її стовбом вгору з димом, курявою, піском—знов і знову, а кінний загон, неначе бавлячись, виринав. Гатили гармати в повітря. В штаб, коменданту, повідомлення, зі штабу наказ, стягнені, мов застигли, лиця обивателів. Хутко зачінялися крамниці, зачінялися ставні—на вулицях мертво. З базарю бігом мчали товсті перекупки—біля живота корзини з торгом.

Пролетіли комендантські загони в бік вокзала з тачанками, з кіннотою, промчали навскач, проторохтіли назустріч будинкам.

І не знали, що то виграє на конях Грачіо з хлопцями,—лякаючи—хоче зробити наскок на місто. Комендантський загін за вокзал виїхав, а з другого боку вихором влетів у місто Борко. Коні креснули брук, гриви розчісувало повітря з свистом—він у бурці і частина хлопців у бурках. Влетіли, добігли майже до штабу, по вулицях тільки військові—зарубали якогось панка на тротуарі і офіцера, а другий хотів утікати—пристрілили з револьвера. Вигукували, стріляли в повітря, в будинки, обивателі хрестилися, шепотіли молитви і лізли у льох, щоб там сховатися, лягали на землю в хаті з ляку—мов, куля пролетить мимо, не дістане.

А там бив панцирник і строчили кулемети комендантського загону, посиляли смерті вогняні і од злоби захлипалися далі.

Почали стріляти хлопці в штаб, де разом була і контр-розвідка, хотіли враз влетіти туди й наробити бешкету, та не встигли й з коней позлазити, бо з-за рогу виїхала тачанка з кулеметом і вдарило по вулиці.

Стрибнули убік, у бокову вуличку, щоб на околицю заплутаними переулками, а там може й до тюрми. Аж ось—під одним кінь упав важко, а у нього з шиї цівкою вдарила кров, повалився, впав, гукнув у повітря:

— Добийте, брат... не оставляйте їм!

Другий хутко спинився, вдарив з нагана у голову, бризнуло мозком і щез у перевулкові.

Вітром на поле й далі, а у обід п'яні сміялися, розповідали Гаврилові, Грачіо маніжно посміхався зубами, хижо, з-під рожевих вуст і тонких чорних вусів, а Борко готував. Увечері, під гармошку, Грачіо танцював лезгінку, жартував з дівчатами, що липли до нього, і дико вигукував, підкидаючи в захваті свою волохату шапку:

— Ех, резіть... голову резіть боржую!..

Вигукував з кавказьким акцентом і бавився кінжалом.

*

Вже посіріла, поруділа трава, сухо стояв жовклий бур'ян і ранки гостро-холодні. Туман густий повз з пожовклих метушливих комишів, висів клоччям густо-сизим довго над степом, над хатами, над рікою. То

була осінь на татарських, на диких степах. То осінь брела голубими далями і червоно-жовтий лист осик, берез під ноги осипала. Воронячі весілля, з хижацьким криком над збитою стернею, крила круків виграють на світлі фіолетовим блиском загартованої криці.

Даль—телеграфні стовпи, по стовпах сковзнеться з апарата депеша, почепиться на дріт од стовпа до стовпа, черкнеться в повітрі і вже за сотні верст передало тривогу, що наступають десь червоні.

Гаврило—не знає, що таке телефон і ще хтось не знає. А знає, що рвать дроти треба, що підрубувати стовпи треба. З Грачію і Борко з хлопцями рвали дроти, підрубували стовпи, а на станціях розбивали апарати телеграфні, телефонні. Дроти лежать, як розпатлані коси скудовленого волосся жінки—трупа. Тоді—сковзнеться з міста депеша і впаде зі стовпом на землю, в землю, в повітря загрузне, заплутається в розпатланому волоссі. А начальник штабу не получить депеші, кусає губи, кусає кінчик вуса, бігає по кімнаті, лається в порожні стіни. Він не спить ночі, під очима тіні сизі і матлаються поли піджака, бо живіт запав, бо схуд він од турбот, тривоги. Летіли шіфровані телеграми, наближався фронт сюди, до міста. На вулицях великими літерами, друковані, до паркану щільно тулилися телеграми—повідомлення штабу, що «наші доблестніє орли отступілі под натіском красних банд на десять верст, но потом с боєм занялі прежніє позиції». І писалося, що «наші доблестніє бойци гонят красніє банди на сєвер» і що Денікин вказав точно день, коли він урочисто в'їде у звільнену Москву. Хоча, хто читав ці телеграми,—всміхався, бо вже було оголошено мобілізацію всіх до сорока років, і станція була забита потягами біженців з тих місць, звідки йшов фронт. Але надія в обивателя блиском блисне, а мозок скаже своє звичайне—може?

Чекали, надіялися доти, доки не почалася евакуація, доки не було чути, як за десяток верст сміялося, било гарматами, а тиллові частини увиходили в місто і робили бешкети. Брязкала зброя, і місто оголошено в стані облоги. Мобілізували всіх: вчителів, чиновників, студентів і учнів, навіть сухітних, близкозорих, слабих. Однаково була безнадійність,—а зоставатися чого тут—так думали. Держали мобілізованих день, не пускали додому, бо тоді не поверталися, держали під вартою і з вартою випроваджували на північ, у тил, гнали уночі. Давали їм рушниці, що бовталися у них на плечах, на шворках, як щось надто зайве. Йшло це військо у форменних чиновницьких, та інших шапках, пальтах, в калошах. А як перші загони його за кілька день дійшли верст тридцять од міста, взнав про нього Гаврило і в якомусь селі, біля залізниці, влетіли в село і ніхто не втік. Варту—з вірменів, з старим офіцером—інвалідом на чолі, розстріляли за селом, а всіх обеззброїли.

Сходилися дядьки, з усмішкою затиснутою в устах, в бороді, поглядали, посміхалися, на одіж не дуже квапилися, а хто хотів—роздягав, як подобалася одіж. Підходив котрий новий, зброєю обвішаний, півпудовими ногами в землю впірається і вузловатою рукою, саженим плечем, товкне якого, спробує:

Так тєто вона така, грабовольчецькая армія? Та дай мені її всю на одну руку, як гнид потовчу... бач шатію зібрали—армія!

А у відповідь згучно:

— Хо-хо-хо! Правильно Василь!

— Не армія, а до чогось затичка!.. Ви-ж, пан, антілігентна публіка, так звиніть нас, що ми, сіряки, вас просто по-нашому вжарнемо.

Підходить другий:

— Публіка... Отакого їм ніззя... Ти хто будеш? Бач, у очках, сиділо-б отам..

Підніс колодочку під самий ніс якомусь студентові в окулярах із довгими чорними патлами. Біля студента вчитель з піднятим коміром і сухітним обличчям — пискнув:

— Да разве ми самі..

— А тебе не той, так ногами не совай! Знаємо, куди ви здатні, отут ви нам сидите, каламарі чортові, попадись до вас... Питаю, хто ти?

— Студент!

— Скубент... Зразу видно, як курка обскубана... З поганого ружжя вас стрілять, та й то жалько, бач до кого пішов—скубент. Он подивись піди, очі повилазять, пів Загуляївки хто спалив? Скубенти?.

— Да разве...

— Разлі, ато-ж і разлі... Попався-б ти мені не тут, ато патронів жалько, халабуда чортова!

— Правильно, пробирай! Мордовороти чортові, лізуть! Другий раз попадуть розкандзюбимо, сучий нос!. Тепер живі до бога лізуть, бери ось оцього товстопузого, хоч шомполами пузо йому почухаємо... Іди, не пручайся, ато у нас одразу!.

Потягли якогось товстого рожевомордого чиновника за сарай і там свиснули шомполами—тільки стогнав, щось кричав крізь сльози, а звідти вийшов, похитуючись:

— Іди та й другим розкажи про наші паляниці.

Прогнали їх назад у місто. Радю, юрбою різноманітною пішли назад. Прийшли, повернулися на станцію, там їх між иншим вислухали, й про них забули—і вони пішли додому. Забули, бо з пакунками, з вузлами і вузликами бігали поміж вагонами ті, що недавно улаштовували вечір «для доблестних орлов—офіцерів». Губилися вони поміж валками вагонів, кидалися один до одного, лізли у якісь телячі, брудні вагони, знову вилізали і мчали вокзалом. Вагони брали атакою, щоб потім юрбою вилізти і спітніло мчати до другої валки вагона, звідти знов. Отець протоієрей матлав полами підрысника й широкими рукавами:

— Ван Ванич, что как, куда же его?

— Говоріл комендант нічого... плохо-о!...

І зчервонілий, тоненький завідуючий акцизним управлінням з надто товстою жінкою біг кудись вперед. Добігли гуртом до якогось вагона.

— Яков Васильєвіч, есть там место... ах да...

Яков Васильович морщився, гукав, що сам насилу вліз сюди і куди вони упхнуть оту цілу кучу вузлів, та ще у бувшого городского голови крісло-качалка. Дружина його оддихувалася:

— Да как же без вещей.... нельзя же, со мной дочь, баришня... а мама без кресла-качалки не может, не хочет ехать... Серьожка!..

Хтось кинув:

— Не хочет, ну і пусть...

Починалася сварка, суперечки. Лізли у вагон, а там, сціпивши зуби, свої, знайомі, незнайомі—не пускали, щоб було більше собі місця—щільно ставали біля дверей і на прохання,—здвигали плечима тільки.

Так несповідано все вийшло,—хоча би виїхати, бо говорять червоні йдуть і... а там повстанці.

Перестрибуючи через рейки, комендант навскач до помешкання: — Господін комендант... Господін...

Махнув рукою, щоб одчепитись. Бо на першій колії стояв штабний потяг з величезними вікнами і цього потяга вже час одправляти, а колії заняті і одправляти не можна. Підлетів до діжурного по станції— чи можна вже одправляти? Той здвигнув плечима:

— Сказалі, дама там одна, на прогулку вивела свою собачку, велелі подождать немного.

— Ах... оні-ж задержівають все поезда... только будет возможность, отправляйте.

Побіг до себе, хапався за голову, не відповідав на запитання, біг у телеграф.

По перону ходили офіцери, чистенькі, цок, цок острогами; стріляли очима, влучали ними у панночок, посміхалися. З міста,—їхні товариші привозили на станцію заарештованих євреїв. Ловили їх на „кукурузу“, на обрізанні і в шпалах, за станцією розстрілювали, або вчилися рубати. Привозили взагалі злочинців: неначе одправляти з города, тут розстрілювали, в шпалах, складали трупи штабелями, як шпали:

-- Я сегодня уж седьмого отправил.

— Ти, Вася, попробуй не рубить, а колоть, можно очень удачно, а еслі там не получатся, первые рази, пристрелишь сразу.

І кололи, і рубали, а жертва стояла і вже не просилася, бо однаково—не випроситься, бо гасло спасіння Росії висіло—«Бей жидов»!

А над всім низько-низько хмари осінні волочилися лохміттям затьопаним, сірим, над вокзалом, над товстими й тонкими панками й панями, що надійними очима ловили коменданта. Він знову прострибав до діжурного з запитанням про той самий потяг і йому була оп'ять новина. Діжурний винувато поглянув:

— Ну что-ж я сделаю? Пока там собачку воділі гулять—сбежал машинист і помощника нет. Отпустилі караульные оправіться—і он сбежал. І с паровоза беженцев тоже сбежал, і я не знаю, что делать. Запасних всех забралі, і тех часть не явілась.

— Адреса їх, адреса... Я їх сразу, в двадцать четыре минуты...

— Где вы их найдёте... а в депо паровозов не чістят... Я на себя ответственности не беру.

Кудись біг комендант, за ним дежурний. Відкілясь летіли постріли, падали глухо, недалеко. Щупали десь машиністів, кочегарів, кондукторів, бо всі порозбігалися, покидали паровози, вагони; робітники покинули депо. Комендант в безсилій люті бив кулаком по столі, і з великими зусиллями рушав один, другий потяг.

Вже останні потяги вилітали, вокзал ще повен людей, що билися біля вагонів, повен війська. Тоді Вахомський верхи під'їхав до великої аптеки на розі двох вулиць; спитав завідуючого, той підбіг; спитав—чого:

— Кокаїн есть, покажіте сюда.

— Да у нас... немного...

Показав, дійсно, невеличку шклянку, з білим порошком. Вахомський витяг револьвера, поклав біля себе:

— Лжошь!... жідовская образіна—показивай єщо!

— Да... гдє...

— Молчать, ну показивай!

Револьвера підняв, затремтіла нижня губа. Той метнувся кудись і знову повернувся з величенькою шклянкою, майже повною:

— То тоже... сволочі! За вас кров проліваєш...

Взяв, понюхав, наказав гарненько загорнуть, поклав у кешеню—і копита гулко цокнули по бруку, підкови били в камінь.

— Хами, грабітелі... кров за нас, не знаєм ми, хто ви?...

Потяги зривалися з вокзалу, паротяг злякано чмихав і пропадав потяг, обвішаний людьми в далені, за містом. Виривалися потяги хутчіше, а другого ранку, тільки встигли зірвати водокачку та колії, бо місто покидали останні загони, бо вже в місті забрав владу ревком, залишався у білих вокзал. Панцирник «Вітязь» вийшов—мимо нього, мимо потягів пролітали села злякані, в калюжах, з похнюпленими стріхами. Попереду фронту, перед білими, минав села Гаврило—на підводах, на тачанках кулемети і гармата котилася за ними. Десь там губився край валки далеко, де сіро пливли хмари, забуті, звичайно. І звичайно—зісохлий полинь, свиріпа, будяки і якісь невідомі руді трави. Вітер, як дурний пес, зірветься з ланцюгу—виючи ганяє ланами.

І Свирид на возі під кожухами розпитував про щось візника і вже вивчився сам запалювати цигарку. Сидір кашляв багато, настирливо, з кров'ю і стогнав—все питав, чи далеко одійшли від Загуляївки. Парубок повернувся:

— Та вже верстов на двісті мабуть...

— Ох-хо... Я-б уже може й верхи-б їздив...

— Куди там верхи... лежіть!

Дзвонили потиху колеса, а на ніч у селі стали великому. І вже як стемніло, у хату, де був Гаврило, Борко, а у другій кімнаті Свирид та Сидір, примчав спітнілим конем Грацію—впіймали одного з їхньої розвідки, так думають у наступ, хочуть остаточно їх...

— Хіба вперше?

Рипнули двері, нахилившись, проліз Іван. Його з того часу, як пішов з Загуляївки, не було. Коротенько на запитання відповів і сказав: треба порадитись, що робити завтра.

— Наші роблять наступ, щоб тут прорватися. Треба щось зробити... а тут ще оце на вас іде... ну, та це не гірше, коли добре нагнати, так вони сами себе поб'ють.

Радилися—порішили вранці обійти цей загін, пропустить його сюди, а потім гнати й гнати. А навперейми післати ще свіжі загони. Треба тільки, щоб хтось їх тут за селом, хоч на півгодини затримав, бо виступати можна тільки перед ранком. Кінноту залишати не можна... Ну, що робити? План без цього... Тоді підійшов Свирид, помацки обперся об стіл, смаковито затягся самосадам.

— От що братця... Кулеметів у нас—слава богу... Так я ось що вам скажу: оставте нам по кулемету з Сидором, а ми й зделаємо. Підійдуть—пальнемо... Я одну ленту виб'ю, а він... Всьо равно, на чорта ми кому?—Я каліка, а йому теж... правда Сидір?

— Та якже... і в Загуляївку... добре! Еге, давайте нам... а він ось чоловік з цих країв, знає ці міста, поведе вас.

Показав на чорну бороду, мов свіжа земля, що з під пустих брів блискала очима.

— Я то так, а вам якось воно... на рожон лізти.

Поміркували... Тиша в хаті, цвіркуни під припічком, а з кутка обвішаного образами—вохкість, цвіль. Порішили, що так і буде. І коли вранці до світу вийшли з села, Сидора з Свиридом заховали на яру за селом. Все, як слід налагодили, спробували, чи стріляв, спробував стріляти й Свирид.

Проторохтіла остання тачанка, Свирид закурив, а Сидір мовчки в кожусі сидів біля кулемета й виглядав... Вже розвиднилося,—а було тихо, пролітало у голові щось, а потім застряла Загуляївка і стриміла, доки здалека не виїхало—спочатку кілька душ, а потім, більше, більше кінноти. Мабуть знали, що в селі немає нікого. Наблизилися—нажав Сидір—цокнуло раз, другий, сказано забилося в руці. Свирид надавив, почав водити так, як вчили. Коні спочатку рванулися вперед, підбиті падали, а потім повернули й сховалися за бугром, позлазили з коней. Все насувало більше, більше, густо сипало з рушниць із-за бугра...

Вже нічого не чули більше ні Свирид, ні Сидір. Не чули, як погнали загін назад, гнали багато верст, там приставала попереду свіжа підмога, що посиляли вперед. Не знали, як зробили заколот на фронті—там злякано військо кинулося вростіч, бо з двох боків гнали, навіть штаб впіймали червоні, що прорвали фронт. Взнали повстанці, що загін був Вахомського, а його весь винищили—так і порішили, що й його теж убили, бо хіба мало там лежало трупу, і офіцерів і салдат.

Вже потім проходив з червоними разом Гаврило, з своїми проходив через те невідоме село—біля кулеметів лежали: Сидір перекинувся і очима шкляними, широкими дивився в небо, а по обличчі в нього лазили заклопотано останні осінні мухи, бо день був соняшний, синій. Свирид—закляклою рукою держався за ручку кулемета, висіла недостріляна стьожка, а кулею знесло йому з голови черепок. Подивились, викопали могилу й насипали високого бугра.

Пішов Гаврило далі, з фронтом, у сизому натовпі чорноземних облич, спрацьованих рук, знову пішов далі, як і раніш, куди йшли всі, бо оті засмажені обличчя не хочуть віддати й клаптя своєї землі панам, і кожне село б'ється за ту-ж саму чорну спокійну, справедливую землю. А земля справедлива—земля чорна, таємна...

Смерділо перегорілим самогоном, стравою і зморшки всхкі клались біля очей у Семена. Блимав масними очима на попа, та на двох дядьків суворо-крем'язних.

— Так у мене забрать половину хліба, розкулачують! І то?—отой миршавий... отой комисар, що про комунію і що церкву той... в бога лається.. Значить скажіть міне—забрать силою в мене хліб. Отець Хвѣддор немає бога? Господи, прости мене грішного!..

Заматлав рукавом, хутко захрестився Семен, поліз на лаву й на покуті почав цілувати всі образи в кутку. Цілував, мацав п'яними губами з одрижкою, сопучи, ікони, загажені мухами, пилом.

— Простить ворогам нужно, Семене Никифоровичу!.. покірно з посмішкою мовив піп.

— Не простить, не хочу!.. Яке прощення, коли мене вб'ють хотіли—не прошу! Хто хліб робив? Оцими руками сів! Чия земелька? Моя! Одбирають... о!

Бив себе в груди, клявся, зачочував рукава й показував жилаві руки. А вечір підповз до вікна й холодними очима зазірав і губив даль. В темряві тільки шуміло далекими деревами.

Коли собака рванувся на цепу—глухо, злобно загавкав, так, що оддалось в кімнаті і десь біля лісу, Семен враз покинув кричати, сторожно прислухався. Зблід, коли у вікно щось застукотіло і почулося:

— Хозяїна можно... на минутку поговоріть...

— Той... хто воно, хіба з села, так пізно...

— Не бойся, не на лопату деньгі... Откривай Семьон свої.

Щось знайоме почув у голосі. Семен вийшов на двір. Тиха, довга розмова. І коли знов рипнули двері з ним, ще увійшло двоє у напіввійськовій одіжі... Замовкли од здивування—стояли Вахомський і ще якийсь салдат чи офіцер. Обидва обросли вже бородами, забруднені. Семен заметушився, посадив за стіл:

— От бачить і везьот, а ми говорили, хто наладить... От вам і наладять...

Розповів Вахомський, як Гаврило допоміг червоним прорвати фронт і вони з усього загону тільки удвох випадково спаслися, а всі інші загинули. Ну він і поїхав до Семена, бо це людина своя.

Випили. Семен зброю Вахомського кудись поніс ховати. Клишоногий худий салдат, кубанець, пішов з ним. Проспівали півні. Піп зібрався йти.

— Ми з господином офіцером вас проводимо, там поговоримо.

— Мене—Віктор Борисович...

— Ага... так, так, ато воно тепер охвицером трохи й той...

Метушився Семен. І вийшли утрюх на двір, їх проглинула темрява. Над хатою скрипіла осика. Заговорили стиха, а як поверталися додому, сперечалися. Вахомський говорив, що краще почати в п'ятницю, бо поки вони зберуть відповідних людей, поки з агентами справляться, а йому-ж треба ховатися.

Повернули до хати. Семен ще пошепки говорив:

— А вашого чоловіка, значить, наладимо сами. Ви поговоріть, поміняйте... нехай тільки у два села піде, а тут вже і я і батюшка—все буде чисто. Вдарять у дзвони й кінець, а люди зійдуться... Та все, здається, як слід.

У четвер з вечора, з Тростянців, з інших околиць сел, понасходилося людей—багато бабів з дітьми, хворі, каліки. Розпитували про якусь богородицю, що об'явилася в селі, що про неї розповідав невідомий чоловік—з іконкою з села в село ходить обірваний і співає; богородицю—славить. Говорить, що матір божа проти комунії й антихриста одноголового сама зійшла на землю, об'явилася в селі Загуляївці. Збаламутили село—до пізна збиралися, гомоніли люде.

А Семен зостався у хаті з Сонькою:

— Ти не дуже... не дуже дровичся... ато черезсідельника до шмаття поб'ю... чуєш, роби, що тобі говорю.

— А чого йому треба? чого? що я йому таке?.. Ховається цілий день у половнику і нехай!

— Що-ж він гірше твого слинявого босяцюги Антона?

— Чи може рада, що батька твого хотів убить. Гляди.. бачиш, що за нас, помагав... Дивись, скільки ото добра привіз... чом не пара?..

Впала ніч осіння, глуха. Тільки-но мутний ранок почав слатись, насовуватись, сполошилося село, підхопилося на ноги, повибігали всі на вулицю. І над селом летіли дзвони, котилися єдиним гулом. В церкві дзвонили у всі дзвони, як на паску—побігли до церкви. Отець Хведір уже в рясі стояв. Церква була одімкнена, горіли свічки, а він стояв на колінах, молився. Стояли, чекали, поки він повернувся й урочисто сказав, щоб ставали навколішки й молилися, молилися всі, бога славили, божу матір... бо він не може вимовити своїм грішним язиком: побачив надзвичайне чудо.—Вийшов, сяйво блиснуло, світло так стало.—Коли янгол злітає, всі свічі в церкві сами загорілися, невідомо де і взялися; сказав янгол—моліться за матір божу. Спустився янгол там за селом, вбік од Семенового хутора, біля криниці, і щось осяяне пішло в ліс. Коли прибігає Семен, і ще там кілька, кажуть—божу матір бачили..

— Моліться, божа матір прийшла на землю. Вона була біля вас, а тепер спасе... поб'є всіх, хто проти бога, вона з вами, моліться всі... вона в криниці воду освятила. Моліться!..

Піп аж заплакав, люде стовпилися, охнули... баби заголосили і разом з попом впали навколішки й заспівали «богородично». Одправили молебнє, ставили свічки й запалювали од тих, що загорілися сами. З хрестами пішли до криниці.

В нестямі плакали баби, падали на землю, голосили. Біля самої криниці стояв навколішках Семен і ті, хто пішов уперед, молилися. Семен ще раз повернувся:

— Бачив, бачив, люде добрі... чуть не осліп од світла.. пішла отак туди лісом, а над неюянгол господній... тут воду пила й благословляла...

Впав знову навколішки.

Вже будували кампличку, несли ікони, рушники, ставили хрести. Робили все урочисто, молилися, цілували дерево, воду з криниці вибрали у пляшки та кухлі, з грязюкою.

Семен непомітно пішов додому, до полковника.—Біля Вахомського горілка, їжа. Семен моргнув:

— Єсть... пішло як по маслу...

— Я свійо зделал хорошо: будуть знать комуну. Сегодня, кажется, поеду, еще только братію подберу.

— Слушайте, Вихтор Борисович, а отой ваш салдатик, нічого...

— Ну, как камень... да я потом, когда людей наберью... в лесу его где-то оставляю... гуляют, ха-ха...

Хрипло засміявся..

А там, біля криниці хтось вигукнув, що комуніст,—який приїздив за розв'орсткою, за селом лежить мертвий. Немає ран, тільки нутро випалене вогнем, з кишками.. а люде його хто-зна де ділися.

— Кара божа.. божа кара над безбожником... о-о...

А другого дня визнавали, що всіх, хто був на станції—комуністи і червоноармійці,—мертвими знайшли за станцією. Труп хрестом було складено, зерном посипано і у розрубаний живіт насипано жита.

— За хліб мститься божа матір... нехай не беруть...

Говорив Семен і падав навколішки.

А ще не всі знали, що вночі було пограбовано потяг вантажний і все найбільше цінне забрано, багато попалено, і зруйновано колію на півверсти. Вахомський уночі з підводами повернувся, бороду свою тепер запустив і вже не ховався, хоч пізнавали його. Часто бачили з хуторянськими та загуляївськими хлопцями—їхали верхами з підводами... кудись.

*

Підвод у Загуляївці, як на ярмарку. Баби зі зрубцьованими часом обличчями, теплими платками позапинані і вузол на тім'ї закручено. Пішки юрбами йдуть з сел за багато верст, везуть хліб, полотно, бо попові платити треба. З далеких сел на плечах несуть хрести важкі, дубові, згинаються під вагою, хочуть і своїм хрестом перед богородицею вислужитися, поставити ще одного хреста там, де вже стоїть їх цілий ліс—густо, густо кругом криниці.

Матушка за день не вправиться—спітніла бідна, стомилася—везуть без перестану, треба-ж все скласти, порядок дати, з робітником не впорається.

Вже й охрип отець Хведір, та приїхало ще кілька попів з околиці на допомогу—гуртом богородиці молебні шкварять. Люде біля криниці, на луках, на сиру землю падають, плачуть, моляться, а як побачуть, як плазує по землі сухе, збрудніле тіло якоїсь баби, що тільки-но шкандибає, ще більше припадають. Ікони з церкви повиносили, на охрестах вітер бавиться, голови у дядьків без шапок волоссям копичаться.

Україна—країна дика, ненависна країна, в церквах вся, як вошами, тіло дядькове обсіяли попи середньовіччям Україну. Ненавидить Україну можна, любити можна, бо вона—цілина. А дуб кріпке дерево, берест, горіх—міцне дерево—корінням глибоко, вітами широко. Осика, верба—м'які дерева, верба нікудишнє дерево, негодяще—гніє верба хутко. Вільха на болоті росте, береза надто соковита й тендитна. Трава—рік живе, й нова буде—рік живе... А злочинство—одну хвилю живе.

Монах святий з іконкою в село прийшов. Не перший він, не мало їх прийшло. Помолився щиро, а потім ікону святу при всіх на хреста якогось почепив—поцілував, з людьми розмовляє поважно, благословляє. Всюди ходить монах святий, молиться щиро. До Семена в хату зайшов водиці напиться, перехрестився тричі. Посадив обідати Семен. І Вахомський прийшов, зброю поклав, і найближчий помічник його—терешка Ярового син. Високий, обличчя блином і ніс, як черевик.

А у монаха підрысник юбкою висить, худий монах, бо тільки пісне їсть. Підморгнув, неначе непомітно, Семенові монах і мовив між иншим:

— А добре, що у вас в селі богородиця з'явилася..

Семен борідку погладив:

— Так бог дав.

— А власті, значить, наші комуністські того... не появляються—хі-хі-хі...

Засміявся в кулак єхидно монах святий. Слизько глянув Вахомський, кулака показав синьо-жилявого:

— Отут власті все.. вот. Появилися бы, так там по дорогах лежат...

А Семен покійно додав:

— Богородиці власть у нас—божа власть.. Що-ж, нехай прийде власть... гукни отим, що біля криниці,—порозривають на шмаття кого

хоч!... Тут же свої розумники з'явилися, почали говорити, що немає богородиці, не правда це—одного розірвали, другий мабуть ноги витягне, ну, а ті...

Монах святий підрядника поправив, а під підрядником у кешені револьвера поправив, щоб не заважав. А над вечір, у яру, біля шляху, святий монах лежав і ливився, як Вахомський їхав з своїми у друге село, бо там загін за хлібом поїхав. Монах раніше післав туди сповістити—порахував скільки душ людей з Вахомським тай замітив де-кого. Поїхав загін повз млинів, що крилами матлали в повітрі.

На завтра святий монах щез з села. Де дівся, ніхто не знав, та й забули про нього враз.

*

Коливаючись, стяг червоний хилитався, бився об вітер. Вершники на конях грали, бур'ян сухий толочили. Повернув загін до села, до Загуляївки, а з двох боків наскочили—Вахомський з одного, Яровий з другого, а його вже чекали, і тачанки наперед вислали раніш через те. Чітка команда—кинули вогнем кулемети—здаєка колом почала кіннота обходити, а піхота в рівчаку одстрілювалася. Бачить—пагано, покрутилися, навскач в село, тачанки за ними, тільки одну загубили. Погналися вслід, а потім команда в трубу—вишикувалися знов, щоб там не попасти, не засіли-б десь.

Влетів скажено Вахомський в село, до Семена. Гукнули тікати всім, боронити божу матір, бо комунія йде—всіх стребить, всіх поб'є. Бив себе в груди Семен, кричав. А люде по хатах поховалися, а біля криниці—до хрестів ближче, до ікон, і кожен думав.

— Аби мене обійшло, а там...

Заголосила жінка Семенова, та він не чув—верхи із загоном у ліс, в гущавині пропав. Ще бігли дядьки до лісу, а загін червоний колом схопив село—нікого не випускає. Побачили—нікого не чіпають, мовчки чекали біля хрестів, шепотіли стурбовано.

Святий монах бувший, тепер військовий, прямо до Семена у двір привів старшин.—До половника, розрили полову—там під брезентом не один вагон добра різного лежить награбованого. Вахомський возив та в Семена складав, і зброю й кулемети. На горіщі—хліба повно, каз'онні гімнастерки, штани, чоботи, сукно, цукор.

Забрали на підводи.

Над вечір наказ начальника—знести зброю, скільки об'явлено, знести завтра ранком, бо буде взято заложників і розстріляно. Забігали, загомоніли дядьки. На хутори окремо наклали—клялися дядьки, що немає. Сиві, бородаті, сіряки, свити—головами мотали понуро, а начальник ще раз наказав. Зупинились старшини з начальником розправі, покликав начальник Антона:

— Так не можна, говориш, їх у лісі взяти?...

— Ні, це вони до Болотяної балки пішли, а там їх не зловите... та вони однаково в лісі сидять: сидітимуть—не підуть зараз нікуди.

— Т-а-а-к... ну, ми їх виудимо... Покличте старшин, порадимось, сами приходьте...

— Добре.

До Серафими пішов Антон, як вже стемніло, і мутне висіло хмарне небо:

— А я вже чула, що й ти тут... ох, горенько з вами... де-ж Мар'яна?

— У городі... наші хлопці з Гаврилом пішли далі з фронтом, тепер вони третій совєцький полк... Я трохи поранений і повернувся на відпочинок і Мар'яну взяв, сюди привезти, а визнавши, що тут робиться таке, поки-що оставив—нехай наладиться. Баба схлипувала, а Антона знов покликали. Коли прийшов до волости, якраз вели заарештованих—жінку Семенову та Соньку. Сонька з плачем кинулася було до Антона.

— Антоне... слухай, та...

— Знаємо вас, а з охвицером тягалася...

— Та я ні.. він ліз до мене... батько...

У попа знайшли частину награбованих річей, як у Семена—привели заарештованого й його, посадили у одну кімнату з Семеновою жінкою. Та кинулася до нього:

— Призвели... призвели сукини сини... злодієм чоловіка зробили... ось тобі, хоч ти й піп..

Скрутила дулі і тикнула їх під ніс попові. Одвернувся й пішов у куток.

Попа на допит повели. З ноги на ногу топтався, у бороду кашляв, волосся підбирав—високий і борода чорна. Начальник ще наказував, кінчав:

— Завтра на сході заарештувати по списку десять чоловік, коли не знесуть на ранок зброї. З хуторів—батьків і матерів тих хлопців, що в лісі, п'ятнадцять душ. Знаємо, що є заховано на хуторах два кулемети, та з сотню обрізів. На сціплених устах застигла рішучість. Запитання:

— Бандитизмом зацікавився Вахомський і Семен Очкур з хуторянськими хлопцями—ви допомагали?..

— Я нічого, я...

— Не перебивайте!.. Нічого—так от відомості зібрано—богородицю вигадали ви з Семеном Очкуром та бувшим начальником карного загону контр-розвідки Вахомським. Для того, щоб бандитизмом легше зацікавитись, та заробити... Ви повинні сами все розповісти народу, одуреному вами, разом з ними. Написати записку Очкурові та Вахомському, щоб вони здалися. Коли не зробите—все ваше майно реквізуємо, сім'ю оддаємо під суд за співучасть, ви через два дні будете розстріляні. На розмірковування дається вам три години. Виведіть його!

Побачив піп, що тут не викрутишся, і похмуро вийшов.

Вартовий увійшов, сказав, що чекають дядьки, поговорить. Увійшли. Несміливо поскидали шапки, мнуться.

— Ну, в чому справа?... хто це?

Антон сидів збоку:

— Та це ж з наших незаможних... ото з них двох убили, за те, що говорили, що це не божя матір, і хотіли попа з Семеном накрити і з охвицером. А отой он парубок, з Гаврилом виходив у місті, а тепер од охвицера ховався.

— Проходьте, сідайте, розкажете, поговоримо.

За вікном брудна осіння ніч у багно по вуха хати захлюпнула. Билася дощем у шибки, мотала поли шинелів тих, що стояли на варті, оточивши село міцним колом.

На ранок сход, мітинг. Так собі, з цікавістю звиклою та ляком поглядали дядьки, топтувалися на місці, хитали головами, а зброї все-ж, не знесли. Зійшлося людей багато, од криниці поприходили й чекали, бо з села-ж нікого не випускали. Ще вчора принесли кілька поламаних дробовиків та обрізів без затворів, а цілих—штук на двадцять. Кінчився сход аж коло обіду, скінчився—по списку викликали десять чоловіків заложників—заарештували їх. Командир зійшов на східці й сказав суворо, чітко:

— Коли до вечора зброї не знесете, оцих буде вночі розстріляно.

Заголосили баби, закричали. Плакали так, як і тоді, коли Вахомський вів розстрілювати. Плакали та примовляли. А тут ще з хуторів пригнали батьків, кілька жінок та матерів тих хлопців, що там, у лісі... Сиві діди й старі баби. Плакали, як перед смертю, всіх звели у одну купу й залишили у дворі з вартою. Довго не розходилися, потроху знов зносили зброю, та мало й мляво. Одного од громади вибрали й послали в ліс сказати—передали йому од попа записку і звеліли сказати хлопцям—нехай видадуть Семена, Вахомського та Ярового—всіх тоді їх випустять. А коли ні—сьогодні вночі оцих п'ятнадцять душ батьків, жінок та матерів їхніх буде розстріляно, а все добро заберуть, землю віддадуть селянам. Доручили це передати не Семенові та Вахомському, а всім хлопцям, що з ними.

Напружено, довго чекали, виглядали, поки повернувся цей коротконогий дідусь, діда одного з хлопців, що там у лісі. Прийшов, скрутив цигарку, помовчав, а потім вже розповів, що прогнали його. Особливо лютував офіцер, а хлопці мовчки поглядали.

За селом, на горі, млинів кілька розставило руки дерев'яні і у вітер махали ними в повітрі. Туди над вечір і погнали двадцять п'ять душ заарештованих з лопатами—копати собі велику могилу. Заревли баби дико, животово, а з ними ще й ті чужі, що од криниці прибігли, бо ці вже й про криницю забули. Юрбою у один голос заголосили і йшли за чоловіками, за батьками. Та їх не пустили йти, а залишили дивитися вниз, як ті на горі яму довгу і широку копали. Довго землю колупали, для себе могилу довго, з сльозами копали—не дуже воно охота велика собі могилу копати! Там, унизу баби нагадували про себе так, що у вухах лящало й заздрісно сльози і в чоловіків збігали по вусах, скочувалися до підборіддя. Звели з гори—попрощатись. Кинулись рідні, на рідні шиї, спліталися руками, на грудях скиглили слізки, плакали в темряві, летіли зойки на далекі гони, до лісу, до Болотяної балки. Забули вже давно про святу криницю, про те, що там біля отих тисячі хрестів молебні правлять, і попи аж упріли, бо як посілася густа мла, біля млина цокнули курки і враз вибух врізався в груди осінньої тиші—і ще раз упали зойки, покотилися до лісу по балках.

На ранок—високим горбом було насипано могилу, а до неї нікого не пустили, бо з села нікого не випускали, а біля могили незмінно вартувало кілька червоноармійців, а внизу розганяли людей.

Та зброю знесли вже всю, скільки було треба—два кулемета притягли, а рушниць та набоїв було більше, ніж загадували.

До волости знов пригнали двадцять чоловік з хуторів, з тих, що їхні сини, чоловіки та батьки були в лісі з Вахомським, і знову послали обранця. Голосили баби, у спідниці сякались і хвартухами витирали сльози. Всі голосили за всіх, брали участь і ті, що їхніх учора розстріляли і ті, що їхніх не чіпали, що залюбки допомагали цим.

В командира, на сціплених міцно губах, застигла рішучість, а коли входив до своїх, коротко кидав:

— Брешуть сволочі, не видержать довго!

І ховав у кутках губів усмішку.

Бо сьогодні вже послали сами люде кілька чоловік у ліс, і баби пішли, що їхні чоловіки та сини у лісі. Довго не було,—а як прийшли, розповідали з плачем, що Семене, то й сам повернувся-б, а офіцер і слухати не хоче—погрожує ще повернутись, тоді говорить всім дістанеться. Здається, збираються уночі звідти тікати кудись, та хлопці не підуть, бо чули, як розстрілювали. Коротко мовив командир:

— Почекаємо вечора!

Нудний сірий день, розпатлані важкі хмари виринають з одного кінця неба, вітер тягне їх мокрі, як невод, щоб пропали вони у другому кінці. Сірі набряклі покрівлі.

А над вечір пішли заарештовані копати другу могилу для себе, біля млина. Все село вийшло за околицю, до гори—нудно, одноманітно примовляли баби й билися в корчах біля дітей, проклинали в нестямі червоноармійців: щоб їх і перша куля не минула і од віку їм їхнім дітям добра не було.

Вибух знов у темряві розпорів тишу, блиснуло тільки й було чути, як заривають могилу. Вибух далеко десь завив луною в лісі. Ще довго було чути голосіння й прокльони, що шматували покірну осінню ніч, і побрела знову тиша уривчаста нервовим кроком.

Вже люде не їхали в Загуляївку на богородицю дивитись. Тільки старі баби з околиць і далеких сел, що важко тупали слабими ногами, ще лізли до криниці й кидалися до ікон, та мили вимережане зморшками лице холодною водою і цілували землю брудну, стоптану, збиту.

Перегнав вітер хмари на один край неба, наївно блиснуло металом, дзенькнуло кілька зеленкуватих зор і розтягнутою в жовтий блин мордою місяця. Це—щоб на ранок було сонце й весела синя даль. І вітер, захлинаючись, хитав, посвистуючи, голі віти. І сонце зійшло молоде, чистеньке, блиснуло бавлячись, простягло руки золоті—і зазирнуло у вікно до волости. Там приткнувся на стільцеві комадир, голову поклавши на стіл, щоб на кілька хвилин стулити стомлені очі, бо вони не спали кілька ночей і під ними фіолетові смуги впали. Коли ось вбігає вартовий і у всю горлянку:

— Товариш начальник, ідуть!

Схопився, вибіг, скомандував—у два ряди вишикувалися червоноармійці, кіннота в рядах. Село сполошилося, вибігали, зазирали через голови один одному.

Вахомський та Яровий звязані. Семен похмуро сам бреде. Склали зброю, їх оточили—кіннота колом. Мовчки, похмуро поглядали—Семена,

Вахомського та Ярового окремо під вартою одвели. Кіннота людей не пускає близько.

Командир шепнув щось двом вершникам. Ті зірвалися з місця й навскач помчали за село, по шляху — і ось через мент всі повернулися:

— А-а!... диви... глянь... що?...

— Та ні!...

— То-ж вони!..

— Вони...

Загукали божевільно, кинулися у той бік — вулицею йшли всі, кого розстріляли за дві ночі. Сміялися, не вистачало слів, а баби, як звичайно, почали плакати по дурному.

— Та як же ви... та..

— Де-ж ви були?

— Стріляли-ж!

— Ха-ха. хо.. У млинах сиділи все время і їжа там лежала, сиділи та мовчали...

— О... о... брат... от підстроїли, ну й братва!...

Вже лагідненько посміхалися й жартували, навіть підступили ближче до ганку і до командира зверталися, як до свого:

— Товариш, ну й нагнали ви бабам, погляньте, моя на рік всі сльози виплакала, спасибі вам, бо не буде тепер що-дня над головою скиглити...

Тільки дико повітріщали очі ті, що стояли під вартою. Забився звязаний Вахомський, а старшини з командиром посміхалися, переговорювалися з дядьками. На сціплених губах командира, у куточках, лягла лагідна, стомлена посмішка — бо це-ж він вигадав. Підлетів до нього Антон:

— Товариш начальник, дозвольте ослобонить Семенову Очкурову дочку, вона невинна, то-ж моя дівчина:

— Та ну!.. бач, який пруткий та жвавий!..

— Ха-ха-ха!..

— Ослобони.

Сонька вийшла за Антоном заплакана з матір'ю, глянула, на Вахомського, звязаного, зігнутого:

— А, і цей тут... опудало чортове... всіх призвів!..

— Дошкулило, кажеш, дівчино-ха-ха...

З нею почали жартувати. Начальник чітко наказ:

— Приготувати там біля криниці місце, зараз з богородицею покінчимо. Попа, Очура, Вахомського та Ярового — туди. Всі люде нехай сходяться.

— Слухаєм!

Позалили люде до криниці, де з лісу брела зажурена тиха осінь і падала обіймами на село, на розхрістаний, рудий степ.

ВАСИЛЬ РОЛЕНКО

ІЗ ЦИКЛЮ «КАНАДА»

Це, як вдома, зовсім як вдома,
Це-ж хіба не волинський ліс?
І око, чужим втомлене,
Ковтає споріднені риси.

Це, як вдома, зовсім як вдома,
І плече тягарів позбулося
І здаються давно знайомими
Випадкові подорожні на вулиці.

А коли молодик замерзаний
В лід заганяє роги—
Ріка святого Лаврентія
Здається зямерзлим Дніпром.

І як майнер в кам'яні груди
Кайло настирливо врізує,—
Хіба-ж не так само в рудниках
У нас, на Криворіжжю?

І гілля зрозумілий лемент,
І над mont Royal рими
З моєї незакінченої поеми
— Крим.

*

І раптом в газеті трапиться
(Десь петитом—звичайна річ),—
«Вирок злочинцеві: двадцять;
Батогами; публично».

Або ще: «через рік—повісити;
Мотуз в остільки (по закону) інчів».
Або знову: десь в поближжі
Над двома чорношкірими лінч.

*

Я не Мартин Задека,
Хоч вірю в зор віщування:
Знайте в Харкові,—вже не далеко.
Це нічого, що океани.

*

Канадо, ти як Вкраїна!
Чи-ж фармер—не селянин?
І стільки горожанських війн
В твоїх просторах стигне.

Гей, родюча Альберто,
Й по тобі пройде Махно!
Хай крутиться, хай вертиться—
Встанеш оновлена.

Гей, Британська Колумбіє!
Ще твоїм лісам та багнищам
Доведеться зазнати глузу
Волинської партизанщини.

Гей, молодий Галіфаксе!
(Порт майбутнього. Слава. Прогрес).
Ти думаєш, це тобі так собі?
А не хочеш так, як в Одесі?

Гей, озера Онтаріо!
Не даремно шумуєте, гнівні:
Над вами розляжеться марево
З червоних панцирних кораблів.

Гей, Саскачевано!
(Гей, полтавські степи!)
В радгоспах твоїх старанно
Комнезам працюватиме пильний.

І навіть тобі, Юконе,
Не сховатись під снігом завчасно:
Скоро-скоро червоним
Вкриєшся, новий Донбасе!

І тобі, рвучка Ніагаро,
Досить ледарством пишатись:
Прислужишся ти незабаром
Радянській електрофікації.

І в тобі, столице Отаво,
В гордовитому Haus of Commons
Буде захоплено правити
Всеканадський Раднарком.

*

Я читаю (не Мартин Задека)
Червоних зор віщування:
Знайте на Сході,—вже недалеко;
Це нічого, що океани.

М. ІВЧЕНКО

СМЕРТНИЙ СПІВ

Того вечора хтось прошепотів мені якісь глибокі таємниці. Розібрати та зрозуміти їх я не міг, але на душу осів раптом спокій. Це був перший вечір, коли навколо стояла глибока тиша, що входила в груди пухким инієм. Ми розташувались у грецькому селі, котре розсілось по берегах невеличкої річки.

Я вийшов на двір і бачив: білі полотна степів десь далеко зливаються з зажуреним небом. Купи гаїв вкрилися синім инієм—усюди глибока потайна тиша і радість білих снів. І ось під цю тишу раптом, звідкись зі споду, встає цілий табун думок і булькотить мені, як каша. Це знову заговорила моя мука, що позбавила мене спокою.

Хто-ж такий я й що властиво зараз роблю? Чи загнана, затерта гнида, чи потрібна ланка у великих подіях народу, а чи просто ніщо!—

Колись я був артистом-співакою, а нині мобілізований Всерабісом агент продорганів. Моє життя в місті проходило в тому, що я бігав з вечірки на вечірку, з мітингу на мітинг, з вистави на виставу. Там я механічно, з виснаженим обличчям, з посоловілими від голоду очима проспівував давні романси і де-які з модних революційних пісень. А звідти повертався до дому з холодними бутербродами під пахвою.

Бутерброди ми ділили з старенькою мамою та сестрою. Тоді сідали навколо «буржуйки»—тяглись до купи вуглів—і кожен з нас мовчки цідив якісь тьмяні думки й спомини.

Ми раділи, як великодню, цілій паляниці хліба, що ненароком попадала до нас, пляшці олії, оберемкові дров. А коли я виміняв у селянина великий шматок сала, —тоді ми всі дома цілувались, а я співав бадьорих пісень.

Яка-ж могла бути культура й мораль у нас голодних, злиденних, зубожілих?

Тепер я одбіраю у селян для голодного міста й заводів хліб. У клунях, в ожередах соломи, в коморах, на піддашшях ми знаходили купи пшеничного зерна, що чекало свого вигідного покупця, тоді як сила люду конала з голоду.

Це проймало мене инколи таким обуренням, що я сам починав завзято вишукувати зерно. Та заспокоїння в цьому мені не було. Один лагідний покволий дідусь говорив мені крізь сльози:

— Коли б ти знав, голубчику, як його важко обробляти—бодай тобі так легко його їсти!—

Я мовчав.

— А нам що-ж? Помірати з голоду?—поспитав робітник, що рацював з нами.

— А що ти, товаришу, привіз сюди? Де твій крам? Тепер задарма хліб у мене грабуєш?

— Нічого, привезем ще!

Селянин докірливо хитав головою. Робітник замовк.

А я думав в цю пору: чи можу я дати вексіль за всю стихію революції цьому дідусеві? Чи можу я взяти відповідальність за мільйони голодного, ошалілого люду?

Ось моя мука, що сичить мені в серці, як тільки навколо повстане тиша.

Мені одвели кімнату в грецькій родині. Кімната була чиста, з пухкими ліжками, канапою, комодом,—мебля мійського міщанства. В сусідній кімнаті цілу добу не вгасав огонь у плитці—освячене родинне вогнище. Від нього по всіх кімнатах розходилась приємна теплин.

Господиня більшу пору дня стояла коло вогнища: мішала паруюче молоко. Вона що-дня варила каймак.

Зо мною жив політком нашого загону—міцний, дебелий латиш. Хто він такий, як і чого попав до комуністичної партії, яке в нього минуле, звідки саме він—я не знав. Ми прожили з ним більше місяця,—але ні трохи не зблизились. Ми по більшості мовчали, або-ж говорили про наші буденні біжучі справи.

Нам що-дня мовчки господиня подавала сити страву—і ми пожадливі й голодні одхарчувувались. І я почував, як поволі родиться в мені повна фізіологічна радість життя. Тоді дивився я навколо бадьорими очима—і на вустах мені розходилась сита усмішка. До нас инколи зазирали господар, маленький чорний грек, хитав головою й, посміхаючись, говорив:

— Ой, булі время! Булі всякій время,—но такой, ой не булі! Барані, свиня—город забралі, город кушать булі! Ой! Вай-анам! Вай-анам!

— Нічого, нічого! Ти он сколько жрьош! Тебе мало іщо? А ти знаєш—там дегі з голоду помірають... Рабочій... женщины... пухнуть! Ти ета знаєш!

— Ой! Хлібі—он такой! А вісною мі пуля тібі бросім! Пахай сам—кушай сам. Ті булі сам работай—ті булі сам жрать!

— А ти что тут с бандітами компанію водить будеш?

— Какой бандіті! Бандіті—оні звер! Бандіті режет—бандіті стріляєть. Ой, бандіті! З бандіті помірають нада! Нам нужні хорошіі власть! Нам нужні крепкій власть... А хлібі ті сам работай.

— Нічого—прієдім! Сам запахаєш! В Советской Росіі, брат, лодирей не нада!

— Хі-хі-хі! Что то булі! Ой, что то булі! Вай-анам! Вай анам! І вони дивились один на одного лукаво й підозріло.

Це було увечері. Комісар повагом перевалювався з ноги на ногу, важно сопів. Нарешті розперезався, зняв револьвера й почав роздягатись на ніч.

— Завтра нада викачку!—сказав він під кінець і важко зітхнув—нічого не подєлаєш! Республіке хлеба нада. Оні тут жірниє—горя не знають! А там...—і він безнадійно махнув рукою.

Ми швидко задрімали—і я відчував, як по всьому тілові розходились теплі п'яні соки.

І ось серед ночі прокидаюсь і чую—хтось настирливо стукає в вікно. Я розплющую очі й придивляюсь: у сірих присмерках дві військових постаті в якихось куртках зазирають до хати.

— Одчини!—і знову настирливий тривожний стук. Я чую, як в сусідній кімнаті ворочається грек.

— Одчини, чорти-б тебе взяли!

— Хто ти є?—обіззався нарешті грек.

— Після визнаєш, одчини, кажу тобі!—довго ти копошитись будеш?

— Ні могу, хто ти є! Как я тібе одчиню!

— Довго ти варнякатимеш—піндос проклятий?

Грек ізсунувся з софи, закашляв, а далі я почув стукіт у двері.

— Ой, Вай-анам! Вай-анам!

В той же час до двору в'їхало кілька вершників. Я почув—грек мій знову закашляв, почав стукати ослінцями й швидко пішов одчиняти.

Прокинувся комісар, трохи підвівся і напружено вслухався. Я-ж дивувався сам собі. Я добре знав, що сталась велика й страшна небезпека—і врятуватись нікуди. А мені в цю пору лише хотілось заховатись у теплу ковдру й снувати якісь свої затишні думки.

Комісар швидко зіскочив з ліжка й почав одягатись, увесь час тримаючи близько себе ногана. Він був стривожений, важко сопів, але всі його рухи були спокійні, розраховані.

— Ну, а ти што-ж? Ти думаєш, тебе помінують? Одівайся, брат! Я з нехотя виліз з-під ковдри й почав надягати одягу. Але не встигли ми й узутись, як двері з грюкотом розчинились і в нашу кімнату увірвалось кілька озброєних людей.

— А, ось вони, пташенятка! Нам-то вас і треба.

Комісар підняв револьвера, але на нас націлилось цілих три рушниці.

— Опусті револьвер—не пособітсь! Позно!

До нас вийшов здоровенний рижий чолов'яга. Пишні вуса в нього вкрилися инієм, і з них падали слизькі краплі.

— Він зиркнув блискучими чорними очима.

— Хто такі будете! Ваші документи!

— Зачем тебе документи мої? Что тебе нада?

— Ето потом разберьом, што нам нада! Документи покажі!

— А кто требует?

— Я требую! Так міне покажеш?

— Успокойся, товарищ!

— Какой я тобі товарищ? Сволоч! Товарищ! Што я з тобою—водку пив чи що? Какой товарищ!

— Та що з ним панькаєшся! В'язать його—обшарить. Зразу видать, що за штука,—устряв другий хриплий голос.

— Нічого, ми допитаємо в штабі—сказав перший.— А лівольверт давай сюди.

Комісар якомсь знизився і з призириливою посмішкою випустив револьвера.

— А як твоя сила, ти що тоді робиш? А? Сатана!

Нас оточили, обшукали, зачекали доки одягнемось і повели з хати. На дворі в обличчя вдарив густий туман. Крізь нього було чутно, як десь далеко гавкали собаки, блимали звідкись смуги світла. Заспівали півні, і від того чомусь зразу стало тепліш у грудях і цікаво.

Я думав: тисячи років проходили по землі і ніч-у-ніч співали півні—благословляли безупинне життя на ній. Про небезпеку я не хотів думати. Стало по хлоп'ячому цікаво, чим скінчиться вся ця незвичайна подія.

Ми йшли в оточенні кількох озброєних, осторонь їхали вершники. Стукіт копит лунко розходився в тумані. Один з вершників раптом спинився, запалив цигарку й тоді в осяянні маленького вогника встали якісь стародавні велетенські легіонери. А сизий туман сідав на одержу, збірався в крижані крупіці й по тілові розходились дрижаки.

Нас повели якимись глухими закапелками, далі ми увійшли в невеличке провалля, за ним був гай. І коли виходили з гаю—раптом в очі впав рясний промінястий світ. Майже на околиці села нас завели в якусь хату. Ми запримітили маленький каганець, по підлозі була розкидана солома, осторонь валялась амуніція,—а коло печи лежало теля й спокійно ремигало.

Хтось у темній чумарці вискочив з другої хати, оглянув нас зацікавлено веселими очима й, узявши одного з варткових, швидко зник.

А за кілька хвилин нас просто упхнули у другу, більш простору хату. За столом напроти нас сидів, обіпершись на руку, добродій у сірій чумарці.

— Ну, не сподівались?—тряхнув довгим чубом і звузивши косенькі по звирячому блискучі очі—пильно вдивлявся в нас.

Ми стояли мовчки, несміливо озираючись. Я все-ж запримітив за піччю якесь шамотіння і схоже жіночу постать, що там вешталась. Обіч стояло кілька озброєних людей і захоплено стежили то за нами, то за добродієм у сірій чумарці.

— Ну, що-ж? Розв'орстка? Викачка хліба!.. Сукини сини, сволочі! Розв'орстка вам! Добродій зловтішно хитнув головою, а далі впився в нас очима.

Комісар в цю пору легко чмихнув і по обличчю йому розійшлась тонка, призирива посмішка.

— Хто з вас комісар? Ну?—поспитав добродій суворо, але стримано.

— Я!—твердо відповів мій товариш.

— А-а! Я бачу! Ти?

— Да, я!

— Партійний?

— Да!

— А-а! Дорога рибка! Ти хто, жид?

— Латиш!

— Так ти сюди до нас хліба?

— У меня отечества нет!

— Інтернаціонал? Брешеш. Шахери-махери! Знаєм твій Інтернаціонал! Де твоя свобода, равенство? А мать твою... Людей дурить!

— Ми боремся за всех трудящихся,—і нікого не обманываем,—ето все ложь! С нами все! Ето бандіти протів, проходімци разніе!

- А хто-ж я, по-твоєму?
- А сам знаєш.
- Бандіт?
- Конечно, бандіт! За чем людей подбіваєш, за чем мешаєш нам работать?
- Работать, щоб старцями усі стали? Сволочі!
- Неправда! Ти на несчасті республіці іграєш! Бандіт ти! Разбойнік!
- А ви? Хто ви?
- Добродій підвівся, підійшов на кривих ногах до комісара і впився в нього блискучими сірими очима.
- Що з тобою робить? кажи, що мені робить з тобою?
- Комісар знизав плечима:
- Я нічого не боюсь!
- А-а! Так! Хлопці!
- Він ляснув у долоні—моргнув оком. В гурті хлопців почались якісь суперечки, але швидко один з них підступив, запопав комісара під руки й чекав.
- Ну, хіба не знаєш? Там!—зневажливо махнув добродій і, тиняючись на ногах кривих, як у доброго вершника, подався до столу.
- Я несамохіть рванувся за комісаром. Неймовірний біль і співчуття штовхнуло до дверей. Але до мене зразу підскочив вояка з рижими вусами:
- Жалко? Товариша жалко? Хі-хі-хі! Підожди—ще встигнеш!
- Він попав мене за плече й так тримав.
- На хвилину я зустрівся очима з комісаром і бачив: очі йому безпомічно й злякано забігали, обличчя перекривилось. Я сподівався жахливого дикого крику. Але за мент комісар раптом напружився, застогнав і тоді зовсім спокійний і холодний поволі й твердо вийшов з хати.
- Добродій усівся за стіл і так само гостро з лукавим посміхом поглянув на мене.
- Ну, а це що за мазня буде?
- Я мовчав.
- Я тебе питаю, хто ти? Агент?
- Рахівник!
- Який рахівник? що це за слово?
- Я щетовод!
- Партийний?
- Ні!
- А що-ж, кацапня, чи ще який чорт?
- Українець!
- Українець? Чого ти пішов сюди?
- Однаково ми мусимо сюди йти, чи з рушницями, чи старцями.
- За хлібом?
- За хлібом!
- Що-ж ти приніс за це?
- А що-ж я можу принести!
- Нічого не вмієш?
- Я артист, співака.

— Інтелігенція!—ще з більшим призи́рством він вимовив,—сволочі, ви дармоїди! Куди ви кинули людей? Затуркали його! А тепер що ти тутеньки? Ех, сволочі!

Він підвівся до мене через стіл і не то грізно, не то насмішкувато різав мене гадючими очи́цями. Я мимоволі вдивлявся в нього й бачив довгий чуб з широким лобом, як у сільського вчителя, й кислі складки навколо рота, жорстокі й хоробливо пристрасні.

Я напружено питаю: хто ти є,—гадюка, чи бунтар, чи великий гріх мого народу, злочинник?

Усмішка коло рота в нього розповзлась в щось м'яке, як драглі, й пристрасно кисле, як у діда, що сюсюкає над повією, й чимсь безмежно далеким були гострі, жорстокі очі.

Було до нестями моторошно.

— Що мені з тобою робити?

Я мовчав. В цю́пору десь в тиші ночі глухо залунали три постріли.

— Чув? Чув? Ха-ха-ха!

Я мимоволі скривився, а бандит тим часом говорив:

— Мало вам, сволочі! Буду четвертувати, пекти на вогні, на колеса сажати! Облітаю усю землю,—замучу вас! Ге, ви ще визнаєте Коханця!

— А хіба від того легше буде—мутить, мучить людей? Навіщо це?—докірливо мимоволі вирвалось у мене.

— Навіщо? А ти не знаєш навіщо? А розв'я́рстка, а знущання? Ти цього не бачиш—повилазило? Продався за черствий шматок!.. А знаєш, куди вони йдуть? До чого вони ведуть?

Коханець раптом сів, поклав на руки голову і так застиг.

До хати увійшов один з вояків і грубо сказав:

— Готово!.. І не дригнув!..

— А!.. Компартія!..

І він голосно зареготав.

І та-ж сама хороблива пристрасна й жорстока посмішка у зморшках коло рота.

— А тепер ось з цим!—сказав Коханець.

Вояка підійшов до мене й призи́рливо оглянув.

— Стривай! стривай!.. Я ще хочу з ним поговорити. Це цікаво! Коли там ще доведеться зустрітись? Грицьку, налий йому оцей стакан! Він каже: українець. Побачимо, який з нього українець!

Коханець тряс довгим чубом, кокетуючи—і дивився на мене вчителем якогось маленького глухого села.

«Кари моему народові за давні провини, за гріхи й безглуздя»—думав я.

Якась важна й пекуча хвиля залила мені груди. Тепер я вже знав я чимсь навіки спаяний з тими, хто послав мене сюди. І смерть чомусь здавалась зовсім не страшна.

Грицько налив шклянку, очевидно самогону, бо від неї потягло пахом перегорілого жита й спіртом. Я лише тепер побачив на столі скибки білого хліба, глечики, тарілки з сметаною, пляшки з самогоном.

— Ну?—рішуче сказав Коханець.

Я завагався.

— Пий, ато!.. Та однаково!.. Пий, веселіш буде, браток!

Тоді я одважився, підійшов і в один раз ви́цідив усю горілку.

В животі мені раптом запекло, у ноги побіг гарячий струмок, а в голові—веселий шум.

Коханець насмішливо дивився на мене.

— Молодчина, хоч цим не поганиш свого роду!

Він ще який час дивився на мене, наче щось зважуючи. Тоді моргнув воякові й, звернувшись до мене, сказав:

— Ну, а тепер іди ти спати, хлопче! Чуєш?

Грицько підійшов до мене, ласкаво озирає, як свою здобич, що вже ніколи не втече.

Він міцно запопав мене за руку й поволик із хати.

Я відчував: ноги мої тинялись, в голові шуміло, в ухах хтось дзеленчав завзято в малі дзвони.

І в ту-ж пору перед очима пройшла така яскрава смуга червоних промінів весняного ранку й пахощі вербового цвіту!

Я мимоволі вхопився за одвірок у сінях і застиг.

В той же час хтось грізно постукав у вікно—із хати почувся крик:

— Назад! Назад!—Грицько одірвав мене від одвірку і поволик до хати.

Крізь туман, що стояв мені в очах, я помітив: Коханець сидів і нахабно, огидливо сміявся.

— Ще трохи рано! До світу далеко! Ти той... поспівай нам трохи... Ато, брат, щось скучно...—сказав він.

Хтось із гурту хлопців зареготав.

— Бачиш і хлопці охочі послухать.

Я мовчав.

Мені в грудях підводилась якась лють і зненависть.

Тим часом Коханець звернувся до мого цербера.

— Грицьку! Налий йому ще—нехай його підохотить!

Грицько слух'яно підійшов до столу і забулькотів у шклянку самогону.

Я тоді наближаюсь до Коханця й рішуче кажу:

— Я не буду пити! І співати не стану!

— Чому?—єхидно поспитав Коханець.

— Я не хочу більше знущання. Ведіть мене—куди вам треба.

— Ще вступиш, хлопче! Ми й тут можемо.

— Не мучте мене, слухайте!—істерично прокричав я.

Коханець прижмурих ліве око:

— Слухай, не валяй дурака! Як на те пішло, то знай: я вбивати не стану, а візьму з собою! Брешеш, заспіваєш мені!

Я несамохить поточився назад і сів на лаву.

— Хи-ги-ги! Будеш нас розважати! Йй-бо! Скучно, братуха, йй-бо, скучно.

Він таки справді поневірявся.

Обіперся об стінку і так насмішувато дивився на мене.

Я похнюпив голову й байдуже чекав, що буде далі.

— Слухай сюди,—знову звернувся до мене Коханець,—ось тобі так—як проспіваси зараз, на ранок одпущу. А ні—будеш гуляти зо мною ще довго!

Я поглянув на нього здивовано й недовіжливо.

Якийсь маленький чортяка шепотів мені на вухо, підбивав мене на цю спокусу. Але було сором за зраду своєму товаришу, обурення клекотіло мені важким туманом.

Та раптом так гостро запахло мені знову вербовим цвітом і червоними проміннями весняного ранку!..

Я підвожусь і похапцем, з огидою, випиваю шклянку самогону—і як наймит, похнюпивши голову, починаю співати.

Мене пече зненависть і обурення, голос мій бренить грубо, але... звіряча жага життя перемагає...

Я згадую за тисячі, мільйони люду, обшарпаного, зголоднілого, що пнеться вийти на кращий шлях, за землю мою радісну й безпутню, що розкинулась тепер, як запльована повія.

Тоді біль цей вливається гарячим потоком у моє серце. Що моя зневага й смерть за їхні муки, за їхні змагання!

Я, не думаючи, беру одну з пісень, котра в цю хвилю приходить мені в голову,—«Ой доле, моя доле»,—що відповідає моему глибокому болю, і голос мені бренить тоді січно й сумно. Напівсвідомо в цю пору я помічаю усе, що діється в хаті.

У двері раптом входить гурт бандитів, диких, неохайних, в якихось чудних вбраннях. Хто це? Останки запоріжської січи, татарва, чи сини мого народу? Очі їм затуркані поволі ясніють. М'який спокій лягає на обличчя.

Мій магнат в цю пору з насолодою дивиться на мене, як ситий крамар, котрого тішать. Та чим далі очі йому туманіють слізьми, на обличчя лягає сум.

Із-за печи виходить жінка по-мійському вбрана. Бачу: очі їй сині, сині, як польові волошки, а підборіддя одвисле, гладке і жовтуватобліде, як у підстаркуватій повії. Сині дитячі волошки—й повія!

Вона підходить, схиляється на плече Коханцеві й про щось шепоче.

Та за кілька хвилин вони обоє починають разом зо мною співати—і голоси їх повним струменем зливаються з моїм.

Чудно було дивитись! Я собі одним куточком голови трохи посміхаюсь.

Це-ж точнісінько як в українській старій мелодрамі! Та що-ж поробиш, коли збіглось так життя!

Моя компанія дійшла до смаку, й ми проспівали ще кілька наших пісень. Я бачу—у мого теперішнього життєдавця сум в очах. В його подруги в синіх очах рясні сльози, що горять, як синява нічного неба влітку—і лише підборіддя повії! Коли скінчили—Коханець важко зітхнув і поглянув на мене теплими, сумними очима.

Його подруга крізь сльози дивилась вдячно й захоплено.

— Ну, що-ж, товаришу, вип'ємо!—сказав Коханець.

Я змучений, стомлений якось байдуже погодився.

— А ви, хлопці,—мабуть пора спати! І він спроквола махнув рукою.

Гурт поволі розійшовся.

Жінка схилилась до Коханця й тужно, ледве чутно промовила:

— А завтра знов у дорогу... пригоди... Боже, Юрку! Коли це скінчиться?

— Що-ж поробиш, моя любко!—лагідно відповів він.—Наша доля така—палити землю рідну!

— Доля... доля...

Ми сиділи поволі, цідючи самогон, і уривками розмовляли.

Одного разу я нахилився й тихо поспитав:

— А куди ви йдете? За що б'єтесь?

— Я? А хіба я знаю! Мене штовхає, а я йду! Як я можу вдержати? Та один біс тепер—хоч так, хоч инакше—однаково помірати, як розбишаці. А поки гуляємо...

Він сумно похитав головою, приліг на руки й задрімав.

На світанку ввійшли вояки, щось зашепотіли. Коханець виймав з кишені гроші, роздавав їх товстими пакунками. Щось коротко говорив... Усі метушились. А коли почало розвиднятись, загупали вершники, зацокотіли тачанки.

Коханець швидко одягся у звичайного кобеняка, його дружина в свитку й вийшли з хати.

Я пішов слідом за ними.

Коханця оточив гурт хлопців і щось говорив.

Він раптом спалахнув і почав кричати:

— Як? Куди ви дивились? Як вони могли втікти!

— Та чорт його вглядить!—хтось обізвався з гурту.

— А ти на що тут? Розстрілять вас мало.

— Не дуже! Що ми тобі заприсягалися—наймити?

В цю пору у двір ускочив вершник і щось прошепотів Коханцеві. Вся компанія швидко вгамувалась і вибралась із двору.

В-останнє в мене промайнули жорстокі вузенькі очі ховрашка, й пристрасть гадюки коло рота в нього.

І сині дитячі волошки в полі, а підборіддя застаркуватої повії!

Я непомітно вийшов з двору.

Тіло моє було як побите, безсиле,—але десь зі споду вставала глибока, соковита радість життя.

Я поволі йшов до себе, а ранок яснів.

Білі пухкі инії коронували мене цвітом травня, й сміялись зімовою радістю сизі простори степів.

І цілий день тоді стояв радісний пухкий ранок.

А в моїй душі все снувались і снувались глибокі тужливі пісні.

Це я співав землі моїй...

МИКОЛА БАЖАН

ІМОБЕ З ГАЛАМУ *

З „НЕГРСЬКОГО ЦИКЛУ“.

Мак-Кею, представнику Африки в Комінтерні.

Коли в папірусах
злякано зойкнуть
птиці,
і чорним мускусом
згусне небо,
в гущанині лісу
ховається лицар
старовинної віри Магреба.

В небо зорі вгрузли, мов краби,
в землю влипла, мов намул, тьма,
а під листям рудих баобабів
розцвітає очей емаль.

Імобе з країни Галаму
і з ним тисячі чорних рабів,
в ніч повстання і зойків там-таму,
і ржавий набили карабін.

То не курличе на плесі марабу,
не жінки б'ють в бурдюк грудей,
десь там-там дає вість рабу
і понуро зітхає й гуде.

В ніч повстання, жалоби і згаги
в очереті ворухиться негр,
і не знає білошкірий спагі,
чому вітер дюн кров'ю тхне.

В ніч повстання, згаги й жалоби
місяць верхів'ям бананів гравсь,
і підповз чорний раб Імобе
під білявий французький блокгауз.

* У тексті зустрічаються негрські слова: б а м б у л а—весняний негрський танок; грі-грі—старовинні металеві амулети, що їх негри носять на грудях; м а р а б у—водяна, болотна пташка; спагі та зу а ви—салдати французького колоніального війська.

Не здрігнулась земля Галаму,
очеретом не хитнувся Сенегал,
тільки вітер сухими губами
жовтавий пісок лигав.

Тільки вітер пісок Сагари,
мов голодна гієна, ссе.
Вії спагі набрякли від марев,
і останній випито абсент.

Рвуться в уста спагі піснею,
німіє в кутку холодний мавзер.
Хто порою пізньою
вийде за ворота блокгаузу?

А в Сагарі вітер мене гам,
в Сагарі вітер сичить.
Роз'ятрено чорними ногами
хрумтливі дюни уночі.

Шепче.

присмерк бананових дерев,
все ближче
плеще
гуща
трав,

а коли в небо вдарив рев,
вартовий прокинувся зуав.

Гей, вітре, на чотирі боки дми,
зойком дюни злякай Сенегалу.
У спагі серце спухло між грудьми,
серце спагі ввірвалось і впало.

Брязкотливий язик мітральєзи
черевом тьми перебоєм розсік,
і кривавих зор розцвітає безліч
під тамарисками, на ранішній росі.

Засіяним кров'ю лобом
негр в намул зелений вріс.
О, на бронзових грудях Імобе
не дзвенять старовинні грі-грі.

В Сагару впала ніч,
зашаруділа по піску черевом.
Здрігнувся Імобе і захлинувся в багні,
де спотикнулось в папірусах дерево.

Мукою шар неба розкраяв,
підповз з стегон ночі вий гієн.
Це для тебе, Галам, чорний краю,
Імобе в пісках гніє!

Весною знов пахне бамбули
і жіночих стегон густий та чорний чад,
і серце Галаму про все забуло,
і все віддало чорним ночам.

В ніч бамбули, кохання й жадоби
млосний, згадає хто,
як мухи повзли в Імобе
роздертий та кривавий рот?

І не один Імобе
серце в дюни
виклав

і в иклах
папірусів згнів,
щоб виклик
збудив незвичний
жорстке шепотіння пісків.

Бути негру
самому
самумом,
бути негру не рабом, а бойцем,
і повстання багряним шумом
вдарити в блокгаузу лице.

Київ. 1924.

М. ДОЛЕНГО

СРІБНЕ КОЛО

I

Десь блукає 13-та армія.
Трьохкольниковий прапор вгорі.
Чи з живою чи з мертвою в парі я,—
Синя зірка на чатах зорі.
«Ви подібні, як місяць до сонця,
До моєї любови»—сказав.
Пам'ятаю волосся на скроньці,
Сірий потяг, холодний вокзал.

II

Запалити пристрасть сірничком,
Потім грати—нервами по нервах.
А вгорі ще метушиться гром,
Розкладається життя на первні.
Всі початки з'єднано з кінцем
В нерозривне павутиння вулиць,
А на небі дзвони про минуле,
Та весни розгадане лице.

III

Тіло котяче й жіноче,
Білий беззоряний хист.
Помилка в ритмі чи злочин.
Тільки тремтіло, мов лист.
Снилось пожежно, безмовно:
Зоряні гони кріз сон.
Вплив я соняшним човном
В сірі краплинки вікон.

Г. КОСИНКА

АНКЕТА

Чорнобривий паровоз закашляв десь далеко колесами, несміло засвистів у степу, і замурзані села виглянули із-за горбів здивовано, а Половецьке назустріч аж поклонилося, наче хотіло сказати:

— Добри-день вам!—Але засіяв сіянець дощ, заїмжилося, і село не поздоровкалося...

А на тихий кашель паровозу підвівся з полу в своїй хаті Антон Радіонович Собачка і, потягаючись, голосно сказав до жінки:

— Не люблю, коли бандит сниться. *Секретний агент по бе-бе*, а мені цілу ніч, сволоч, сволоч!..

Розпатлана жінка, з підсиненим оком, спала поруч; він штовхнув її грубо під бік і в'їдливо, ляскаючи в долоні, гукав:

— Хазяйка!.. Слава Богу, вже день, а ти й досі сонька виводиш... Пора, стара!

Галька, обсіяна ластовинням та великими чорними бровами, злякано подивилась на свою долю—заспокоїлась, а спалені, смутні очі—засміялись до Собачки:

— З ким діло маєш, то той і верзеться...

— Не, ти-бра, послухай: вчора ми поймали на лузі Гарячого, а сю ніч—наче горять копиці сіна, якісь чорні свині лізуть у піч, за ними наші заложники... дядьки танцюють коло вогню і п'ють котьолками самогон...

— Я розганяю їх із Чабанюком, а Бугаєць Дмитровський (у мене сексотом працює...) під ніс мені котьолок: «пий, кров-душа, разом з нами!».

— І головне—Гарячий на рижому коні—прямо на мене—командую: «револьвери!—сіна горять, а села почорніли, як самогонні апарати»...

Галька погладила сонну голівку Палажки, закрила настільником ноги розпаленого на припічку хлопчика і важко зітхнула:

— Бо п'єш... Отак десь гулятимеш-гулятимеш, а банда застукає та й...

Антон Радіонович сплюнув додолю, розтер чоботом—трохи зблід і, скривлений, схожий на змерзлого пса, промовив:

— Горілий самогон,—говорив тов. Джемс,—вредно пить...

Він почав лашитись до жінки:

— Дурочка ти, да ти знаєш, що таке твій Антон Радіонович? Думаєш, отак без рукавиць і на той бік пошлеш... го, го! «О, я можу ще тепер зжити де-кого, хай не гавкають—„бандит був—бандит залишився»... О! Ну, от... знов своєї: «надоїв людям—услід плюють»!...

Плювають мені на людей, знаєш це? Ет! Правду говорить про жінчину тов. Джемс...

От серед цього саме місця Антон Радіонович натяг лівий чобіт на ногу і змінив свою думку:

— Готуй снідання, а Палажка хай катне до комнезаму за підводою... Сьогодні говорю учителям, хе, контр-революціонери, промову... Ми только лучшего хатім...—І далі різко гукнув на всю хату:

— Снідять—раз, онучу без рубців знайти—два, і чарку до снідання—три!

Галька:

— Уже стерявся...

І Антон Радіонович почав снідять; жінка підносила, а заспані діти попркидались і злякані поглядали з печи на батька і мовчали; правда, іноді падало на прилавок, до матери, якесь необережне дитяче слово: «мамо, а нам сальця»,—але батько протирав тоді заплакане вікно і незадоволено їв із салом своє слово:

— Азіяти.

...На печі шепотіла осокою дітям баба Оксана:

— Ваш батько виписує душі, як у граматку, а потім п'є та матір б'є...

І діти боялися батька: коли настане вечір, він уздечку з кілочка та до матери п'яний кричить:

— Ти проти влади йдеш? Уб'ю гадюку!

П'яний падав на долівку, бив лобом підніжку столу, блював... а мати слала долі куль соломи, кожух—клала спать, і сама бігла замикать двері—боялися...

«...І виписує душі, як у граматку, а потім п'є та матір б'є».

Собачка надів порепану од сонця кожану куртку, накинув дощовика, засунув за пояс револьвер, грюкнув дверима і—вийшов.

Аж до самих Смутних горбів Антон Радіонович думав:

«Що казав тов. Джемс про жінчину? Жінчина і виробство»... він засміявся сам до себе і сплюнув:

— Хіба з таким жлобом, як моя жінка, може бути виробство? Культури ніякої, неграмотна, а політики совершенно не розуміє...

Ех, світ!..—Останні слова були вже із термінології самотиши Собачки.

— Но, но, но-о... Оддиш трохи, не смикайся,—приказував під горбом якийсь кліщуватий, з рижого борідкою, дядько до коня, побачив Собачку, обтер повагом мокре обличчя і влєсливо, хитро засміявся:

— Антону Радіоновичу привіт...

А Антон Радіонович тільки одно слово:

— Здрастуй—тихо, а продналог—голосно, і наче в серце голкою кліщуватого—«не везе»!—одкотив комір дощовика і—пішов.

Дядько скривився:

— Пролог... Н-но!

Ударив коня—засвистіла під колесами грязь і віз спинився; дядько кинув услід Собачки слинявого матюка, сіпнув за віжку і люто запитав голу вербу:

Га? Пролог, каже, а! В банді крутився, і тут крутиться,— міркує кліщуватий,—а... но! стала слухать гадова душа!

Повернув пужално, із усієї сили ударив коняку—сіпнула, а він підклав плече під полудрабок і побичувались на гору.

І Половецьке ранком було таке убоге... обсмикана скотиною стріха на повітках, голе обчухране дерево, а через дорогу од колодязя пройшла з повними відрами, боса, у кропив'яній з мішків спідниці, дівчина і хлюпнула коло воріт водою...

Грязь, дощі...

— Спасибі, хоч дорогу з повними відрами перейшла—подумав дядько і тугіше підперезав пасик шинелі.

II

Волость, перемальована на виконком, нагадує стару миколаївську троячку—залита слією, що блищить сірою осугою, а кінчики покусані часом, так от кулі покусали бляшану покрівлю волости, у вікнах—тонка шалівка, а підлога—пізно запоране поле... З'їзд.

І коли розтрушує городняком учитель Матвієць, здається, засіває поле; це нічого, що в кутку, де була колись ікона пам'яті Олександра III, стоїть тепер бюст Шевченка, а над ним плакати:

— «Бей по Колчаку!—звал Октябрь,

Бей по Деникину!—

Бей по Петлюре!»—

а хтось, голодний на папір, одірвав цигарок на три і неграмотно дописав: «бей бандитов—експлоататоров народной крови».

Матвієць на все це дивиться косо, обережно, а сміх його—тоненький, їдкий і сковзається на обличчі учителя Чечивички, і радо ловлять у дверях його очі обпалений вітром вид Одарки Костянтинівни... Він показує на газетні рядки і голосно, аби чули учителі, що крешуть коло вікон огонь, читає газету...

— ...Прикурюємо... з'їзд так з'їзд:—Антон Радіонович слово скажуть...

— Ша, Чечевичко...

«Революційна Європа. По радіо з Науена нас (хі-хі) повідомляють: Європа в революційній небезпеці: в Англії, Америці, Франції перепродукція товарів досягла... безробіття грізною хвилею»...

І кидає на стіл газету. Одарка Костянтинівна хіхікає; її лисиче обличчя, коли зустрічає розумні Матвійцеві очі, робиться кокетливо-пишним, серйозним, а слова його вона вичитує сама,—але до розмови встрає отак собі, за-здрастуйте, розхрістана бурсацька постать Чечивички, і на хвилину робиться смішно:

— Я так думаю, хай там собі безробіття, а нам аби кращий пайок давали, або хоч би консерви... ги, ги!—Він дурнувато оглядає своїх товаришів по школі і підходить до Матвійця:

— Правду говорю, чи ні?—запитує Чечивичка і безцеремонно простягає руку до капшучка з тютюном.

Одарка ніжно торкає Матвійцеву руку, випростовується і сумно зітхає, отак, наче хоче вимовити гаряче—ех!.. і раптом перебиває його мислі:

— Я чула,—тихо почина вона,—що ваш зятьок над сестрою зну-щається, чого ви мовчите?

У Матвійця нервово тремтить брова:

— Собачка—бандитський намул, ім'я якому смерть, але не я, я не можу, хтось поклав до мого серця жаль... ні.

І шумить сива шапка Чечивички:

— А ну, гайда—до школи: Джемс, Антон Радіонович—всі, треба починати...

— Антон Радіонович... бідна-ж моя сестра... сумно проказує Матвієць, кидає недокурок і перепускає до дверей Одарку Костянтинівну:

— Ох-хі й яблучко да революція,

А бандитським дядькам да—контрибуція...

Випльовує в осінню грязь гармонія продбательйону, затихає, а Матвієць чогось думає про устілку, що промокла в правому чоботі, і стомлено сміється.

Шкільні двері, коли одчиняються, позіхають од холоду—нетоплено, але по шибках цвіте тютюновий димок, і гаряча пара вилітає у делегатів з'їзду і стелється по шкільних лавах, де на плямах чорнила синіє, гусне...

До столу підбігає підтюпцем тов. Джемс, маленький, з подзьобаним віспою обличчям, винувато просить (він начміліції) пробачити, але інструктора з центру не буде:

— Начінайте, товарищі, самі, а докладчик сделает Антон Радіонович,—тихо додає він і сідає кінець столу.

Антон Радіонович поправляє кобур револьвера, вирівнюється і торжественно виходить, наче общипаний гусак, в австрійському галіфе—до учительської катедри.

Матвієць спльовує додолю і закурює; делегати, зачувши ім'я Антона Радіоновича, боязко оглядаються до дверей, притихають, і зала хутко німіє.

— Товарищі, інтелігенція і селянство!—починає, пильно вдивляючись в обличчя делегатів, Собачка,—вам ізвєсно, хто я такой?

— Я—бивший бандит Зеленого, который перейшов чесно к советской власти, и говорю вам: мы знаєм імперіалізму буржуазной Германії й прочих стран, оні на наших шкурах создают красное, огненное кольцо, но оні глибоко ошибаються, уже в могилу пошли ті, хто подривал знутри советскую власть...

— Я сам, как ізвєсно, половецький куркуль, но за правду всігда умру, і больно смотреть на сельскую інтелігенцію, которая не може принимать участия по збору продналога.

— Напримєр: що такое—релігія? — Самообман! нет, ти докажи дядьку, що ето действительно самообман, і не нужно нікакїх ікон—это картинка, а не бог... Помещики і капитал строїлі не школи, а марно-польку, спрашується: для чего ето?

— Затемняют народ, жаждущий знания і света; буржуа! признавали, що когда настанет социализм советской власти—оні погибнуть, і вони погибли, но йде жестокая борьба, рєками проливается кровь, і эксплуататори народной крови—бандити, напримєр, поймали курінного З куріня, который перейшов, как і я, чесно,—і повісили на стовпі разом із собакою, а хто-ж, сознательный, не согласиться, що

ето зверство? І кожда йдють боротьба не на жизнь, а на смерть, тогда нужно акуратно здать продналог: не думайте, що я не сознаю, какая ето трудность, да, наш дядько покіль не загремить, не перехриститься, но время не жде, дорога тепер плоха, значить, підвозить треба скоріше...

— Раз ти здав продналог, тогда не будеш нарікать, що Антон Радіонович не дає дихать, нет, я тебе пальцем не трону... потому, ти чесний гражданин, а не бандит.

— Не помагай імперіалізму, которий здавив желёзной рукой красную винтовку, хоче потопить в крові революцію, а здавай продналог; правильно говорю, ілі нет? Ето важный вопрос, і я ставлю руба: хто проти? Я окончив...

Чечивичка ляскає в долоні і розгублено бігає очима по делегатських обличчях, тоді посеред школи вимальовується у синьому диму подзьобане віспою лице тов. Джемса—винувате, з розломленою від здивування бровою, що починає підскакувати в такт його промови:

— Нужно, наконец, сознать,—шекеруючи каже Джемс,—за что мы, рабочие, пришли на село... знаем: к нам много прімазалось грязных рук, но ето будет потом—вяснім, но я променял станок на винтовку не для себя, а для всех рабочих і крестьян—думаю, товарищі, ми скопом пойдем за революцією... Я не умею красно говорить, как Антон Радіонович—іронична посмішка застигає на татарському обличчі тов. Джемса. Він, не скінчивши промови, думає «нужно узнать поближе Собачку: гноянку придется разрезать... Завтра достану его анкету». Чечивичка схвильовано нахилиється до Матвійця і шепче на вухо:

— Чудак, їй-богу, тут вопрос о пайках стоїть, а він революцію смалить... Матвієць не відповідає й думає майже вслух:

— Чечивичка—копія Антона Радіоновича...

— Предлагаю, товарищі, пропеть Интернаціонал,—закінчує несподівано своє слово Джемс, і з'їзд, наче зімою школярі, встає, тупав ногами і несміливо починає співати...

— Яка осіння туга!—зціпивши міцно зуби, продовжує думати Матвієць, а коли кінчають співати серйозно відповідає Чечивичці:

— Не безпокойтесь, після з'їзду, здається, кожному дадут пару білизни...

— Невже?.. радісно вихоплюється у Чечивички, але Матвієць каже тільки:

— Ах, яка грязь на дворі...

III

Антон Радіонович повертається додому по старому—на підпитку... і коли доходить до Половецького, знімає з плеча винтовку, закладає п'ять броневикуль і цілиться в перехресну дуплинясту вербу, де повісили повстанці його товариша, і б'є...

Постріл долітає до селянських осель і десь цюкає у старий присішок, а луна глухо лягає на озимину, і після цього ще густіше сіє дощ, і поспішає, сковзається у чорній свиті, осінній вечір і снує над селами тумани...

Разом з ним сковзається Собачка і голосно, наче його слухають учителі на з'їзді, заявляє:

— Ну, от ти—бог,—він додає до цього соромну лайку,—а стій зараз коло верби і шльопну, брат, тільки блиснеш!.. Бог, гм,—картинка, а когда-нібудь прикажуть тобі—не пускай дощу, і не пускай, сволоч!.. Природа и скопленіє хмар... ето не важно,—продовжує розмовляти Антон Радіонович, а головне—приходиш додому і пиши анкету: жлоб лягає коло жінки спать, а за доноси я віддячу... ато ще самого, візьмуть за же—да в конверт, і будеш, братіку, не агент по бе бе, а кукальщик... Не служба—ответственность...

Да, говорять інтелігенти... поїду до Риги, чи не поїду?

Жена моя бариня,

Отец капітан... Отец капітан...

Антон Радіонович гикає і, пригадивши історичну вербу, починає твердіше ступати:

— Капітан не капітан, а—*Ми*:—плюнеш, а потім повернешся і, дозвольте витерти...

З туману запирихкала коняка, і Собачка, прищуливши голову, гукнув: Хто їде? Стій!

Коняка на крик оступилась із шляху і різко смикнула воза.

— Стріляю, стій!

— Це я, продналог возив... Тре сірку добре,—подумав кліщуватий і незадоволено пробубонів:

— Спокійніше буде, не гавкатимуть, а то який чорт не прийде—не покладе, а візьме: Петлюра—вози, Деникин—вози... Сідайте, підвезу: десь добре клюкнули?—безцеремонно поспитав він, і стьобнув батогом коняку.

Собачка, скакаючи на воза, спіткнувся:

— Клюкнув,—сказав він,—бо служба така... От ти підвозиш мене, а сам, мабуть, думаєш: «чого ніхто не прислідить оце клешоного б/б, що на той бік, га»?

— Я чоловік тихий,—одказує єхидно дядько,—не трогай мене—повік не зачіплю...

— ...Задощилося,—мінє кліщуватий тему,—прямо день-у-день дощі, дощі... Хоч би морози підскочили,—а в газетах, Антоне Радіоновичу, новинок ніяких? Я чув, правда, чи брешуть, Ніколай Ніколаєвич Одес зайняв?

— Брехня,—впевнено одказує Собачка,—ето контр-революціонери, а хто тобі говорив?..

— Так... на базарі балачки велися... і маленьке дядькове око пильно вдивлялося в обличчя Собачки.

На конячий топіт вискочив з однієї хати веселий огонь, перевернувся в калюжі, одбив зморене обличчя кліщуватого і плигнув на зелену дугу...

— Млинці печуть,—плямнув апетитно Собачка,—а я, мабуть, борщ буду доїдять...

— Шуткуєте... одказав дядько: хіба при ваших достатках... і за-кашлявся.

— Еге, це правда, на селі дейкали, що ви, Антоне Радіоновичу, благословення жінчине спалили.

— Тепер люде бачать, як у тебе кришка з столу владе—додав він і нетерпляче ждав відповіді Собачки.

— Достатки... Які в мене достатки?.. Дураки! Кажеш, картинки попалив? Нєт, ще висять, але спалю, докажи мені, що імєєш власть— не буду палить, а раз для самообману... Спини коня, треба випить води—пече, брат, горілка!..

— Кого пече, а в кого шкура лопається—хотів сказати кліщуватий і не насмів, побоявся.

— ...В хаті Антона Радіоновича, коли він підійшов до вікна— ще світилося: жінка латала його чорне галіфе, розірване на якомусь весіллі, а Палажка читала матері пісню про трьох сестер, що не однакою долю мали... і бігли тоді, як дощ, із дикої груші під їхнім вікном— материни сльози: «і голки за сльозами не втягнеш, і нитки не бачиш за кулаками»...

— Якби не твоє ластовинне щебетання, дочко, давно б уже твій батько молоду жінку мав,—приказувала Галька, і, зітхаючи, підводила голову до ікони матери божої, ковтала сльози, нахилилась до столу— втерлась настільником:

— Читай, дочко...

— Плачемо?.. Скригнув зубами коло вікна Собачка і постукав прикладом у двері: Галька схопилася з подушечки, де сиділа, і вискочила до сіней впускати чоловіка, на порозі стала:

— Оце, мабуть, моя смерть іде...

Палажка побіліла, затрусилася і була схожа на підстрелене каченя: сіра спідничина, синя стрічка та ясні очі з пухкими бровами...

— Ждала?!

І дзвінкий лящ засвистів у сінях і важко ліг на змучене лице Гальки, а мокрий дощовик Собачка кинув додолу, поклав револьвера на стіл і скомандував у повітря:

— Роздягай, чого стала?

Галька роздягла... Листки з піснею про трьох сестер зайнялися перед її очима, захлинулась десь на припічку гарячими сльозами Палажка,—випали...

— Вечерять єсть?

— Ушки з ряжанкою, я думала *Ви* не прийдете...

— Давай! Не могла полатати удень?—розсвітилася—досвіток хочеться... у-у, жлоби нещасні!..

Миску з ряжанкою Антон Радіонович кинув жінці під ноги, сам сів на покуті й гукнув:

— Дайош служебную папку!.. Бачиш,—звертається Собачка до Гальки,—всякий жлоб лягає спати, а ти за його гада анкету пиши, какоє настроєніє... чого ти хлипаєш, пошла спати... гідка лайка випльовується на долівку, і в хаті тихо шелестить старечий голос баби Оксани:

— Не плач, дочко, не ти перша, не ти—остання...

До вікна заглядає сліпа осіння ніч і слухає безпорадні слова старечі:

— Молися... Хай пише людські душі в граматку, хай записує людську кров... Молися...

Антон Радіонович розгортає анкету «секретних свєдений по боротьбі с бандітізмом», довго дивиться на велику, наче соняшник-пустоцвіт,

печатку, де на ободочку переломлюються літери—«особоуповноважений на...»—осміхається, потім слинить чорно-синій олівець і напівголосно приказує—пише:

— Ну, і посажу... побачу, як твоя Одарка Костянтинівна прийде пропуск просить... ха, побачу.

— Давно лі працюєш по б/б? —делікатно запитує Собачку анкета,— партійни лі, соціальное положеніє і національність...

— «Безпартейний,—старанно виводить рука Антона Радіоновича,—но чесно перейшов із банди Зеленого к советской власті, когда сидів 4 місяці в особом отделі (і як я тільки спас свою шкуру. От обдурив, а мені тепер однаково, хоч чорту—служитиму... бо)... Рука Собачки труситься він іхидно сміється й розгонисто продовжує:—«бо тогда еще не укрипилась в мойом районі соввласть, а був полний наш бандитизм, который іскоринявся, і продовжається мною скореняться, но честь імєю донести товаришу особоуповноваженному...

— «Хотів би я знать, який це гад сделал на мене донос за рядна і настільники бандитов»... Запитує сам себе Собачка і відповідає—по пункту національності:

— «Настільники і рядна я представив по описі разом з хлопцями, коли супроводжав бандита Ярового. а що не оказалось—не знаю, по всей верояті думая, що пропали в дорозі, при супроводжені, бо».—Ставляє крапку Собачка:

— Не всі ще явилися на амністію, а єсть некторі в Гудимовому лісі, котрих не вияснив, з яких сел, а на подозреніі в мене учитель Матвієць—зв'язок, і Костюченкова Мокрина, котора гонить самогонку...

Перед очима Антона Радіоновича перебігає п. 27 анкети: отношеніє мєстного населенія к религіі?

...«Отношенія никакого пока сделать ніззя, бо всі ходять до церкви—каждое воскресеніє, особенно старики й баби, а вред од етого я поясняю й на сходах і так у балачках»...

Він кладе на стіл олівця, і, щось пригадуючи, важко підводить голову до темних, у павутинні з васильками, ікон, і мовчки тягне, скригаючи зубами, рушник,—а коли зривається з дерев'яного колючка (у його ще дідівська хата) жіночине благословення—мати божя з Христом на руках—кидає додолу й дико, скажено б'є чобітьми...

— На, на, на! —божевільно кричить Собачка: Докажи мені, що ти не картинка? А ну, докажи... Наступивши ногою на образ Христа, запінений, він ловить перелякані од жаху очі Гальки, хватає її за коси, валяє додолу і—знущується:

— Цілуйся з своїм богом... Цілуйся, бо сьогодні я тебе рішу...

Палажка:

— Тату, попалили ікони,—мати мовчали, не вбивайте їх та не сиротіть нас...

Собачка сидить на лаві і, захеканий од бійки, спльовує додолу із прикушеної губи кров і тупо дивиться на суворий портрет Шевченка в шапці; перед ним стоїть на колінях Палажка і обмиває сльозами чобіт:

— Хай не повстає проти мене... Понімаєш? Правда, Тарас Григоровичу?—звертається він до Шевченка,—не повставай—палю—знаю:

мене сплять гади... Е, ти тоже гайдамацька нація...— мляво, стомлено закінчує Антон Радіонович і п'є воду.

І побита, замкнена в коморі, лежить на голому помості Галька; до неї доносить дика вулиця Половецького якісь шматки пісень чудних та кривавих.

Летіла пуля через гору,

Да і простреліла грудь белу мою...

В піснях парубоцьких дівоцтво та заміжжя Гальчине біжить у степу темне та невиразне, як осіння ніч...

Тоді глухо кашляє десь чорнобривий паровоз, кашляють колеса, а Галька одкашлює на помості кров і шепче страшні слова:

— Однаково, чи там вмірати, чи тут,—однаково...

Її очі світяться, горять, вона хоче підвестися і непритомна падає на засік з чужою пшеницею—і, прислухаючись до свого голосу, каже:

— Уб'ю...

Собачка гасить каганець, кладе на долівку подушку, поруч рушницю, і з лайкою виводить останні слова анкети:

— «Для примєра сам спалив ікони»... перевертається на лівий бік, підсовує під голову рушницю і хоче заснути, але підводить голову і перед ним нерозгаданий стоїть після з'їзду Джемс: «для чого йому моя анкета? Хіба може знову хоче посадити до «дідової» хати? А він здається може?» Голова стомлено падає на крайок подушки і по хаті починає метушиться сонний горільчаний дух. Собачка спить.

До хати Антона Радіоновича підходить забрьохана, сліпа осіння ніч, заглядає у вікно, сідає на причілку, коло собаки, і жде.

Київ.

Квітень, 1924 р.

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

СТАРИЙ ЛІС

Стояв старий, великий ліс,
Ліс—темний, звіку непроходний,
І вітер півночі холодний
До його вісті тільки й ніс.
Були ті вісті повні злісти
І повні жаху і погроз;
Гнітив його страшний мороз,
Вряжав у шати срібно-склисті.

І ось неждано враз прийшла
Од півдня буря синеока.
Гукнула, кинула звисока
Жмути огнів і загула
Дощем і вільними громами.
І хмурий велит застогнав
І затремтів всіма деревами:
О, як тії він бурі ждав!..

Ждав бурі й гроз, ждав щастя волі,
Дощу і синіх блискавиць,—
Щоб все старе упало долі,
Щоб все гниле схилилось ниць!
Тепер, оновлений грозою,
Він мільйоном голосів
Здіймає свій величний спів
Всією силою страшною.

— Я довго ждав грози святої,
Я волі довго, довго ждав!
Як раб в сітях неволі злої,
Я в пільмі жив і загинув!
Тепер я—вільний! Я вітаю
Вас, ясне сонце й небеса,
І вас, громи! Тепер я знаю,
Яка в вас сила й краса!..

Ю. ЯНОВСЬКИЙ

«ПОЕТОВІ»

(Програм)

Дорогому Іванові ЛЕ—присвячую.

§ 1

Густим, мідним гудком бий!
Духом колективу дуй!
Лірику гнилу з очей змий!
Всім життям керуй!

§ 2

Не віщуй про томність пісні,
Не лічи зірок у «Бога»,
Не лети в краї безвісні
без дороги.
Гай у тебе—в мрійних думках..
Світ—тремтить, заплющив очі..
До яких же сонних мумій
це ти строчиш?
Трави плачуть при дорозі..
Не знаходиш де схилиться..
Від чого-б тобі, небозі,
замориться?
Соловей щебече палко..
Муза лине небесами..
«О, зустрінь мене, Весталко»!..
(Гарбузами).
Заглядають віти в залю..
У каміні тліють зорі..
Сни.. Міражі.. Мрії.. Жалі..
Дош на дворі?
Марно зйдуть кращі літа..
Всіх простиш і не осудиш..
А «jamais» ніколи в світі
не забудеш.
Тіні маряться степами..
Сам ти—тихий, як овечка..
І не кажеш, у нестямі,
ні словечка..

§ 3

А чому-б не вдарить бунт?
А чому-б не дати сили?
Най несесться, як табун,
що степи його родили!
Вдарь по нервам кулаком!
Задими фабричним димом!
Закликай своїм гудком!
Хай зі сталі буде рима!
Заспівай про терпкий піт;
Про чавун—як клопоть сонця.
Стань с ковшем у искри пітьм!...
Не малюй через віконце.
Кинь ковадло—молоток:
Хіба в них лише робота?
Стань, де робиться гвіздок
із скрегочущого дроту.
Б'є—копає в глибині
Та мозолява долоня..
Ій в лихтар налий вогню—
хай міцніше кайло дзвоне!
Ешелон ковтне руду.
Ешелон заб'ється в рейках.
Паротяги прогудуть,
як доходитимуть рейса.
Не забудь про тих ткачів,
Що невдягнених вдягнули!
Всіх бурлаків полічи,
що вмирали і тягнули.
Заспівай коло станка.
Бий заклепку з «глухарями»!
Так пиши, щоб та рука
упивалася рядками!

§ 1

Густим, мідним гудком бий!
Духом колективу дуй!
Лірику гнилу з очей змий!
Всім життям керуй!

Л. КОВАЛЕНКО

РЕАКТИВ

За вікнами і в трубах щось скіглить і голосить. Прокинешся й одразу відчуєш—осінь! Холодно, з неба плюється щось, під ногами рудий кісіль.

Матрона Пилипівна (вона ж прекрасна Рена) витягається під теплою ковдрою:

— Господи! знову йти на ту прокляту службу!

Прекрасна Рена ще щільніш натягує ковдру й чекає; зараз мамаша повинна принести їй у ліжко каву.

Такий вже ритуал.

Ще як Мотічка (чи то пак Реночка!) вперше повернулась з Петрограду, то сказала, щоб каву давали їй завжди у ліжко.

На курси вона більше не поїхала, а каву в ліжко їй дають ось уже шостий рік.

Вже й революція прогуркотіла, змінилась п'ятнадцять разів влада, скрізь розвішані плакати і на кінці кожного знак поклику (!).—

А що-ранку прекрасна Рена жде в ліжкові, поки Мотря (що на кухні) зварить їй каву.

Подавати його повинна мамаша, бо у Мотрі (що на кухні) надто неохайні руки.

Одного добилися плакати з знаком поклику (!) на кінці—прекрасна Рена поступила на службу.

Філософ сказав би—tempora mutantur...

А прекрасна Рена казала:

— Що ж, мамочко, робить? Тепер як в союзі не будеш,—зараз тебе кудись мобілізнуть. Сніг розкидати або в касарнях підлогу мити. Краще служити піду: там хоч людей побачу, знайомства завести можна.

Це так говориться: «знайомства завести». Але мамаша—Дар'я Дмитрівна—діжа з рідким тістом—розуміє. Підводить очі вгору і зітхає.

— Коли-б уже господь послав Реночці свою судьбу спощасти. Хай би вже й комуніст, аби путящий.

І що-дня дрипає прекрасна Рена по рудому кіслю в Упродком татакати на машинці.

— Ах, це нагадує мені моє піаніно—зітхає вона і, кокетуючи, (голова нахилена, а очі з-під лоба) дивиться на комісара.

Комісар (диканський дяк у штанях і тільки на носі інтелігентне пенсне для престижу) червоніє, ніяковіє і губить § наказу про видачу дітям од 1—4 років ¹/₂ хунта яблуневого повидла.

Прекрасна Рена очі спускає, ніжку висовує—і нічого, ну нічого-сінько не помічає.

Комісар знаходить §, Реночка татакає, вигнувши аристократично мизинця, а сама міркує, що вже не вперше комісар сам диктує їй накази.

— Може це судьба, господи! молиться вона,—і від хвилювання в слові житель ставить «ђ».

Кидається шукати гумку і від конфузу навіть губи одпускає (звичайно вони стягнуті вкупу бантиком, як у madame Гранпупельської—про неї нижче).

Комісар, неясно пригадавши правила благопристойного поводження, кидається їй на допомогу, але від волосся й шиї прекрасної Рени тхне таким аптечним складом, що незвичному комісарові голова крутиться—він чмокає тоненьку шийку, якраз над білим комірчиком.

— Ах, що це?!—скрикує Рена з радісним тремтінням і, схопивши комісарову руку, затулює нею очі.

Той зовсім нічого не розуміє й мовчки сопе.

Реночка—за комісаровою рукою—напружено чекає: зараз він стане навколяшки й попросить у неї руку й серце.

Але комісар не досконало знав правила благопристойного поводження, і Рена зітхає в душі—

— Йолоп!

А в голос,—з тремтінням і соромливістю:

— Невже це ви жартували, Яків Петровичу?

Комісар відчуває всією істотою: влопався! Але це десь далеко, півсвідомо.

А яскраво й чітко: і аристократична панночка, ботінки, комірчики перфуми,—протягну руку й візьму.

Держучи за талію, промимрив засмучено:

— Я вас кохаю.

І хотів поцілувати. Але інтелігентне пенсне зіскочило з дядківського носу і, поки він його ловив, Рена зайняла всі позиції.

— Дякую за честь, Яків Петровичу! Ви мені теж подобаетесь,—червоніє скільки треба, хвилину мовчить і далі діловим тоном:

— Сьогодні після вечірніх занять ви мене проводите й тоді побалакаєте з татом і мамою. Гадаю, що вони проти моєї волі не підуть.

Тут кокетуючий погляд, губи бантиком для поцілунку, голову на плече і ніжне воркотіння:

Ah mon Jas, comme je t'aime! Комісар цілком свідомо відчував: влопався!

Але-ж... французька мова, тонкі перфуми, шелестіння шовкової спідниці... Він палко цілує протягнутий бантик і боїться лише одного: показати себе невихованою людиною.

На щастя хтось стукає у двері кабінету. Інтелігентне пенсне знову урочисто на носі (вже не біля машинки, а за зеленим столом), а Рена навмання кінчає наказ про повидло і від радості у всі слова ставить «ђ».

За часи вечірніх занять наказ так і залишився зо всіма ђ-ми, і через годину Рена дрипала по рудому кісілю під руку з полоненим комісаром і мріяла.

— Не довго вже грязюку місити! Скоро на резинках їздитиму!—
При цьому почувала ніжність до свого бранця й воркотіла:

— Ah, mon Jas!

А дома мамаша—діжа з рідким тістом—зовсім розхлюпалась, судорожно зітхала і підводила очі:

— Господи! Чи прийде-ж?!

Засвітила лампадку в спальні—(туди комуніст не загляне) і шепотіла:

— Владичице нерукотворенна! Параскево-п'ятнице! Ахванасію Лубенський!

Потім бігла до Мотрі (що на куховарні) і клопоталась—чи не підсохне, чи не перепріє.

І знову до лампадки.

— Владичице-ж! Миколо Мірлікійський!

А папаша—Пилип Омелянович, трохи вже пожовклий товстий огірок,—у вітальні. Склав руки і сидить урочисто й непорушно.

Але в душі непевність: може й цього разу нічого не вийде.

Реночка, звичайно, дуже хороша дівчина, та надто вже аристократична для маленького міста.

Як побула на курсах чужоземних мов у Петрограді та пожила у madame Гранпупельської,—то й рідний батько инколи не знає, як до неї підійти. А де вже там якомусь студентові або службовцю, вже скільки їх наверталось, а в рішучий мент, гляди, і втече.

— Тук-тук-тук—тоненький пальчик по дверях.

— Торох-тох-тох—відповідає щось в середині пожовклого огірка.

Діжа з тістом зовсім розхлюпалась і ніяк не збере рук під грудима.

А Мотря (що на кухні) вже визирнула у віконце й біжить прожогом до вітальні.

— Удвох! удвох!

— Не твоє діло—становить її на своє місце Дар'я Дмитровна—йди одчиняй двері.

Але руки під грудима нарешті сходяться, строгий погляд по вітальні і на огірок, який жовкне ще більш і ще більше випинається, а в голові:

— Гос-с-с!

— Мамочко! Папочко! Дозвольте представити вам мого жениха—розрубає Рена гордіїв вузол і одрізає всякий шлях назад.

Діжа здивовано ахає. Огірок охоплює здобич, тричі цілує (на язиці—по християнському звичаю, знаєте), просить любити і берегти і передає довгого комісара діжі.

Там той потопав надовго.

— Вона в нас єдина! Як перлиночка! Бережіть її, вона молоденька! Ми вже вас як сина любимо! Любіть і ви нас...

— Мамо,—рятує Рена свого бранця,—а мене ви й забули.

— Господи! Реночко!—з щирим захопленням кидається до неї діжа, але зустрічає погляд застерігаючий і, витерши губи, обережненько цілує протягнутий бантик.

Засмучений комісар тим часом потроху озирається і раптом чуває себе вдома.

Невеличка, низенька кімнатка (а будиночок—Рена казала—власний), в кутку зелена канапка з столиком, лампою і двома кріслами.

Маленькі вікна, обведені рушниками, на стіні Мадонна Каульбаха (безплатний додаток до журналу «Пробуждение»). Чисто, тепло, пахне чимсь смашним. Про це мріяв ще як був у бурсі і збирався стати батюшкою.

До того-ж папаша з мамашею зовсім не такі страшні і напевне не знають чужоземних мов.

— Сідайте, побалакаємо, запрошує огірок.— Ім там ще треба поплакати. Хай собі йдуть.

Вони сідають. Огірок, схиливши голову на бік, солодко усміхається і мовчить.

Комісар по симетрії хилить голову на другий бік, теж солодко усміхається і теж мовчить.

Мовчанку перериває Мотря, яка починає носити й ставити на стіл.

Комісар зачаровано слідкує за нею і міркує, що значно менше продуктів одпустив сьогодні дитячому притулку.

Але відчуває не обурення, а пошану.

*

Найбільш складним було питання про весілля. До нього Рена підходила обережно, з багатьма поцілунками. Навіть на коліна дозволила посадити.

І—

— притулившись пудреною щокою до бритої—

— Ах, топ Яс! Правда-ж ми будемо вінчатись у церкві?!

Тугий корсет аж скрипить та тулиться до рудого піджака, губи перед ротом, руки кругом шиї.

— Бачиш, Реночко, я не знаю... Як би Парком не той...

— Ах, що там Парком! Он же ад'ютант вінчався. І Парком нічого. Ад'ютант Воєнкома! Цей доказ впливає на Якова Петровича, а крім того...

...Крім того, Якову Петровичу самому хотілось би вінчатись у церкві.

Ще як гостював бурсаком у батька-діякона, любив під час багатого весілля підтягувати на клиросі «Гряди, голубице». Подобалось дивитись на урочисту метушню, на жениха в новій парі, на шляхетно зодягнуту молоду...

Подобалось дуже, до заздрости, до гіркого усвідомлення класової різниці.

— Знаєш, мені однаково—воркотить під ухом Рена—я не визнаю цих забобонів. Але для старих... Мама мріє, ну просто мріє, щоб з паникадилом і піднесенням.

Вона чітко слідкує за впливом своїх слів і на обличчі вираз середній—і розсміятись можна з легким співчуттям і розчулено слізу пустить.

Але Яків Петрович цілком поважно хитає головою.

Він прекрасно розуміє. Це-ж весілля по найвищому розряду, коли сяє всіма свічками паникадило, а батюшка веде молодих на піднесення серед церкви.

Реночка бачить, що він розуміє і співчуває—і вважає за краще пустити сльозу.

— Ах, топ Яс! Ти-ж не одмовиш стареньким.

Яків Петрович відчуває, що не в силі одмовити.

— Мамо! Мамочко! Він згоден!—плече Рена в долоні і підстрибує—зовсім bébé.

Діжа чує і переповнюється щастям. І уявляючи, одна: шлейф на приступках піднесення, заздрість незаміжніх подруг (і заміжніх, що вінчалися без піднесення), виблиск брошки і серег при сяйві паникадила...

І уявляючи, друга: довгий потяг (шости візникам платки прив'язані!), виставку в спальні приданого, що стільки год безнадійно складалось, шпиняння сусідок і заздрісне шепотіння—обидві цілуються.

— Яків Петровичу! Дозвольте вас поблагословить!—розчулено благає діжа.—Ми віконниці зачинимо, ніхто не побачить! А воно вже так помагається.

Всі дяки й дякониці в душі Якова Петровича згоджуються: дійсно, воно вже так помагається—і він покійно стає навколюшки поруч з Реною перед урочистим огірком з діжою.

Віконниць не зачинили. Рена сказала: що там якесь благословення, коли в собор поїдемо вінчатись. Всі-ж бачитимуть.

При цьому Якову Петровичу стало трохи моторошно. Чомусь пригадався вусатий секретар Паркому і портрет Леніна у себе в кімнаті.

— Ох, ні, Реночко—заперечує мамаша—у соборі вам незручно. То-ж слов'янська. Вам треба в живій.

— До живої я ні за що не поїду—вередує Рена,—там хору зовсім нема, та ще й дяк гундосий.

Довго обмірковували це питання і вирішили: не в живій і не в слов'янській, а в автокефальній.

До весілля готувались похапливо: вже й Пилипівка незабаром.

Яків Петрович ходив, як приголомшений, згоджувався на все, що пропонував Управдел і часто навідувався до Паркому.

Там з ніяковою посмішкою гаряче тискав руки секретареві і наводив розмову на ад'ютанта воєнкому.

— Йолоп!—одрізував секретар, риючи в папірцях,—за жіночу спідницю свою гідність оддав.

— Як ви суворо, товаришу,—хехекав Яків Петрович,—людина, можна сказати, молода, а любов це, знаєте, така штука...

Секретар, як всі секретарі, був уже в курсі справи, але поки вона не стала на чергу—не втручався.

Лише, запитуючи, устромлявся в пенсне.

Але для стурбованої душі Якова Петровича і те було занадто.

Не з'ясовуючи досконально, що то за штука—любов, він починав розказувати, який гарний порядок завів в і н в Упродкомі.

— Угу, угу,—мимрив секретар, а Яків Петрович безпомічно замовкав і швидко виходив.

Власне, це був перший момент його внутрішньої кризи.

До того він плив за течією, і дяки з діяконицями в його душі зовсім не розходились з комунізмом.

Сталась революція і він, як і більшість, став есером.

Подобалось днями товктись в Комітеті, і прислухатись до 1001-ї суперечки, які що-хвилини виникали, наростали, перестрибували, перекручувались. Під кінець ніхто не знав, про що йде річ, і менше всіх Яків Петрович.

Але він твердо знав, що робить громадську роботу, і був задоволений.

Потому він розколовся і став лівим есером. Партійні панночки з пошаною дивились на нього, коли він вигукував:

— Ні! Нехай вони покажуть мені таємні угоди!

Потому залунав більшовизм, і Яків Петрович, підхоплений стихією сірих шинелів, до хрипоту кричав: До біса війну! Хай живе соціяльна революція!

І після жовтневої революції був призначений у Ревком.

Лише раз потягло його до імпозантних синіх жупанів, та дисципліна в партії була сувора і всі шепотіли про Че-ка...

Він евакувався, а далі справа покотилась сама собою. Яків Петрович ретельно виконував наказ центру й був радий, що він комісар.

Тепер же діякониці з Реною на чолі значно переважили портрет Леніна і навіть секретаря Паркому.

Це в душі.

А зовні секретар виростав у всемогутню постать і навіть Рена з ним рахувалась.

— Після вінчання влаштуємо громадське весілля і запросимо весь Парком. А до секретаря поїдемо з візитом—і яскраво уявляла, як фасонно буде виглядати великий капелюх на резинових шинах.

Але Яків Петрович теж яскраво уявляв, як секретар буде нюхати Ренін аптечний склад і намагався одговорити.

Але Рену взагалі не можна було одговорити. Безапеляційно підставлявся бантик, Яків Петрович дзьобав його і замовкав.

Тим часом хаос навколо нього збільшувався. Сонцем сяяла Рена, планетами кружляли діжа з огірком, вертілись попутниками кравці, шевці, завідуючі складами, бувші володарі бувших крамниць і лише инколи кометою звідкись залітав секретар.

Раптом і зовсім несподівано хаос вилився в урочистий весільний потяг, в довгі білі столи з батареями пляшок і в самого Якова Петровича в новій «парі».

— Шикарно!—казала Рена, і святкова порція пудри осипалась на весільне вбрання.

Все було як помагається. За столами кричали «гірко», і що-разу Яків Петрович дзьобав бантик.

Тим часом всі знайомі й сусідки встигли перемацати в спальні посаг, що тільки позавчора його одкопали (у комісара не реквізнуть!), роздивитись ковдри, килими, подушки,—і перекривитись од злости.

Тим часом знайомі й сусіди встигли покуштувати з кожної пляшки, покопирсати виделком в кожній тарільці, прикинути, чого все це варто, і почували, що у них розливається жовч.

Тоді знайомі, сусіди й сусідки одвели щасливих молодих до спальні, накричали побажань і розійшлися. Дома ще довго світили каганчики і пересуджували весілля, починаючи од Рени і кінчаючи шклянним посудом під ліжком.

Все було, як полагается, і лише по якійсь помилці над окрсудом майорів червоний прапор і десь в Криму хтось бився з Денікіним.

*

Секретар Паркому на громадське весілля не з'явився, а через кілька днів прислав повідомлення, що Якова Петровича вичистили з партії.

Це була остаточна ампутація. Комунізм з портретом Леніна одірвався і зник, як загублений хлястик од френча.

Рена з діаконіцями спочатку радісно перехрестилась, потім розгублено спитала:

— А як же резинові шини й комісарство?

Потім згадала, що у чоловіка ні освіти, ні фаху, що тижневий відпуск скінчився, й заплакала.

Пудрила зверх норми носа і знову дрипала по рудому кисілю татакати в Упродком.

Яків Петрович спочатку все бігав перепрошуватись і шукати посади.

Потім заспокоївся й осів.

Пенсне не величалось більше на дяківському носі, а діжі він боявся тепер більше, ніж колись секретаря Паркому.

Тим часом та оголосила диктатуру.

Що-ранку Яків Петрович бігав стояти по чергах. Повернувшись, розмішував пайковий хліб поросяті і лаяв нового продкомісара.

Потім грівся кавою з молоком і викладав діжі свої проекти до врятування революції і держави.

Але та ніколи не слухала до кінця.

— Ви краще ідіть он саж кінчайте—нікуди поросят пустить.

І Яків Петрович ішов робити саж. Потім розгрібав сніг, рубав дрова, лазив на горіще дивитись, чого воно плитка димить.

Тим часом поверталась Рена.

Він знімав з неї шубку й гукав:

Мотре, подавайте страву.

За столом Рена жалілась, що страшенно втомлена, і всі докірливо дивились на Якова Петровича.

Той зовсім скисав, крутив кульки з хліба й оповідав, що сіра курка чогось не їсть і дметься.

І лише, коли всі розходились з дому, він любив сісти на теплу пічку в куховарні і розповідати Мотрі, як він був упродкомісаром і як його тоді всі боялися.

УОТ УІТМЕН

ЛИСТЯ ТРАВИ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ: ПРИСВЯТИ

САМОГО СЕБЕ Я СПІВАЮ

Самого себе я співаю, просту, окрему особу,
Що тепер вимовляє слово Демократія, слово Масове
Фізіологію зверху до низу,
Не обличчя саме, як не мозок самий, варті
Музи,

Я кажу, закінчена Форма далеко цінніш,
Я Женственність Мужности рівну співаю.
Життя безмежне в жазі, клекотінню і владі,
Веселе для вільної дії після законів найвищих,
Я Сучасну Людину співаю.

ЯК Я МИСЛИВ У ТИШІ

Як я мислив у тиші,
Перебираючи мої поеми, міркував над ними повільно,
Привид повстав перед мене з недовірливим зором,
Жахливий красою, віком і міццю,
Геній поетів усіх країв,
Як до мене звернув, мов полу'мя, очі,
Перстом вказавши багато безсмертних пісень
І голосом грізним: Що ти співаєш? він мовив:
Чи ти не знаєш, одна лише є тема для завжди
достойних бардів

І тема ця Війна, боїв фортуна,
Зручних бойців творіння.
Хай буде так, тоді я відповів,
Я також гордовита Тінь оспівую війну, найдовшу й
й найвеличнішу од всіх.

З мінливою фортуною вона в моїй ведеться книзі, із
наступом, і відступом, і льотом, з хисткою й нелег-
кою перемогою,

(Тепер, я думаю, вже певною, чи майже певною,
нарешті), що охопила світ,

На смерть і на життя, на Тіло та етерну Душу,
Дивись, і я також прихожу, співаючи пісні боїв,
І по-над всіх я провідник бойців відважних.

В ТІСНИХ КОРАБЛЯХ НА МОРІ

В тісних кораблях на морі,
Що синь безмежну розгортають по боках
Зі скавчанням вітрів і музикою хвиль, великих, можновладних хвиль,
Або в якимсь самотнім байдаці, що у танку морському виринає,
І радісні, упевнені вітрила білі простягнувши,
Перетинає він етерне серце проміню та піни вдень, або під силою
зор уночі,—
Моряки молоді й старі може випадком мене, спогад про землю,
читатимуть.
Цілком, нарешті.
Тут наші думи, мандрівників думи,
Тут не земля, сама тверда земля ввижається, може
скажуть вони тоді.
Тут небо аркою, ми почуваємо хвилювання палуби
під нашими ногами,
Ми відчуваємо пульсацію тривку, одлив і приплив
нескінченного руху
звуки невидимої містерії непізнаного, величезного
натхнення рідиною біжучих часток,
Пахощі, млосне скрипіння канатів, меланхолійний
ритм,
Безмежний краєвид, обрій далекий і тьмянний—
все є тут,
І це океану поема.
Тоді не вагайся, о книго, виконуй своє призначення,
Ти не спогад про землю тільки,
Ти також, як самотній байдак, розсікаєш повітря, не знаю куди
скерована, але певности повна,
В товаристві з кожним кораблем пливи й ти!
Несись поперед їх, обвита моєю любов'ю (дорогі моряки, для вас
я перевив нею кожний листок);
Поспішай, моя книго! надимай свої білі вітрила, мій маленький
байдаче, через можновладні хвилі,
Лунай, пливи, лети по-над безмежну синяву від мене до кожного
моря,
Ця пісня морякам та всім їх кораблям.

ЧУЖИМ КРАЯМ

Я чув, що ви питали за чимсь, щоб відчути цього неспокою
Нового Світу
Та щоб виявить Америку, її атлетичну Демократію.
Ось чому я посилаю вам мої поеми, що в них ви вбачите, чого
бажали.

ДО ІСТОРИКА

Ти, хто минуле славиш,
Хто розвідав поверхню, зовнішність рас, життя, що само
показало себе,

Лиш скількись натяків, скількись розкиданих слабеньких ниточок
та недоречностей
Я шукаю для власного вжитку, щоб тут накреслить).

НА ПОЧАТКУ МОЄЇ ПРАЦІ

На початку моєї праці перший крок вдовольнив мене так міцно,
Простий факт розуміння, ці форми, владність руху,
Найменша комашка або тварина, почування, зір, любов,
Перший крок, я кажу, встрашив і вдовольнив мене так міцно,
Я ледве посувався й ледве бажав посуватись далі,
Але стати й повільно оспівувати це весь час в екстазі.

ТІ, ЩО ПОЧИНАЛИ

Як вони піклувались землею (виринаючи в інтервалах),
Які дорогі й величні вони для землі,
Як вони прив'язують до себе так само, як до інших—що за
парадокс уявляє їх вік,
Як нарід відгукається їм, тепер їх не знаючи,
Як щось невблагане в їх долі весь час,
Як весь час не щастило їм у визнанні,
І як та сама невмолима ціна повинна все оплачувати те саме
велике набуття.

ДО ШТАТІВ

До Штатів, чи якого-небудь з них, або якого-небудь міста
по тих Штатах,
Противтеся багато, піддавайтесь мало,
Одразу неодмовно слухняні. одразу цілком поневолені,
Раз цілком поневолені, жадна нація, край чи місто на цій землі
вже ніколи не вертають волі.

В МАНДРІВЦІ ПО ШТАТАХ

Ми почали мандрівку по Штатах
(Пак через світ, як кличуть ці пісні,
Пливучи звідсіля до кожної землі, до всіх морів),
Ми добровільні учні всього, учителі всього й коханці всього.
Ми стежили, як доби року себе розтрачували й минали,
Й казали, чому-б кожному чоловікові й кожній жінці не робить
так, як добий не роздавать себе так само?
Ми на хвилюку спинялись в кожному місті й містечку,
Ми пройшли Канаду, Північний схід, широку долину Місісіпі й
Південні Штати,
Ми радились потроху з кожним зі Штатів,
Ми чинили суд над собою й запрошували чоловіків і жінок слухати,
Ми казали собі, пам'ятай, не бійся, будь щирим, проголоси
тіло і душу,

Будь хвилину й прохось, будь щедрим, повстриманим, цнотливим,
І те, що ти роздаєш, може, повернеться тоді, як вертають
Й зможе бути таким, як вони. вабливим,
добри роки,

ДО ПЕВНОЇ СПІВАЧКИ

Ось, бери цей дар,
Я приготував його для якогось героя, промовця або генерала,
Для того, хто повинен послужити добрій, старій справі, великій
Якомусь сміливому супротивникові деспотів, якомусь відважному
Але я бачу, що те, що я приготував, належить тобі так само,
як іншим. ідеї, поступові, визволенню раси,
бунтареві;

ME IMPERTURBE

Мене непохитного, що вільно стоїть у Природі,
Пана всього, чи пані всього, певного в центрі непевних речей,
Захопленого, як вони, пасивного, вразливого, мовчазного, як вони,
Що знайшов свою працю, вбогість, славу, гріхи, менш важливі,
Мене біля Мексиканського моря, або в Мангатті, або в Тенессі,
Людину річок, або лісову, або сільську, в цих Штатах, чи берегів,
Мене усюди, де життя моє жило, о щоб бути самоврівноваженим
Щоби поборювати ніч, хуртовини, голод, глузування, нещастя,
опір, як це роблять дерева й звірята. ніж я вважав,
або далеко на північ, або в середині краю,
чи озер Канади,
для випадковостей,

Я ЧУЮ, ЯК АМЕРИКА СПІВАЄ

Я чую, як Америка співає, різні співи я чую.
Ремісники, кожний співає свою, як належить, радісно й міцно,
Стельмах співає свою так, як міряє дошки чи бруси,
Каменяр співає свою, як стає до праці, чи кидає працю,
Човнар співає про те, що зв'язане з ним і з човном, палубний
Швець співає так, як сидить на своєму ослоні, шаповал співає
Дроворуба спів, орача по дорозі його вранці, чи в полудень, чи
Солодкий спів матери, або молодої дружини на роботі, або
Кожний оспівує те, що торкається його чи її й нікого більше,
Вдень, що належить до дня, вночі гурт юнаків потужно, дружньо,
В повний голос співають свої міцні, мелодичні пісні. співає на палубі пароплаву,
так, як стоїть,
як сонце сідає,

ЯКЕ МІСТО ОБЛОЖЕНО?

Яке місто обложено й намагається скинути облогу?
Ось я послав до того міста полководця меткого, відважного,
безсмертного
І з ним кінноту й піхоту й гарматні парки,
Й гарматників найбільш смертельних з тих, що коли-небудь
палили з гармат.

ХОЧ ВСЕ ОДНОГО Я ОСПІВУЮ

Хоч все одного я оспівую
(Одного ще створеного з протиріч), я присвячую Нації,
Я залишаю в ньому бунт (О схованеє право повстання! О не-
нажерний, неминучий вогню!).

НЕ ЗАЧИНЯЙТЕ СВОЇХ ДВЕРЕЙ

Не зачиняйте своїх дверей од мене, пишні книгозбірні,
Бо те, чого бракувало по всіх ваших переповнених полицях,
тепер найбільш потрібне, я приношу,
Книгу, що вийшла з війни на поверхню, я створив,
Слова моєї книги ніщо, мета її—все,
Окремішну книгу, не звязану з рештою, інтелектом ще не відчуту,
Але ви недомовлено-схованим тремтітимете до кожної сторінки!

ПОЕТИ ПРИЙДЕШНЬОГО

Поети прийдешнього! промовці, співці, музики прийдешнього!
Не нині виправдувать мене й відповідати, для чого я є,
Але ви, нове плем'я, саморідне, атлетичне, цнотливе, більш
величне, ніж знані досі,
Прокиньтесь! бо ви повинні виправдать мене.
Я сам лиш написав одно чи два вказуючі слова для майбутнього,
Я лиш проголосив момент для колеса й поквапився назад
у темряву.
Я є людина, що, тиняючись без вплину, звернула випадковий зір
на вас й тоді одвернула своє обличчя,
Залишаючи вам довести й закінчити це,
Сподіваючись головних діянь од вас.

ДО ТЕБЕ

Чужинцю, як минаючи, зустрінеш мене й забажаєш промовлять
до мене, чому-б тобі не промовлять до мене?
Й чому-б мені не промовлять до тебе?

ТИ, ЧИТАЧУ.

Ти, читачу, тремтиш життям і гордістю й любов'ю так само, як і я,
Тому для тебе ці співи.

М. РАВИЧ-ЧЕРКАСЬКИЙ

Єврейське питання на Україні.

Коли за часів царату представники єврейської громади зверталися до поліціанта з проханням вжити заходів проти єврейського погрому, що от-от мав розпочатися, то він, звичайно, відповідав лаконично й трафаретно: «Скажіть вашим жидкам, щоб не вели вони революційної агітації, щоб не підбурювали народу».

Час поліціантів минув і силами більшовицької революції в Петрограді, на чолі вищої влади на Україні р. р. 1918—19 став Володимир Кирилович Винниченко, той самий, що...

Коли єврейська депутація звернулася до відомого українського письменника, члена Ц. К. української с.-д. партії, просячи припинити погромну агітацію, Винниченко дав відому вже нам стереотипну відповідь:

«Ми нічого не можемо зробити. Скажіть вашим молодим євреям, що коли не хочуть вони єврейських погромів, хай тоді не плутаються з більшовиками».

За точність оцієї відповіді я не можу ручатися, але-ж за зміст—безумовно.

У № 7—8 «Нової України» через п'ять років після свого поліцейського афоризму Винниченко вирішив дати йому теоретичне, мовляв, обґрунтування і з такою метою написав статтю «Єврейське питання на Україні».

Винниченко не пояснює в своїй статті, де саме полягає соціальна причина того погромного антисемітизму, що обуяв і загубив десятки тисяч євреїв саме тоді, коли Винниченко виправдував оці погроми тим, що євреї плутаються з більшовиками.

Винниченко знищує сліди своєї причетності до кривавої справи бандитизму на Україні і заявляє: «моє уступлення з поста голови Директорії остаточно роз'язало руки С. Петлюрі, який старався потуранням та поблажливостю що до антисемітських виступів, здобути собі популярність серед «отаманів». І від того часу погроми почали набирати все більш та більше загрозлих і одвертих форм».

Як бачите—«я—не я і хата не моя!»

Винниченко запевняє всіх, хто йому довіряє, що тепер, за Радянської влади, на Україні антисемітизм не те, що зник, але навіть збільшився. Ми, живучи на Україні, цього навіть не підозріваємо, не почуваємо. Та Володимир Кирилович запевняє нас у цьому. Не буде-ж бо «великий письменник землі Української» гаяти дарма свого дороцного часу, для написання і надрукування статті розміром мало не в цілий друкарський аркуш, бажаючи аналізувати корні антисемітизму на Україні, коли-б його в дійсності не було.

Але завдяки тому, що є де-яка різниця між тим, що є на Україні і що малює нам Винниченко, то лишається припустити, що він не більше, як... помилився. Він приймає за Україну тих шаповалівських гульвіс, з тої компанії, що по єврейських городках та містечках України виймала з розпоротих єврейських животів тельбухи й набивала їх пухом та пір'ям із знищених подушок і перин. Єдиний фронт... Україна № 2. Винниченко й Шаповал! Ми певні в тому, що матеріали для своєї статті в справі антисемітизму взяв Винниченко з цієї самої України № 2.

Однак в своїй статті Винниченко хоче спертися й на авторитетні прізвиська Горкого та Мануїльського.

Приїхавши з Росії за кордон, Горкий розповідав відомому єврейському письменникові Шоломові Ашу про те, що в Росії мов би то панує нечуваний антисемітизм як в Червоній Армії, так і в народі і викликає його немов би то нетактованість єврейських хлопчаків, що провадять вилучення церковних цінностей.

У свій час оця розмова письменника-демократа Максима Горкого обійшла всю радянську й партійну пресу, всі кола радянського пролетарського суспільства й інтелігенції. Усі незрозуміло дивувалися й шукали пояснення цим чудернацьким жартам поважного письменника. Та всі зазначали, що ці жарти дуже вже дорого коштують радянській владі, що ці чудернацькі виступи скидаються на спльотки найгірших ворогів радянської влади, до числа яких важко, однак, залічити Горкого.

Висловлювалися пропозиції пірвати з Горким, з яким ми вже дуже довго панькаємося.

Винниченко не відшукав для використання кращого матеріалу, як оце безпідставне базікання політичного немовляти Горкого. Та й сам Винниченко розуміє, що «пояснення Горкого невдале й занадто поверхове».

Вдруге посилається Винниченко на... анекдот Мануїльського «про характер української влади». Побрехенька ця полягає в тому, що «робітники на запитання партійного начальства.— «яка влада на Україні»— дружно й голосно відповідають: «жидівська», й тільки один слабенький, тоненький голосок додає: «і рабочая».

І отака поганенька побрехенька служить Винниченкові опертям для того, щоб брати за доведений факт існування на Україні антисемітизму, як чинника, як суспільного явища!

Матеріал отаких доказів може конкурувати хіба з закордонним базіканням Горкого, що «своїм» хоче бути в очах «культурних» і «поступових» кол білої еміграції.

На підставі такого поважного матеріалу, як анекдот т. Мануїльського та базікання Горкого, Винниченко вважає можливим брати за визнаний факт існування антисемітизму на Україні й підходить до «марксівського» аналізу підстав такого поширеного антисемітизму.

Про антисемітизм, як явище соціально-політичне й економічне, писали вже, звичайно, марксисты в лапках і без лапок. Та Винниченко такий досвічений в цій галузі, що починає мало не від Адаму. З просто підозрілим знанням справи пояснює він соціальний характер антисемітизму й погромів і в Римі й у Єгипті.

Та нас не цікавлять ті далекі часи й того часні представники антисемітизму, нас найбільше цікавить, як пірнули в прірву антисемітизму проводарі українського народу, соціал-демократи Винниченко, Петлюра та інші.

Ось як пояснює Винниченко оце явище.

Повстання проти Скоропадського «було підготоване й розпочате в дуже конспіративних умовах та силами тільки українських організацій». Партії неукраїнські (руські, єврейські та інші) були зненацька захоплені й це не дало їм можливості взяти активної участі в боротьбі проти гетьманщини.

Але саме це викликало з боку «націоналістичних дрібно-буржуазних течій українства» незадоволення й мало не підозріння в тому, що євреї співчують гетьманові. Виходить, що національно-українські партії, вважаючи, що на шляху до перемоги ідеї самостійної України є перешкодою населення іншої національності,—«прийшли» кацапи, євреї, то-що, на цей раз закинули оцим «прийшлим» те, що вони «пасивно поставилися до боротьби з гетьманщиною».

Потім почався наступ на Україну радянського війська. Червоні козацькі загони, що купчилися були в прикордонній смузі почали один за одним забирати, звільняти від Петлюри українські міста.

За 6—8 місяців панування гетьмана та німців робітники й селяне, особливо ж останні, провадили запеклу боротьбу, уміраючи сотнями й тисячами під огнем німецьких кулеметів та гармат, що руйнували цілі села, змушуючи тисячі селян іти до лав червоних повстанців під гаслом—«влада радам».

Але Винниченко про події, що підготовляли повалення гетьмана й вигнання німців та розброєння їх, пише отаке: «Повстання було підготовлене й розпочате в дуже конспіративних умовах та силами самих тільки українських організацій. Неукраїнські (руські, єврейські та інші) були захоплені зненацька так само, як німці й гетьманський уряд».

Досить перечитати зводки німецької «охранки», досить просто перебувати в той час на Україні, щоб зрозуміти, до якої міри дурить Винниченко свою дурнувату й непам'ятливу аудиторію.

Досить просто прочитати всі газети, що виходили в той час на Україні, щоб переконатися в тому, що пан гетьман, захопивши владу за допомогою німецького імперіялізму, покликаного Винниченком та Петлюрою з метою приборкати непокірного українського робітника й селянина, не знав ні одного спокійного дня з-за «більшовицьких банд», що оперували на Україні.

Звичайно, коли Винниченко розуміє під неукраїнськими організаціями російських меншовиків та есерів, чи єврейський «Бунд», то він безумовно говорить правду. Вони, справді, ніякого не мали відношення ні до повстання, ні до підготовки його. Ці малосильні, гнилі дрібно-буржуазні партії по своїй психології й ідеології загалом були далекими од повстанчих ідей, од ідеї класової боротьби.

Що-ж до українських організацій, то й тут треба одмежувати правду від неправди, що до визнання ролі їх у підготовці повстання.

Правда, що партії, які ввійшли до «національного Союзу», взяли участь в справі організації повстання проти гетьмана та німців, але тут треба раз на завжди встановити, що прийшли вони проповідувати повстання, маючи цілком для того підготований ґрунт. А ґрунт цей підготований був більшовиками-комуністами України. «Національний Союз» підхопив порив українського селянства, як найскорше скинути гетьмансько-німецький гніт та встановити на Україні радянську владу й, працюючи спочатку

легально, а потім напівлегально на Україні, він спромігся створити більш-менш гнучкий організаційний апарат для керівництва не ним викликаної повстанчої хвилі.

Як би не намагалися Винниченки, Шаповали й Христюки довести, що більшовики були на Україні «московські», що вони мов би то не мали поспіху тому саме, що вони були з Москви,—це заперечено самим життям. Зводки, що для прикладу наводить їх у своїй книзі «Замітки й матеріали» П. Христюк (т. 3, стор. 54) з різних кутків України, свідчать про те, що більшовицька агітація провадилася всюди дуже енергійно, що населення дуже прихильно ставилося до більшовиків, то-що. Десятки розкиданих по Україні Військово - Революційних Комітетів керувалися Комуністичною Партією (більшовиків) України, створеною не в Москві (як безсоромно брешуть винниченки), а на Вкраїні, у Києві.

Мимо того, що робітники й селяне Вкраїни добре вже були знайомі з класовою фізіономією діячів Центральної Ради, знали й на своїх спинах почували наслідки того кривавого досвіду, що його проробили Винниченко й Петлюра над «самостійною» Україною,—тисячі селян, збіднілих, пограбованих, позбавлених землі й покрівлі, мріяли, поглядаючи на північ, про радянську владу, що принесе волю й землю. Збираючись у ватаги сотнями й тисячами душ, українські селяне приступали, під орудою якогось запільника-комуніста, до партизанських виступів проти німецьких частин, та під напором добре озброєних німецьких військ відступали до прикордонної нейтральної смуги й готувалися до енергійніших, організованіших виступів проти грабіжницької окупаційної армії.

У цьому відношенні немає на Україні сили, немає жадного політичного угруповання, що мало-б такий тісний союз крові з країною, як радянська влада та Комуністична Партія України.

Чи-ж можуть Винниченки й Шаповали похвалитися тим, що вони хоч щось зробили для визволення своєї «рідної неньки» од німецьких грабіжників?

Як що, крім українських комуністів-більшовиків, і виростили в процесі боротьби ті внутрішні чисто-українські угруповання, що в окремих районах провадили боротьбу, як проти німців, так і проти гетьмана, то створювалося таке становище, що ці сили («боротьбисти») неминучою логікою подій змушувані були виступати проти винниченко-петлюрівської Директорії, стаючи на радянську платформу й боронячи єдність з комуністами-більшовиками.

Треба встановити факт, що Українська Центральна Рада—влада українських соціал-шовіністів і зрадників—не могла ні одного дня задержатись без допомоги окупантів-німців. Влада Центральної Ради й Директорії була проти волі робітників та селян України.

Тепер повернемося до нашої теми. Винниченко загалом вірно ставить наступ Червоної Армії у зв'язок з поширенням антисемітизму, що придбав характеру грізних і кривавих єврейських погромів. «Ініціаторами та ідеологами погромів,—пише Винниченко,—як і завжди, були представники тої групи, яка була при владі, в даному випадку декласованої напівміської, напівселянської дрібнобуржуазної інтелігенції що заповнювала командний склад української армії. Сини куркулів, крамарів, писарів, представники міського міщанства—одне слово,—всі ті елементи, що звичайно у відповідних класах єврейства бачуть своїх конкурентів;

вони у своїх застарілих класових почуттях і погано-зрозумілих національних інтересах почали розпалювати загострені національні настрої українських вояків і звертати їх на своїх противників».

Поки червона селянсько-партизанська армія стояла на кордоні, частково перекинута на Дін, з метою перешкодити об'єднанню двох контр-революційних генералів,—Винниченко й Петлюра почали бойові виступи проти гетьмана. Треба визнати, що підхоплене ними гасло «більшовицьких банд»: «геть чужоземну окупацію», «хай живе вільна селянсько-робітнича Україна» здобуло на початку велику популярність Директорії на Україні поміж усіма шарами населення. Слава «національних героїв», «проводарів», «визволителів» піднімалася все вище й вище і дійшла кульмінаційного пункту в день захоплення Києва. Та цей же день був початком їхньої загибелі.

В наші часи гострої соціальної боротьби, класової диференціації суспільства, загальнонаціональні герої а la Гарібальді є неможливі. Захоплення інтересами цілої нації визначає в дійсності,—слугування інтересам буржуазії. Подібну індивідуальну психологічну катастрофу пережили Керенський і Церетелі, Носке й Еберт. Бо-ж немає більше зненавиджених у Німеччині прізвищ, за імена оцих побірників «великої коаліції».

Для Винниченка—Петлюри цей період характерний лише тим, що за ними йшла певна частина селянства, піддурена визволеними гаслами Директорії.

Та наспів час, коли реорганізовані партизанські відділи українських селян починають з-за кордону наступ. Всі вони покинули батьківщину, змушені до того грубою чужоземною силою запрошених Винниченком німецьких окупантів. Не дивлячись на недавню славу наших «національних героїв», що стояли на чолі Директорії, селянство України з піднесенням зустрічало червоні частини. З самого початку позначився поворот у настроях різних суспільних груп і шарів населення України. В той час як маси селянської бідноти незаможного й середняцького селянства співчували Червоній Армії, в той час, як міські робітники всебічно виявляли свою відданість комуністичній партії,—українська куркульня, чорносотенні російські організації, що кублилися на Україні під захистом гетьмана, а також біле контр-революційне офіцерство, починаючи з часу наступу радянських військ, рішуче перейшли до підтримки Директорії, що розпочала нові переговори з Антантою.

Винниченки й Петлюри, згубивши пролетарсько-селянську базу, на якій закріпилися комуністи, потрапили в обійми куркульні. Розвиток боротьби все далі й далі відкидав авантюристів з Директорії від класово-пролетарської та селянсько-бідняцької лінії. Реакційні настрої все більше опановували. Звідси-ж до антиєврейської агітації вже недалеко.

З самого початку перемоги радянської влади в уяві куркуля ця боротьба малювалася, як похід міста проти села. Червоні частини, харчові частини, «комунія», «наїзжі кудлаті агітатори»—все це йшло на село, до селянина, з чужого кацапсько-єврейського міста. Куркулі почали організувати опір. Бандитизм, отаманщина, батьківщина—все це різні види військової самоорганізації села під впливом куркулячої агітації, захисниками й ідеологами якої виступали українські соціал-шовіністи й зрадники. Організації самооборони, під час дуже слабкого стану оборони міст, набирали все більше нахабного характеру. Поступово переходили вони від оборони до наступу.

Наскоки на міста під орудою численних отаманів виливалися в форму кривавих єврейських погромів, нечувано жорстоких і великих по числу жертв. Хто-ж був ідеологами й учасниками цих грабіжницьких подвигів? Про це, сам того не сподіваючися, розповідає нам Винниченко. «Сини куркулів, крамарів, писарів представники міського міщанства; одне слово—всі ті елементи, що звичайно в відповідних класах єврейства бачать своїх конкурентів,—вони у своїх застарілих класових почуттях і погано зрозумілих національних інтересах почали розпалювати загострені національні настрої українських вояків і звертати їх на своїх противників». Та цими елементами не обмежувалося число учасників цих погромів. ...крім цих ідеологів антисемітизму ініціаторами й керманичами погромів виступали ще в більшій мірі руські офіцери, що в великій кількості вступали до української армії й ставили своєю метою свідоме провокування української вояцької маси на ексцеси». Коли для першої групи погромників не знаходить Винниченко ані слова догани, то за те на другу групу кидається він зі страшною люттю. «Самі люті противники національного й соціального визволення українського народу, вони всіма засобами старалися дискредитувати ідею української революції, української державности, української армії. Єврейські погроми служили для цього надзвичайно зручною зброєю».

Хай читач не думає, що це випадок, що Винниченко дає ворожу характеристику одній групі, перелічуючи складові частини першої групи. Оця винниченківська мовчанка найкраще свідчить, що елементи першої групи погромників рідні по своєму класовому складу, по своїй ідеології тим елементам, на які в результаті тріумфальних перемог української червоної армії спірався Винниченко та його друзі. Як що російські офіцери були ворогами національного й соціального визволення України, то вже у всякім разі «сини куркулів, крамарів, писарів, представники міського міщанства» самі були правовірними прихильниками Винниченка й Петлюри, «самостійниками», аж до винищення всіх «жидів» «до ноги». Проти них Винниченко не знайде що закинути. Це своя братва, свої хлопці, своя соціальна база. Розпад українського єдиного фронту, в зв'язку з численними перемогами радянської влади, на його складові частини, перехід робітників і частини селянства до співчуття комуністам-більшовикам України, а куркулів, крамарів, попів і різної хуліганської наволочи до співчуття. Винниченкові й Петлюрі—все це цілком виявляє, хто брав активну участь в єврейських погромах, натхненний українськими соціал-демократами, партіями Винниченка й Шаповала.

Що-ж торкається російського білого офіцерства, то Винниченко чи сам дурненький, чи аудиторію «Нової України» вважає такою, кажучи, що воно брало участь в єврейських погромах, бажаючи дискредитувати ідею «української державности, української армії». Такого не було! Цим бандитам зовсім не можна закидати таких високих властивостей, як бажання, чийось-то, чи якусь-то ідею. Для цього мусили б вони мати власну ідею. Цими біло-офіцерськими бандами керувала скажена зненависть до радянської влади, що зняла з них погони, сплюндрувала маєтки їхніх батьків, зруйнувала родові кубельця. Природно, що вони, патріоти «єдиної і неділимої» запалилися такою любов'ю до «самостійної України та її проводарів. На кому-ж помститися за всі образи, як не на євреях, що, як казав сам Винниченко, «плутаються» з більшовиками.

У своїй статті «Корни новейшого антисемітизма¹⁾ Л. Мартов пише, що в свій час в антисемітизмі «анализ без труда находил следы примитивного протеста против денежного хозяйства, разрушавшего привычное благосостояние средневековых крестьян и мещан». Мартов вважає, що за наших часів «антисемитизм с таким же удобством покрывает своей идеологией протест тех же крестьянских и мещанских масс против социализма, то есть становится идеологическим облачением борьбы за капитализм и, во всяком случае, оружием в руках тех, кто борется за капитализм».

Куркульня, ціла міська монархична наволоч, буржуазія, білі офіцери—нащадки зруйнованих поміщиків,—усі ці елементи в руках Винниченка й Петлюри стали знаряддям боротьби проти соціалізму, проти диктатури пролетаріату, проти радянської влади.

Нехай наш освічений погромник, наш невдалий Гарібальді, не звертає на Петлюру. Хай знає й пам'ятає Винниченко, що в історії мученицького єврейського народу поруч з призви́ськами найдикіших погромників часів інквізиції та гайдамаччини будуть пишатися імена Винниченка й Петлюри, як ідеологів нечуваної різанини, що р. 1919 була на Україні.

(Далі буде).

¹⁾ Часопис «Мысль» № 14.

На південних степах.

В квітні місяці ц.р. Центральним Комітетом Комуністичної Партії було улаштовано спеціальну експедицію по вивченню процесів, що відбуваються зараз на селі. Нам довелося провести цю роботу в межах Одещини. Обслідування було переведено в Ново-Одеському районі, який міститься по судоходній річці «Буг» посередині між містами—Миколаїв, Єлисавет та Вознесенськ. Район цей було намічено саме через те, що він є найбільш типовий для хлібної смуги Одещини як з боку економічного, так і з боку соціальних взаємин на селі. Ті висновки, які довелося зробити на підставі вивчення сел, окремих господарств і установ цього району та порівняння їх з аналогічними висновками по інших губерніях степового району України, вказують, що об'єкт було вибрано удачно, і що ці висновки можливо в значній мірі розповсюджувати на увесь український степ, який постраждав за голодні роки. Ми у цій статті маємо на увазі зупинитися на тих економічних та соціально-громадських процесах, що зараз відбуваються на селі.

Основним моментом, з якого треба виходити, є питання про землеустрій. В минулому тут панувала община. Так, в 1861 році місцевому селянству, як бувшим «казенним крест'янам», було зроблено наділ на ревизьку душу по 9,75 дес. З того часу переділи були лише в залежності від якості ґрунту в зв'язку з заорюванням толоки. Таким чином, на протязі майже 60 років общинне право фактично не вживалося. Найбільш розповсюдженими формами землекористування були черезложно-подвірна та хуторська. Хутори (отруби) сильно почали рости в останні предреволюційні часи. Землезабезпеченість була надзвичайно нерівна, а звідци нерівний був і економічний стан окремих господарств, але характерним явищем для району було те, що господарств безінвентарних було дуже мало—вони нараховувалися лише одиницями. Це був район панування куркуля й середняка з невеликим кадром маломісних господарств, район, що потребував до певної міри робочої сили з інших, більш спролетаризованих, місцевостей.

На жаль, в цьому питанні доводиться обмежуватися лише цією загальною формулюванням на підставі допиту окремих господарств тому, що межі району встановлені нові, й дореволюційних цифрових матеріалів роздобути неможливо. В 1921 році в районі переведено роботи по землеустрою, так званої, першої черги—тоб-то міжселенні одводи. Під час цієї роботи землю було поділено порівну, а саме по 2,25 дес. на їдця. Під час цього порівнюючого переділу міцні землезабезпечені господарства позбавилися частини земель в той час, як інші господарства, в залежності від численности родини, збільшили розмір землекористування. Іноді

можна спостерігати випадки, коли під час цього процесу навіть, так звані, куркулівські господарства з великою родиною, поділившись на більш дрібні господарчі одиниці, в цілому не тільки не позбулися землі, а навпаки навіть ще збільшили своє землекористування.

Так, скажемо, господарство мало 20 дес., було забезпечено в повній мірі реманентом, вело господарювання зразково, в наслідок стало надзвичайно міцним і зараховано до «куркулячого». Під час розподілу землі в родині було з дітьми 10 їдців. Господарство поділилося на 3 окремих родини і врешті, рахуючи з садибою, городом, пасовиськом, ріллею і инш., одержало 30 дес., тоб-то фактично збільшило землекористування на 50%. Під час цього розподілу в більшості випадків постановами сходів було встановлено общинну форму землекористування з переділами на їдця через кожні 9 років. Таким чином, доводиться констатувати в цій справі певний агресивний атавізм. Але община не прийняла сталих форм. Землю фактично ділять самі селяне майже що-року. В наслідок маємо повну земельну неусталеність зо всіма ганебними наслідками, і в першу чергу це відбивається на обробці ґрунту. В районі в передреволюційні часи увійшло в загальний вжиток сіяти озимину лише по парам та пропашним, а ярину по зяблі. Тепер пар зустрічається дуже рідко й то лише в міцних господарствах, а сіють по стерні. Зябля теж значно зменшилася. Так, в 23 році в районі було лише 8512 д. зяблі, тоб-то приблизно 1/3 ярового клину, в 24 році зяблі вже 10.791 дес., тоб-то близько коло половини ярового клину. Справа ця з'ясовується, з одного боку, слабою забезпеченістю робочою худобою, але, головним чином, частими переділами землі, завдяки чому навіть міцні господарства уникають парів і зяблі, або роблять їх аби як. Між тим в посушливому півдні це один з найголовніших факторів врожайності. Досить навести такий приклад: по матеріалам району за 23 рік пересічно врожайність озимої пшениці на десятині по групах була така: у незаможників 30 пуд., у середняків 50 пуд., а у куркулів 120 пуд.

Ця надзвичайно вражаюча різниця з'ясовується майже виключно різницею в обробці ріллі. 23 рік був теж посушливий, і обробіток землі так різко виявився. В наслідок маємо майже загальне змагання до піднесення господарства. Цього змагання не мають лише самі господарсько безнадійні групи.

Більш заможні групи задоволені існуючим земельним устроєм (бо, як і бачимо, де-які навіть збільшили своє землекористування), вимагають лише припинення постійних переділів, що провадяться з ініціативи, якраз бідняцької частини і які не дають їм змоги добре провадити господарку. Незаможники й близька до них середняцька частина зневірилися вже в доцільності для них системи перманентних чорних переділів, шукають нових форм і знаходять їх в групових одводах землі (з збиванням груп по економічному стану). При цьому незаможники змагаються до одводу незаможницьким групам найближчих до села земель (виділ групам землі концентрованими колами з віддаленістю від села пропорціонально стану заможности груп). При такому порядкові незаможні шари схиляються до встановлення по групам громадських плодозмінів. Такі змагання бідняків викликають цілу бурю з боку заможних шарів, яка доводить иноді до гострих сутичок. І цілком зрозуміло, що в цьому випадку заможні повинні залишити свої старі «батьківські» землі, брати

землі далеко в степу—иноді за 10—15 верст від села, та ще й до того вони в значній мірі позбавляються можливості використовувати на кабальних умовах землі незаможників, які до цього часу були з ними по сусідству, а тепер зводяться до купи. При сильному натискові незаможників, куркулі висовують, як протияддя, думку про необхідність встановити такий громадський плодозмін, який підтримує Радянська влада, але обов'язково в межах старої общини без групових одводів, бо при цьому порядкові куркуль попадає в однакові умови з незаможником.

Таким чином, в справі землеустрію доводиться констатувати повну земельну неусталеність, яка надзвичайно шкідливо відбивається на стані сільського господарства, та бурхливі протирічиві змагання у різних соціальних груп в справі встановлення сталих форм землекористування. Утворюються надзвичайно сприятливі умови до негайного організаційного та економічного впливу держави з метою переведення економічної й класової лінії пролетаріату серед селянства.

Як же використовує землю бідніше селянство, що має її тепер нарівні з більш заможними верствами? Господарчим фактором, що на півдні є в мінімумі, і який, таким чином, найкраще виявляє стан заможности, є робоча худоба. В обслідуваному районі і в попередні роки робочою худобою були майже виключно коні. Зараз після голодних років волів немає зовсім, за рідким винятком. Роблять кіньми і в невеликому розмірі вживається незаможними господарствами, як робоча сила, корови, але це не має господарчого значіння і рішачим моментом є забезпеченість кіньми, яка в районі має такий виклад: 33,6% господарств не мають зовсім робочої худоби, 20,4% мають 1 голову, 20,4% мають 2 голови, 15,6% мають 3 голови і лише 10% мають 4 голови й більше.

Рух коней за останні роки видно з такої таблиці:

Роки	Коней разом	В тому числі роб. коней
1920	12.114	9.265
1921	10.289	8.314
1922	7.929	6.510
1923	9.083	7.630

З цього видно, що в 23 р. припинилося зменшення коней, і збільшення пішло майже виключно на рахунок дорослих коней, а не природнього приросту молодняка. Допит окремих господарств підтверджує це—дорослі коні купувалися з Поділля майже виключно куркульськими та міцними середняцькими господарствами, незаможник не купував коней, бо не мав за що. Зараз йде дальніше збільшення кількості коней як за рахунок молодняка, так і шляхом купівлі по-за межами району. Таким чином, більш як третина господарств не має робочої худоби і справа зі здобуттям її власними силами стоїть досить безнадійно. Ця група складається не тільки з бувших безземельних селян, що ніколи не мали коней, але в значній частині й з б. середняків хазяїнів, які позбулися коней в голодні роки. Необхідно тут зауважити, що в голодні роки більш міцні господарства краще перенесли голод, і коней вони берегли більш за все в господарстві.

Яким же чином живуть й хазяйнують незабезпечені та мало забезпечені господарства? В чому знаходять вони вихід з цього стану?

В цьому відношенні треба зупинитися на питаннях: колективізації кооперування, оренди землі та інтенсифікації господарства.

Колективізація в обслідуваному районі, як і взагалі на півдню, розпочалася досить давно, ще з 18 року, і набрала досить широких розмірів. Але голодні роки змели більшість колгоспів з лиця землі. Так, по матеріалам округи, в районі рахувалося 78 колгоспів, а зараз є лише 29. При обслідуванні в районі виявилось, що в дійсності залишилося лише 12, які об'єднують 129 господарств з заораною площею 1293 дес. В склад цих колгоспів входить 24 господарства членів КНС, 24 незаможницьких господарств не членів КНС та 6 середняцьких господарств. Нами було обслідувано цілу низку колгоспів. Облідування виявило, що лише 2 колгоспи можливо рахувати зорганізованими, які мають надію міцно стати на ноги, як що в цьому році буде, принаймні, середній врожай. Решта-ж, т. з., колгоспів уявляє з себе лише часткову супрягу незаможницьких господарств. Необхідно зауважити надзвичайне і майже загальне змагання бідноти до гуртування в колективи. Біднота не бачить інших виходів зі свого безпорадного стану, не дивлячись навіть на те, що колективізація зустрічає іроничне, ато й вороже навіть відношення з боку куркулів та певної частини середняків. Іронія базується на спостереженнях як колгоспи «росли як гриби та й лопалися, як пухирі з'мила». Лише більш-менш міцні колгоспи, як от «Гудок» або імени т. Леніна своєю напруженою працею та першими успіхами здобули собі повагу. Вороже відношення до колгоспів з боку заможних пояснюється тим, що колгосп бере собі землю при купі, порушуючи межі землекористування і в більшості одводить землю біля села. Обслідування встановило, що мають змогу існувати лише ті колгоспи, які мають певну матеріальну базу, щоб розпочати роботу, в першу чергу робочу худобу. Колгоспи-ж, збиті в більшості з безінвентарних, неминуче розвалюються... що цілком зрозуміло. Таким чином, колективізація в сучасній формі не дає господарчого виходу для самої біднішої частини. Крім того, треба підкреслити, що значна частина колгоспів розпадається через відсутність досвідчених сталих організаторів, бо незаможники в своїй масі не мають досвіду в організації фактично великого господарства, тим більш, що це є район, де й не було великих маєтків в дореволюційні роки. Для самої біднішої частини колективізація буде господарчим виходом лише при серйозній допомозі кредитом та при забезпеченню підготовленими організаторами. Без цього-ж при організації колгоспів лише дискредитується ідея колективізації. Що-ж торкається незаможників більш-менш забезпечених робочою худобою, які мають охоту до колективізації, то тут справа йде, головним чином, про організаторів, і найкращий шлях в цьому відношенні поступовий, через груповий одвод, та встановлення на ньому громадського плодозміну. В дальшому трактор, про який тут мріють у кожному селі, бо степ рівний, як стіл, відіграє рішачу роль.

Таким чином, колективізація зараз поки-що серйозної ролі в справі підняття незаможницького господарства не відіграє, хоча при відповідній серйозній допомозі буде мати величезне значіння.

Кооперація в голодні роки зруйнувалася до-щенту. В останній рік у зв'язку з відродженням господарства і створення здатності села до купівлі-продажу починає помалу відживати. Починає зростати популярність

кооперації серед населення, особливо серед незаможного селянства, яке дивиться на кооперацію, як на організацію господарчої допомоги. В районі є 6 с.-госп. товариств, але з них міцних лише 2. Сильніша—споживча кооперація. Функції поміж сільсько-господарською та споживчою кооперацією ніде не розмежовано. Як та, так і друга займаються універсальною торгівлею, іноді ганебно конкуруючи поміж себе. Виробничих функцій майже немає. Іноді доводиться спостерігати навіть таке явище—сільсько-господарче товариство лише торгує, а споживче має прокатний пункт, заводить молочарню та свинарню.

В кооперації головну роль відіграє незаможне селянство, як з боку чисельности, так і з боку активної участі. Можна сказати, що кооперація перебуває майже цілком в незаможних руках. Так, наприклад, в Димівському с.-госп. т-ві на 118 членів незаможників приходить 95. В районі, близькому до ринків, як от Миколаїв, міцний господар зовсім ігнорує кооперацію. Він має справу безпосередньо з вільним ринком. В місцевостях, далеких від ринків збуту, куркуль, навпаки, тягнеться до кооперації, при чому змагається потрапити і в керуючі установи (скажемо в Новій Сафронівці). Кооперація, де вона вже розвинула свою роботу, дає значну господарчу допомогу незаможникові, яку він починає реально відчувати, бо на місці збуває вигідно свою невеличку продукцію і може за це набути необхідні речі навіть дешевше, як на ринкові. Треба зауважити, на селах немає зовсім приватної торгівлі, в той час як у містечку (Нова Одеса) навпаки приватна торгівля сильніша за кооперацію.

І все-таки кооперація в цілому ще тільки розпочинає свою діяльність, і значної ролі в справі господарчої допомоги бідності ще не відіграє.

В житті бідноти, як і взагалі села, величезну роль відіграє оренда землі, що набула дуже широких розмірів.

Здають землю в оренду виключно незаможники, особливо ті, що не мають реманенту.

Беруть землю в оренду, головним чином, міцні середняки та куркулі. Оренда майже не реєструється та провадиться «по домашньому», просто куркуль, як він каже, «допомагає бідному обсіятися». Ця «поміч» має надзвичайні тяжкі кабальні умови. Наведемо такі приклади по селу Себіно. Куркуль сіє 5 дес. землі незаможника, собі бере 3 дес., незаможникові дає 2, при тому незаможник повинен йому «допомагати», як на цій землі так і на куркулівській, що фактично зводить його до стану повного наймита у куркуля. Продподаток кожен платить за свою частку. Або куркуль сіє 3 дес., собі забірає 2, а незаможникові дає 1, решта—ті-ж самі умови, що й в попередньому зразку.

Навіть ці умови при такій нелегальній оренді куркуль ламає у свій бік, скажемо, сіє частку незаможника найбільш пізно та невдало.

Куркуль уникає реєстрації оренди, тому що тоді йому доводиться платити податок по збільшеній ставці, оплачувати гербовий збір, та головне, неможливо здійснити таку кабалу. Реєстровану оренду він вважає для себе не вигідною. Незаможник часто-густо теж уникає реєстрації оренди, бо боїться, що тоді куркуль не піде на оренду, і його земля буде пустувати. І дійсно, помічається, що цією весною оренда навіть трохи зменшилась, порівнюючи з торішньою, бо місцями комнезами почали боротися

з нелегальною орендою. Куркуль на реєстрацію умови не йде, в наслідок—цією весною по розрахункам району у незаможників буде відсотків на 20 менше ярого посіву, ніж торік. Тут значну роль, правда, відіграло й те, що торік в районі ярина майже не дала врожаю; в незаможників не було насіння, насіннова-ж позика цією весною забезпечила лише частку потреб. Так, на район було відпущено всього 725 пудів ячменю та ярої пшениці, в той час як треба було дати 5.620 пудів.

Таким чином, широко розповсюджена в районі нелегальна оренда землі, не дивлячись на надзвичайно важкі умови, фактично найголовнішим засобом для безреманентної бідноти всівати хоча-б частково свою землю.

Некабальна взаємодопомога розвинена ще дуже мало, хоча й є майже всюди Комітети Взаємодопомоги. Комітети цілком в руках незаможного селянства і всіма силами змагається допомогти біднякам, але на перешкоді надзвичайно малі матеріальні засоби. Встановлених джерел та засобів здобуття матеріальних ресурсів немає. Та невеличка допомога, яку дають КВД, провадиться в соцзабезівських, а не виробничих формах.

Державна допомога, коли не рахувати насіннових позик, надзвичайно слаба. Сюди можливо віднести агрономичну пропаганду (агроучастки), ветеринарну допомогу, охорону цінної худоби (жеребці) і т. и., але ці заходи не можуть підняти незаможницького господарства. Грошовий же кредит надзвичайно малий. Тай то в районі були позики лише коротко термінові кооперації.

Ще на селі в невеликому розмірі існують взаємопозики між селянством, але вони майже виключно відбуваються поміж однаковими по стану заможности групами, а коли вони відбуваються поміж різними групами, то на надзвичайно важких для бідноти умовах. Наприклад, в с. Новій Софронівці незаможник за позичені 15 пуд. жита віддає куркулеві 2 дес. своєї землі в користування на рік, або за 1 саж. соломи дає укос з 2,5 дес. сіножаті.

Таким чином, всі зазначені форми, як от колективізація, взаємодопомога, оренда землі, державна допомога, то-що, навіть укупі взяті, не дають в сучасних їх формах і розмірах господарчого порятунку для більшості біднішого селянства, господарство якого, зруйноване наслідками голоду, перебуває в надзвичайно важкому безпорадному стані.

Вихід із цього стану лише в широкому розвитку самодіяльності в кооперації й державній допомозі, особливо довготерміновим кредитом.

Необхідно зауважити, що подекуди серед бідноти починає панувати думка про те, що для бідноти єдиний порятунок при сучасному стані—це, інтесифікація виробництва: скупчення на меншій площі землі і перехід майже виключно до таких культур, як кукуруза (пшінка) та картопля, тоб-то культур, які можливо вести без великих реманентних засобів, коли є великі засоби робочих рук, чого у бідноти якраз не бракує, а разом, розвиток свинарства, якому буде згодуватися продукція якраз цих культур. Цей нахил заслуговує великої уваги й підтримку. Під цим кутом зору слід перестроїти й допомогу з боку держави (видавати, скажемо, насіннову позичку не ячменем або житом, яких біднота фізично не може всіяти, а картоплею, кукурузою), а також і взаємодопомогу.

Тепер перейдемо до розгляду стану сільського господарства та тенденцій його дальнішого розвитку, оскільки це можливо накреслити на підставі матеріалів обслідуваного району. Почнемо з рільництва, яке було й буде ще довго основною продукцією цього краю.

В минулому це район, так званий, пшенично-яшний. Інші культури мали другорядне значіння. За останні роки, особливо в зв'язку з наслідками голоду, становище значно змінилося. Так, на перше місце стала культура жита, що виразно видно з такої таблиці про розмір посіву жита в районі в найближчі роки:

1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.
967 д.	2.794 д.	5.235 д.	9.317 д.	11.115 д.

Такий розвиток посіву жита пояснюється тим, що під час голоду загинула вся пшениця й насіння не було, а насіннова позика видавалася виключно житом. Крім того, брак робочої худоби примушував сіяти озимину прямо по стерні, і посів надзвичайно затягувати (в 23 р. сіяли до грудня місяця), а це видержує лише жито. Зараз помітно у всіх груп змагання зменшувати посів жита й знову переходити на озиму пшеницю. Кращі врожаї пшениці, значно вища ціна на неї й де-яке збільшення робочої худоби цей процес ще більше прискорюють. В значній мірі це виявить себе вже під час посіву цієї осені.

Посів озимої пшениці по роках мав такі розміри:

1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.
4.140 д.	11.569 д.	5.980 д.	5.927 д.	7.010 д.

Тоб-то вже в 24 р. почав збільшуватися посів озимої пшениці.

Змагання до пшениці виявляється і в посіві ярої пшениці. Так, ярої пшениці було:

1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.
4.235 д.	6.985 д.	2.029 д.	4.758 д.	по доповідям посів ще збільшиться.

В міру збільшення посіву озимки буде зменшуватися посів ярої пшениці.

Ячмінь сіяли так:

20 р.—16.635 д., 21 р.—13.097 д., 22 р.—1.923 д., 23 р.—9.095 д.; в 24 році мається на увазі, що площа під ячменем ще далі збільшиться за рахунок міцних господарств.

Цікаво ще, як змінився по роках посів пшенички (кукурузи): 20 р.—1256 д., 21 р.—1659 д., 22 р.—6977 д., 23 р.—3242 д.; в 24 р. очевидно піде ще дальше зменшення посіву. Є тенденція довести її знов до довійськової норми. Збільшення посіву в 21—22 р. р. пояснюється тим, що насіннову позика давали кукурузою. Охота на посів пшенички є, і коли налагодити експорт її і будуть стоять гарні ціни, то ця культура має шанси на розвиток.

Таким чином, необхідно зробити висновок, що в галузі рільництва йде досить швидким темпом відродження. Це торкається й до поширення загальної посівплощі й до підвищення врожаїв. Але цей процес йде, головним чином, за кошт міцних господарств. Одночасно треба зазначити, що в цій галузі, як і взагалі у всьому

устрію господарства, що особливо виразно видно з аналізу динаміки скотарства, особливо у вищих груп, цілком порушено інертність й традиції.

Господарство надзвичайно чуло прислухається до стану ринку і здатне що-сезону перебудовуватися, пристосовуватися до його вимог.

Ця легкорухомість цілком зрозуміла, бо після руїни голоду господарства навіть найбільш міцних груп, що вважаються зараз куркулівськими, а по суті в порівнянні з економічним дореволюційним станом є типовими середняцькими, ці господарства будуються цілком заново і їм легко ще робити цю перебудову. В галузі скотарства необхідно одмити, що розвиток великої рогатої худоби йде дуже помалу, помічається навіть зменшення.

Так:

Було всього голів	В тому числі корів
20 р.—15.312	7.630 гол.
21 р.—10.908	6.534
22 р.— 9.751	7.225
23 р.— 7.981	4.469

На слабкий розвиток великої рогатої худоби шкідливо впливають, між иншим, підвищені ставки продподатку на худобу.

Розвиток скотарства йде, головним чином, за рахунок дрібних галузів. Особливо розвинулося куроводство. Куряче яйце стало міною одиницею.

За останні роки надзвичайно розповсюджилися вівці.

Так, в 20 р. їх було 3.327 шт., в 21 р. в 740 шт., в 22 р. 3.909 шт. і в 23 р. 7.622 шт.

Вівчарство мало споживчий характер і зараз в зв'язку з невисокими цінами на мануфактуру (по кооперативах йде надзвичайно жвавий продаж) є тенденція на зменшення вівчарства.

Цілком протилежне в галузі свинарства.

У селян, особливо у міцних, як вони кажуть, надзвичайна «жажда на свині». Це пояснюється високими цінами на свині в порівнянні з цінами на хліб.

Свинарство в районі за останні роки змінювалося так:

20 р.—14.138 шт., 21 р.—4.463 шт., 22 р.—1.695 шт., 23 р.—4.152 шт.,
Зараз молодняк свиней майже ніде не ріжеться, при чому заводять свиней всі групи. Так, скажемо, в селі Кандибіно торік зовсім не було свиней. В цьому-ж році 45 незаможницьких господарств набули 44 свині, 14 середняцьких—28 свиней й 6 куркулівських—18 свиней.

Кооперація починає теж приставати до цієї справи, беручись до організації молочарень й коло них свинарників. По селах також заводять покращених кнурів.

Таким чином, треба констатувати, що сільське господарство нашого степу після років голоду в цілому починає відроджуватися, й цей процес в більш міцних групах йде досить жвавим темпом. Навіть при середньому врожаю в цьому році, а на це є всі передумови, ми будемо мати вже

певну масу міцних господарств, з одного боку, й одночасово численну групу (в обслідуваному районі 30–40%) цілком пауперизованих, напів-пролетарських «господарств».

Тоб-то зараз йде процес диференціації селянського господарства, й степове село має далеко більш різкі класові протилежності, аніж це було в дореволюційні часи в цьому районі.

Характерним в цьому відношенні явищем є повна перетруска поміж соціальними групами дореволюційного часу. Так, чимало куркулів по стану заможности являються вже середняками або й бідняками, частина бувших середняків пішла вгору, друга цілком пауперизована, те-ж саме й в колах бувших безінвентарних господарств, з них є такі, що являються навіть самими сильними господарствами, другі «осередничалися», а більшість так і лишилася в незаможньому стані. Такі перегрупіровки відбулися через цілу низку причин; головною з них є наслідки голоду (загибель худоби) й процес «розкулачування», що відбувався в цьому районі досить енергійно.

Аби розуміти економічні й політичні процеси на селі, сучасне селянство можливо й слід розбити на такі соціальні групи: а) батрацтво, б) безреманентний незаможник, в) незаможник з робочою худобою, г) середняк, так би мовити, статичний, без яскраво виявленого інстинкту набуття (накоплення), д) міцний середняк, е) згасаючий куркуль, ж) куркуль, що відроджується.

В обслідуваному районі є величезний резерв батрацтва. Цим резервом, власне кажучи, є всі господарства, що не мають худоби, бо без допомоги зовні значна більшість їх не зможе стати «хазяїнами». По розрахунках профспілки Робітземлісу в районі є не менш як 2000 господарств, що можуть дати найману працю, а господарств, які вживають найману працю, лише 623. Таким чином, батрацтво не вбірається місцевим ринком праці й значна частина батраків шукає праці по інших місцях (Миколаїв, Донбас, навіть Київщина). Профспілкою охоплено лише невеликий відсоток існуючого в районі батрацтва. Так, зареєстрованих наймитів є лише 495 чоловік. На місці вживаються, головним чином, строкові, а не постійні наймити. Так, зі складених при допомозі спілки умов (договорів) по 23р. в кількості 168 на річних робітників припадає 40%, на строкових 40% й 20% на поденних. На місці вживається головним чином праця малолітніх. Цікаві в цьому відношенні числа дає найбільш спролетаризоване село Себіно. В селі є до 200 наймитів, офіційно-ж зареєстрованих лише 30 дорослих й 70 малолітніх. З них на місці в селі працює лише 20 малолітніх, решта-ж або живе в селі майже без діла, або працює по інших районах.

Така велика кількість невикористаної праці пояснюється тим, що навіть міцне господарство в сучасному його стані справляється своїми силами. Міцне господарство іноді, навіть коли потребує найманої праці, то уникає брати її в легальних формах. Спричиняється цьому неправильна робота місцевих установ профспілки в попередньому, коли з наймача вимагалися величезні нараховання на заробітню платню. Так, скажемо, в селі Кандибіно куркуль платив хлопцеві пастуху 37 пудів жита з хазяйськими харчами, а нараховання, які брала профспілка, складали майже 14 карбованців. В цьому році, правда, такі нараховання припинено.

Батрацтво починає помалу, але певно, зорганізовуватися профспілкою, як активна громадська сила на селі.

Таким чином, доводиться констатувати, що в районі, великий резерв найманої праці, яка шукає примінення.

Незаможники, починаючи з 23 року, стають найбільш організованою й активною в громадському відношенні частиною села. Комітети незаможних селян зорганізували вже в своїх лавах по-над 25% всього незаможного селянства (незаможних хазяйств). В районі є районна організація КНС й 11 сільських (по кількості сельрад), що об'єднують 920 членів. З них 814 індивідуальних господарств, решта члени колгоспів, частково сільська інтелігенція (вчителі). РайКНС приймає у свій склад, по його заяві, не тільки по економічному стану, але й по – «ідеологічному», завдяки чому в складі організованих незаможників є трохи й середняків, ато навіть і міцних хазяїнів, які «цілком стоять на боці бідноти». Зараз помічається значний зріст кількості членів КНС. Так, скажемо, в селі Кондибіно торік було лише 50 членів, а зараз вже 105. В більшості місць незаможне селянство має бажання йти до КНС; цього не помічається лише в невеличких поселених місцях, де біднота ще й досі залякана й перебуває під впливом куркульні.

Комітети незаможних селян є фактично хазяїнами стану на селі, які провадять політику рядянської влади там.

В районі вони провадять політику відносно інших груп села цілком здорову, яка відповідає політиці партії, тоб-то змагаються жити у згоді з середняками й тримати в своїх руках (політично) куркульню. Нахил до розкулачування у незаможників є, але він в одверті форми не виливається. Ці тенденції пересікаються й виливаються в легальні форми через КВД. Ком. Нез. селян, не дивлячись на свою молодість, всюди ставлять перед собою завдання допомогти слабим хазяйствам при допомозі КВД, через кооперацію і т. п., але це поки що, як видно з зазначеного вище, великих наслідків не дає. Що торкається до середняків, то тут між двома зазначеними вище групами помічається величезна різниця. В той час, коли «статичний» середняк, що є більш численним, живе у дружбі з незаможником і в господарчому відношенні є найбільш інертним, зростаючий угору середняк «червоний куркуль», як його тут звуть, ущерть є наповнений «згагю набуття». Він гадає, що зараз для нього самий підходящий час, якого не можна пропустити для «первічного накоплення». В господарському відношенні це найбільш прогресивний господар, він і сам працює з сім'єю «від зорі до зорі», але зате й визискує до краю, що попадає до його рук, скажемо, наймита, або незаможника, якому «допомагає орендою». Це типовий зростаючий «глитай», який незадоволений зараз «прихсоюзом» й підвищеними ставками податку за оренду землі. Кричить на сході він повним голосом, бо іноді має й «незаможницьке попереднє». Таких є, правда, меншість, більшість же середняків не має такої «згаги набуття». Ця частина, оскільки вона є численна, економічно дуже важлива, бо вона все-таки в абсолютних числах є основний продуцент.

Загальний настрій цієї групи можливо висловити словами її-ж представників: «вже можна жити», можна продати й купити, й податок не такий страшний».

Що торкається до найбільш заможної групи—куркулів, то й тут можливо намітити дві підгрупи—це бувші куркулі, які наслідками голоду або розкулачуванням, а іноді тим і другим разом доведені до середняцького, ато й бідняцького стану, з якого вони майже не підіймаються, іноді навіть свідомо, бо бояться стати знову «куркулями». Це порівнююче нечисленна група, яка через свою інертність, змішану з переляком зараз не має ніякої вартости. З другого боку, більша частина, бувших куркулів, яка починає теж досить швидко відроджувати своє господарство. Цю групу в господарчому відношенні можливо цілком зрівняти з середняком, що швидко йде вгору—«вибивається в люди». В політичному ж відношенні ця група зовні пасивна, бо взята «на заметку», в дійсності-ж цілком ворожа до диктатури бідноти на селі.

Ось ті групіровки, які створилися зараз на селі і які, коли лишити село на його власні сили й не вмішатися силами пролетарської держави в ті процеси, що творяться на селі,—будуть що-далі виявлятися все яскравіше й сильніше.

МИК. ШРАГ

Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи.

І. РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГОВЛІ ЗА ЧАС ВІЙНИ І ЗА ОСТАННІ РОКИ

Україна, що до війни була безправною частиною б. російської імперії, хоч і складала одну з найбагатших країн, які фігурували в титулі самодержців, хоч і була одним з основних творящих факторів в досягненні активного балансу російської зовнішньої торгівлі,—не тільки не приймала участі в організації самої зовнішньої торгівлі, не тільки не виступала на міжнародному ринкові, як господарське ціле, але й взагалі мала не багато користи від «всеросійського» активу торгових операцій з закордоном. Прибутки йшли на виплати заборженості Росії закордоном, до імперської «казни» або до кишень приватних торговців, які з величезним для себе зиском використовували продуцента—українського селянина і робітника, що були поставцями дешевої сировини (хліба, с.-г. продуктів) і фабрикатів (цукор, дерево і т. п.).

Прийшла війна. В наслідок її зайшли великі зміни в організації господарства цілого світу. У нас ці зміни більші ніж де инде, бо слідом за війною відбулась побідна соціалістична революція. Коли в Зах. Європі, де захитано, але ще не завалено основи старого капіталістичного устрою, спостерігаємо безпомічні шукання паліативних засобів відновлення старої економічної структури, колишніх «мирних» умов розквіту капіталізму, то в Радреспубліках відбувається процес цілковито протилежний. У нас з старими формами організації господарства покінчено, у нас відмовляються від паліативів. Там, де шаліла, на певному ступню розвитку господарських відносин, прогресивна, а нині регресивна, приватна ініціатива, введено новий принцип: плановість. Регулювання, соціалістичне керівництво продукційними й всіма зв'язаними з ними процесами, такий категоричний імператив в будівництві нашого нового господарства. Він провадиться рішучо, твердо й послідовно і в одній з найважливіших галузей нашої економіки—в зовнішній торгівлі.

Але поруч із цим спостерігається і ще одна велика зміна в зовнішній торгівлі. Тепер, при переведенню централізації в організації господарства, не маємо, однак, згаданих вище відносин поміж окремими частинами б. Росії. Разом з ліквідацією політичного і національного гніту б. «окраїн», зникає теж і економічний визиск центром багато-національної периферії. В Спілці Радреспублік творчо хазяйчими одиницями стають вже й окремі

її складові частини. І виступаючи на зовні як член цілої Спілки, кожна федеруюча Республіка виступає в той-же час в зовнішній торгівлі й як самостійне тіло. Нині, і лише нині, маємо змогу організувати, аналізувати, досліджувати, рівняти з іншими і т. д. зовнішню торгівлю УСРР, торгівлю з закордоном Радянської України. Нині з прибутків від активу наших торговельних зносин з чужиною користь одержує саме трудяще населення Республіки.

В дальшому викладі ми бачитимемо, що зовнішня торгівля цілої б. Росії і України за час військових й революційних років дуже потерпіла. Тільки минулий рік і рік біжучий дають здобутки, дають направу. Чи є це виключно наслідки соціальної війни, чи теж, і в значній мірі, наслідки імперіялістичної війни? На це питання, в масштабі світовому, відповіддю довгий час було: війна принесла розквіт зовнішньої торгівлі. Аналізуючи перебіг останньої у нас, писалося не раз в закордонній пресі, що і занепад зовнішньої торгівлі в б. Росії—це наслідок лише революції і горожанської війни, а не війни 1914—18 року. Раніш, ніж перейти до дальшого, мусимо зняти трохи «провини» з революції і віднести частину її на світову військову завірюху. Це дасть також нам змогу показати, при якому загально-світовому стані зовнішньої торгівлі до неї прилучилась і почала в ній відвойовувати (звичайно, мирно) місце ціла Спілка Радреспублік й, окремо, УСРР.

Оцінка зовнішньої торгівлі кожної країни подвійна. З одного боку береться цінність імпортованих та експортованих товарів, з другого-ж—порівняння ведеться по кількостній ознаці, по вазі. І ось, коли простежити за розгортанням світової зовнішньої торгівлі по першій ознаці, цеб-то по цінності, побачимо, що вона за час війни дуже зросла і значно перебільшила довійську цифру загального світового товарообігу 169.125,5 мільйонів зол. марок. Коли взяти, напр., три найбільші антантські держави—Англію, Сполуч. Держави Америки і Францію, то, в порівнянні з довійськовим 1913 роком, їх зовнішня торгівля¹⁾ зростала так (див. табл. далі до цієї стор.).

Отже товарооборот Англії в 1913 році дав 1404 міл. фунт стерлінгів, а, все збільшуючись в слідуєчі роки, в 1920 році досяг—3494 міл. ф. ст.; инакше кажучи, він зріс більш, ніж удвічі і склав в 1920 р.—249% довійського. Товарооборот Сполучених Держав Америки дав до війни 4276,6 міл. доларів, а в 1921 р.—13506,5 м. д., цеб-то збільшився більше ніж утричі і склав в 1920 р. 316% довійського. Але найбільше виріс товарооборот Франції—з 15,3 мільярдів франків до 57,5 м. фр.,—цеб-то майже в чотирі рази (по-над 370% довійського). Цікаво відзначити, що в балансі зріст цей має трохи відмінні пропорції. Пасив Англії зріс майже пропорційно ростові товарообігу, пасив Франції і актив Сп. Держав в далеко більшій пропорції.

Подібну-ж картину уявляє й військовий розвиток зовнішньої торгівлі інших держав. Товарооборот, в цінносному вияві, всюди зростає в середньому в 2—4 рази.

Але цілком щось инше бачимо, коли переходимо до аналізу світового товарообігу, виявленого в одиницях ваги. Тут вже, для всіх країн, за

¹⁾ Див. докл. «Мировое хозяйство за время с 1913 по 1921 год», під ред. проф. С. А. Фалькнера. Москва, 1922 р.

виключенням Спол. Держав Півн. Америки, Канади, Бразилії та Нової Зеландії по експорту, і Спол. Держав, Японії й Н. Зеландії по імпорту, спостерігаємо величезне зменшення світового експорту та імпорту, або, інакше кажучи, величезне зменшення загальносвітового товарообороту. Коли в 1913 році експорт 20 головніших країн світу виносив за чверть року пересічно 74,9 мільйонів метричних тон, то в 1919 році він був рівний вже лише 42,2 міл. метр. тон цеб-то лише 55,2% довійського експорту. Те-ж саме з імпортом: в 1913 році пересічно за чверть року імпортувалось до цих країн 75,6 міл. метр. тон, а в 1919 р.—44,8 м. м. т., або 59,2%. Отже за час війни світова торгівля в дійсності зменшилась майже удвічі.

Чим пояснити таке величезне розходження поміж висновками з даних про зовнішню торгівлю, що взято по ознаці цінності, і з даних, що взято на підставі ваги? Вся справа полягає виключно в тому знеціненню грошей, яке пережили за час війни всі чисто держави, навіть держави зі «сталою валютою». Це знецінення грошей було наслідком збільшення ціни товарів¹⁾, яке, в свою чергу, викликаючи грошову інфляцію, тягло за собою нове знецінення завоювавших собі виключне праве громадянства на світових біржах—паперових банкнот. Ось чому, коли в довійські часи, при існуванні в більшості держав золотої валюти і при постійності вексельного курсу, цінносні дані відносно експорту та імпорту давали уяву про зовнішню торгівлю кожної країни, то під час війни становище цілком змінилось. Ці дані, як ми бачили, приводять до цілком неправдивих висновків.

Вражіння і розповсюджена колись думка, що в військові роки зовнішня торгівля надзвичайно поживалась, як потім виявилось, були цілковито хибними. У той час, як крива цінності товарообороту все лізла догори, крива товарів в обігу постійно понижувалася.

Цікаві підрахунки, які блискучо довели непридатність цінносного методу вияву зовнішньої торгівлі в часи нестійкості валютних відносин, було зроблено в Англії. Там непридатність цього методу виявилась вже

¹⁾ Ілюструвати зріст цін товару на світовому ринкові можна на підставі руху так званих гуртових товарних індексів.

Коли взяти з держав зі сталою валютою, які одержали перемогу в світовій війні—Англію, Францію та Сп. Штати, а з нейтральних Данію, рух цих індексів уявляється так: (беремо на підставі «Bulletin mensuel de statistique». Société des Nations Lausanne № 3, 1924).

Рік	Англія	Франція	Сп. Шт. Америки	Данія
Середня за	1914 р.=100	1901—1910 р.р.=100	1913 р.=100	1913 р.=100
1915 рік	108	161,6	101	149
1916 "	135,6	217,6	127	206
1917 "	175,2	302,4	177	284
1918 "	192,5	392,0	194	292
1919 "	205,6	411,8	206	340
1920 "	251,0	589,9	226	341
1921 "	155,0	398,8	147	178
1922 "	131,0	377,6	149	181
1923 "	130,0	484,4	154	210
1924 (січень)	137,2	571,7	151	223

Отже найбільший зріст цін зазнала Франція, а найменший—Сп. Держ. Америки. В країнах побіджених зріст цін і знецінення їх валют просто катастрофічні.

Таблиця до тексту на стор. 109.

К Р А Ї Н И	1913 р.	1914 р.	1915 р.	1916 р.	1917 р.	1918 р.	1919 р.	1920 р.
А н г л і я								
(в тисяч. фунт. стерл.)								
Імпорт	768735	696635	851894	948506	1064165	1316151	1626156	1936742
Експорт	525254	430721	384868	506280	527080	501419	798635	1335569
Реекспорт	109567	95474	99062	97566	69677	30945	164749	222406
Баланс	— 133914	— 170440	— 367964	— 344660	— 467408	— 783787	— 662772	— 378769
С п о л у ч е н і Д е р ж а в и								
(в тисячах доларів)								
Імпорт	1792596	1789276	1778597	2391635	2954468	3031213	3904365	5278481
Експорт	2484018	2113624	2554671	5482611	6233513	6149088	7920426	8228016
Баланс	+ 691422	+ 324348	+ 776074	+ 3091006	+ 3281045	+ 3117875	+ 4017745	+ 2950535
Ф р а н ц і								
(в мільйонах франків)								
Імпорт	8421	6402	11036	20640	27553	19415	35799	35405
Експорт	6880	4869	1937	6215	6012	4144	11880	22435
Баланс	1541	— 1533	— 9099	— 14425	— 21541	— 15771	— 23919	— 12970

elib.nplu.org

на підставі обрахунку скорочення тонажу суден, які надходили до англійських портів і виходили з них. В 1916 році в порівнянні з 1913 р. тонаж зменшився майже удвічі, при великому збільшенню цінності товарового обороту. Англійський «Economist» довів, що як би цінність імпортованих та експортованих товарів виявити в цінах 1913 року, то ввіз 1916 року дав би 654 мільйонів фунтів стерлінгів замість 940 мільйонів фунтів стерлінгів по цінах 1916 року, а вивіз—380 мільйонів фунтів стерлінгів замість 506 мільйонів фунтів стерлінгів по цінах 1916 р. Між тим, в 1913 р., як це ми бачили в вищенаведеній таблиці, ввіз Англії в 1913 р. виносив 769 мільйонів фунтів стерлінгів, а вивіз 525 мільйонів фунтів стерлінгів. При переведенні звищених військових цін на довійськові бачимо, т. чином, що й імпорт і експорт Англії вже в 1916 р. надзвичайно зменшився. Але й після війни, цеб-то за останні 4 роки, ціла світова зовн. торгівля не досягла своїх довійськових цифр. У тій же Англії, не зважаючи на збільшення, починаючи з 1920 р. (з перервою лише в 1921 році), і імпорту і експорту, вона, в цінах 1913 року, виносила в 1922 році для імпорту всього 659,4 мільйонів фунтів стерлінгів, а для експорту 361,8 мільйонів фунтів стерлінгів, а в 1923 році для імпорту—735 мільйонів фунтів стерлінгів (проти 769 мільйонів фунтів стерлінгів в 1913 р.) і для експорту 404,4 мільйонів фунтів стерлінгів (проти 525 мільйонів фунтів стерлінгів в 1913 р.). Цифри, які виявляють цінність ввозу та вивозу, продовжують зберігати, однак, чимале значіння й тепер, бо з них можна бачити співвідношення поміж імпортом та експортом до війни, під час її й нині. Тут треба зазначити, що саме у нас в УСРР користування сучасними цінносними даними цілком припустиме, бо, починаючи з 1921 року, статистика нашої зовнішньої торгівлі велась виключно по цінах 1913 року. Але відносно років війни і перших років революції (до 1921 р.) всі згадані міркування про непридатність цінносного методу лишаються в повній силі й для УСРР.

Ми бачили, що за часи війни світова зовнішня торгівля значно скоротилась, та досягала під кінець її в де-яких найбільших державах світу лише трохи більше половини довійської. Те-ж саме треба сказати й про бувшу Росію. Її імпорт збільшився з 1913 року до 1917 р. кругло на 1 мільярд карб. (з 1,4 мільярдів до 2,5 мільярдів). Але і тут це збільшення фіктивне. Що-ж до експорту, то він зменшився більш ніж удвічі (315 мільярдів до 0,5 мільярдів з. к.), навіть коли рівняти його з довійським, не приводячи цін 1916, 1917 років в ціни 1913 року. Коли прийняти під увагу знецінення російських грошей протягом військових років¹⁾, яке проф. Туган-Барановський в свій час вираховував для 1916 року рівним $2\frac{1}{2}$, то згадане «збільшення» імпорту перетворюється в його зменшення проти імпорту 1913 року на одну третину (1 мільярд к. в 1916 р. проти 1,5 м. в 1913 р.), а зменшення експорту з 3-разового перетворюється в зменшення майже 7-разове. Загальний товарооборот зовнішньої торгівлі б. Росії з 1913 р. по 1916 р., коли прикладемо до неї вказане зниження купівельної здатності грошей, впав з 2,9 мільярдів карб. до 1,2 м. к. Отже, вже до революції зовнішня торгівля б. Росії зменшилась більше ніж у 2 рази. В той же час замість активної в довійські роки, вона вже в 1916 році стає яскраво пасивною.

Перші роки революції в Росії з катастрофічною швидкістю продовжили це зменшення її торгівлі з закордоном. В наслідок горожанської

¹⁾ Російська валюта, переведена в швейцарські франки, зазнала під час війни слід зміни (в % в порівнянні з 1914 р.—(мінус) 6,05; 1915 р.—30,60; 1916 р.—39,25; 1917 р.—62,85.

війни, інтервенції і блокади вона протягом 1918 р. і 1919 р. майже припинилась. Ввіз товарів в 1918 році по цінах 1918 року дав всього 61.069 тис. карб., цеб-то лише 4,5% довійськового імпорту, а вивіз 7.544 т. к., цеб-то всього 0,5% довійськового експорту. Що-ж до 1919 року, то тут цілий товарообіг з закордоном дав всього 3.141 тис. карб. (3.032 т. ввіз і 109 т. вивіз). 1920 рік приніс вже трохи кращі наслідки, ніж попередній, але він теж може вважатись за викреслений з років нашої зовнішньої торгівлі, бо навіть не досяг мінімальних цифр 1918 року (вивіз—37.202 т. карб., а вивіз—1.085 т. карб.) Лише 1921 рік приносить перелом і після нього зовнішня торгівля Радянського Союзу починає відновлятись.

Імпорт в 1921 році зростає проти попереднього року по вазі більше, ніж в десять раз (35,4 міл. пудів до 55,3 м. п.), а по цінності більш, ніж в шість раз (з 37,2 м. карб. до 248,6 м. к.).

Експорт в той же час виявив ще інтенсивніший рост, піднісшись по вазі приблизно в 26 раз (0,5 м. п. до 13,0 м. п.), а по цінності в 20 раз (з 1,1 м. карб. до 20,3 м. карб.) Але як в цьому, так і в слідуючому році зовнішня торгівля радеспублік ще не проходить нормального шляху своєї відбудови. Хоч цифрово вона збільшилась в обох своїх галузях (експорт та імпорт), але рік голоду, неусталеність політична в радеспубліках, наслідки економічної розрухи попередніх років, вороже відношення закордону і т. д.—все це привело до того, що торговельний баланс зовнішньої торгівлі продовжував бути яскраво пасивним, а разом з тим і самий склад її, цеб-то номенклатура ввозу та вивозу, в порівнянні з довійськовими роками значно змінився в некорисний для нас бік.

1921/22 операційний рік приносить помітне покращання. Але справді значні досягнення дає лише 1922/23 рік. Головним досягненням його є оздоровлення торговельного балансу, який на кінець року з пасивного почав перетворюватись в активний. Разом з тим позначився поступовий зріст експорту і відбулась перебудова структури союзного експорту й імпорту, відповідно до потреб та господарського становища ССРР.

При значному скороченні імпорту, який загалом прибрав виключно продукційного характеру (товари, призначені на задоволення чисто продукційних потреб, склали 77,3% цілого ввозу) і який звів до мінімуму ввіз товарів широкого вжитку, зріст експорту привів до того, що цифри останнього в балансі дали актив кругло в 24 мільйони карбованців. Проти цифр попереднього операційного року, експорт 1922—23 р. виріс більше ніж в 2 рази, давши 132 міл. карб. по довійськових цінах (проти 63 м. к. в 1921/22 р.).

Але й минулий рік все-ж ще надзвичайно далекий від довійських норм. Цілий оборот зовн. торгівлі минулого року дав лише 10,7% довійськового. «Як що порівняти цю цифру,—пише М. Кауфман¹⁾,—з коефіцієнтами продукції промисловости та сільського господарства, які дають для першої 35% в відношенні до військових, а для другого 75%, то доводиться визнати, що зовн. торгівля відстала в своєму розвитку від темпу та зросту продуктивности цілого народньо-господарського цілого. Проте, такий висновок був би непорозумінням, бо експорт, це—лишок

¹⁾ Журнал «Внешняя торговля» № 1 за 1924 р.

поміж сумою продукції та споживання і може розвиватись лише тоді, коли продукція покриває основні потреби країни, і тільки лишки цієї продукції по-над споживанням складають головну частину експорту».

Біжучий рік приніс нові досягнення, твердо закріпивши досягнення минулого року. Він значно збільшив наш експорт, а особливо головну його статтю—хлібний експорт; він дає дальшу активізацію балансу Рад. Союзу; він в той-же час і, власне, завдяки зросту нашого експорту уможливив і збільшення розмірів імпорту. Цілий оборот зовн. торгівлі СРСР в цьому році опredілений по плану в 700—750 мiл. карб., цеб-то складає вже не 10,7% довійського, а майже 27,0% довійського (ввіз—400 мiл. карб., вивіз—290 м. карб.).

Такий поступ треба визнати величезним. Не можна-ж забувати, що знищення йде завжди значно швидче, ані ж відбудова. Коли ми згадаємо, як поволі нищилась зовн. торгівля б. Росії, ще починаючи з років війни, процес її сучасної відбудови треба визнати дуже швидким. І коли для минулого року наведена думка Кауфмана про відставання темпу розвитку зовнішньої торгівлі від темпу розвитку продукційних галузів радянського господарства цілком відповідала економічній дійсності, то кінець року 1923 і початок 1924 принесли зміну і в цьому. Темп розвитку зовнішньої торгівлі починає випереджувати такий в промисловості й в сільському господарстві. До цього треба ще додати, що за часи відсутності на світовому ринкові наших експорттоварів і, головне, хліба, наше місце поставців хліба зайняли заокеанські країни—Сполучені Штати, Канада, Аргентина й інші. Але вже в минулому році Союз РСР почав одвойовувати у них зовнішні ринки, завдяки чудовій якості нашого зерна, дешевшій ціні та географічній близькості до європейських ринків.

Такі, накреслені в грубих рисах, зміни в світовій зовнішній торгівлі і в торгівлі б. Росії та сучасної СРСР за роки війни і після військових років. На цьому загальному тлі проходила й зовнішня торгівля України. Як ми вже вказували, її, так би мовити, усамостійнення датується лише з часів радянської влади. До жовтневої революції окремої статистики зовнішньої торгівлі України не провадилось. Проте, на підставі окремих праць можна все-ж дати уяву й відносно довійської зовнішньої торгівлі УСРР. Ми й спробуємо коротко її представити раніш, ніж перейти до аналізу її сучасного стану. Дані з довійських років, років більш-менш нормальних торговельних зносин з закордоном, дадуть нам також змогу перейти в дальшому й до намічення ближчих перспектив зовн. торгівлі УСРР.

II. ДОВІЙСЬКОВА ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ

Для аналізу довійської зовнішньої торгівлі України, на жаль, бракує точних даних та певних цифр. Всі досліді в цій справі ґрунтуються переважно на комбінованих підрахунках, що робились на підставі відомостей зі статистики перевозок по залізницях, з «Обзорів зовнішньої торгівлі» і т. п. матеріалів. Не диво, що в підрахунках окремих авторів існує велика, або, вірніше, величезна різниця. Для прикладу наведемо кілька джерел, які яскраво це підтверджують.

В своїй праці «Економічна географія України» проф. Остапенко пише, що напередодні війни на Україну імпортувалось краму на 647,96 мiл. карбованців, а експортувалось із України на 1.022,78 м. к. довійської

вартости. До цих цифр автор зарахував і весь імпорт України із інших країн б. імперії, який він вираховує в 291,32 м. карб. та експорт її до цих країн, вирахований в 551,76 м. карб. Значно менші цифри подає проф. Кривченко ¹⁾. Він оцінює увесь імпорт на Україну пересічно за трьохліття 1909—1911 року в 471,7 міл. карб. (цеб-то майже на 200 міл. карб. менше, ніж у Остапенка), при чому імпорт безпосередній з по-за меж бувш. імперського кордону дає всього 106,2 м. карб. Що-ж до експорту, то цифри його такі: весь експорт—790,8 м. карб., а експорт за кордон б. імперії—368,6 міл. карб. (отже і тут різниця в порівненні з обрахунками пр. Остапенка більша, ніж на 200 міл. карб.). Коли ми звернемось до третьої, переважно статистичної, оригінальної праці в цій справі А. А. Копорського («Торговый баланс Украины в 1913 г.» Вид. Укрзовнішторга, 1923 р.), то знов побачимо цілком відмінні цифри. Увесь торговельний баланс України в 1913 р. визначається ним по імпорту в 593,0 міл. карб., а по експорту в 1.066,6 м. к. Балансні-ж цифри торгівлі з закордоном,—цеб-то країнами, які лежали за кордоном б. імперії, такі: імпорт всього лише 32,1 м. к., експорт 36,5 м. к.

У виборі поміж цих різнородних цифр доводиться бути надзвичайно обережним. Єдине спільне, що в них є, це вияв безумовности. великої активности торговельного балансу України, яка хитається у всіх 3 авторів від 300 до 413 міл. карб. Тут таки слід зазначити, що розміри перевищення цінности вивозу по-над ввозом в цілій б. імперії за пересічні роки 1909—11, коли український актив давав до 300 м. к., складали всього коло 400 м. к. «Тому, що активність російського торговельного балансу пояснювалась необхідністю покривати вивозом товарів численні імперські виплати за кордоном,—пише з приводу цих цифр проф. Кривченко,—мимоволі надходить висновок, що тягар виплат по закордонній заборжености б. імперії спадав, переважно, на плечі України».

Але повернемося до різниць в обчисленні цифр товарообміну України з закордоном і з іншими частинами б. Росії. Чим вони пояснюються?

Тут діють причини двох родів. З них перша,—це неоднаковість у всіх наведених авторів географічної уяви об'єкта дослід. В найбільших межах уявляється територія довійськової України проф. Остапенком, і звідси, головню, його непомірно великі цифри. Проф. Кривченко й Копорський мають на увазі довійскову Україну, але в її сучасних межах. Далі різниці походять ще від років, про які йде мова (з одного боку, середні цифри за добу 1909—11 р. р., з другого,—цифри 1913 року).

Надзвичайно мізерні по цінності цифри чистого закордонного вивозу та ввозу України, наведені Копорським, знаходять своє пояснення в тому, що в нього окремо фігурують порти Чорного та Азовського моря, порти Балтійського моря й Моск.-Київ. залізниці. Не спиняючись детальніш на аналізі всіх наведених даних, перейдемо до в'яснення розмірів, складу та напряду зовнішньої торгівлі довійськової України, беручи за основу цифри Кривченка.

¹⁾ Див. ст. «Внешняя торговля Украины в настоящее время и до войны» в Проспекті до Київськ. Контрактового Ярмарку 1923 р. Вид. Укрзовнішторгу.

Торговельний баланс України в середньому за рік трьохріччя 1909—1911 р. р. уявляється так:

Вивіз з України (в тисяч. карбов.).

Групи товару	Весь вивіз України	Вивіз безпосередньо за був. імпер. кордон
1. Продукти землеробства .	398.560	311.102
в т. ч. хліба	367.705	286.330
2. Худоба та продукти скотарства.	56.389	26.909
3. Лісні матеріяли.	—	4.827
4. Сільсько-госп. індустрія.	221.720	22.331
5. Копальні.	12.462	3.423
6. Метали та вироби	90.092	—
7. Інші.	10.761	—
Разом .	790.761	368.592

В в і з (в тис. карб.).

Групи товарів	Весь ввіз України	Ввіз безпосередньо з-за був. імпер. корд.
1. Лісні матеріяли	16.883	16
2. Мануфактура	208.639	780
3. Нафт. продукти та прод. копалень.	33.519	2.835
4. Машини та металеві вироби	14.573	29.260
5. Риба	29.264	5.570
6. Шкіра та шкіряні вироби	31.350	3.408
7. Спиртні напитки	26.010	1.900
8. Галантерія	28.080	4.160
9. Хемичні продукти	7.458	7.476
10. Колоніяльні товари	22.703	26.961
11. Інші	53.223	22.866
Разом .	471.702	106.232

Отже, ціле активне сальдо в зовн. торгівлі України виносило по Кривченку 319,1 м. карб., а активне сальдо її в безпосередній торгівлі з закордоном 262,4 міл. карб. Таким чином, актив в товарообороті поміж Україною й іншими частинами б. Росії давав в 1909 р.—1911 р. всього 56,7 міл. к.

Найвизначніше місце в експорті України за кордон б. Росії належало продуктам споживання (96% всього вивозу), причому на збіжжя припадало коло 80% вивозу. Слідуючим по значінню експортним товаром були лісні матеріяли. Отже продукти промисловости, за виключенням продуктів сільсько-господарської індустрії (цукор і спирт), за кордон б. імперії із України не вивозились. Натомість значна їх кількість йшла до інших частин б. Росії. Як ми це побачимо далі, довійськова Україна в своїй торгівлі з зовнішнім світом сільсько-господарчими продуктами мала незначний контакт з сусідами по б. імперії, і її сільське господарство було звернуте обличчям до зовнішніх ринків.

Зовсім протилежне спостерігаємо в імпорті України. Головними статтями її імпорту в довійскові роки були машини та металеві вироби, колоніяльні продукти, хемичні продукти, риба, галантерія та шкіра.

Той факт, що довійськова зовнішня торгівля України з країнами заходу спіралась на продукцію сільського господарства, має величезне

значіння і в розвиткові нашої сучасної зовнішньої торгівлі. Сільське господарство України постраждало за часи війни та революції найменше і це саме зробило можливим відновлення нашого експорту в значних розмірах.

Чим далі, тим більше зростає наш хлібоекспорт, і всі дані дають підставу гадати, що протягом ближчих 4—5 років наш вивіз сільсько господарчої продукції досягне довійських норм. Разом з тим відновлюються і перспективи експорту продуктів сільсько-господарчої індустрії, зокрема цукор вже почали вивозити з України до Персії.

Ми вже згадували про непомірно велике активне сальдо в довійській торгівлі України. В відношенні до закордону (без інших країн б. Росії) експорт перевищував імпорт в 2 $\frac{1}{2}$ рази. Між тим в час найбільшого розквіту найбагатшої в світі країни Сполучених Держав Америки, яка має найактивніший торговий баланс, її перебільшення експорту над імпортом було лише в 2 рази.

Так, в рік найбільшого активу (1919 р.) імпорт С. Держав дав 3,9 мільярда доларів при експорті в 7,9 м. д. (баланс 4,0 мільярди дол.). В дальшому активність балансу все падає.

Активність цілого торговельного балансу України по Кривченку відносно значно менша. Експорт її до закордону й до інших країн б. Росії дав 790,8 м. к., а імпорт 471,7 м. к.—актив 319, 1 м. к. Отже, тільки актив балансу з закордоном більше, ніж удвічі, як ми бачили, перевищує цілий імпорт з-за кордону; що-ж до цілої зовн. торгівлі (цеб-то і з іншими країнами б. Росії), то актив її значно менший за загальний імпорт на Україну.

Те, що актив цілої зовнішньої торгівлі менший за такий же в торгівлі з закордоном, це—наслідок участі в першій, менш сприятливого балансу торгівлі України з іншими країнами б. Росії.

Ми наводили вже цифру активного сальдо торгівлі України з її сусідами по б. імперії за 1909—11 роки (56,7 м. карб.). Пророблена на підставі матеріялів А. А. Копорського в цьому-ж напрямі праця для 1913 року¹⁾ дає трохи відмінну картину, а власне виявляє, що цей рік дав значно більшу перевагу українського експорту над імпортом з інших країн б. Росії. Баланс цього року такий: вивіз із України—519,1 м. карб., ввіз на Україну—354,7 м. к., активне сальдо —164,4 м. к., цеб-то 19% цілого обороту.

Ці дані і дані проф. Кривченка не цілком, одначе, рівноцінні. Тоді як останній включає до своїх розрахунків і ті частини б. імперії, які від неї відокремились та склали самостійні держави (Польща, Литва, Латвія й інші) або ввійшли до інших чужоземних держав (Басарабія), в розрахунках для 1913 року взято лише ті частини б. Росії, які тепер входять до складу СРСР. А між тим в торгівлі з де-якими з тих країн, які відокремились, Україна активного балансу не мала. Навпаки, торгівля її, напр., з Польщею в 1913 році уявляється так: експорт до Польщі дав—65,4 м. карб., а імпорт звідти—105,2 м. к., цеб-то пасивність балансу для України в торгівлі з цією країною виносила 39,8 м. карб. Проте, коли навіть з наведеного для 1913 р. активу скинути цю цифру і можливі невеликі пасиви торгівлі з іншими, не прийнятими під увагу країнами, актив 1913 року лишиться все-ж значно більший за такий в 1909—11 році.

¹⁾ Див. ст. Г. Ревзіна, М. Шрага на цю тему в «Вестнике Внешней Торговли Украины» № 8 за 1924 рік.

Ми простежили вище характер довійськових торговельних зносин України з закордоном. Нам лишається ще в цьому розділі освітити її колишній товарооборот, так мовити, б. внутрішньо-російський.

Коли відносно Західної Європи, як ми згадували, Україна до війни була переважно поставцем сільсько-господарчих продуктів і, в першу чергу, хліба, то її експортіві взаємини з іншими частинами б. імперії покоїлись головню на продукції її промисловости. Вивіз сільсько-господарчих продуктів із України дав тут (в 1913 р.) лише 76,4 м. карб. з цілого вивозу її до цих країн в 437,9 м. карб., цеб-то всього 17,4%. В той же час і на Україну йшла з інших частин б. Росії досить значна кількість с.-г. продуктів, а саме на 40,5 м. карб. Таким чином, актив балансу в цій галузі дав в 1913 р. лише 35,9 м. карб., цеб-то 16,3% всього активу.

В своїй торгівлі продуктами лісоводства, бідна на ліси, Україна має вже яскраве пасивне сальдо в 40,2 міл. карб. (Ввіз—42,8 м. к., вивіз 2,6 м. к.).

На загал, в торговельному обороті України з сусідами по б. імперії, що виносив 655,7 м. карб., на долю сільського господарства і продуктів лісоводства припадало всього 162,3 м. карб., цеб-то оборот в цих галузях складав тільки четверту частину цілого обороту. Инакше кажучи, на три чверті торговельно-економічний зв'язок України з останньою Росією базувався на основі промисловій, а не сільсько-господарчій. Промисловість України до війни була звернута до внутрішніх ринків б. Росії.

В обсягу промислового товарообороту Україна мала яскравий активний баланс. При вивозі в 437,9 м. карб., ввіз досягав лише 217,8 м. карб., цеб-то сальдо давало 220,1 м. карб.

Можна сказати без перебільшення, що таке сприятливе сальдо було переважно наслідком величезного активного лишку в торгівлі продукцією цукрової промисловости.

Другою по значінню активною статтею була продукція металургічної промисловости Донбасу. Необробленого металу вивозилось всього 14,3 м. к. (активний лишок 80,5 м. к.). Так само значний активний лишок (58,5 м. к.) дав і товарооборот в обсягу металевих виробів (вивіз 96,2 м. к., ввіз 37,7 м. к.).

Тут цікаво відзначити, що як на це вказують цифри ввозу необробленого металу та металевих виробів на Україну, ввіз останніх більше ніж удвічі перебільшував ввіз перших. Це ілюструє те відоме положення, що розвиток української металургічної промисловости випередив розвиток на Україні дрібної металообробляючої промисловости.

В наведеному вивозі металевих виробів значне місце займали сільсько-господарські машини. Їх було вивезено на 22,7 м. карб., а ввезено всього на 3,1 м. карб. Що до інших машин та їх частин, то ввіз їх на Україну і вивіз взаємно зрівнувалися (вивіз на 13,7 м. к., а вивіз на 13,1 м. к.).

З інших активних статей українського вивозу назвемо ще кам'яний вугіль, де вивіз в 37,6 м. карб. цілком ішов в актив, і хемічні товари, де вивіз дав—3,6 м. к., а ввіз всього—0,2 м. карб.

Найбільш пасивний характер по групі промисловій мала торгівля України в обсягу мануфактури (ввіз 138,8 м. карб., вивіз 9,2 м. карб.), що в більшості (на 125,1 м. к.) ввозилась із Московського промислового району, а далі в обсягу торгівлі нафтою (пасив 12,1 м. карб.).

В товарообороті України з іншими частинами б. Росії значне місце займала ще група товарів, що не ввійшли до попередніх груп (сільсько-господ., лісної, промислової), а саме—товарів рибних, колоніальних, рослинних масел. Баланс України тут був різко пасивний(—51,4 м. к.). Ввіз цих товарів досяг 43,6 м. карб., а вивіз 2,2 м. к.

При зведенні усіх наведених даних в єдину балансову таблицю маємо таку картину:

	Вивіз	Ввіз	Лишок
Продукти сільського господарства	76,4	40,5	+35,9
Продукти лісного господарства	2,6	42,8	—40,2
Продукти промисловости	437,9	217,8	+220,1
Інші товари	2,2	43,6	—51,4
Разом	519,1	354,7	+164,4

Щоб закінчити огляд довійськових торговельних взаємин України з іншими частинами б. Росії подамо ще напрям цих взаємин, або, інакше, географічний розподіл імпорту та експорту товарів. Він уявляється так (в міл. карб.):

Частини б. Росії							
	Крим	Зах. Росія	Закавк. — П. Кавк. — Дон	Північ та Приозерн. край	Ленінград	Моск. пром. район	Урал
Вивіз	11,9	40,4	107,0	37,6	24,4	101,2	11,2
Ввіз	4,3	33,8	46,2	4,9	12,3	151,1	3,2
Сальдо	+7,6	+6,6	+60,8	+23,7	+12,1	—49,9	+7,9

Частини б. Росії							Всього
	Центр. земле- роб. район	Середнє Поволжа	Нижн. Поволжа	Сибір та Забайкал	Туркестан, Кіргіз, Хіва та Бух.	Інші	
Вивіз	65,0	23,7	29,2	21,8	39,1	16,4	519,1
Ввіз	38,6	8,9	40,1	2,9	1,2	7,0	354,7
Сальдо	+26,4	+14,8	—10,9	+18,9	+37,9	+9,4	+164,4

Таким чином, Україна мала найбільш розвинені торговельні взаємини з Московським промисловим районом, а далі з країнами Кавказу і Дону та з Центральним Землеробським районом.

Ми навмисне допустили в цьому розділі де-яку диспропорцію в трактовці довійськової торгівлі України з державами, що знаходились по-за кордонами б. імперії та з іншими частинами б. Росії. Виправданням нам служить в цьому той факт, що тоді, як торгівля України з закордоном знайшла своє освітлення в кількох виданнях, її торгівлю з іншими частинами б. Імперії досі майже не було освітлено. Між тим ця справа має тепер велике значіння. Коли ми будемо радянську зовнішню торгівлю на принципах плановости і регулювання, нам необхідно знати всі найменші подробиці її колишнього перебігу: її розміри, склад, напрям і т. д.

Ми можемо точно передбачати, що в стані вивозити за кордон СРСР лише тоді, коли знаємо, що ми повинні перед тим ввезти з одної частини Союзу до другої. Історія зовнішньої торгівлі допомагає нам в цьому розібратись і дає змогу на підставі минулого передбачити майбутнє. Але поруч з виявленням колишніх довійськових торговельних зносин України з іншими частинами СРСР ми потребуємо тепер також знати і сучасні взаємини цього роду поміж УСРР і іншими частинами Союзу. На характері цих взаємин ми зупинимось в слідуєчому розділі.

Ми бачили, що уявляла з себе довійськова зовнішня торгівля України. Творючи по території лише $2\frac{1}{2}\%$ цілої б. імперії, маючи населення, що складало тільки менше ніж $\frac{1}{5}$ частину населення цілої б. імперії, Україна в її зовнішній торгівлі давала по-над 25% загальноросійського експорту, $\frac{3}{4}$ його активу. Зовнішня торгівля України проходила, отже, дуже інтенсивно.

Які-ж зміни зайшли в ній за роки війни й революції і як вона розвивається тепер, в умовах радянської економіки?

III. ЗОВНІШНЯ ТОРГОВЛЯ УСРР

В розділі I ми спинились на тих змінах, що зайшли в зовнішній торгівлі б. Росії за час війни і в дальшому за роки революції. Ми бачили, що вже в 1917 році б. Росія вступила зі зменшенням своїх торгових оборотів з закордоном в 2 рази. В дальшому ці обороти все меншали, і перші роки революції, майже до 1921 р., проходять під знаком майже повного припинення зовнішньої торгівлі.

Подібну-ж еволюцію пережила й зовнішня торгівля України, яка (Україна) була особливо улюбленим плацдармом контрреволюційних виступів та інтервенцій. Останні, йдучи в парі з блокадою, цілковито унеможливили розвиток торговельних зносин з чужоземними державами і тим зробили УСРР, в обсягу лише зовнішньої торгівлі, збитки, що виносять сотки мільйонів. Початковим роком відновлення зовнішньої торгівлі УСРР можна вважати лише 1922 (або вірніше 1921—22 операційний) рік. Саме в середині 1921 року в економічному та міжнародньому становищу рад-республік позначилось помітне поліпшення, на зміну якому, одначе, прийшов тяжкий неврожай, наслідки якого відбилися у всіх сферах радянської економіки, а зокрема і в зовнішній торгівлі УСРР. Замість сподіваного активного балансу, він перетворився в пасивний (—7.100 тис. довійськ. карбов., коли не зараховувати до імпорту благодійних вантажів). З другого боку він дав мінімальний експорт, з номенклатури якого випали цілковито хлібні товари, що перейшли в цьому році в зовнішній торгівлі «житниці Європи» з статті її вивозу до статті її ввозу, творючи тим цікавий економічний парадокс. Таким чином, неврожай цілковито змінив характер нашої зовнішньої торгівлі і, з огляду на зниження купівельної здатності населення, до останнього ступня зменшив її обсяг.

Слідуючий, 1922 рік, значно поліпшив загально-господарську кон'юнктуру країни. Цьому сприяв в значній мірі добрий врожай, що дав можливість збільшити експорт, при одночасному скороченню імпорту. В наслідок цього, 1922—23 рік дав вже активний баланс, в якому вивіз перевищує ввіз в $3\frac{1}{2}$ рази. Активне сальдо за рік дало 14.373,9 тис. карб.

Коли взяти вищенаведені дані проф. Кравченка (за календарний рік) відносно довійської зовнішньої торгівлі України та порівняти їх,—

допускаючи де-яку методологічну помилку, — з наслідками зовнішньої торгівлі УСРР за 1921—22 і 1922—23 операційні роки, одержуємо таку картину ¹⁾.

(В тисячах карбованців).

	Пересічно за 1909/11 рр. по б. імперськ. кордону (календарн. рік)	В 1921/22 р. (з I/X по I/X)	В 1922/23 р. (з I/X по I/X)	В 1921/22 р. в % до довійськов.	В 1922/23 році в % до довійськов. 1921/22 р.	
Вивіз	368592	5079,3	20146,7	1,4	5,5	396,8
Ввіз						
без благодійн.		12179,6	5772,5	11,45	5,43	47,3
з благодійн. вантажем	106232	31963,3	14001,8	30,1	13,2	43,8
Оборот						
без благодійн.		17258,9	25918,9	3,63	5,46	150,2
з благодійн.	474824	37042,6	34148,2	7,8	7,2	92,2
Баланс						
без благодійн.		-7160,3	+14373,9	—	—	—
з благодійн.	+262360	-26884,0	+6144,5	—	—	—

Аналізуючи наведену табличку, можна зробити такі висновки. Експорт в другому році фактичного відновлення зовнішньої торгівлі УСРР збільшився проти попереднього року майже в 4 рази (396,8%). Проте він все ще складає надзвичайно малу частину довійськового (всього 5,5%). Натомість дуже впав проти 1921—22 р. наш ввіз комерційний (47,3%), цеб-то без благодійних вантажів. В наслідок всіх цих змін зовнішня торгівля в 1922—23 році не тільки збільшила свої обороти проти оборотів попереднього року на половину (50,2%), але й дала вже, замість пасивного, активне сальдо (14.373,9 тис. карб.). Цікаво зазначити, що, як і в вивозі, ввіз на Україну і загальний (комерційний) оборот дали також всього 5,5% довійських цифр.

Разом зі збільшенням оборотів України зросла також і доля її участі в загально-союзному товарообороті (з 4,4% в 1921—22 р. до 9,1% в 1922—23 р.), при чому особливо значною є участь УСРР в союзному експорті (з 7,9% вона в 1922—23 р. піднеслась до 15,1%, проти 25,9% в довійські роки). Особливе значіння в загальносоюзному має вже український вивіз в обсягу хліба, цукру, руди і т. д., де він перебільшує довійські відсотки.

Крім загального збільшення розмірів зовнішньої торгівлі в минулому році та її активізації, з'явищем, що свідчить про її оздоровлення, було також більше наближення пропорційного значіння окремих груп товарів, в її експорті та імпорті до довійських норм що видно, особливо в експортній графі, по кількості ознаці ваги, з слідує двох таблиць: (див. табл. А і Б).

Виявом зміцнення міжнародного значіння УСРР і розвитку її торговельних зносин з закордоном в минулому році є, нарешті, і збільшення кількості країн, з якими вона провадила товарообмін.

¹⁾ Цифрові дані беремо тут з розвідки т. А. Вольфовича «Внешняя торговля Украины в 1922/23 году», вміщеної в № 1—2 «Вестника внешней торговли Украины» за 1924 рік. Дані 1921/22 і 1922/23 р. р. взято по довійськовим цінам.

Таблиця А.

Вивіз з України до війни, 1921—22 і 1922—23 р. р.

Г р у п и	Р о к и	По цінності (в тис. карб.).						По кількості (в тис. пуд.).			
		Пересічно за 1909/11 р.	Відсоток	1920/22 р.	Відсоток	1922/23 р.	Відсоток	1921/22 р.	Відсоток	1922/23 р.	Відсоток
1. Життєві припаси		335992	91,1	555,9	10,9	11574	57,5	151,1	4,5	13717	63,9
2. Худоба		3500	1,0	18,9	0,4	—	—	5,5	0,2	—	—
3. Сирівці та півфабрикати		28300	7,7	3501,6	68,9	8379,6	41,6	3112,7	93,7	7742,4	26,1
4. Вироби		800	0,2	1002,9	19,8	192,7	0,9	53,1	1,6	10,2	0,0
Всього		368592	100	5079,3	100	20146,4	100	3322,4	100	21469	100

Таблиця Б.

Ввіз на Україну до війни, в 1921—22 і 1922—23 р. р.

Г р у п и	Р о к и	Пересічно за 1909/11 р.		В 1921/22 р.		В 1922/23 р.		В % до довійськ.	
		т. карб.	%	т. карб.	%	т. карб.	%	1921/22 р.	1922/23 р.
1. Лісні матер.		16	0,9	13,0	0,0	14,5	0,3	81,7	90,6
2. Мануфактура .		780	0,7	2648,8	22,2	1022,5	17,8	339,6	131,1
3. Нафт. прод. та прод. копалинь		2835	2,7	436,7	3,7	147,7	2,6	15,4	5,2
4. Машини та мет. вироби		29260	27,6	744,2	6,2	2090,6	36,3	2,5	7,1
5. Риба		5570	5,2	37,5	0,3	32,1	0,6	0,7	0,6
6. Шкіра та виро- би з неї . .		3408	3,2	214,8	1,8	107,6	1,9	6,3	3,2
7. Спирт. трунки .		1900	1,8	28,8	0,2	1,1	0,0	1,5	0,06
8. Галантерія		4160	3,9	54,9	0,5	393,3	6,4	1,3	9,5
9. Хемич. прод.		7476	7,0	1343,9	11,3	74,8	13,0	18,0	10
10. Колон. товари		26961	25,7	6080,8	50,9	310,5	5,4	22,6	11,5
11. Інші		23866	22,5	344,1	2,9	904,6	15,7	14,4	3,8
Всього		106232	100	11947,5	100	5772,5	100	11,2	5,43

Отже досягнення минулого операційного року в обсягу зовнішньої торгівлі УСРР вже, відносно, дуже великі. Відродження сільського господарства дало змогу відновити український експорт хліба. В цьому розумінні біжучий рік (операційний 1923—24 р.) дав вже надзвичайно багато.

Минуле півріччя 1923—24 року дало такі цифри українського вивозу та ввозу: вивіз—58,4 міл. довійськ. карбованців, ввіз—3,6 міл. карб. Коли ми порівнюємо їх з наведеними вище цифрами минулого року та довійськовими, бачимо слідує:

1. Вже протягом лише півроку український експорт збільшився проти минулого року майже в три рази. Він, таким чином, дуже швидким темпом наближається до довоїнського, хоч ще й складає тільки менше ніж його третину (коли рівняти 58,4 міл. карб. з $1\frac{1}{2}$ від 368,6 м. карб. довоїнської суми). Темп відновлення українського експорту, що базувався в 1921—22 р. лише на сировині, а тепер базується вже на хлібі, такий: 1921—22 рік—1,4% довоїнського, 1922—23 рік—5,4% довоїнського, 1923—24 рік—31,7% довоїнського 1909—11 рр., що були, як відомо, роками добрих врожаїв. Не можна не визнати, що такий темп в дусі зростаючої геометричної прогресії є яскравим показником блискучого відродження цього фронту української радянської економіки.

2. Протилежну картину дає розвиток українського імпорту. Ненормально великий в післяголодний рік, він далі (в 1922—23 р.) меншає абсолютно (на половину) і відносно (до експорту), а в біжучому році, коли судити по першому півріччю, збільшуючись абсолютно, відносно (до експорту) продовжує зменшуватись надзвичайно різко, але й відношення цього-річного імпорту до довоїнського надзвичайно мізерне; він складає всього (3,6 міл. карб. до $1\frac{1}{2}$ взятої від 106,2 м. карб.) 6,8% довоїнського. З'явище це знаходить своє пояснення в тому, що тепер наш імпорт перейшов в більшій своїй частині на обслуговування потреб радянської промисловости, яка, однак, не в стані ще поширити свого закупу за кордоном необхідних їй засобів продукції, з огляду на фінансові труднощі, які вона і ціле наше господарство переживають. Як ми побачимо далі, майбутнє півріччя, певно, дасть все-ж значно більший імпорт, ніж який був в перші 6 місяців ц. року.

3. Ми вже мали нагоду казати про довоїнську активність українського торговельного балансу з закордоном, яка в сальдо давала (по Кривченку) +262,4 міл. карб.; довоїнський експорт України більше ніж у $3\frac{1}{2}$ рази перевищував імпорт її, що складав, т. ч., лише 26,1% експорту. Ми бачили також, що перший рік пореволюційного відновлення зовн. торгівлі був в розумінні балансу цілковито ненормальний, давши великий пасив (сальдо—7,1 міл. карб.; експорт склав всього 41,7% експорту). Минулий рік вніс повну майже гармонію до експортово-імпортових пропорцій (імпорт склав 28,9% експорту), наблизивши їх до довоїнських, які прийнято вважати за нормальні. Але, коли минулий рік дав направу в балансовій структурі, то біжучий, непомірно збільшуючи активність зовнішньої торгівлі, приніс в першому півріччю вже цілком нездорову диспропорцію в цифрах експорту та імпорту. Перші перевищують другі більш ніж в $16\frac{1}{2}$ раз або, інакше кажучи, імпорт складає тільки 6,2% експорту.

Як же уявляються експортова та імпортова частини цього-річної зовнішньої торгівлі.

Увесь експорт, що по цінності дав за 6 місяців 58.440.267 довоїнск. карб., а по вазі 64.489.144 пудів, складається з 3-х груп товарів: з життєвих припасів, з сировини та напівобробл. матеріалів і з виробів. Найбільша роля припадає першій групі (55,1 м. к.), що дала 94,5% цілого вивозу.

Останні 5,5% вивозу майже цілком падають на другу групу, що дала—3,3 міл. карб. Третя-ж, хоч і фігурує в експорті, але, остільки незначна (менше 500 карб.), що можна її зовсім обминути.

Як в цілому експорті, так і в експорті життєвих припасів, домінуюче значіння має збіжжя. Вивіз жита дав—33,6 міл. карб., пшениці—15,4 м. к. ячміню—4,0 м. к., пшенички—4,0 м. к.; а разом ці 4 культури—54,0 м. карб. Таким чином, без перебільшення можна сказати, що наш експорт минулого півріччя був базований на хлібі, при чому відсоток його участі в цілому вивозі (90,7%) значно перебільшив навіть довійськовий (77,7%). Це сталось в наслідок дуже сприятливої для експорту осінньої кон'юнктури внутрішнього ринку збіжжя. Не зважаючи на високі накладні видатки, низькі ціни на збіжжя створювали надзвичайно вигідні умови рентабельного вивозу всіх сільсько-господарських продуктів. З інших сільсько-госп. продуктів можна відзначити ще вивіз фасолі (0,3 м. к.) та яєць (0,2 м. к.). Решта товарів цієї групи (борошно, цукор, ікра й инш.) грають цілком непомітну роль.

В групі сировини та півфабрикатів розподіл експорттоварів такий: макуха—1,4 міл. карб., прядиво—0,5 м. к., щетина—0,3 м. к., кін. волос—0,2 м. к., пух-перо—0,2 м. к., промпродукти—0,3 м. к., останні (насіння, ліктрави і т. д.)—0,4 м. к.

Таким чином, ми бачимо, що в сучасному експорті України продукти промисловости майже відсутні і коли незначні кількості їх (як ось 6 тисяч пуд. цукру, 51,9 тис. пудів соди кауст. та кальц., 37,2 т. п. масла соняшн. і т. инш.) трапляються, то вивіз їх має лише, так би мовити, характер розвідки, яка повинна виявити, чи можливий і чи рентабельний буде їх вивіз в майбутньому. Відповідь на це, з проробленого досвіду, може бути позитивною. Немає сумніву в тому, що вже протягом ближчих місяців, особливо, коли ми почнемо займати знов місце серед поставців ринків Близького Сходу (Персія, Туреччина), доля участі цих товарів в нашому експорті буде все більшати і за кордоном знаходитимуть збут наш цукор, вугіль, металеві вироби і т. д.

Про початок зросту наших взаємин з Бл. Сходом, а зокрема з Туреччиною, свідчать вже і перші місяці ц. року. В вивозі за півріччя Туреччина взяла вже участь в розмірі 7% (по-над 4 міл. карб.). Що-ж до цілого характеру нашого експорту, в розумінні його на пряму, то він уявляється так: на першому місці стоїть Німеччина, на долю якої припало 43,1% цілого українського експорту, далі ідуть Англія, Голандія, Туреччина, Італія, Данія, Франція і т. д. В другому півріччі можна чекати, очевидно, збільшення ролі Англії. Відносно Голандії треба зазначити, що експорт тут (майже виключно хлібний) має транзитовий характер (порт Роттердам). Значна участь в нашому експорті Італії, в зв'язку з заключенням з нею торговельного та митного договорів, певно, також зростатиме.

Коли звернутися до того, в якій мірі беруть участь в нашому вивозі, окремі експортуючі організації, бачимо, що величезна доля участі припадає укр. конторі «Експортхліба» (96,3%). Всі останні організації поділяють решту вивозу (3,7%) так: Укрзовнішторг—2,2%, Вукопспілка—0,2%, інші дрібні експортери—1,5%. Отже, поки що, роль кооперації в цій галузі нашої зовн. торгівлі зовсім незначна.

Нам лишається ще присвятити трохи уваги характеру сучасного імпорту УСРР.

Як ми згадували, весь імпорт за перше півріччя дав всього (по митних даних) 3.573.467 карб. (по вазі 1.011.611 пудів). Найбільша цифра

ввозу припадає тут на митну групу «метали та вироби»—1.322,0 т. карб. (в тому числі на сільськ.-госп. машини всього 206 тис. карб.). Далі йдуть групи «папір та друков. матер.»—504,5 т. к. (переважно папір для часописів—на 447,4 т. к.), хемичні та фармацевтичні вироби—483,0 т. к., життєві припаси—453,6 т. к. (головне гербата—252,9 т. к. і оселедці—123,5 т. к.), «прядивні матеріали та вироби»—313,1 т. к. (з них джуту, сирця на 275,4 т. к.). Ті півмільйони, що ще лишаються, припадають на необроблену шкіру (112 т. карб.), на лісні матеріали (84 т. карб.), на канц. прилади (170 т. к.) і т. д.

З повищих цифр бачимо незначну роль цілого імпорту. В відношенні до наміченого плану на весь рік в 17,7 міл. карб. (в якому на спеціальний імпорт до Донбасу падає 1,5 міл. карб., а на консигнаційний—2,5 м. к.) він складає всього 18,6%. Проте, коли мати на увазі не митну статистику, а хід замовлень імпортованих за кордоном, цей відсоток значно зростає. Перспективи-ж на друге півріччя доводять, що коли планові цифри й не будуть виконані в повній мірі, то в кожному разі виконання їх буде рівне все-ж не менше як 60—70%.

Але на цьому ми докладніш спинимось далі. Аналізуючи наведені цифри, зазначимо лише ще слідує. Зовнішня торгівля УСРР не має поки що характеру широкого задоволення споживчих та продукційних потреб сільського господарства. В останньому переконуємось, напр., коли згадаємо мізерну цифру ввозу сільсько-господ. машин. Але і в обсягу постачання закорд. товарів промисловості наша зовнішня торгівля також ще не розвинулась. В промисловому імпорті більшість його припадає до того-ж переважно на сировину та дрібний інструментарій. Взагалі, коли тільки брати під увагу перше півріччя ц. року, хід нашого імпорту, як по кількості, так і по складу, не може бути визнаний за втішний. Про засоби і заходи його виправлення скажемо нижче.

Як і в експорті, головне місце в імпорті належало Німеччині (1,2 м. карб., цеб-то 34,9%). Але в дальшому розподілі країн є значна відміна від розподілу їх по експорту. Друге місце належить тут Польщі (0,4 м. к.; 10,1%), далі йдуть: Естонія (0,3 м. к.; 9,2%), Англія (0,3 м. к.; 7,7%), Китай (0,2 м. к.; 6,7%), Чехо-Словачія (0,2 м. к.; 6,5%), Австрія (0,2 м. к.; 6,2%) і т. д. Отже участь Англії в імпорті значно менша, ніж в експорті, і вона тут займає лише 4 місце, або, вірніше—3, бо участь Китаю в значних розмірах випадкова (ввіз гербати). Так само не зовсім їй належне, випадкове, місце займає й Естонія (ввіз оселедців). Зовсім незначний був імпорт з Італії (всього на 43,2 тис. карб.; 1,2% цілого імпорту), який тепер все зростає й зростатиме.

Так уявляється наша цьогорічна зовнішня торгівля по найновішим даним. Коли хід її проти минулого року і є безумовно заспокоюючий і ми бачимо дальше продовження швидкого піднесення оборотів її і її активу, то все-ж, в порівнянні з планом на ц. рік, вона не вповні проходить задовольняюче. Але перше півріччя—далеко не остаточний показник. В слід. розділах ми спинимось на ближчих перспективах розвитку зовнішньої торгівлі України і на де-яких капітальних проблемах, з нею сполучених і з неї впливаючих. Ми побачимо там, що біжучий рік, в обсягу зовн. торгівлі, буде знов таки великим кроком радянської економіки наперед, хоч нашої зовнішньої торгівлі, як зрештою і всім іншим галузям радянського господарства, доводиться ще перемагати та

поборювати великі труднощі. Адже-ж ще три роки тому вона була рівна—0 (нулю).

Щоб мати повну уяву відносно сучасних торговельних зносин УСРР з усіма країнами, що лежать по-за її межами, ми повинні ще проаналізувати її товарообмін з братніми їй Радянськими Республіками Союзу. Саме тепер ми одержали матеріяли відносно цього за минулий 1923 рік. Хоч ці матеріяли і не цілком можуть нас задовольнити і не суть досконали, бо сучасна наша статистика, що її війна громадянська теж вибила з колеї нормальної праці, а особливо транспортна статистика, далеко не стоїть на височині, але дані, що ми маємо, цілком вистарчають, аби винести досить вірну уяву в цій справі.

З метою порівняння з довійськовими роками, ми перевели одержані нами в одиницях ваги цифри товарообороту 1923 р. в цінносні одиниці—і саме в карбованці довійської вартості. Не спиняючись тут на поясненню тієї досить складної комбінованої методи, яку нам довелося вжити для цього переводу ¹⁾, наведемо наслідки нашої праці, які дають уяву відносно внутрішньо-союзних торговельних зносин України по основним товарним групам, як в одиницях грошових, так і в одиницях ваги.

Цифри ввозу України з інших частин СРСР і відповідного вивозу такі:

Таблиця В.

	В в і з		В и в і з	
	(в тисяч. пудів і в тисяч. довійськов. карбов.)			
	Кількість	Вартість	Кількість	Вартість
1 Жито	2933	2229	20543	15612
2 Пшениця .	633	602	1369	1300
3 Овес та ячмінь	1037	726	3214	2243
4 Інше збіжжя	1518	1822	7096	8515
5 Ріжне борошно	523	684	20758	27117
6 Вел. худоба .	87	416	664	3147
7 М'ясо	30	148	119	583
8 Дрова	5175	311	1234	74
9 Лісні матеріяли	35811	17906	4401	2201
10 Кам'ян. вугіль	—	—	73404	8063
11 Залізна руда	—	—	157	9
12 Чавун, залізо, криця необроблені. . .	920	1058	5449	6266
13 Чавун, залізо, криця, та бляшані вироби .	390	2746	1968	11611
14 Машини . . .	182	1747	512	3336
15 Нафта та її продукти.	14979	8505	259	207
16 Мануфактура	539	20835	30	1159
17 Цукор	192	832	8482	36643
18 Сіль . . .	2048	410	7631	1526
19 Масло рослин. . .	162	812	403	2017
20 Риба (свіжа та сол.)	4075	14875	261	954
21 Інші товари	28489	18948	20114	11341
Всього	99723	95612	177977	143924

Отже й тепер, як і до війни, відносно інших частин б. Росії, товарооборот України продовжує бути виразно активним. До війни

¹⁾ Відносно цього тов. Г. І. Ревзін і я, що проробили цю працю, маємо докладніше висловитись в іншому місці (авт.).

вивіз по цінності перевищував ввіз на 44% (див. попер. розділ). Тепер він його перевищує, цеб-то на 50,5% (актив виносить кругло 50 мільйонів карбованців). Отже, в цьому відношенні військові норми лишаються майже без зміни і в цьому велика різниця цих балансових підсумків від балансових підсумків нашої зовнішньої (з закордоном) торгівлі, де активність виросла проти довійськової ненормально високо.

Але, що є спільного в сучасному розвитку наших торговельних зносин з іншими частинами Союзу і з закордоном,—це значне зменшення, стулення їх. Увесь оборот України з інш. частинами б. Росії складав 873,8 мільйонів карбованців, минулий рік дав оборот всього в 239,5 мільйонів к., цеб-то склав менше, ніж третину довійськового (27,4%), Проте тут маємо також значно більше наближення до довійських норм, ніж в закордонній торгівлі. Там комерційний оборот в 1922/23 році дав проти довійськового лише 5,5%. Інакше кажучи, відносно, наш економічний зв'язок з іншими частинами Союзу в обсягу торговельних зносин після всіх років громадянської війни відновився в 5 раз швидче, аніж відповідний зв'язок з закордоном. Коли-ж абсолютно довійський товарооборот України з іншими частинами б. Росії перевищував такий-же з закордоном майже в 2 рази (873,8 м. к. і 474,8 м. к.), то тепер товарооборот України з Союзом перевищує сучасний товарооборот з закордоном майже в 10 раз (239,5 м. к. і 25,9 к.).

Коли переходимо до аналізу та оцінки ролі тих чи інших груп товарів в товарообороті УСРР з іншими Рад. республіками, ми бачимо, що тут, поміж 1923 р. і довійськовими роками, зберіглась значна подібність, але далеко не має повної тотожності. І дійсно, як і раніш, спостерігаємо, що експортів взаємини України базуються тут переважно на продукції її промисловости. Цукор (36,6 м. карб.), необробл. залізо, криця і т. и. (6,3 м. к.), залізні та інші вироби (11,6 м. к.), машини (3,3 м. к.), вугіль (8,1 м. к.), сіль (1,5 м. к.), мануфактура (1,2 м. к.), масло росл. (2,0 м. к.)—всі ці продукти промисловости, хоч і на багато перевищують по цінності вивозні продукти сільсько-господарства (70,8 мільйонів карбованців проти 58,4 м. к.), але все-ж далеко не настільки, як це було до війни (437,9 м. к. проти 76,4 м. к.). І це зрозуміло.

Тоді, як наше сільське господарство пройшло за останні роки шлях швидкого відновлення, відродження промисловости, а особливо української важкої індустрії, відбувалось значно повільніше. Тільки біжучий рік приніс велике прискорення темпу зросту продукції нашої вугільної та металургічної промисловости і тому в 1924 році треба сподіватись більшого наближення характеру торговельних зносин України з іншими частинами Союзу довійських років. Власне вся вага зменшення українського вивозу до Союзу в минулому році падає саме на продукти промисловости. Вивіз збіжжя і інш. сільсько-господ. продуктів зменшився проти 1913 року зовсім незначно (всього на 5,8 мільйонів карбованців). В протиположності до довійського часу, наше сільське господарство в минулому році ¹⁾, коли наш експорт хлібу тільки розпочинався, було обернуте обличчям не до Зах. Європи, а до сусідніх Радянських республік. Що-ж до промисловости, то тут лишається довійська ситуація. Її експортіде увесь до інших частин Союзу

¹⁾ Треба пам'ятати, що для закорд. торгівлі ми оперуємо цифрами за операційний 1922-23 рік (з жовтня по жовтень). Календарний рік дав-би тут значну зміну картини (авт.).

Ми наводим вже цифру українського вивозу сільсько.-госп. продукції (70,6 м. к.). Досить значну цифру (6,6 м. карб.) дає і ввіз товарів сільського господарства до України. Актив по цій статті виносить 64,0 міл. карб. і значно перевищує довійськовий.

В галузі продуктів лісного господарства 1923 рік зберігає довійськове становище: ввіз їх на Україну значно перевищує вивіз (ввіз 18,2 м. карб., вивіз 2,3 м. карб., пасив України 15,9 м. к.).

Значну перевагу, натомість, має знов УСРР в торгівлі продуктами промисловости. Вивозу в 70,8 м. карб. тут протистоїть ввіз у 36,8 м. к. В сальдо маємо для України + 34 м. карб. Як і до війни, головні статті ввозу до України складають мануфактура і нафта (20,8 м. к. і 8,5 м. к.), а вивозу—цукор, метали, вугіль, машини.

Дуже видатну роль продовжує відігравати ввіз до УСРР різної риби та оселедців, який дав 14,9 м. карб. при вивозі всього в 1,0 м. карб. (пасив України—13,9 м. к.).

Нарешті, інші частини Союзу мають значну перевагу (на 7,6 м. к.) в торгівлі іншими товарами, розгорнути номенклатуру яких, на жаль, не уявляється в цей мент можливим з огляду на згадану вище недосконалість транспортної статистики.

Оцінюючи сучасні торговельні взаємини України з іншими Рад. республіками, ми бачили, що вони, лишаючись в головному подібними по характеру до довійськових, значно проти цих зменшились, але разом з тим на багато випередили розвиток наших взаємин з закордоном.

1924 рік певно продовжить розвиток цих взаємин в напрямі дальшого їх поширення і наближення до довійськових норм. І цьому сприятиме особливо відродження нашої металургії, яка перед війною саме переживала добу буйного розквіту і яка нині знов стає на тверді крицеві ноги. Допомогою розвитку наших торговельних взаємин з закордоном і з Союзом має бути те, що ми в цьому році зуміли також стать на не менш тверді золоті ноги сталої валюти.

(Далі буде).

С. ПЕВЗНЕР

Стан торгівлі й торгового апарату на Україні в 1922—23 році.

Вивчаючи стан внутрішньої торгівлі на Україні, ми повинні перш за все звернути увагу на кількосний і якосний стан торгового апарату.

По даних патентної статистики НКФ УСРР стан торгового апарату на Україні вимальовується на протязі минулого року в такому вигляді¹⁾.

Т а б л и ц я 1.

	Липень— грудень 23 р.	Січень— березень 23 р.	Квітень— вересень 23 р.	Жовтень— грудень 23 р.	Пересічно за рік (гру- день 23— 24 р.)
Вибрано патентів за час .	131.477	107.241	137.826	89.177	117.417

Цікаво тут же виявити, яке місце займає Україна в загальносоюзному масштабі по кількості своїх торгових підприємств (по даним НКФ СРСР):

	Липень— грудень 22 р.	Січень— березень 23 р.	Квітень— вересень 23 р.	Жовтень— грудень 23 р.	Пересічно за рік (гру- день 23— грудень 24 р.)
Вибрано патентів по СРСР за час .	522.708	414.222	464.375	345.848	408.148
По Україні кількість патентів в % від- ношенні од загаль- носоюзної кілько- сти	25,1%	25,5%	29,7%	25,8%	27,3%

Таким чином, ми бачимо, що по кількості торгових підприємств Україна займає в загальносоюзному масштабі далеко видніше місце, ніж те, яке вона, напр., займає по кількості населення й по іншим ознакам, і де її доля в загальносоюзному масштабі доходить тільки 19—20%.

Як-що порівняти кількість торгових підприємств, що була на Україні у довійськовий час з пересічною кількістю торгових підприємств на Україні

¹⁾ З огляду на те, що патентна статистика веде облік кількості патентів, вибраних на право торгівлі і з огляду на те, що кожне підприємство,—за незначними винятками,—зобов'язано мати патент,—то через це даними про рух виборки патентів ми будемо означати рух торгових підприємств.

в 1922—23 році, то ми побачимо, що до цього часу відбувся досить хуткий і значний процес відбудови торгового апарату, особливо в його кількосному відношенні, порівнюючи з довійськовим часом. По даним «Ежегодника Министерства Финансов» за 1913 рік на Україні за 1912 рік було вибрано промислових патентів на 215.172 торгових підприємства, значить, в минулому 1922—23 р. ми маємо на Україні відбудову торгового апарату до 51,8% довійської кількості, в той час як по всьому союзу відбудова досягає тільки 43,8% (по даним того-ж «Ежегодника» в межах теперішнього СРСР в 1912 р. було вибрано патентів—1.002.116).

Отже, на Україні процес відбудови торгового апарату йшов далеко хуткіше й інтенсивніше, ніж в інших частинах союзу. До того треба одзначити, що в той час як загальносоюзні дані 1923 р. дають від одного податного періоду до другого ламану лінію спаду кількості торгових підприємств,—на Україні-ж, хоч загальною теж помічається спад кількості торгових підприємств до кінця 1923 року, але на протязі року, особливо за час квітень—вересень, помічається значне збільшення кількості торгових підприємств, що видно із:

Т а б л и ц я 2.

	Липень— грудень 22 р.	Січень— березень 23 р.	Квітень— вересень 23 р.	Жовтень— грудень 23 р.
Вибрано патентів по Україні в 0/0%				
за час	100	81,6	104,8	63,2
Вибрано патентів в СРСР в 0/0	100	79,1	88,7	66,7

Загалом треба підкреслити, що, не дивлячись на різні хитання на протязі року, до кінця 1923 р. ми помічаємо спад кількості підприємств, як по всьому Союзу, так і по Україні, до того по Україні зменшення значно більше, ніж по всьому Союзу (63,2% по Україні, проти 66,2% по всьому Союзу в порівнянні з другим півріччям 1922 р., що взято за 100).

Але, не дивлячись на це, до початку 1924 року ми маємо по Україні стан торгового апарату, що дорівнюється 45,4% довійського, в той час як по всьому Союзу цей стан дорівнюється тільки—37,6%.

Тепер, що торкається дислокації торгового апарату, то тут треба зазначити, що із загальної кількості торгових підприємств по Україні тільки 25,1% або 31.540 торгових підприємств перебувають в позаміських селищах, а останні 74,9%—по містах, в той час як співвідношення позаміського й міського населення складає цілком протилежну пропорцію і дорівнюється для 1923 року для міського населення—17,1%, а для позаміського—82,9% всієї кількості населення України. У мирний час, при співвідношенні:—міського 27,4% й сільського населення—72,6%,—стан торгового апарату був де-в-чому інший: в позаміських селищах було 36% від загальної кількості торгових підприємств на Україні, а по містах—64%. Таким чином, ми констатуємо, що зараз поруч з загальним зменшенням кількості торгових підприємств спостерігається брак торгових підприємств в позаміських селищах в порівнянні з довійськовим часом.

Торкаючись деталей торгового апарату, треба взяти під увагу:

Т а б л и ц я 3.

Погуберський розподіл кількості торгових підприємств на Україні.

Г У Б Е Р Н І	Пересічно за 1923 р. ¹⁾ загальна кількість торгових підприємств	% до загального числа торгових підприємств.
Волинська	5.914	5,3
Донецька	12.388	11,1
Катеринославська	11.611	10,5
Київська	23.983	21,5
Одеська	14.633	13,1
Подільська	11.656	10,5
Полтавська	11.797	10,6
Харківська	13.020	11,7
Чернігівська.	6.369	5,7
Р а з о м .	111.417	100

Із цієї таблиці видно, що на 1-му місці по кількості торгових підприємств стоїть Київщина, де в 1923 р. було пересічно—23.983 торгових підприємства або 21,5% всієї кількості торгових підприємств на Україні; на другому місці—Одещина—14.663 підпр. або—13,1% всієї кількості торгових підприємств на Україні; Харківщина—на 3 місці, маючи 13.020 торг. підпр. або 11,7%; на 4 місці—Донеччина—12.388 підпр. або 11,1%; на 5-му Катеринославщина—11.611 або 10,5% і на останньому місці—Волинь—5.914 торг. підпр. або 5,3% від загальної кількості торгових підприємств на Україні.

Переходячи до питання про характер торгових підприємств, треба зазначити, що із загального числа торгових підприємств на Україні, що виносить—111.417, на долю I розряду припадає—23.902 або 21,4%, на долю II розр.:—51.750 або 42,6%;—III-го:—31.738 або 28,4%;—IV-го:—2.783 або—2,5%;—V-го:—908 або—1,5%. Таким чином, ми бачимо, що підприємства, які торгують по 1-му розряду, тоб-то розносна торгівля, складають $\frac{1}{5}$ всієї кількості торгових підприємств на Україні, а рундучно-ларкові, тоб-то підприємства, що торгують по 2-му розряду,—є найбільш поширеним типом торгових підприємств. Загалом же роздрібні пересувні торгові підприємства складають 68% всієї кількості торгових підприємств на Україні, і тільки на 32,0% наша торгівля провадиться в постійно закритих помешканнях.

Із 32% загального числа торгових підприємств, що провадять торгівлю в постійно закритих помешканнях, сама значна частина, або 28,4% до загального числа торгових підприємств на Україні, відноситься до типу роздрібних торгових підприємств; 2,5% загального числа торгових підприємств є гуртово-роздрібні підприємства і 1,5% є гуртові підприємства.

¹⁾ Порівняти з мирним часом є неможливо, бо майже по всіх губерніях відбулася зміна кордонів, що привело до утворення 2-х нових губерній: Донецької й Одеської. Крім того, значна частина Волинської губернії відійшла до Польщі.

Не зайвим є порівняти характер і типи торгових підприємств України в 1923 році з одним із довійських років, напр., з 1912 р.

Т а б л и ц я 4.

1923 рік	Розносна і розвізна торговля	Рундучно- ларкова торговля	Роздрібна магазинна торговля	Дрібна гур- това або гуртово-роз- дрібна тор- говля	Гуртова тор- говля	Р а з о м
В абсолютних числах	23.902	51.750	31.738	2.783	908	111.417
У % % 1912 рік	21,4	46,2	28,4	2,5	1,5	100
В абсолютних числах.	2.866	76.970	106.435	26.992	1.909	215.172
У % %.	1,3	35,8	49,5	12,5	0,9	100

Таким чином, із вищенаведеної таблиці видно, що в порівнянні з мирним часом в 1923 р. відбулась певна зміна видів і типів торгівлі. Торговля значно здрібніла. Замість 1,3%, що в мирний час (1912 р.) складала розвізна й розносна торгівля в загальному числі торгових підприємств,— в 1923 р. цей тип торгівлі складає вже величезний відсоток (21,4) в загальному числі торгових підприємств цього року.

Те-ж саме спостерігаємо й відносно інших видів торгівлі, а саме— рундучної й ларкової. В 1912 р. ця торгівля складала 35,8%, в 1923 р. вже—46,2% загальної кількості торгових підприємств. Збільшення торгових підприємств розносної, розвісної, ларкової і, взагалі, торгівлі не в постійно закритих помешканнях пояснюється, з одного боку, високою арендною платнею, що стягається відкомгоспами за торгові помешкання (платнею, що в де-яких губерських містах України в 3-4 рази вище за розцінки, які були в мирний час); по-друге—тим, що в мирний час ларки й рундуки звичайно будувалися за рахунок міських самоврядувань і через те від дрібного продавця не вимагалось ніяких витрат на будівництво помешкання, в той час як в добу НЕП'а майже ніде міські самоврядування не взяли на себе будівництва цих торгових помешкань і тому особи, що бралися до торгівлі, але мали незначні власні засоби, починали торгувати в рознос, тримаючи свій крам у кошику чи розкладаючи по землі.

Що торкається вищих груп торгівлі, то про них треба сказати, що магазинна торгівля в 1923 р. в силу викладених вище причин (висока орендна платня, з одного боку, і з другого—незначні власні оборотні засоби у теперішніх торговців) займає дуже незначне місце в порівнянні з ларково-рундучною торгівлею, тоді як у мирний час (1912 р.) це був найбільш поширений тип торгівлі.

Ця деградація типів торгових підприємств свідчить тільки про те, що в галузі дрібно-розподільчої торгівлі, що обслуговує безпосередньо споживача,—Україна так само, як і весь Союз¹⁾, дуже відстали не тільки від країн Західної Європи, але навіть і від того стану, в якому вони перебували в довійський час.

¹⁾ По СРСР до кінця 1923 р. помічалась перевага роздрібної (розносної ларкової) над іншими видами торгівлі; так, напр., по СРСР підприємств I і II розряду було 314.552; III розр. або магазинних торгових підпр.—128.550; IV розр. (напівгуртова)—17.499 і V—роздрібної або гуртової—6.394, при загальній кількості 460.893 торг. підпр.

Помітно зменшилась на Україні дрібно-гуртова торгівля, яка в мирний час складала 12,5% від загального числа торгових підприємств, а в 1923 р. цей вид торгівлі складає тільки 2,5% від загальної кількості торгових підприємств на Україні.

Гостре зменшення дрібно-гуртової торгівлі пояснюється тим, що низка великих міст України (напр., Одеса, Катеринослав, Бахмут, Єлисаветград), після голоду 1921 року й цілої низки інших причин, загубили своє попереднє значіння великих торгових центрів, і тому гуртова й дрібно-гуртова торгівля, що була там раніш у великих розмірах, тепер гостро зменшилась, і роздрібні торговці йдуть за товаром безпосередньо до Харкова, Києва, Москви.

Що торкається де-якого збільшення % гуртових торгових підприємств в загальній сумі торгових підприємств в порівнянні з 1912 р., то це пояснюється тим, що до цієї групи зараховані підприємства, що нічого спільного з гуртовими підприємствами не мають, бо по сучасному законодавству до гуртових торгових підприємств зараховуються не тільки підприємства, що провадять гуртовий продаж, але навіть роздрібні підприємства, як що у них одночасовий оборот перевищує суму в 50 карб. золотом, через що до цієї групи підприємств попадають всі ювелірно-годинникові крамниці, магазини туалетів і інші. З огляду на це приходить припустити, що кількість гуртових торгових підприємств на Україні навряд чи перевищує (в % відношенні) їх довійську кількість.

На протязі 1922—23 р. торговий апарат на Україні підпав великим змінам в кількосному відношенні.

Таблиця 5.

Періоди	Липень— грудень 22 р.	Січень— березень 23 р.	Квітень— вересень 23 р.	Жовтень— грудень 23 р.
Р о з р я д				
I розр. .	50.785	20.676	33.674	17.356
II »	51.278	51.755	61.595	41.901
III »	27.690	32.043	36.670	26.503
IV »	1.506	2.158	3.640	2.550
V »	218	609	1.247	867
	131.477	107.241	137.826	89.177

Із цієї таблиці ми бачимо гостре зменшення кількості торгових підприємств I-го розряду (дрібної торгівлі), що відбулося на протязі 1½ років. Зменшення відбувалося майже безупинно, і до початку 1924 року ми маємо тільки 1/3 тієї кількості торгових підприємств цього розряду, яка була у другому півріччі 1922 р.

II-й розряд, тоб-то дрібно-роздрібна торгівля, на протязі часу липень—грудень 22 р., січень—березень 23 р. лишалась стабільною; за час квітень—жовтень помічається підвищення, а до кінця 23 р. зниження на 20% проти другого півріччя 1922 р., взятої за 100% і на 28% в порівнянні з півріччям квітень—вересень.

В III розряді, тоб-то по роздрібній торгівлі, лишились ніби-то стабільними, але на протязі розгляненого нами часу ми помічаємо двічі збільшення кількості торгових підприємств:—перший раз—за час січень—березень проти липня—грудня і другий раз—за час квітень—вересень проти січня—березня. До кінця-ж 23 року маємо зниження на 28% проти часу квітень—вересень.

В IV розряді ми помічаємо абсолютне безупинне збільшення кількості торгових підприємств в порівнянні з початком вихідного періоду, але все-ж до кінця року ми бачимо значне скорочення числа цього роду підприємств на 30% в порівнянні з періодом—квітень—вересень.

У V розряді, тоб-то у великій гуртовій торгівлі теж саме: абсолютне збільшення кількості торгових підприємств в порівнянні з розгляненим періодом, але—відносно спад кількості торгових підприємств на 30% в останню чверть року в порівнянні з півріччям квітень—вересень.

В наслідок всього цього можна констатувати, що найбільше зменшення, а саме—в розмірі $\frac{2}{3}$, відбулося в розвізній, розносній і взагалі у всій дрібній торгівлі; всі-ж останні типи торгівлі, хоч і зазнали абсолютного зросту в порівнянні з кінцем 1922 р., але до кінця 1923 р. їх кількість зменшилась на 30% в порівнянні з півріччям квітень—вересень. До того-ж гуртова і дрібно-гуртова торгівля підпали більш значному зменшенню, ніж роздрібна.

З огляду на значне зменшення кількості торгових підприємств, що сталося на Україні до початку 1924 року, необхідно вяснити, чи достатною є сітка торгового апарату, що збереглася тепер, для обслуговування населення України. Для вяснення візьмем кількість торгових підприємств у мирний час. Як-що взяти на увагу, що кількість торгових підприємств на Україні в 1912 р. виносила 215.172 торгових одиниці, і що населення України в той час виносило 27,5 міл. душ, то будемо мати, що на кожну 1.000 населення припадало в мирний час 7,8 торг. підпр.; до початку-ж 1924 р. Україна при населенні в 28,7 міл. має 89.177 торг. підпр, тоб-то по 3,1 торг. підпр. на кожну 1.000 душ. Таку кількість, звичайно, треба визнати за недостатну для обслуговування населення в галузі міни и розподілу сільсько-господарської продукції й фабрикатів промисловости, особливо як-що взяти на увагу, що на кожні 1.000 душ населення міста в 23 р. припадало 22 торг. підпр., а на кожні 1.000 душ сільського населення—тільки 1,3 торг. підпр.

Звертаючись до соціального моменту і торгівлі, треба зазначити, що в загальній масі торгових підприємств перше місце по кількості їх мають торгові підприємства, що належать приватним особам і фірмам.

Як-що звернутися до чисел, то видно, що із загальної пересічної кількості 125.514 торгових підприємств, що були на Україні за час липень 22 р.—жовтень 23 р., на долю підприємств, належних приватним особам і фірмам, припадає 118.701 або 94,5%; по окремих періодах року спостерігається така картина:

Таблиця 6.

Період:	Загальна кількість торг. підпр.	Приватні підпр.	Кооперат. підпр.	Державні підприєм.
Липень—грудень .	131.477	126.623	3.697	1.157
у % %	100%	96,3%	2,5%	1,2%
Січень—березень .	107.241	100.272	5.602	1.367
у % %	100%	93,5%	5,2%	1,3%
Квітень—жовтень .	137.826	129.208	6.671	1.947
у % %	100%	93,8%	4,8%	1,4%

Як-що звернутися до питання про те, який тип торгових підприємств і в яких розмірах перебуває в руках якогось із контрагентів сучасного товарообігу, то виявляється:

Таблиця 7.

Періоди:	Торгові підприємства	Р о з р я д и				
		I	II	III	IV	V
Січень—березень	Державні	0,1	0,1	1,8	18,2	39,0
	Кооперативні	0,1	0,3	15,3	13,9	15,5
	Приватні	99,8	99,6	82,9	67,9	45,5
	Разом .	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀
Квітень—вересень	Державні	0	0,1	1,8	20	49,6
	Кооперативні	0	0,3	15,4	18,8	20,2
	Приватні	100 ⁰ / ₀	99,6	82,8	61,2	30,2
	Разом	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

Таким чином, із таблиці ч. 7 видно, що вся розвозка, розноска й ларкова торгівля майже на всі 100⁰/₀ на протязі минулого року перебувала в руках приватних осіб. З кінця минулого року, завдяки швидкому розвитку по Україні ларків Пайового Т-ва «Ларек»,—треба сподіватися, що держоргани у цьому виді торгівлі безсумнівно займають уже досить видатне місце, але певних даних поки-що немає.

Що торкається роздрібної, магазинної торгівлі, то вона на 82,8⁰/₀ лишається в руках приватних осіб, на 15,3⁰/₀ в руках кооперації і на 1,8⁰/₀—держорганів.

В гуртово-роздрібній торгівлі роля приватних осіб в 1922/23 р. поступово падала, і з 67,9⁰/₀ у січні—березні упала у квітні—вересні до 61,2⁰/₀ за рахунок збільшення долі кооперації:—з 13⁰/₀ до 18,89⁰/₀. Участь держорганів так само на небагато збільшилась у гуртово-роздрібній торгівлі.

У гуртовій торгівлі помічається такий самий процес: спад кількості гуртових торгових підприємств, що належать приватним особам—з 45,5⁰/₀ до 30,2⁰/₀ і одночасно збільшення ролі, як кооперації (з 15,5⁰/₀ до 20,2⁰/₀), так і держорганів—з 39 до 49,6⁰/₀.

Так само цікавим є питання про ролю держави, кооперації й приватних осіб у торгівлі міст і позамістових селищ.

Загальне співвідношення таке:

Таблиця 8.

Час	У містах	Кількість торг. підпр.	%	У позаміських селищах.	Кількість торг. підпр.	%
Липень— грудень	Держоргани	1.043	1,2	—	114	0,4
	Кооперація	1.540	1,5	—	2.157	6,5
	Приватні особи	95.919	97,3	—	30.704	93,1
	Разом .	98.502	100	Разом	32.975	100
Січень— березень	Держоргани	1.227	1,6	—	140	0,8
	Кооперація	1.712	2,0	—	3.890	15,5
	Приватні особи	79.345	96,4	—	20.927	83,7
	Разом .	82.284	100	Разом .	24.957	100
Квітень— жовтень	Держоргани	1.767	1,8	—	180	0,5
	Кооперація	2.234	2,2	—	4.437	12,5
	Приватні особи	97.109	96,0	—	32.099	87,4
	Разом .	101.110	100	Разом .	36.716	100

Таким чином виявляється, що по містах приватні особи займають в торгівлі по кількості торгових підприємств домінуюче значіння, і позиції їх тут досить сталі; що-ж торкається позаміської торгівлі, то хоч тут приватна торгівля і є пануючою,—але позиції її тут поступово одвойовуються з боку кооперації.

Переходячи від кількості і характеру торгових підприємств до оборотів підприємств за 1922/23 господарський рік, треба зазначити, що загальний торговий оборот України тільки по підприємствах, що платять порівнюючий збір (значить, без розвізної й розносної торгівлі), дорівнюється, з великою долею приблизності, одному мільярду карб., а по окремим четвертинам року він розподіляється таким чином:

Таблиця 9.

I-й квартал .	125— 140	мільйонів	карб.
II .	130— 145	"	"
III .	184— 215	"	"
IV .	461— 500	"	"
	900—1000	"	"

Як-що додати до максимуму вищенаведеної цифри обороту підприємств розвізної й розносної торгівлі, що дорівнюється мінімум 30.000.000 крб. (із розрахунку 1.500 крб. обороту на рік на одно підприємство), то тоді будемо мати, що загальний оборот України по торгівлі перевищує 1.000.000.000 крб.

90.000.000 крб. взято нами як мінімум торгового обороту України в 1922—23 господар. році, бо по невичерпуючим ще відомостям НКФ УСРР, особливо по обороту закладів, зобов'язаних публичною відчитністю, ця цифра є поки-що зафіксована податковою статистикою Наркомфіну УСРР. Проте до вищезазначеної цифри мусить бути додано, принаймні, не менше 100.000.000 крб., бо із 76 правлінь трестів, акц. т-в, синдикатів і комбінатів, що перебувають тільки на Харківщині, одержано поки що відомості про обороти тільки од 50 підприємств, зобов'язаних публичною відчитністю, а від 26 закладів відомостей про їх обороти за минулий рік (зокрема про обороти за останній квартал 1924 р.) ще немає.

Крім того, у підрахунках Наркомфіну УСРР про обороти українських торгових підприємств не дано, так званого, внутрі кооперативного обороту (продаж по кооперативній лінії згори вниз), який по даних кооперативної статистики доходить приблизно 33-х мільйонів карб.

Далі, податковою статистикою Наркомфіну УСРР не взято обороти українських відділів всеросійських синдикатів і позаукраїнських трестів, бо ці підприємства обкладаються на місці перебування їх правлінь у Москві або-ж в інших містах РСФРР і инш. Союзних Республік.

Відомості, що є в матеріалах Укрдержплану, показують, що обороти тільки Харківського відділу Всеросійського Текстильного синдикату, Української контори шкірсиндикату, всіх українських відділів Нафтасиндикату, Харківської контори швейного синдикату, Харківської контори «Продасилікат» і українських відділів «Солесиндикату» в 1922—23 році виносили більше 24 мільйонів крб., а разом з оборотами Харківського відділу позаукраїнських трестів ми маємо цифру обороту в 30 мільйонів карб. по одному

тільки місту Харкову, що не взята на облік органами Наркомфіну. Через те, як-що додати до цього обороти всеросійських синдикатів: текстильного, шкіряного, силікатного, швейного і инш. у Києві й Одесі, а також відділів всеросійських трестів у Києві, Одесі, Катеринославі й инш. містах України, то обороти всіх позаукраїнських державних торгових організацій, правління яких перебувають по-за територією УСРР,—ймовірно виносять не менше 60 мільйон. карб.¹⁾

Крім того, до торгових оборотів, обчислених налоговою статистикою Наркомфіну УСРР, повинно бути додано біля 10 мільйонів карб., що складають товарні операції Українських банків (обороты Держбанку, Промбанку й Українбанку по їх Правліннях у Харкові складають за 1922—23 р. 6 мільйонів карб.).

Виходячи з фіксованої поки-що Наркомфіном УСРР мінімальної цифри торгового обороту на Україні в 920 міл. карб., на міську й позаміську долю припадає:

Т а б л и ц я 10.

Ч а с	Міська торг.	о/о	Позаміська торг.	о/о	Увесь оборот	о/о
У I-му кварталі	111.860.020	89,7	12.871.900	10,3	124.731.920	100
„ II-му „	118.923.390	91,8	12.011.340	9,2	130.939.730	100
„ III-му „	162.540.890	88,5	21.174.380	11,5	183.715.770	100
„ IV-му „	417.367.720	90,5	44.066.110	9,8	461.433.830	100
Р а з о м	810.697.020	90	91.676.160	10	900.821.250	100

Таким чином, ми бачимо, що позаміська торгівля складає пересічно 10% од всього торгового обороту України.

Переходячи до питання про те, яке місце займає кожен тип торгівлі в загальному торговому обороті України,—треба констатувати, що на протязі 1922—23 року ми маємо:

Т а б л и ц я 11.

По даним налогової статистики Наркомфіна і ВУКС'а (обороты в мільйонах карб.).

Р о з р я д и	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	Разом	о/о
II-й	35,1	26,7	38,0	130,0	229,8	24,6
III-й	53,7	47,3	63,0	160,0	324,0	34,7
IV-й	17,0	15,8	23,8	73,8	130,4	13,9
V-й	22,0	45,7	66,5	114,7	248,9	26,8
Р а з о м .	127,7	135,8	191,3	478,5	933,1 ²⁾	100% _о

¹⁾ Ми обраховуємо для українських периферійних відділів позаукраїнських синдикатів і трестів оборот, що рівняється оборотам Харківських відділів цих держторгзакладів через те, що, напр., периферійні відділи головніших на Україні банків (Держбанк, Промбанк, Українбанк) відкрили торговим організаціям кредит в розмірі, що не на багато перевищує розмір кредиту, одкритого Харківськими конторами цих банків цій галузі народного господарства (Г. П. Окунев в працях Укрдержплану «Торговля України в 1923 р.» вказує, що кредити одкриті перифер. відділ. Промбанку й Держбанку дорівнюють 120% кредитів, відкритих торгівлі Харківськ. відділ. цих банків.

²⁾ До таблиці застосовані міжкооперативні обороти (по даним кооперативної статистики ВУКС'а), що не ввійшли в дані налогової статистики НКФ, що обраховувала обороти української торгівлі.

Як-що до вищезазначеної цифри українського торгового обороту в 933 мільйони карб. додати ще 30 міл. карб., що припадають на обороти розвізної й розносної торгівлі і на необраховані обороти, як українських держторггорганів, так і всеукраїнських відділів всеросійських синдикатів, трестів і торгів (Гум, Мосторг і инш.), а також товарні операції банків, то загальна картина розподілу оборотів поміж різними ступнями торгівлі буде мати такий вигляд:

Т а б л и ц я 12.

Обороти	1-го розряду за рік	30 міл. карб. або	2,9%
2-го	"	230 "	12,2 "
3-го	"	324 "	22,4 "
4-го	"	139 "	13,4 "
5-го	"	310 "	29,1 "
Разом		1.033.000.000 карб.	100%

Таким чином, із таблиці ч. 11 видно, що на протязі 1922—23 р. помічалось весь час наростання торгового обороту країни, що свідчить про розвиток економіки українського народного господарства, тоб-то про збільшення продукції й зрість покупної здатності населення.

Цей розвиток характеризується такими коефіцієнтами:

Т а б л и ц я 13.

I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	Разом
13,8	14,5	20,5	51,2	100

Далі, із таблиці ч. 12 можна одзначити, що в загальній сумі українського обороту роздрібна торгівля (1, 2, 3 розр., тоб-то розвізна, ларкова й магазинна) складає загалом 57,5%, або біля половини всього торгового обороту країни; дрібно-гуртова торгівля—13,4% і велика гуртова біля 1,3% всього торгового обороту Української Республіки.

Переходячи до питання про ту роль, яку відіграють в торговому обороті України кожен із 3-х контрагентів сучасної торгівлі,—треба зазначити, що в загальній сумі торгового обороту співвідношення удільної ваги держторггорганів, кооперативних організацій і приватних осіб вималюється в такому вигляді:

Т а б л и ц я 14.

К а т е г о р і я	Сума оборотів за рік	% співвідношення
Держторггорганізації	230 мільйонів	22,2
Кооперативні підприємства	115	11,1
Приватні фірми й особи	688 "	66,7
Разом	1.033 мільйонів	100%

Як-що перейти од загальних цифрових оборотів до окремих ланок товарообороту, то стан буде такий:

1) У I-му розряді або в розвізній і розносній торгівлі торгівля майже на всі 100% перебуває в руках приватних осіб;

2) У II розр., тоб-то в ларковій:

Держоргани	2.137.000	або 1%
Кооперція .	6.480.000	» 2,8 »
Приватні особи	221.350.000	» 96,2 »
Разом оборот II розр.	229.895.000	100%

3) У III розряді (роздрібна магазинна торгівля):

Держоргани .	7.000.000	або 2,1%
Кооперація . . .	65.000.000	» 20 »
Приватні особи	252.000.000	» 77,9 »
Разом .	324.000.000	100%

4) У IV розряді (гуртово-роздрібна і напівгуртова):

Держоргани	5.000.000	або 3,6%
Кооперація .	22.700.000	» 16,2 »
Приватні особи	111.300.000	» 80,2 »
Разом .	139.000.000	100%

5) У V розряді (велика гуртова торгівля):

Держоргани .	216.600.000	або 70,0%
Кооперація .	27.200.000	» 8,7 »
Приватні особи	66.200.000	» 21,3 »
Разом .	310.000.000	100%

Таким чином, видно, що в різних ланках торгівлі роля 3-х контр-агентів сучасного торгового обороту цілком різна. Уся дрібна і на $\frac{3}{4}$ роздрібна магазинна торгівля перебуває в руках приватних осіб. Роздрібний ринок на $\frac{1}{5}$ обслуговується кооперацією. У дрібно гуртовій торгівлі позиції приватного капіталу ще значні, але він звідти починає витиснюватися держорганами й кооперацією; нарешті, у великій гуртовій торгівлі домінуюче становище мають держторгорганизації, в руках яких на $\frac{3}{4}$ перебуває вся гуртова торгівля. Приватні особи в гуртовій торгівлі мають 2 місце, нарешті, кооперація стоїть на останньому місці, одвоювавши собі тут тільки 8,7%.

ВАС. КРАСНОВ

«Пасквільний Комітет» *)

Із спеціального відношення Київського військового генерал-губернатора до Харківського (15 лютого, 1860 р., ч. 589) видно, що частина паперів у помешканні вже арештованого Віктора Потругалова лишилася спочатку непоміченою й незабраною. Забрана пізніше ця частина паперів поставила на ноги всю тодішню поліцію й жандармерію від Києва до Ленінграду. Можливо, що й наведений мною вище список, складений Київською Слідчою Комісією, базується на цих пізніше знайдених паперах.

Але це відношення виявляє цікаву характеристику поглядів тодішньої бюрократії на єврейське питання, а саме: на роль передової, освіченої частини євреїв в руйнуванні підвалин царату. Можна з певністю сказати, що це є сама рання,—коли не перша,—формуловка поглядів офіційної правлячої російської бюрократії на передодні «Доби великих реформ».

Відомо, що «временщик» В. К. Плеве закликав у свій час впливових представників єврейської буржуазії й інтелігенції, з метою вплинути через них стримуючи на єврейську молодь, аби вона вийшла із лав революційних партій,—обіцяючи конкретно ослабити за це хвилю єврейських погромів, якими він керував, як самодержець поліції й жандармерії.

А там, в червоному стані борців, були такі прізвища, як Гершуні, Гоц і інші!..

Відповідь Плеве незабаром дав друг Гершуні—Сазонов, на бомбі якого піднісся Плеве до трону страшного судії—історії...

Мимо вказівок на важливість цих нових знайдених паперів в розумінні критичного відношення до правительства славного Олександра II, київський військовий генерал-губернатор вказує також на слідуюче: «видно также, что студенты еврейского происхождения, воспользовавшиеся благодеянием правительства, открывшего им образование в Университете,—стремятся к преобразованию еврейского народа,—не в духе правительства,—сближаются с людьми, напитанными демократическими идеями, входят в общество заговорщиков и служат ему деятельными пособниками в злонамеренных его целях, каковое обстоятельство не следовало бы упускать из виду, как указание направления евреев, проходящих чрез высшие учебные заведения. Посему кн. Васильчиков просит обратить внимание на этот предмет Харьковской Следственной Комиссии и о результатах ее изыскания уведомить его с препровождением подробных заметок и выписок, для его соображений, так как в управляемых им губерниях (Киевской, Волынской и Подольской) густо живут евреи, народ живой,

*) Див. ч. 4—5 «Ч. Ш.».

деятельный, пронырливый и редко разбирающий средства для достижения своих или чужих желаний и целей...».

Поруч з цим в «ділі» є цікавий папер, що кидає своїм змістом єдиний світлий промінь на загальне сіре тло всього цього діла, а саме: харківський почтмейстер папером від 18 лютого 1860 р. № 1250 має сміливість таємно сповістити харківського військового генерал-губернатора:

«Вследствие предложения вашего превосходительства от 28-го января за № 28, я входил с представлением в Почтовый Департамент о разрешении доставлять получаемую с почтою корреспонденцию на имя студента Петра Завадского к находящемуся в Харьк, губ. корпуса жандармов г.-м. Богдановичу. На донесение это г. почт-директор по приказанию г. главноначальствующего, от 12 февр. за № 23-м, сообщил мне, что пересылаемая корреспонденция по почте, согласно коренному почтовому правилу должна оставаться для всех без изъятия неприкосновенною. О чем, донося в. п., я имею честь доложить, что исполнить предложение ваше относительно передачи г.-м. Богдановичу писем и посылок, адресованных П. Завадскому, я не имею никакого права».

Підпис нерозбірливо, але видно попереду прізвища: фон... очевидно, «чесний німець».

Таким чином частина матеріялів вислизнула з-під ока слідчої комісії і—в даному разі—нашого¹⁾.

А поруч є звичайна постова четвиртушка, без числа і підпису, але з датою: «копія лютого 1860 р.»,—такого змісту (очевидно, лист): «Чиновника херсонского Губернатора вы взяли, а его все бумаги спрятаны у сослуживцев его Гумберта и Куличичского, их строго допросите, они откроют вам многое; если сумеете только поприжать их, то и получите удовлетворительный результат».

Адресата цього паперу не значиться, місця його теж, але є додаткове відношення з проханням—виконати вказане в листі й повернути цього листа назад. Очевидно, автору не хотілося лишати, навіть і анонімно, слідів своєї роботи. Це фігове листя адміністративної соромливості дуже характерне...

А ось побутова рисочка часу, перші кроки обивательської провокації й доносу.

Старший поліцмейстер доносить харківському генерал-губернаторові рапортом 19 лютого 1860 р., що сьогодні з поштою він одержав листа із Валок од невідомого «с извещением, что в Валках живет девица Надежда Ромась, участвовавшая в заговоре против царской фамилии, с лицами--уже арестованными и другими, ею скрываемыми... Того же дня в Валки отправляется старший чиновник особых поручений Попов и при нем это анонимное письмо. После допросов и обыска,—он установил точно, что письмо на почту было подано несовершеннолетним сыном корчемного заседателя Валк. Земск. Суда Ромась, а отправлено оно было дочерью его, т.-е. самою Надеждою Ромась... Ею же оно было получено для отсылки от помещика Валков. у. Дмитрия Королевцева. Из собственноручного письменного показания в деле видно, что письмо ей прислал означенный помещик с мальчиком из Паньковки, что она, бывши там сама перед тем, не захотела взять этого письма.

¹⁾ Цікаво відзначити, що Київська постова контора посилку на 10 крб., адресовану Бекманові, вручила властям предрешаючим.

Помещик прислал письмо, заклеенное только облаткой, и просил, не читая, сдать его на почту, запечатав сургучем. Она и запечатала его, приложив печать отца.... Пред'явленное ей письмо она признала за то именно, которое ей прислал помещик и которое она отправляла в Харьков. Кем оно писано она не знает, но только не ею и не помещиком Королевцовым.... Об арестовании студентов она слыхала, но переписки ни с кем, кроме подруг, не вела. Студентов знала: Елифанова, Краснощекова, Букшу, Киевского, Строгонова... Подписала дочь титулярного советника Над. Кондрат. Ромась»...

Справа кінчилася новою посилкою у Валки того-ж Попова і з ним пакета для вручення особисто самому Ромасю. Значить, під час трусу нічого не було знайдено. Але прізвище Ромася,—пропагандиста-революціонера й народника і саме із цієї місцевості,—зустрічається тепер у спогадах М. Горького про Короленка і його час в останньому творі Горького: «Мои университеты». У тут в цьому є велика принада—зблизити ці прізвища... але в даному «ділі» все кінчилося цими фактами.

Цікаво встановити тільки, оскільки широко було поінформовано в тодішньому провінціальному суспільстві про це таємне товариство і як рано знали про арешт студентів, не дивлячись на всю таємничість. Одначе, роля цього діди́ча Королевцова із Паньковки дивна: чи то був невдалий претендент на руку Надії Ромась, чи він мав рахунки з її батьком-засідателем і зробив йому «подвох»?... А чи це був «патріотичний» жест благонадійності?..

Величезний сводний рапорт секретної Слідчої Комісії від 19 лютого 1860 р. дає додаткові дані про Пасквільний Комітет і його учасників:

«Ввиду разноречия, встреченного в ответе кандидата Константина Хлопова и частного слушателя Николая Абазы, дана была им очная ставка, на которой происходило следующее: Абаза уличал Хлопова в том, что он, Хлопов, в 1856 г. находился, по слухам, в числе других, составлявших литературное общество в Словесном факультете и присоединившихся в конце того года к литературному обществу, образовавшемуся в Естественном отделении, в котором Абаза состоял членом в числе других: Алексея и Евгения Марковых, Николая и Виктора Раевских, Григория Чирикова и Николая Соргецианца и что с ним, Хлоповым, присоединились к обществу почти одновременно: Петр Завадский, Муравский, Ефименко, Бекман, Иван Марков и др. и что тогда они образовали литературное общество в большом объеме с целью: посвящать себя литературным занятиям, составить для студентов особенную библиотеку, а также сообща выписывать некоторые журналы и газеты»!

На ці закиди Хлопов дає таку відповідь: «Слухи о существовании будто бы другого литературного общества в Словесном факультете были неосновательны, так как их, всего присоединившихся, было трое словесного факультета, а именно: Хлопов, Бекман, Савельев (учитель словесности в Новочеркасской гимназии) и что к тому обществу, в котором Абаза состоял членом с поименованными им лицами, действительно, почти одновременно присоединились: Муравский, Ефименко и др., а что Ив. Марков, как ему кажется, присоединился уже после того, и что в начале 1857 г. литературное общество состояло из всех поименованных членов, а потому он относил начало его образования к тому времени».

«Из этого открывается, что Абаза со своими товарищами и Хлопов со своими,—состояли в течение почти всего 1856 года совершенно в различных обществах и из дела видно, что существование того общества, в котором Абаза состоял членом, было небезизвестно Университетскому начальству.—Николай же Раевский, принадлежавший к членам тайно-политического общества, согласно правилам его устава (как это выяснил Петр Завадский), стремился составить около себя кружок из людей способных, чтобы впоследствии увлечь их в соучастники преступных целей того общества, к которому сам принадлежал. Это подтверждается еще и тем, что он же был избран секретарем литературного общества и на него была возложена выписка журналов и газет. Самое время, как объяснил Петр Завадский, в которое тайно-политическое общество положило прикрыться названием литературного, совершенно совпадает с показанием Абазы. Комиссия, обсудив это обстоятельство, из которого обнаруживается добросовестность и искренность Абазы и пр., постановила освободить его из под ареста».

Ймовірно, що це й є той самий Н. С. Абаза, який під час всього царювання Олександра II займав високі посади; 1877 р. на війні він був Головним Уповноваженим Червоного Хреста, 1880 р.—сенатором і начальником Управління в справах Друку, умер—членом Державної Ради. Нащадок цієї бюрократичної фамілії в непривабливому освітленні фігурує в мемуарах графа С. Ю. Вітте, в зв'язку з японською війною.

«Бывший студент Левченко, вследствие убеждений Комиссии, сделал более подробное и весьма важное сознание, обстоятельства которого известны вашему превосходительству из копии оного, представленной при рапорте от 16 февраля за № 20».

«В бумагах, найденных по обыску в квартире студента Александра Лебедева, оказалась, между прочим, одна, где находилось указание на существование какого-то общества, носящего название «св. Андрея Первозванного», и объяснилось, что образование его обязано деятельному члену В. В. Дублянскому. Лебедев при спросе отказался от принадлежности ему этой бумаги и указывал на дворянина Виктора Метлеркампфа, где он имел квартиру, как на лицо, которое может это объяснить. Метлеркампф, вызванный в комиссию, признал ту бумагу своею и содержание ее назвал своим сочинением. По обследовании этого обстоятельства обнаружилось, что это ни что иное, как желание молодых людей, только что кончивших курс в гимназии и вступивших в Университет, к самообразованию, что общества никакого не существовало, а что четверо их, студенты В. Дублянский и Алексей Попов и private слушатели Алекс. Муромцев, и В. Метлеркампф собрались 30 ноября 1858 г. и, в память заявленного ими желания обоюдно образоваться, назвали себя обществом бывшего в тот день св. Андрея Первозванного».

Це пояснення, ймовірно, було правдоподібним, і їм дали спокій. Але сама їх мета і назва гуртка дуже характерні, і, розуміється, коли-б не було викрито існування «Пасквільного Комітету», це товариство так само не лишилося-б замкненим в собі, а зв'язалося би з ним, як це видно із цілком аналогічних показів Хлопова й Абазова. Це сталося-б і в силу розвитку самого гуртка, і в силу природнього взаємного тяжіння між однородними по завданням і меті організаціями.

«По письму, взятому при обыске у Ал. Лебедева от студента Шимкова от 1 февр. 1860 г., в котором Шимков извещает его об арестовании Петра Завадского и о найденных будто бы у него устава и истории тайно-политического общества,—Шимкову сделан был допрос, на котором он показал, между прочим, следующее: «об аресте Завадского я узнал в Университете, в сборной зале; студентов там было много и я не помню кто первый сообщил мне эту новость. Там же услышал я о найденных у него бумагах. Сначала говорили, что у него найден устав тайного общества 1826 года (т.-е. времени заговора декабристов! В. Кр.), потом, что нашли устав и историю тайного общества 1856-го года. О тайном обществе я узнал впервые из слухов, ходивших по городу после ареста Завадского. Толки о цели общества были самые разнообразные. (Самый ужасный вариант этих толков я повторяю в письме к Г. Лебеву¹). Кто предупреждал Завадского об обыске—не знаю. Мне говорил, кажется, вольнослушающий Спасский, но не утверждаю, что он именно. Под словами: «и долго еще продолжится подобное состояние—пока нравственная сторона общества будет достаточно развита для протеста (сильного), может быть кровавого, но все-таки,—прекрасного!»... Это я высказываю предположение, сравнивая жизнь других народов с жизнью народа русского. Я не имею повода думать, чтоб мы составляли исключение. Общество развитое протестует против незаконных поступков. Стоит только вспомнить жаркую полемику по поводу рабства, которая может быть скоро перейдет в открытую войну между северными и южными Соединенными Штатами С.-Америки. Я спешил сообщить Лебеву о случившемся потому: а) что думал, что этот редкий случай будет его интересовать и б) потому, что он, ведя переписку со своими киевскими знакомыми, мог сообщить им факт, которого я не считал нужным скрывать». Комиссия, вникая в свойство поступка Шимкова, свидетельствующего о сообществе с лицами, обвиняемыми в важном преступлении, и принимая в соображение характер, как его ответа, так и его самого, находит, что он должен подлежать дальнейшему допросу, а потому и быть препровожденным туда, где настоящее дело будет оканчиваться; тем более Комиссия признает это справедливым, что составление его с таким ожесточенным и так легко проявляемым направлением может иметь в массе юношества весьма пагубные последствия для многих».

Характер свідчень студента Шімкова викривав його високі моральні властивості, порядність і прямоту душі, а також високий рівень розумового розвитку молоді його часу і тих членів таємної організації і гуртків, звідки вербувалися члени «Пасквільного Комітету».

Його аналіз суспільної еволюції і розв'язка її плутаних вузлів кривавою рукою революції, з посиланням на зав'язку драми в Північній Америці, де й, справді, по його передбаченню, почалася кривава полеміка замість словесної,—виявляє значний рівень розвитку. Не від «великого розуму» були відомі слова Олександра II до дворян кріпосників, де він умовляв їх згодиться на увільнення селян з землею й грабіжницьким викупом: «краще звільнить народ з гори й дати йому щось, ніж він сам визволить себе з низу й візьме все». Після давно вже зроблених

¹) «Этим он указывал на характер обращения вашего превосходительства с Завадским, что известно ему было только по слухам»,—примітка члена слідчої комісії П. Палена.

висновків в революційних гуртках на Вкраїні в 50-х р.р. минулого століття,—відомих і докладених Олександрові II,—його політика була вже самою звичайною політикою інстинкту самозбереження й провадилась по лінії найменшого опіру.

В числе бумаг, взятых при обыске у студента университета св. Владимира, Леонида Росинского, между прочим, найдена бумага, писанная его рукою, следующего содержания: «последние слова, сказанные Платоном Васильевичем, навели на нас тяжкую, глубокую грусть. День, в который наш университет, в лице нашем, прощается с П. В., - не может быть радостным для нас днем. Но позвольте мне указать на одну отрадную сторону этого дня. Конечно, то, на что я обращаю Ваше внимание, есть только случайность, но я нахожу ее многознаменательной. Сегодня 14-е декабря. В этот день прогресс на Руси в первый раз гласно заявил свое совершеннолетие.

Предлагаю выпить в память первых апостолов родного прогресса и за здоровье всех, следующих по их стопам!».

При первоначальном допросе Росинский показал: «я не сочинял этой найденной в моих бумагах записки. Но она переписана, кажется, моею рукою и, как теперь припоминаю, так слух носился, что это был спич, сказанный одним из студентов Московского университета на прощальном обеде, в частной квартире, кому-то из любимых профессоров, или начальников, или, наконец, может быть товарищу, окончившему курс,—наверное не помню и не знаю»...

Потом, вследствие уличительных убеждений комиссиею, сознал следующее: «в Киеве, в прошлом 1859 г., в декабре месяце, давался прощальный ужин студентами профессору Павлову, которого зовут Платоном Васильевичем; на этом ужине, в числе прочих товарищей, был и я; там были говорены спичи и предложены тосты. В бумагах моих находится один спич, обращенный к Платону Васильевичу; таким образом падает подозрение, что этот спич был обращен к П. В. Павлову. Но я, бывши на прощальном обеде или ужине, данном Павлову студентами,—подобного спича не слышал и кто его сочинил,—не знаю. В первом моем ответе я сказал: «мне помнится, будто я слышал, что подобный спич был сказан кому-то из московских профессоров на прощальном обеде кем-то из студентов в частной квартире». Но теперь, как соображаю, так время, указанное в спиче, скорее совпадает с обедом или ужином, данным нами профессору Павлову.... По этому сходству приведенных мною, но сперва забытых обстоятельств, я отдаю преимущество второму моему ответу перед первым; но повторяю, что м. б. и был приготовлен кем подобный спич, но я ничего подобного не слышал. Были же на этом вечере прощальном, данном студентами на свой счет в частной квартире, из товарищей и знакомых мне—следующие: Кацен, Шмулевич, Розен, Муравский, Португалов, Бекман, Левченко, Зеленский и я, из которых спичи говорили: Португалов, Бекман и Левченко»...

Від усіх, що трималися під арештом, одібрані були на допитах біографії, але в ділі їх немає. Та й допитані були не всі перед одправкою в Ленінград.

На останнє Комісія говорить про плани й методи, що вживалися нею під час слідства: «так как это производство требует неупустительного, довольно продолжительного и тщательного наблюдения за ходом делаемых

допросами впечатлений на обвиняемого и происходящих в нем вследствие того изменений, где каждым моментом для приведения в сознание и раз'яснение истины должно немедленно и последовательно пользоваться; Комиссия тем более приходит к тому убеждению, что избранная ею, по данным, имеющимся у нее, система действий может, по каким-либо уважительным причинам, быть впоследствии изменена; между тем как подобное изменение всегда имеет вредное влияние на обличение обвиняемых».

Подібно до Київської Слідчої Комісії, ця записка робить спробу дати таку саму загальну характеристику «Пасквільного Комітету», але дає її стисло, і нове в ній те, що пропаганда революційної ідеї, руйнування царату ведеться по всіх університетах і через тих, що скінчили університетський курс; далі говориться про об'єднання для цієї мети всіх університетів, для чого проф. Павлов подавав їм надію зблизити університети—Московський, Ленінградський, Київський і Харківський й скрізь заснувати недільні школи, як місця пропаганди.

20 лютого 1860 р. одержано наказ «III-го отделения собственной его величества канцелярии» за підписом самого шефа кн. Долгорукова, про одправку по одному, через добу, арештованих, починаючи з самих головних співучасників. А розшук і слідство в Харкові наказувалось продовжувати, як і раніш, з ужиттям необхідних мір.

Першим—прийнятим начальником Москов. Окруж. Корпус. Жандарів генерал-лейтенантом Перфільєвим—був Петро Завадський. Його везли з двома жандарями від Харкова до Москви з 14 по 18 лютого, за № 1, поштовими, по «подорожній» за № 147, що є при ділі, як і росписка генерала Перфільєва в прийомі його. Числом другим йшов Митрофан Левченко. А далі йшли №№ без імен.

Ось одна «подорожна» за № 162 від 21 лютого 1860 р. По ній везли до Москви арештованого № 10, на поштовій тройці, з двома жандарями. Хто він був—не сказано. А на звороті подорожної є помітка станційного наглядача Салтиковської станції: «По случаю весьма сильной метели и наноса больших сугробов снега, сбившись с дороги, возвратились обратно на станцию 28 числа пополудни 3 часа (а выехали 27-го, в 12 час. пополудни). По утишении вьюги вторично были отправлены со станции пополудни в 3 часа 15 мин. того же числа».

З 25 лютого ведеться листування з приводу Степана Белікова, П. Г. Строніна, що мешкав в Кременчуці, а також про те, що через Лебедева мали сповістити щось Герценові. Полтавський губернатор повідомляє, що у нього немає необхідних даних для тусу учителів Строніних і що він вирішив поки що обмежитися наглядом. А йому було запропоновано зразу-ж зробити тус... Іноді чиновники, вроді Харківського почтмейстера та ось Полтавського губернатора,—виявляли самостійність й додержувалися формальної законності, відстоюючи її від жандарського нахрапу.

А ось і останній рапорт «Следственной Секретной Комиссии» військовому Харківському губернаторові, од 1 березня 1860 р. Головних «злочинців» вивезено до Ленінграду. Слідство продовжується, відбуваються туси, арешти і звільнення з посад запідозрених. Тут уже все дрібниці, але дрібниці, що дають довершену картину доби «царя-освободителя».

Комісія повідомляє про закінчення справи і про представлення слідчого «діла» з «различными к оному приложениями, значущимися в описи при

деле». Цього останнього матеріалу при рапорті немає. Очевидно, все було перепроваджено до Ленінграду, де й треба шукати кінців.

Ось що зроблено комісією після 19 лютого 1860 р.:

1-е. «Произведены были обыски: а) у титул. сов. Григория Цветкова, на том основании, что в бумагах есть указание на сделанное, будто бы, им обещание бывшему студенту Левченко содействовать ему к получению заграничного паспорта; б) у уволенного из здешнего Ветерин. Учил. Николая Григоровича по докладной записке полицмейстера, что он, будто бы, состоял в близких отношениях с Петром Завадским; в) у помощн. библиотекаря Харьк. Универ. (прізвище нерозбірливе. В. К.) секретаря Петра Тимошенки,—вследствие разных ссылок и указаний на него, встреченных в переписке; г) у студента универ. Ивана Оптовцева, вследствие переписки с Лебедевым, свидетельствующей о их близких отношениях и вредном образе мыслей и д) у проф. Сокальского,—по случаю приведения Оптовцевым в одном из своих писем, будто бы, его слов, сказанных на лекции, такого содержания: «при виде неправд и деспотизма, утешимся, господа, мыслию, что этот порядок не вечен и придет время, когда св. трон исчезнет».

2-е. «По обыску у Цветкова и Григоровича решительно ничего сомнительного не найдено, одинаково, как оказалось, по рассмотрению бумаг у Тимошенки, Оптовцева и Сокальского. Цветков решительно отвергнул отношения и знакомство с Левченкой. Оптовцев показал, что он, увлекшись эффектом, не поняв мысли, не теми словами, какие были сказаны профессором, записал его мысли, чтобы уведомить Лебедева о духе лекций нового профессора, о котором он интересовался знать и просил писать ему».

5-е. «Профессор Сокальский объяснил, что он никогда подобных слов не произносил и что, по убеждению и званию своему, он слишком чужд и далек от таких выводов, зная, что неправда неотъемлема, присуща самому неразвитому обществу и что даже говорить подобные слова в то время (в сентябре 1858 г.), когда всюду возбуждено было живое сочувствие поднятым вопросом об освобождении крестьян, было бы совершенно несообразно, тем более, что в том месяце и году он только в первый раз начал свои лекции в Харьк. унив. и постоянно имел много посторонних и совершенно ему неизвестных слушателей».

Це останнє твердження—про постійне переповнення аудиторій Харк. унів-ту побічними слухачами, не студентами,—надзвичайно цікаве.

6-е. «На основании показания Павла Завадского, объяснившего, что брат его Петр в последнее время часто виделся с братьями В. и П. Спасскими, студентами Задеракою, Мирмандом, Соковичем и преподавателем университета Котляровым и что у Спасских и Котлярова он часто бывал на вечерах, называвшихся митингами. Все сии лица были спрошены и показали:

«Задерака,—что он был вместе с Петром Завадским в Семинарии и в Ветеринарном училище; Мирманд,—что он в одно с ним время держал вступительный экзамен и раз одолжил ему взаймы 3 р. сер., а что других и близких отношений они с ним не имели. Спасские и Котляров показали, что у них иногда собирались разные лица для совещания о предметах, относящихся к обществу приготовления бедных молодых людей в университет и что, кроме того, рассуждали о разных педагогических вопросах, где, в числе прочих, бывал и Петр Завадский; при этом Петр Спасский

еще объяснил, что он с Петром Завадским особенно сблизился по исключении их в 1858 г. из университета, когда они, высланные из Харькова, вместе с ним жили в Богодухове. Студент Сокович объяснил, что часто виделся с Петром Завадским по делам преподавания в воскресных школах».

7-е. «Профессор Каченовский в 6 пунктах дал объяснение, в котором характеризует Бекмана, как даровитейшего студента и рекомендовал ему познакомиться ближе с проф. Павловым».

8-е. «Выяснилось, что запрещенные сочинения переписывал Павел Завадский и ставил даже под ними свою подпись, не зная, что они запрещенные. Делал он это по приказанию брата Петра, которому был всем обязан».

10-е. «Среди дополнительных показаний Бекмана есть указание, что мысль об открытии воскресных школ в Киеве принадлежит студенту Вороному. Далее он перечисляет всех бывших на ужине, данном проф. Павлову, где он высказал свой взгляд на русскую историю.

Есть сведение, что Харьковские студенты устроили особо от себя такой же ужин проф. Павлову..

Комиссия испрашивает разрешение у генерал-губернатора о производстве обыска у прапорщика саперного батальона Василия Маркова,—квартирующего в Киевск. г. в м. Ржищеве,—и об арестовании его на том основании, что в письме своем к брату Ивана, Михайле, от 3 дек. 1859 г., он пишет следующее:

«До нас дошел слух, что будто бы, когда государь был в Харькове и осматривал студентов, то он одному заметил, что тот не побрился для приезда такой важной персоны; то товарищ, возле него стоящий, ответил так государю: «стоит ли ему отвечать, разве ты не видишь, что он пьян».

«Между бумагами студента Шимкова встретилась одна, где сказано: Когда наступит эта жизнь, столь прекрасная для России?.. Долго ли еще будет сжимать ее силы,—не давая им воли развиться,—холодный, бесчеловечный деспотизм... Сердце говорит, что скоро низвергнется, ее трон, воздвигнутый на плахе,—загоняющий в глухие степи Сибири ум и дарованное—и окружающий себя пустыми блесками величия».

«Шимков, на допросе о том, показал, что он не помнит, когда и с чего это им было списано, но что он таких убеждений вовсе не имеет».

Далі комісія вказує на причасність до «Колоколу» братів Фан-Юнг, що жили в Києві, і на необхідність нагляду за ними.

В цей час за комісією числились у Харкові арештовані: Хлопов, Марков, Івков, Раєвський і Оптовцев.

«По окончании составления сего рапорта Комиссия сочла нужным сделать еще допрос студенту Оптовцеву относительно слов, употребленных им в одном из его писем к Лебедеву: «Но, пока волк автократии силен, силен еще, а бедных овец мало! будем же до того благоразумными демократами, щадящими свою спину, сознавая бесполезность жертвовать ею!»

«Оптовцев об'яснил на допросе, что выражение: «волк автократии» — есть только собирательная мысль, выражающая самовластие, какая встречается в гражданском мире, под законною формою, а овцами он называл всех, стоящих в зависимом положении при таких случаях и что основанием к таким мыслям служило ему отчасти то положение, в каком они были во время бывших беспорядков в университете в апреле 1858 г.».

Ці думки студента Оптовцева, при розгляді їх поруч з думками про переворот студента Шімова, кидають яскраве проміння на тодішній стан «духовного» розвитку, як в цілій Росії, так і особливо на Україні, в передранкову ще добу великого революційного руху, що закінчився вже в наші часи Великою Пролетарською Революцією.

(Далі буде).

З приводу антикритики проф. М. І. Яворського.

В № 9 «Червоного Шляху» за 1923 рік я помістив критичну розвідку про першу частину «Нарису історії України» проф. М. І. Яворського. Моя рецензія була досить простора (16 стор., а в книжці проф. Яворського 88) і торкалася виключно змісту самої книжки і методології автора, взагалі її марксівського освітлення, це-б то давала різнобічний огляд її. Методології автора було мною присвячено 8 стор., характеристиці його відношення до попередньої української історіографії 2 стор., огляду і критиці змісту книжки 8 стор. Тепер проф. М. І. Яворський дає відповідь на мою рецензію в 3-й кн. «Червоного шляху» за 1924-й р. на 6 стор., з яких 12 стор. присвячено методології, а лише 4 стор. відповіді на мої замітки про зміст його книжки; усі ці 4 стор. присвячені моїм критичним заміткам на його археологію України, про що у мене сказано всього на 2 $\frac{1}{3}$ стор. Таким чином, відповідь проф. М. І. Яворського обминає більшу частину моєї рецензії, торкається головним чином моїх методологічних заміток і в дуже невеликій мірі заміток по змісту книжки. Проаналізувавши в своїй рецензії зміст книжки проф. М. І. Яворського, я прийшов до висновку, що сила автора полягає в новому марксівському підході до української історії. Це перша спроба історії України на тлі історичного матеріалізму. Цей марксівський ґрунт витриманий автором від 1-ої до останньої сторінки. Це марксівське завдання мусить стати зараз як найактуальніше перед цілим поколінням нових і старих українських істориків і критиків.

Книжка проф. М. І. Яворського іноді має догматичний характер; читач мусить покладатися *in verba magistri*—свого навчителя проф. М. І. Яворського (*magister dixit*—так сказав учитель), а як дійшов учитель до свого марксівського висновку, про цей свій авторський процес шукання і досягнення висновків проф. М. І. Яворський звичайно не оповідає. Такий, на мій погляд, був головний плюс і такий головний мінус підручника проф. М. І. Яворського.

Проф. М. І. Яворський не дав, як я вияснив, та й не міг дати, завдяки об'єктивних і суб'єктивних умов, такого синтетичного твору, де-б усі його марксівські висновки були-б підтримані певними доказами: це завдання колективної праці багатьох нових працівників. Такі були мої основні висновки про книжку М. І. Яворського і вони залишаються в силі й зараз. Ці висновки були підтримані низкою доказів, які, на жаль, дуже образили шановного автора ік він написав гостру і гучну, образливу по формі, але бідну по змісту, антиритику, яку не можна обминути, а треба спростувати її помилки. Тон її не гідповідає ні спокійному, необразливому по формі й характеру моєї рецензії, ні виключно науковим питанням, які ми розглядаємо, ні навіть звичайному тону тих наукових статтів, що містяться у «Червоному Шляху». У тому самому № «Червоного Шляху», де надрукована

відповідь проф. М. І. Яворського, ми читаємо справедливий осуд М. Йогансена тона Київської полеміки пр. Тимченка з М. Гринченковою, що більше нагадує де-які місця з де-яких оповідань Нечуєвих (мабуть натяк на бабу Палажку і бабу Параску), ніж це личило-б для збірника Вс. Ак. Наук у Києві (стор. 287). Коли-б і я взяв такий тон, як проф. Яворський, то ми-б продовжили і надалі таку полеміку, то той збірник наших з ним критик та антикритик, що він пропонував мені видати вдвох з ним трохи згодом, коли набереться ціла книжка, окремим виданням, напевне викликав-би таку-ж догану якогось третього критика наших критик та антикритик. Взагалі, я мушу сказати, що бачу велику небезпеку для наукової справи в тому характері, якого зараз набула критика в де-яких з своїх представників. Бере сум, коди читаєш такі зразки її, як абсолютно нічим не доведена, але дуже відповідальна фраза пр. Клепатського про відсутність марксизму у проф. М. І. Яворського, або коли читаєш розпочату тим же пр. Клепатським полеміку в «Київському Більшовику» про Всеукраїнську Академію Наук; дивуєшся, нарешті, коли той самий т. Йогансен, що так гяряче й принципно висловився проти характеру полеміки київських лінгвістів, сам в «Вістях» в лінгвістичній своїй суперечці торкнувся питання про чиїсь кулуарні розмови та завітання до церкви. На жаль таких зайвих полемичних перлин є чимало і у проф. Яворського. Признаюся, що, коли я дізнався лише про «веселу» назву відповіді проф. М. Яворського—«Де-що про критичну критику, про об'єктивну історію та ще й про «бабусину спідницю», і не був ще ознайомлений зі змістом антикритики, мені здалося, що нам вдвох було-б не зручно виступати під обгорткою однієї книжки—того збірника, для якого ми мусили-б накопчувати наші критики та антикритики для раціональної методології. У мене нема смаку до таких жартовливих, але, на мій погляд, тривіальних виразів, характеристик і определень, якими часто-густо пересипана уся антикритика. Мені слідкувати за проф. М. І. Яворським на цьому шляху не хотілося. Але уважно перечитавши відповідь проф. М. І. Яворського, я зрозумів, чому він так міцно тримався за свою метафору про бабусину спідничку—вона зробилася для нього основою його аргументації проти моїх висновків.

Проф. М. І. Яворський широко й не раз відносно мене наводить цю улюблену ним метафору; вона остільки йому уподобалася, що він вкладає її в уста К. Марксу, лише з тією одміною, що Маркс неначе-б то писав про неї без оселедця і матні «в штанах» (стор. 169). (Оттак одна тривіальність викликає другу). Але про що пише Маркс? Маркс пише про тих, що живуть споминами своєї бувальщини та одурманюють своїм романтизмом сучасників, ховючи перед ними самий зміст революції, підмінюючи його голими фразами вокресіння вмерлих героїв, братерством усіх станів. З думкою Маркса я цілком погоджуюся, але мене це не обходить. Своїм романтизмом (якого у мене нема) я не одурманював нікого ні взагалі, ні в рецензії на книжку М. І. Яворського і не воскрешав вмерлих героїв. Що-ж до наших, з проф. М. І. Яворським, попередників, то в своїй рецензії на книжку проф. М. І. Яворського я вивставив тезу і доводив її уривками з його книжки, що він дає занадто загальну і тому неправильну оцінку їх, звалюючи усіх їх в одну купу, не називаючи їх навіть по імені; робиться вражіння, таким чином, що до нього була неначе *tabula rasa* (чистий папірець), і я мусив нагадати проф. М. І. Яворському про

цих його попередників, тим більше, що й сам він ними широко користувався а я й зараз після нового широчезного екскурса проф. М. І. Яворського про це питання стою на думці, що моя перспектива правильна, і що в своїй книжці проф. М. І. Яворський зробив занадто елементарний підход до оцінки усієї попередньої української історіографії. Тепер він вже зробив спробу (хоч невдалу) розібратися в ній і незалежно від цього виставляє тезу, яку я приймаю, бо вона відповідає і моїй власній тезі.

По суті питання між ним і мною зовсім нема протиріччя. Щоб упевнитися в цьому, треба лише поставити рядком мою і його тезу. На стор. 148-й «Черв. Шляху» в ч. 9, 1923 року я писав, що проф. М. І. Яворському треба було згадати про своїх попередників і додати об'єктивно, що вони не були марксистами й у чому вони не задовольняють зараз істориків марксистів, чим марксистська схема української історії буде відрізнятися од їх схеми. Хіба-ж тут є який-небудь фетиш? Ніякого. Це робив і робить відносно російської історії М. Н. Покровський, про це треба було-б нагадати і йому хоч кількома іменами, не обмежуючися тією загальною характеристикою (писали про царів, королів, гетьманів, а про життя самої народної маси, господарської її відносини, класову боротьбу—мовчали), яка до багатьох з них не підходить у повному розмірі. Проф. М. І. Яворський зараз це й робить, кажучи:

«Я ніяк не скажу, що буржуазна наука,—а такою і являється дотеперішня українська історія—складається виключно з помилок. Поскілки вона відповідала, говорячи словами Плеханова, означеній фазі суспільного розвитку, постільки вона мала в собі правду, була необхідною умовою взагалі в той час для розвитку науки, однак ця правда релятивна, бо вона відповідала тільки певному ступеневі суспільного розвитку на Україні та його інтересам, що присвоювали собі ідею абсолютного існування буржуазного укладу. В цьому й основна помилка підходу буржуазної історичної науки української, яку мусить виправити доперва історичний матеріалізм, не заперечуючи однак в ніякому разі її цінности у свій час, хоч і критикуватиме її. З цією думкою в її основі я згожуюся, бо вона відповідає моїй тезі, раніше наведеній. На цьому можливо було-б проф. М. І. Яворському поставити й точку, цим одним і обмежитися і тоді-б ніякої гострої суперечки у дрібницях між нами не було-б, бо я-ж не обстоюю буржуазної школи проти матеріалістичної, а номенклатура—це дрібниця. Звичайно, на цю тезу проф. М. І. Яворського треба дивитися, як на принципіну, а що-ж до кожного окремого питання про наших попередників, то тут обов'язково треба буде шукати в них і помилок і правди, бо чимало такої правди, після критичного розгляду, залишиться й зараз, особливо в нейтральних, так мовити, питаннях. А коли проф. М. І. Яворський визнає критику, то тут тоді вже виступати догматично від імени науки не годиться. Істина і досягнення її відносні, і монополії на істину без доказів не може бути.

Про це вивсловився старчик Г. С. Сковорода в своїй відомій байці про пустельника, що шукав птицю—істину. Окрім автора ще є й критика, є й читач, і висновки треба доводити, а не просто говорити від імени науки. Тут можна згадати про крилате слово славнозвісного вченого О. О. Потебні. Здається, кому вже було-б, коли не йому, говорити од імени науки, якої він був таким виключно видатним представником, а він

цього ніколи не робив і гостро виступав проти цього, кажучи: а чи вона (наука) вам жінка або свекруха, або засватана дівка? Питання про відношення представників теорії історичного матеріалізму до попередньої історіографії має принципове значіння і я наведу уривок з статті на цю тему відомого старого марксиста Н. Рожкова у 7-й книжці 1923 р. «Красной летописи»,—органа Петроградського (Ленінградського) Істпарта.

Вона має таку назву: «К методологии истории революционного движения» і подає методологічні вказівки для істориків нашої революції і взагалі для істориків.

«Резюмируя сказанное,—пише він,—сделаем общий вывод: от исследователя истории русской революции, если он хочет стоять на надлежащей высоте и действительно заслужить имя исследователя, требуется широкое и глубокое историческое образование—и в смысле приобретения огромного запаса исторических знаний, и в смысле усвоения и приложения на практике приемов научно-исторической методологии. При этом прежде всего должны быть усвоены все приемы методологии старых буржуазных исследователей, во многих отношениях весьма ценные, совершенно необходимые, почему этих старых исследователей вовсе не следует выбрасывать за борт, а надо у них учиться, взять у них все то ценное, что они могут дать и дают. А затем, кроме того, сюда нужно прибавить достижения новейшего научно-исторического метода—исторического материализма, сравнительно-исторического исследования и установления исторической закономерности. Мы должны быть не хуже буржуазных историков в той сфере, которая успешно разработана и разрабатывается ими, но мы должны к их достижениям прибавить еще наши методологические приобретения. Тогда и только тогда мы получим действительно научную историю революции, а получить таковую значит научиться и делать революцию плодотворно и успешно (стр. 47)».

Так говорить один з основоположників марксистського освітлення російсько-українського і всесвітнього історичного процесу в його цілому, що почав досліджувати його в своїх окремих монографіях ще за часи царського самодержавства; терплючи за це висилки і кари.

Я не здивуюся одначе, коли проф. М. І. Яворський зробить одвід Н. Рожкову, хоч у нього нема компрометуючих предків, хоч він працював у напрямкові, їм протилежному—матеріалістичному, бо вже і в своїй відповіді на мою рецензію проф. М. І. Яворський хоче розброїти Н. Рожкова, на якого я посилався вказівкою, що він не настоящий марксист, бо у нього нема динаміки, а є лише статика (стор. 168). Але в наведеному уривку річ не про статику й динаміку—послідню теоретично Н. Рожков визнає, бо визнає потребу революційного марксизму,—а про вирішення методологічного питання про користування науковою спадщиною дотеперішнього часу. І ясно, що його вимоги що-до історії революційних часів ще в більшій мірі торкаються загально-історичного процесу, скажемо, тієї доби, що нарис її дав в своїй книжечці проф. М. І. Яворський. Н. Рожков не поширює своїх вимог на спеціальну публіцистичну історичну літературу, а говорить лише про вимоги до дослідувачів. І я також, коли ставив проф. М. І. Яворському аналогічні вимоги, звертався до нього не як до публіциста (там є спеціальні вимоги), а як до дослідника. Може, я тут ненароком зробив і помилку: проф. М. І. Яворський може, як дослідник, не відділяє себе от публіциста; хай він і залишається таким, яким він є. Але

можуть бути і дослідувачі марксистки без публіцистики, як, наприклад, Н. Рожков; нехай і вони працюють, як уміють і можуть.

Звертаюся тепер до «критичної критики» проф. М. І. Яворського. Чого тільки тут не нагромаджено? Робиться вражіння, що шановний автор «Начерка», в якому іноді бракувало критичного викладу, хтів хоча тут, в відповіді, заповнити цю прогалину і дати широкий, чисто критичний екскурс, який вийшов на вигляд дуже вченим, занадто загостреним полемичним, але по суті слабеньким, не вирішуючим питання. Тут багато зайвого і голословного. Тут і про фетишів, і про Мілюкова, і про свекрушину юбку Володимира Суздальського покрою (друга талановита метафора проф. М. І. Яворського), і про академіка Яворницького, що захопився дешевою романтикою, і про книжечку хлопчика Божка про козаччину, навіть з тією подробицею, що вона вийшла з багатьма друкарськими помилками, і з яскравим оповіданням про те вражіння, яке вона зробила і на правих, і на лівих, і про одного «настоящего» марксиста, не такого, як проф. Клепатський, що його також захопила «бабусина спідничка» (на жаль не названо його ймення—все-ж мені таки-ж вдвох з цим настоящим марксистом було-б веселіше), і про те, як цей настоящий марксист скористувався готовою роботою якогось знову на жаль не названого джерелознавця, надавши лише марксівського коліру (тут же при цій нагоді проф. М. І. Яворський виступає на захист зневажного тов. Божка); тут же і про тов. Коряка, що виступив проти мене на захист проф. М. І. Яворського, але зробив це так, що проф. М. І. Яворський мусив одмежуватися од його захисту. І чого-чого зайвого, що не торкається безпосередньо «Начерка історії України» і моєї рецензії, на нього не наговорив тут проф. М. І. Яворський. Тут і про мою красномовність дельфійської пітії, і про те, як я став танцювати біля бабусі, вхопившись двома руками за її спідницю (очевидно, міцно тримається проф. М. І. Яворський за свою улюблену бабусину спідницю), а далі знов малюється проф. М. І. Яворським з природним йому і вдалим, як йому здається, гумором, а по-моєму просто з вигаданою і штучною, і не смачною (хоч про смак не суперечается) тривіальністю, картина мого старечого танку зі штовханням кулаком під бік молодого соціолога проф. М. І. Яворського. Взагалі відповідь проф. М. І. Яворського уявляє з себе завдяки цьому якусь *silva rerum* (ліс речей) і їй, на мій погляд, краще було-б дати таку назву—*De omnibus rebus et quibus damabis*—це-б то—про усе і ще про де-що. Але це усе проф. М. І. Яворським пристосоване до мене не спроста: це є його своєрідна система доказів проти аргументів і фактичних указівок, як моїх власних, так і тих, що я навожу з сучасної наукової літератури. Ця полемична система дуже цікава з методологічного боку своєю надзвичайною простотою, примітивністю підходу. «Бабусина спідничка»—це,—каже він,—фетиш; уся буржуазна українська історична школа мала своїх фетишів; і мене теж захопили в свою чергу ці фетиші—усі оці старі українські історики. І лише, коли я одмежуюся од них, тоді я зможу зробитися дійсним марксівським українським істориком на зразок настоящего, високо стоящего зараз над усіма проф., М. І. Яворського. Досить однієї цієї буржуазної етикетки, припиленої до них проф. М. І. Яворським, щоб вже серйозно з ними не рахуватися. Розправа у нього з ними коротка—етикетозна: що для нього О. М. Лазаревський? Він його рекомендує читачам, як цензора (стор. 72). Я, здається, знайомий з усіма науковими працями цього найвидатнішого

історика лівобічної України, написав по дорученню Петроградської Академії Наук простору розвідку про один з томів його «Описания старой Малороссии», надрукував його некролог—біографію й оцінку праць, а, признаюся, не знав цього факта, що наводить зараз проф. М. І. Яворський про його цензорство; на жаль він не посилається на джерело у такій важній справі, що замінило йому знайомство з О. М. Лазаревським, як з українським істориком. Шановний мій опонент мусить навести нам це відома йому джерело—я певен, що він не зробить,—а досі, з біографії Лазаревського, складеної Мякотиним і надрукованої в Енцикл. словникові Брокгауза і Ефрона, ми знали лише, що він «с 1861 года служил сначала в крестьянских учреждениях Черниговской губернии, потом по судебному ведомству» (Енци. словн. том I XVII, стор. 246—247); і я власне його знав членом судової палати на протязі багатьох років. Припустимо одначе, що він був і цензором. Хіба-ж можливо було-б обмежитися однією цією вказівкою, щоб зробити оцінку його, як історика України. Це, на мій погляд, є примітивна методологія. З такою методологією проф. М. І. Яворський підходить, як ми зараз побачимо, і до других українських істориків. Правда, проф. М. І. Яворський ще раз згадує про Лазаревського, впрягаючи його в одно дишло з Костомаровим (стор. 172), при чім робиться їм однакова характеристика, а на доказ її критик посилається чомусь лише на одного Костомарова; виходить, що немов обидва писали широко про народні маси та про їх стихійні рухи, тому, що не мали більш кого протівоставити з українського боку полякам. ...бо керувалися ідеєю етнографізму, як пережитками козацького романтизму» (стор. 172). Але сказати таке про О. М. Лазаревського,—це значить його не зрозуміти, не знати. Величезна різниця між Костомаровим і Лазаревським—і це знають усі—полягає у тому, що перший давав нам зовнішню історію гетьманщини, а Лазаревський внутрішню; але цього не досить: він на підставі одкритих ним архівних джерел прийшов до висновку, що кріпацький устрій в лівобічній Україні був ділом козацької старшини, як експлоатуючого селянську класу закріпаченню селянства й перетворенню козацької старшини в дворянство і присвячено його головні праці про посполітих і про дворянські роди гетьманщини; і ніхто в такій мірі, як він, не розсіював романтичного туману про «героїв» козаччини, починаючи од «страдальця» за Україну історії русов Павла Полуботка. Не будучи марксистом істориком, він підготував ґрунт для освітлення питання про походження кріпацтва на лівобічній Україні, перенесши його з формального Катерининського Указу на соціально-економічний ґрунт протилежних класових інтересів козацької старшини і селянства. Також занадто елементарно підходить проф. М. І. Яворський і до оцінки інших старих істориків України: головна сила доказу його полягає в «бабусиній спідниці», а до цього додається поверховий екскурс в їх ідеологію. Візьмим О. Я. Єфименко. Починається знов з анекдота: по ствердженню автора виходить, що вона «моя улюблена учениця». Ця моя учениця одначе народилася у 1848 році, на дев'ять років раніш мене, в далекій Архангельщині, де я ніколи не був; там і вчилася; у Харківському університеті, де я викладав, не була, як не була і взагалі ні в якій вищій школі, і коли можна казати про її неформальних учителів, то це будуть лише—її чоловік П. С. Єфименко і проф. В. Б. Антонович. В. Б. Антонович, писав я в добре відомій проф. М. І. Яворському передмові до видання її «історії», зробився немов

її науковим керівником в українській історії, як з боку методологічного, так і фактичного (стор. 111). О. Я. Єфименко до моїх перших наукових спроб у 80 роках, вже-більш 10 років науково процювала і набула собі почесне ім'я, а я у цей час був учнем в гімназії та університеті. Учеництво О. Я. Єфименкової на жаль вигадано проф. М. І. Яворським, хоч такою ученицею я мусів-би дуже пишатися. А навіщо це сказано? Щоб скомпрометувати мене знов «бабусиною спідничкою»—цією моєю та ще й улюбленішою ученицею. Проф. М. І. Яворський оповідав про фетиш предків (стор. 174), а тепер поширює цього мого фетиша не лише на учителів, а й на ученицю. Ну, а далі вже йдуть указівки на ненаукове, а наївне, на зразок старосвітської інститутки, апріорне пояснення християнства на 40 стор. її книжки, при чім я обвинувачуюсь у тому, що дав санкцію на її пояснення значіння християнства. Тут два питання: про мої уваги до її тексту і про її власні погляди; що до уваг, то я не обіцяв і не міг дати вичерпуючого списку, коли сам писав: «не дозволяючи собі робити ніяких змін у тексті книги О. Я. Єфименко, я тільки де-не-де додав свої примітки, що підписані моїми ініціалами (стор. X), а полемізувати з небіжчицею, що вже не могла після смерті дати відповіді, я не хотів. Проф. М. І. Яворський натякає на небезпеку цих сторінок з цензурного боку, але я ролі цензора в книжці, дозволеній військовою цензурою і виданій Держвидавком, на себе не брав, а з боку чисто наукового тут спростування було і не потрібне. О. Я. Єфименко висловила погляд, який панував в її часи в науковій літературі, що християнство шляхом постійного впливу на особу намагалось змінити й саме життя, прищепляючи йому інші поривання и оставляючи нові ідеали (в порівнянні с язичтвом). Чому-ж цей погляд не науковий взагалі? З ним можливо не погоджуватися, але нічого не наукового в ньому нема, особливо коли О. Я. Єфименко далі додавала, що «впливи його (християнства), хоч почалися рано, але мусіли були збиратися на протязі століть, щоб дати значні результати, тим більше, що церква в особі своїх представників сама мимо волі переймалася стихією життя й багато в чому підпала пануючій течії замість того, щоб нею керувати» (стор. 46). Значить, що-ж тут сказано про вплив християнства? 1) що воно намагалось змінити життя, 2) що це робилося на протязі століть і 3) що сама вона підпадала впливу життя. І хіба-ж цих змагань справді не було, і хіба-ж можливо откидати цей факт? А свого персонального відношення до цього факта О. Я. Єфименко не виявляє. Та й хіба-ж треба було це робити, коли прийняття християнства для Русі-України визивалось об'єктивними умовами, що наклали на нього своє тавро. Проф. М. І. Яворський вириває з тексту фразу про повагу й про пошану її до християнства українського народа, але в тексті сказано: новий християнин так сяк при звичаювався до цих нових и чудних поглядів християнської морали, до яких не міг все-ж таки не почувати інстинктивної поваги й пошани, але життя йшло своїм шляхом, керуючися імпульсами, котрі вироблені були попередніми фазами його розвитку. Хіба-ж тут є її власна повага и пошана? Те-ж про відношення Єфименко до рабства. Проф. М. І. Яворський називає його старосвітсько-інститутським, додаючи, що, на думку О. Я. Єфименко, з рабами на Русі лагідно поводитися. Але це не так. «Раби,-каже О. Я. Єфименко,—були необхідною річчю того хижого

й укупі з тим торгового суспільства, в якому була Київська Русь в найдавніші часи... Та й самий суспільний устрій, де вища верства існувала не творчою працею, що була уділом верстви нижчої, вимагав існування рабів». Далі йде розмова про них в виробництві і для особистих послуг. «Предки наші не були жорстокими до рабів—про це прямо кажуть чужоземні свідки, але вони все-ж таки дивилися на рабів так само, як дивився на них увесь старий поганський світ. Раб є власністю володаря, об'єктом, а не суб'єктом права, тоб-то річчю, а не особою». Як бачимо, тут підход до рабства не інститутський, а соціологічний. Третій приклад, що наводить проф. М. І. Яворський—це освітлення О. Я. Єфименко гайдамащини (стор. 74); він не надає ніякого значіння її освітленню, а також і інших українських істориків, що наче-б то не дають аналізу класової динаміки, а надають йому лише характер народнього руху—національно-релігійної боротьби й грабіжницьких виправ. І тут оцінка праць, присвячених гайдамащині, занадто елементарна й помилкова. Цю тему ми вже порушували з проф. М. І. Яворським на науково-дослідчій кафедрі історії України, де він читав уривок з ненадрукованої частини свого «Начерка історії України», і де я робив характеристику його невідповідного, на мій погляд, відношення до попередньої наукової літератури з приводу цього питання—до праць Антоновича й особливо О. Я. Єфименко. До ідеології В. Б. Антоновича у проф. М. І. Яворського підход помилковий—він її зовсім не зрозумів, бо не простежив за її еволюцією, починаючи з 50 років і кінчаючи його смертю. Для мене це зовсім ясно, як учня Антоновича, до того знайомого з усіма його працями, і складача збірника матеріалів про його громадську діяльність. Проф. М. І. Яворський помиляється, коли каже, що українська ідеологія Антоновича під впливом Драгоманова була протилежна народницькій (стор. 172): його ідеологія, починаючи з його сповіді («Основа»), де він виступає «хлопоманом-народником», еволюціонувала. З Драгомановим він і київська громада в значній мірі розійшлися і нарешті в своїй практичній громадській діяльності він зробився культурником. Що до акад. М. С. Грушевського і напрямку його «Історії Русі України», то нехай той сам дасть відповідь про себе проф. М. І. Яворському та ще й подасть свій авторитетний голос у тих спірних питаннях, що висовує «Начерк проф. М. І. Яворського» і його антикритика на мою критику. Такий-же необгрунтований підход робить проф. М. І. Яворський і до моєї першої спроби дати короткий не загальний начерк новітньої історії України в другій половині XVIII в XIX і першій чверті XX в. Він і його відкидає за його статистику і відсутність динаміки. Так на протязі де-кількох сторінок своєї антикритики проф. М. І. Яворський дуже легко знищив усю дотеперішню українську історіографію, включаючи і мене, і залишився самотнім лицарем сучасного моменту. І нам треба було-б після цього лише згадати про арію Руслана: «о поле, поле, кто тебя усеял мертвыми костями». Але цього не досить, і це ще його не задовольнило що до мене і він нарешті хоче викинути мене навіть з рядів «народників». З приводу значіння слова «народництво» він звертається до мене з таким словечком: «Відколи-ж то з рештою сам автор критики став почувати себе також народником? А може шановний критик гадає про «народництво» типу академіка Шахматова, що збірався кидати професорську кафедру та замінити і посадою земського начальника (стор.

172)? Що до небіжчика А. Шахматова, то коли він і справді збирався кидати професорську катедру, якої, здається мені, в той час і не зазімав, то наукові твори його довго ще будуть виучуватися новими поколіннями лінгвістів не в одній ССРСР, а і в слов'янській і в західно європейській науці, а чи згадуватимуть тоді про М. І. Яворського, це ще невідомо. Що до мого народництва, то хоч я принципно й проти такого персонального допиту, але на цей раз коротко одповім: «став співчувати себе українським народником, відколи зробився членом таємних українських київських народницьких гуртків Коша і «Старої громади», а це було в Києві у 1878—1881 роки ХІХ століття».

Тепер підведемо де-які підсумки методологічної антикритики проф. М. І. Яворського.

Перш за все про буржуазно-українських істориків.

Коли йде розмова про назву, то як хочете їх так називати, називайте, але це буде лише фразеологія, що нею обмежитися не можливо; на взірець фразеології про об'єктивність, суб'єктивність, треба, окрім того, було-б прослідкувати за школами, що утворилися в українській історіографії, за різними течіями в ній з боку ідеологічного. Проф. М. І. Яворський у зв'язку з моєю вказівкою зробив спробу трохи орієнтуватися в напрямках їх ідеології, але це зроблено похапцем, невдало і сказав-би тенденційно, але проф. М. І. Яворський зрозуміє, що це значить добре, а я цього сказати на жаль не можу. Пождемо, доки про це напише докладніше хтось з наших учнів джерело знавців.

Тепер вдруге, про фетиш, предків, або «бабусину спідницю».

Це питання органічно зв'язано з першим. Скажу одверто про своє відношення до цієї справи, бо тут найбільша плутанина у шановного антикритика. Він бажає, щоб я одмежувався од попередньої української історіографії—од усіх оцих Антоновичів, Грушевських, Лазаревських, Єфименок, Багаліїв *et tutti quanti*—тоді отпаде обвинувачування мене у тому, що я тримаюся за «бабусину спідничку». Але треба в'яснити, що значить одмежуватися од кого й у чому одмежовуватися. Коли проф. М. І. Яворський думає, що одмежуватися од попередньої української історіографії значить не триматися за фетиша, за «бабусину—як він каже,—спідничку»,—це-б то не покладатися *in verba magistri*, не приймати на віру чужих висновків, ставитися до них критично, опиратися на джерела з критичним соціологічним до них підходом, перевіряти їх доказами, не брати їх готової ідеології, тоді я скажу, що це повинно бути основним методологічним правилом усякої наукової історичної праці, у тому числі й моєї, і проф. М. І. Яворського. Це опреділює відношення моє до попередньої української історіографії: її не можливо ігнорувати, її треба вивчати, її треба знати, щоб не одкривати удруге Америки, щоб спростовувати її хиби, щоб самому уникати помилок і нарешті—і це вже марксівського підходу,—щоб замість неповного, якогось ідеалістичного пояснення дати нове, матеріялістичне, в світлі теорії історичного матеріялізму, але обов'язково на підставі обґрунтованих спостережень. Тут також одначе не треба творити собі фетиша, чиплятися за «бабусину спідничку», покладатися на авторитети, а критично ставитися і до матеріялістичних пояснень, откидати їх, коли вони не певні, замінюючи їх більш певними, углублятися в аналіз, одним словом—на тлі теорії історичного матеріялізму без опрощень і

вульгаризму, ґрунтовно, а не догматично, не а priori, так щоб це було доведено для читача, розроблювати історію України. Це й є завдання, як я писав у своїй рецензії на книжку проф. М. І. Яворського, і сучасного і майбутніх поколінь, колективної праці старих і молодих, і з нахилом на бік соціології, і з нахилом на бік джерелознавства українських істориків. Проф. М. І. Яворський добре мене зрозумів, коли висловився навіть двічі (стор. 177—178), що я «щиро, без задніх думок, берусь за марксизм, других підганяю, сам вивчаю, щоб дати приклад молоді». Це так, але коли проф. М. І. Яворський обвинувачує мене в фетишизмі на підставі того, що я йому радив згадати про цих наших предків, що, завдяки, головним чином, зібраним матеріялам і спостереженням, він міг скласти свою книжку, давши їй лише нове марксівське освітлення, тоді я скажу, що такого одмеження я не визнаю ні раціональним, ні навіть елементарно справедливим, по латинському прислів'ю—*suum quique tribuere*—кожному своє: академіку М. С. Грушевському й іншим своє, а проф. М. І. Яворському своє; вони здобули своє місце в українській історіографії, а проф. М. І. Яворський—хай буде здоров і його поки-що здобуває; загальні-ж підсумки нехай підводитиме майбутній український марксист-джерелознавець.

Окрім методологічних проф. М. І. Яворський підіймає лише одно питання по змісту свого «Начерку»—це про доісторичну добу української території. Тут відповім коротко. Усі мої вказівки про археологію України (стор. 153—155) залишаються і зараз в своїй силі, бо вони не спростовані доказами антикритика на сторінках 179—182 його відповіді. Я не ставлюсь неуважно до джерел і до здобутків сучасної науки, і мої ствердження не були голословні.

Я сказав, з приводу його ствердження про існування в третичну добу людини, що в науці є й інший погляд і послався на Обермайєра, про якого він не згадував; значить голословності не було й інші погляди в науці були, а моє ствердження спиралося на джерело, бо Обермайєр не який-небудь популяризатор у цьому питанні на взірець В. Никольського, що про нього згадує проф. М. І. Яворський, і що—до речі додати—висловлюється за четвертичну людину і навіть не В. А. Городцов—автор археологічного підручника по археології, дослідувач російсько-української, а не європейської археології, а Обермайєр—європейський авторитет; він таким уявлявся і найбільшому авторитету у питаннях археології і антропології в межах С. С. С. Р. Д. Н. Анучину. Я-ж сам і не підтримував і не откидав думки Обермайєра про третичну людину, а лише констатував, що така думка в науці існує. Зараз проф. М. І. Яворський, скористувавшись моєю вказівкою на Обермайєра, одкидає його тому, що він був єзуїт—абат, і з цього робить висновок, що я люблю духовних осіб (стр. 179).

Признаюсь, що я не знав цієї біографічної подробиці про Обермайєра, але коли-б і знав, то все-ж таки книжки Обермайєра по цій причині не одкинув би і мусив все-таки сказати, що він зібрав силу джерел і доказів проти третичної людини, хоч і протилежна думка про існування людини в третичну добу теж підтримана джерелами і доказами другого великого авторитету—Мортилье. Проф. М. І. Яворський посилається на новіші досліджування по цьому питанню критиків Обермайєра,—це добре, але чомусь—і це дуже дивно і навіть не зрозуміло—як раніш він забув

в бібліографічних указівках і в тексті «Начерка» посплатися на Обермайєра, так зараз він забуває нагадати, що найавторитетнішим представником того погляду про третичну людину, якого він тримається, являється Мортільє, на якого він в бібліографії посилався. У Мортільє уся перша частина його книжки — 83 сторінки — присвячена всебічно обґрунтованому доказу існування третичної людини, а проф. М. І. Яворський промовчав про ці докази і в «Начеркові» і зараз в своїй антикритиці закидає голословний и легковажний докір, що я нагадую Кюве, що виступив проти Дарвіна и Геккеля (стор. 179). Мое власне відношення до питання про первісну людину було виявлено ще у 1914 році, коли я надрукував свою «Русскую историю», на 24 сторінці якої писав, що поява людини в третичну добу являється à priori допустимою, але докази цього не зовсім певні.

Зараз, пишучи свою «Історію України», я більш рішуче ставлюся до думки Мортільє, ніж до думки Обермайєра, але знов таки лічу необхідним не казати про це догматично, як це зробив і робить проф. М. І. Яворський, а вказавши на існування двох поглядів з доказами того і другого. У всякому разі вирішуються ці питання не справою з формулярів Обермайєра чи Мортільє, а їх доказами. А про те, що це питання зовсім не має нічого спільного, навіть аналогічного з боротьбою Кюве проти Дарвіна и Геккеля, нічого й казати. Коли-ж проф. М. І. Яворський цікавиться питанням про мое відношення до Дарвіна і Геккеля, то дам йому справку, що як дарвініст я вже багато років тому виступав з привітанням од Харківського університету на прилюдному засіданні, присвяченому пам'яті Дарвіна. Проф. М. І. Яворський надає велике рішуче значіння своїй справці про духовне походження Обермайєра, мабуть, гадаючи, що воно іменно не дозволило йому прийняти теорію третичної людини, але чи була вже велика різниця для Обермайєра, як догматика-ортодокса, приймати третичну чи четвертичну людину, коли і при четвертичній людині, йому треба було одкинути біблейську хронологію и замінити її археологічною — це з одного боку, а з другого — нехай загляне проф. М. І. Яворський в книгу Обермайєра — і тоді він побачить, що той спірається завжди не на докази од біблії, а на дані геології, палеонтології, археології і історії. А що нарешті до закиду М. І. Яворського про мої симпатії до Обермайєра, як до духовної католицької особи, то цей абсолютно безпідставний закид ображує не мене, а його самого, як методолога. Питання про археологічну класифікацію досить спірне, і класифікація В. А. Городцова і Нікольського, що на них посилається проф. М. І. Яворський, є одна з багатьох і не така авторитетна як Мортільє або Обермайєра; на це лише я указав в своїй рецензії, і таким чином залишається в своїй силі моя теза, що «визнається в науці і інший поділ, що усовує переходову добу і що для археології України більш придатний (стор. 154).

Залишаються в повній силі і мої твердження: 1) що проф. М. І. Яворський не дав нам власне археології України на підставі знахідок пам'ятників, 2) не зв'язав її з археологією Західньої Європи (стор. 154).

Він і зараз в своїй антикритиці лише одмахнувся од моїх указівок про характернішу для України, так звану, Трипільську неолітичну культуру і взагалі про пам'ятники української археології в наших українських

музеях («Червоний шлях» 1923 р. № 9, стор. 154—155). Не порушена навіть моя коротка вказівка про культ предків і похоронні звичаї. Априорний і, додам, трохи чудернацький характер малопояснення проф. М. І. Яворського, що поняття про душу та про богів людина не мала і не знала, «бо смерті звичайної вона не бачила, а бачила тільки загибель від пазурів звірюки. Я тоді-ж запитав шановного проф. М. І. Яворського: «хіба таки справді усі тодішні люде гинули від пазурів звірюки»,—і на це запитання він відповіді не дав та й не міг дати, бо це справді річ не можлива.

Нарешті висловлю побажання, щоб надалі усунутий був у нашому, з проф. М. І. Яворським, обміну думок, коли він буде, той образливий запал, що на жаль він проявив його зараз, а я примушений був відповідати гостріше, ніж це роблю звичайно, а може ще було-б краще, щоб ми обидва виключно зайнялися творчою працею—він продовженням дуже необхідного і корисного для всіх свого «Начерку Історії України», а я скорішим випуском у світ трьох частин своєї «Короткої історії України».

Проф. Др.-мед. П. О. КУЧЕРЕНКО

Життя, старість та смерть в освітленні науки.

Життя, старість і смерть суть головні, основні відзнаки всього того, що існує перед нашим неозброєним та озброєним оком.

Народжуються, живуть, старіють і помирають сонця і їх системи.

Живе, старіє і напевне помре той «Supra-світ», який ми, люде, називаємо нашою соняшною системою.

Старіє і охолоджується, наближається до смерті наша земля.

Так каже астрономія, так каже геологія.

Народжуються, живуть, старіють і помирають всі організми рослинного та тваринного походження на землі, ті організми, з яких складається наш світ, «meso-світ».

Аналогічний процес ми помічаємо і в «infra-світі», в світі мікро-та ультрамікроскопічному (світ мікробів та атомів [радій]).

В цьому відношенні є повна аналогія в проявах життя і в макро-і в мікрокосмі.

Коли-ж справа стоїть так, то тим самим вже а priori треба думати, що суть життя, старости і смерті—одна; що сили, що керують життям, обставини, що обумовлюють старість тих або інших систем і що викликають, т. зв., смерть—одні й ті-ж самі.

Ця сила не єдина; цих сил дуже багато, вони надзвичайно різноманітні; завжди вони комбіновані між собою; взаємовплив їх між собою через матерію дуже складний, але завжди, де вони керують, там ми помічаємо рух.

Рух—це найголовніша відзнака всього того, що є перед нашими очима; рухаються зірки, планети, земля, місяць; рухаються тварини, рослини, рухаються плинні, гази, повітря; рухаються окремі клітини, однокліткові тварини; рухаються молекули, атоми, іони, електрони.

Рух просякає собою і т. зв. живу й мертву матерію; він є причиною того, що ми називаємо об'єктивною уявою, і без руху немає життя, старости і смерті.

Тут ми часто маємо вживати термінів «живий» та «мертвий».

Чим же відрізняється матерія жива від матерії мертвої?

На основі примітивних спостережень приймають, що головні відзнаки, т. зв., живої матерії суть—здатність до засвоєння, асиміляції, вподоблення, до дезасиміляції, розкладу тих або інших складних матерій, здатність до росту й розплодження.

Ще ніби-то характерна відзнака, це—нервово-психичні процеси, які відіграють таку велику роль в житті високо-організованих тварин.

Але цими примітивними відзнаками можна було-б користуватися для відріжнювання живого від мертвого лише тоді, коли-б ми обмежували свої спостереження макро та мікроскопічним світом.

Коли вже ми спускаємося в світ, т. зв., ультрамікроскопічний, світ молекулів та атомів, то там ця ніби різка межа, кордон, між «живим» та «мертвим» зникає.

В ультрамікроскопічному світі між цими двома формами матерії кордон падає, зникає; ці матерії об'єднуються і по формі і, головне, по тих силах, які керують ними.

Сучасна наука всі закони, здобуті спостереженням в царині, т. зв., мертвої матерії—відносно взаємовпливу електричностей, адсорбції та абсорбції, сил поверхового напруження, сил молекулярних рухів, взаємовпливу ріжнотанітних іонів, сил осмосу та дифузії, капілярності та інших, що керують суто фізико-хемічними процесами—переносить явища, які відбуваються в, т. зв., мертвій матерії, на живу і не помиляється.

При переносі всіх наших фізико-хемічних даних на матерію живу ми можемо помітити різницю не якісну, а лише кількісну; в живій матерії ці сили ніби концентруються, скупчуються, а тому і зовнішні прояви цих сил очевидніші, яскравіші, ніж в, т. зв. матерії мертвій.

В той час, коли цей «рух» в мертвій матерії йде, т. би мовити, по «простій» смузі, кінець якої губиться в далекій безконечності, в живій матерії він набуває характеру лінії з «вузлами», характеру «хвиль», тахітм таких припадає на жваві події в живій матерії.

Через тахітм концентрацій сил та ріжнотанітних енергій в молодому організмі, їхня крива ступнево спадає майже до нуля, яким можна рахувати роботу сил, що ми помічаємо в матерії мертвій.

Через тахітм до повного розов'ю, потім до занепаду, старости та повного розкладу на первісні елементи, до, т. зв., індивідуальної смерті, коли вже між живим і мертвим різниці немає.

Життя складного організму, тварини або людини, є сукупність життя окремих органів та їх систем, окремих тканин і нарешті окремих клітин.

Життя клітини, це—є знову сукупність прояв ріжнотанітних енергій, що керують в інфра-світі—світі біо-молекулів та біо-морів (Джиліо Тоз).

Життя клітини—це життя складного мікрокосму, в якому відбуваються не менш складні й значні події, ніж в мезосвіті, світі нашому, що перед нашими очима.

Сучасна наука встановлює певний зв'язок між проявом сил, що керують цим мікрокосмом, клітиною, та його виглядом, морфологією, тоб-то зовнішньою формою живої матерії; між статикою та динамікою ріжнотанітних життєвих процесів вже перекинуто міцного містка.

Ці висновки дозволяємо собі зробити не на підставі спекулятивних міркувань, а лише на ґрунті реальних даних, обґрунтованих аналогією та основними сучасними спостереженнями.

Візьмемо прикладом той процес, що так часто зустрічається в психопатології і який називається каламутним набряканням (*Intumescentia opaca*).

Суть його полягає в тому, що «здорова», нормальна клітина, яка має певну форму, структуру, відомим чином фарбується нашими реагентами—фарбами, цеб-то має певну «фізіономію», під впливом відповідних ушкоджень (напр., отруїння) цілком змінює її, набрякає, мутніє, протоплазма її робиться непрозорою; в ній з'являються все більші та більші краплі білкової вдачі, ядро—ніби розчиняється і, нарешті, разом з повною деструкцією ядра, головного керуючого центру клітини, протоплазма,

власне—клітина—розпадається на грудочки білкового детриту; так, шляхом добре нам відомих альтеративних та некробіотичних змін гине, помирає клітина; так, з «живої» матерії, здатної до надзвичайних концентрацій енергії фізичного та хемічного характеру, утворюється матерія «мертва».

Сучасна патологія каже, що тут не зникає, т. зв., «*vis vitalis*», гіпотетична, міфична життєва сила, що не «душа» облишає свою оболонку, клітину, а ретельно шукає і дає відповідь.

Ми знаємо тепер цей процес дуже добре; він називається денатурацією, ґрунтовними одмінами білковини, колоїдальних розчинів, коли з тонко диспереного колоїду утворюється груба емульсія і напів-тверді т. зв., гелі (желе—драґлі).

Аналогічний процес ми помічаємо на білковині курячого яйця, коли його зварити—з рідкого він робиться—твердим та густим.

Крім цього сучасна патологія знає ще приклади, коли нормальна клітина змінюється або в бік, т. зв., ліноїдних, жирових метаморфоз, трансформацій, або в бік, т. зв., вуглеводних перетворювань, або в бік, т. зв., пігментацій і т. инш.

Сучасна патологія встановлює для цих процесів і причину і механізм походження—етіологію, патогенез та відому морфологію.

Для сучасного наукового робітника вже немає сумніву, що кожна дія має свою причину, що кожна дія, як в живій, так і в мертвій матерії, супроводиться відповідними змінами образів, морфології і що вона може йти до певного порогу, певної кризи, за якою настає перехід одної форми в иншу.

Сучасна фізика вчить нас, що кожна тверда матерія може зробитися, при певних умовах, рідкою, а ця—газом і навпаки.

Так само стоїть справа і в царині, т. зв., «живої» матерії; різниця лише квантитативна що-до порогів або криз, які хитаються тут близько до певних відомих пунктів, між якими взагалі можливі сумарні явища концентрації максимум'а енергій в, т. зв., «живій» матерії.

Так, наприклад, що до температурних умов для клітин нашого організму, (resp. цілого організму), то optimum буде $36-37^{\circ}$ за С., minimum = $+20^{\circ}$, maximum = $+40^{\circ}$ С з лишком. По-за цими «порогами» настає смерть і клітини і цілого індивідуума.

Так тепер ми повинні уявляти собі, т. зв., життєві процеси; і коли ці узагальнення справедливі для окремих «камінців»—клітин, то ці висновки сміливо можна перенести і на цілий складний організм, на наше «я»; що діється в малому, те діється і в цілому, великому, бо матерія єдина, і однакові ті сили, що керують нею і в супра-і в мезо-і в інфра-світах (Фурнье Дальб).

Тут ми не торкаємося ще одного надзвичайно цікавого питання, що тепер поставлено на чергу сучасною фізикою, це—питання про існування взагалі матерії, яко певної реальності.

«Матерія не тільки з'ясована, але і знищена з'ясуванням»,—так каже один з видатних сучасних вчених Whetham.

Інакше кажучи, немає матерій, лише суть енергії, які можуть перетворюватися, трансформуватися одна в другу.

Але ми тут поки-що будемо вживати термін «матерія», яка досі була й буде найбільш легко реалізуємим об'єктом спостережень, особливо для біологів та патологів.

Зробимо підсумки сказаному. Принципової різниці між «живою» та «мертвою» матеріями—немає.

Сили, що керують цими формами матерій—одні й ті-ж.

На «живу» матерію треба дивитися, як на об'єкт приложення сил, при чому «розмах» цих сил не обмежений і в кожному випадкові він ріжний.

«Жива» матерія складається з тих же елементів, що й мертва, і керується тими-ж силами, але в ній вони, так би мовити, сконцентровані, зав'язані в «вузол» сил, при чому «розмах» їх обмежений оптимальними пунктами.

По-за цими пунктами «вузол» розв'язується, сили розпорошуються разом з дезінтеграцією «живої» матерії і наступає смерть, тоб-то нівелювання, прирівнення до оточуючого середовища.

Далі, слідуючим питанням, що нас цікавить,—є старість, її причини, походження або патогенез, бо на старість треба дивитися як на, т. б. мовити, фізіологічну хворобу.

Приймають, що пересічно для людини крайнім віком треба рахувати 75—76 років (Бодіо).

Але треба зауважити, що старіють не тільки люде, а й тварини й рослини.

Відомо, що, напр., собака в середньому живе 12—15 років, птахи—лебідь—до 50 років, какаду—до 80 років; в цьому віці всі ці тварини виявляють всі ознаки того, що ми називаємо старістю.

Так само стоїть справа і з рослинами, при чому життєві цикли й у них надзвичайно варіабельні; так, одні з них живуть лише короткий час—в-осени помирають, з тим, аби через своє насіння поновитися в слідуючому теплому періоді року; інші живуть кілька десятків років, а іноді—століть (дуб).

На цих останніх (багатолітніх) добре помітні всі відзнаки старости; вони так само підлягають законові життєвих циклів.

Зовнішній вигляд старого організму надзвичайно характерний; так, старі люде вже сами почувають, що вони гублять свої сили; їх мало цікавить те, що оточує.

Кожен рік наближає їх до смерті—шкіра їх робиться в'ялою, м'язи—кволими, кістки—ламкими, органи (печінка, серце etc.)—твердіють, склерозуються; всі органи, в тому числі й центральна нервова система,—занападають, атрофуються, разом з чим ми часто помічаємо дементні явища з боку психіки (*Dementia senilis*).

Картина глибокої старости—надзвичайно сумна!

Не даремно у всі часи історичного, культурного життя кращі люде шукали й шукають засобів боротьби зі старістю.

Алхемія шукала філософського каменю, аби уникнути цього жахливого явища.

Вчені раціоналістичних течій так само поклали багато зусиль і шукали (І. Мечніков) і шукають (Steinach) того «життєвого елексиру», «живої води», при допомозі якої можна було-б «вимолоджувати» наш організм.

Поки-що всі спроби були безрезультатними це пояснюється тим, що причини і патогенез старости поки-що мало нам відомі, наука про старість розвинулася ще неповні, а тим самим ми поки-що позбавлені можливості уникати цих причин, оскільки ми їх знаємо мало.

У всякому разі в цьому відношенні зроблено де-що і вже тепер ми можемо відповісти на де-які запитання.

По-перше, тепер ми знаємо, т. зв., передчасну старість, яка залежить від яких-неб. певних шкідливих причин виключного характеру.

По-друге, ми знаємо те, що є ще і, т. зв., фізіологічна старість, цеб-то старість, що з'являється наслідком не хвороб, а причин ендogenous характеру, цеб-то причин, які виникають в самому організмі під час його функціонування.

Тепер ми можемо поставити перед собою слідуючі питання: чи можна зовсім уникнути старости та її логичного кінця—смерти, зробити наш організм безсмертним.

Коли-ж це не можливо, то чи не можна продовжити людський вік ад максимум, зробити життя легким, старість спокійною, здоровою, фізіологічною, а смерть—бажаною, яко бажаний сон після тяжкої роботи.

На перше запитання сучасна наука суворо відповідає негативно—не можна; як не можна утворити «*perpetuum mobile*», так неможливо досягнути вічного життя.

Правило життєвих циклів, хвиль, розпросторюється на всі форми матерії супра-, мезо-, та інфрасвіту.

Всі форми матерії старіють; енергія розсіюється і вона неминуче переміщається з центрів найбільшого напруження в місця—найменшого.

Ентропія (Klausius) всього світу нарастає, бо шляхів розсіювання енергії дуже багато.

Концентрація всіх сил, всієї енергії в одному місці—початок світу, форма його народження; остаточне розсіювання енергії, повна ентропія—смерть (Лебединський).

Ці закони керують і макрокосмом, вони справедливі і для організму живої істоти.

Максимум концентрації сил в живому організмі припадає на момент зародження і формування організму, на період його розвитку.

В цьому періоді форма живої матерії набуває найбільшої опуклості, яскравості та краси.

За цим періодом, т. зв., дитинства та юнацтва, періодом жвавости, бадьорості та мрій, настає період 20—40 років порівнюючої рівноваги, після якого починаються прояви відзнак розсіювання енергії, приголомшення всіх функцій; нарешті напруження енергій в організмі досягає свого «абсолютного нуля»—рівню енергій мертвої матерії, організм помирає.

Очевидно, що тут ми зустрічаємося з одним з космогонічних принципів, що керують всім світом і в тому числі нашим організмом.

Наш організм—є лише дрібна частина великого цілого й очевидно підлягає одним і тим-же законам.

Звичайно, що цей стан суперечить намаганням нашого розуму; наше «я» не може помириться з положенням, що воно підлягає—через старість і смерть—повному знищенню, наш розум шукає виходу, шукає безсмертя; звідси виникли різні філософсько-релігійні системи, прихильники яких тішаються тими мітами, що утворені ними-ж для власного спокою; більшість просто і безпосередньо вірує в загробне життя зо всіма його аксесуарами, свідомо-ж частина (Л. Толстой)—метушиться, шукає—спочатку раціоналістичних засобів до вирішення цих питань, потім губить душевну рівновагу і переходить до метафізичного табору.

Отже, як тепер ми уявляємо собі, цей процес, що так жахає людей, називається старістю.

Можна наперед сказати, що раціоналістичне виучування його ще тільки в початку.

Наука про старість ще почала лише розвиватися після робіт Деманж'а, Казаліса, Меркеля, Мечнікова, Р. Вірхова, Рібберта, Штайнаха, Воронова.

Думки їх різні, підходи різноманітні, різні й висновки, але ґрунтовні ідеї по суті доволі близькі.

Тепер ми можемо зазначити, що під час старіння організму помічається один головний процес, це—загибель, т. зв., паренхіматозних елементів в самому широкому розумінні цього слова та заміщення їх злучною, фіброзною тканиною, т. зв., інтеретицією.

І. Мечніков характеризує цей процес, яко «боротьбу» між «нешляхетними» та «шляхетними» тканинами нашого тіла.

На думку І. Мечнікова, головну роль в цьому процесі відіграють ті клітини, що називаються «фагоцитами» і які здатні до «фагоцитозу», поїдання інших клітин, бактерій і т. п.

Ці елементи «поїдають», т. зв., паренхіматозні—печіночні, гангліозні і т. инш., і так виникають атрофічні явища зі старих людей.

Крім того, І. Мечніков надає великої ваги тим змінам в артеріях старих людей, що мають назву артеріосклерозу; на його думку, ці зміни в артеріях з'являються наслідком хроничного самоотруїння з кишок, в яких перебуває в звичайних умовах багато різноманітних бактерій, що сприяють процесам гниття; продукти-ж бактеріяльного гниття всмокчуються в організм та впливають на кров'яні жили і взагалі на всі складові елементи тіла.

Так само великого значіння в походженні старости надають артеріосклерозу й інші автори—Деманже, Казаліс і т. д.

Але тут ще необхідно остаточно з'ясувати, які саме елементи нашого тіла раніше змінюються під впливом старости, чи то злучна тканина (склероз її) та жили (артерії), чи то паренхіма; в цьому відношенні існують думки (Kyrle), що первітньо може страждати, атрофуватися сама паренхіма, а злучна тканина наростає лише другоразно.

З другого боку відносно, т. зв., артеріосклерозу так само треба зауважити, що патогенеза цього страждання, яке безумовно відіграє в походженні старости велику роль—ще не зовсім з'ясовано.

Коли відкинути вплив таких чинників, яко сифіліс та різні інші аналогічні моменти, то на, т. зв., чистий артеріосклероз, або, краще сказати, атеро-склероз припадає $\frac{1}{5}$ всіх випадків змін в кров'яних жилах.

Лише тепер після спостережень Стуккец, Ігнатовського, Мойсіїва, Анічкова, Aschoff'а та инш. патогенез атеро-склерозу помалу з'ясовується в той спосіб, що в даному разі відіграють велику роль підвищення кров'яного тиснення та хоча-б і незначна, але хронична гіперхометеринемія (підвищення кількості в крові ліноїдів взагалі та хометерину зокрема).

Облишаючи поки-що обговорення питання про походження атеро-склерозу, ми можемо лише підкреслити наше повне погодження з тією думкою, що значіння цього основного страждання кров'яних жил в походженні старости і, нарешті, смерті—велике.

За Казалісом можна з повним правом сказати, що «наш вік—є вік наших кров'яних жил».

Але тут треба зауважити, що часто розтини трупів старих людей не стверджують цього принципу, доволі часто ми зустрічаємо винятки з цього правила; в подібних випадках треба гадати, що первітні явища атрофій виникають в самих паренхіматозних елементах (напр., головного мозку, печінки etc.).

До цієї думки приєднується відомий патолог Н. Ribbert¹⁾.

На думку цього вченого, первітні сенільні зміни виникають в залежності, не від атеросклерозу, а в зв'язку з, т. би мов., «вичерпанням» запасів енергій в самих клітинах, та «засміченням» їх апарату.

Що торкається думки Н. Ribbert'a, то вона заслуговує на саме уважне відношення; вона щільно зв'язана зі всім тим, що сказано вище відносно, т. зв., життєвих циклів або хвиль.

Крім цього, вона стосується ще одного надзвичайно важливого пункту, а саме—питання про регенерацію або відродження взагалі.

Дійсно, тепер ми уявляємо собі людський організм, як складний механізм, надзвичайно комплікований кооператив мільярдів окремих істот—клітин.

Об'єднання їх в єдине ціле, в організм, т. зв. *Consensus partium*—переводиться через крів, пасоку та нервову систему²⁾.

Т. чином, страждання крово-та пасоко-силової систем може відігравати певну роль в розпаді цього кооперативу, але не треба забувати, що руйнація другого апарату зв'язку нервової системи, в широкому розумінні цього слова, так само може відбиватися шкідливо на нормальному «*Consensus partium*», нормальних взаємовпливах різних частин нашого тіла.

Роль нервової системи, цього складного акумулятора енергій, надзвичайно важлива і відповідальна.

Тут треба згадати ще про надзвичайно важливий, твердо встановлений факт.

Відомо, що нервова система—це є один з органів, що існує з самого початку індивідуального життя до самого кінця «кількостно» без змін.

Правда, нервова система на протязі всього життя удосконалюється, ускладняється в функціональному відношенні, але кількість гангліозних клітин, носильників наших нейропсихичних властивостей, облишається постійною.

Справа в тому, що решта тканин та органів, як шкіра, печінка, селезінка і т. п. можуть регенеруватися, відроджуватися, поновлюватися з різною силою; нервова система, краще сказати—центр. нерв. система (головний та хребтовий мозок), тоб-то гангліозні клітини до регенерації, відродження абсолютно не здатні; інакше, в разі, коли гангліозні клітини загинули, то вони не поновлюються, не відроджуються, як це роблять, напр., клітини епітеліїв та інших тканин, і т. ч. людина губить частину свого інтелекту.

Треба цілком приєднатися до думок сучасних дослідувачів, які кажуть, що ті гангліозні клітини, з кількістю яких ми народжуємося на світ, існують до самої смерті і на протязі всього життя лише удосконалюються, диференціюються разом з ускладненням та розвитком розумової роботи мозку.

¹⁾ Який в своїй монографії «*Der Tod aus Altersschwäche*» висловлює між иншим думку, що «*Макрофагентheorie*» Мечнікова—це є непорозуміння.

²⁾ Див. нашу статтю «Про внутрішню секрецію», «Черв. Шлях», ч. 8.

Між иншим, згадаємо про той принцип, що лежить в основі того явища, яке ми називаємо регенерацією, відродженням клітин та тканин.

Сучасна наука зазначає, що між здатністю до регенерації та, т. зв., диференціацією, удосконаленням функцій є певний зв'язок—між цими функціями є відворотно пропорціональні взаємовідносини.

Інакше—чим вище в функціональному відношенні організовані клітини (напр., гангліозні клітини), тим менше вони здатні до регенерації, відродження й навпаки.

Так, найкраще регенеруються епітелії, кров, злучно-тканні елементи; гірше регенеруються паренхіматозні елементи—печінки, нирок і т. п., нарешті зовсім не відроджуються гангліозні клітини.

Отже, з цього біологічного правила виходить, що наш організм, ціною диференціації своїх, т. зв., «шляхетних» елементів, втрачає здатність до їх поновлення, регенерації.

І в той час, коли епітелії (шкіри та слизових оболонок), кров, різні деривати мезодерми (середнього зародкового листочку) весь час вмирають і відроджуються, поновлюються, елементи ц. н. с. лишаються кількостно без змін; коли-ж гангліозні клітини гинуть, то вони не «злушуються», облишаються на місці і «ховають» їх, фагоцитують, т. зв., «непророфаги».

Інакше:—життєвий цикл для гангліозних клітин—70—75 років, для елементів, напр., крові, епітелію—може де-кілька днів.

Але все-ж таки, чим же обумовлюється обмеженість життєвого циклу таких елементів нашого тіла, як мускульних волоконцець серця, клітин печінки, нирок і, особливо, гангліозних клітин, які уявляють собою, т. зв., паренхіматозні елементи нервової системи?

Тут ми повинні повернутися трохи назад і пригадати все те, що сказано вище про енергію.

По-перше, сучасна фізика каже, що головні відзнаки світових сил ті, що; з одного боку, при виконанні якоїсь роботи вони перетворюються і зберігаються (закон зберігання енергій), але, з другого боку, ними керує ще закон, т. зв., розсіювання.

Кожною енергією, коли вона має форму не теплової енергії (напр., форму механічної, променистої, електричної і т. п.), ми в даному місці на землі користуємося лише тимчасово (Лебединський).

Всі енергетичні процеси ведуть до того, що облишається одна форма енергії—теплова; а через те, що тепло переходить від вищих температур до нижчих, то всі тіла нарешті мають бути нагріті до однієї й тієї-ж t^0 .

Інакше, ентропія світу наростає (Карно-Клаузіус); високоцінні енергії перетворюються в малоцінну форму—тепло, яке вже розсіюється з тим, аби загальна t^0 світу, якого ми бачимо, нарешті впала до свого абсолютного нуля—до— 273^0 .

Енергія, коли вона трансформується, переміщується з місць більшого напруження в місця меншого; рух—закінчується спокоєм, життя—смертю.

З цього можна зробити висновок, що концентрація енергій в одному місці—початок світу, форма його народження.

Для біолога концентрація енергій припадає на момент оплодження жіночої половини клітини сперматозоїдом.

Другий закон енергій ще каже, що під час перетворення тепла в механічну роботу, хоча-б ці процеси і були-б відворотні, корисна

діяльність завжди менше 100%, частина енергії завжди пропадає, розсіюється, помітний рух завжди частково перетворюється в непомітний.

Ідея «вічного двигуна», як каже сучасна фізика, не може бути здійсненою.

Тепер, коли ми ці основні принципи перенесем в обшир біології (а на це ми маємо тепер повне право), то ясно, що і живого, індивідуального, «*perpetuum mobile*» не можна собі уявити; його не може бути, що природа доводить нам що-дня.

Живий організм, це—складна машина, первітним камінцем якого є окрема соматична клітина.

Клітини внутрішніх органів стосуються зовнішнього світу не безпосередньо, а через кров та пасоку; з кров'ю вона одержує все, що потрібно за-для процесів асиміляції та дезасиміляції; через кров та пасоку вона виділює все те, що ми називаємо продуктами обміну матерій, її метаболізму і весь час, на протязі індивідуального життя, в клітинах організму відбувається складний процес «горіння» або «жевріння», процес обміну матерій і трансформацій енергій.

Отже, під час цих подій, цього «горіння», в протоплазмі і в ядрі виникають, т. зв., «шлаки» (H. Ribbert), лишки продуктів обміну, які можуть мати вигляд різних субстанцій—пігментів самого різного характеру, холестерину і т. п.

Можливо, що цьому хроничному процесові «засмічування» апарату клітин, особливо тих, які конечно необхідні для життя цілого організму (напр., м'язові елементи серця, гангліозні клітини голов. мозку etc.), ще сприяють і ті різноманітні, т. зв., дегенеративні явища в основі органів (в нейро-глії, в злучній тканині, у стінках крово-та пасоко-сплавів etc.), які так часто супроводять та ускладнюють те, що ми називаємо старістю.

З огляду на те, що сучасна наука розглядає тепер, т. зв., проміжні субстанції—хрящ, кістка, колагенні та еластичні волоконця—яко живі утворення, треба гадати, що й ці складові частини організму мають свій обмін матерій і так само, з віком, можуть «засмічуватися» продуктами обміну матерій; так ми з'ясовуємо ті процеси, що називаються дегенераціями або, скраще казати, метаморфозами патологичного, хворобного характеру (напр., гіаліноз).

Коли-ж страждає основа нашого організму, то ясно, що це може лише погіршити процес метаболізму в самих клітинах; клітини ще швидче можуть «засмічуватися», старіти, бо утруднюється плив і крові і пасоки.

Так настає «старість», занепад організму індивідууму; ясно, що старість з'являється неминучим наслідком сукупности життєвих подій і в цілому організмові і в окремих клітинах.

Ті елементи, що природою розташовані на поверхнях (внутрішніх та зовнішніх) нашого тіла і що можуть викидати свої «шлаки», «сміття», разом з тими клітинами, які старіють і злушуються (як це ми помічаємо на епідермі шкіри, на епітеліях слизових оболон, до певної міри кров'яні та пасокові елементи, елементи насінньових каналців), ті майже до самої смерті лишаються молодими та діяльними.

Так, напр., сперматозоїдів знайдено живими на трупах навіть 90—100-літніх осіб.

Ті-ж елементи, яких природа «замкнула» в глибині органів та крім цього піднесла до певного, иноді надзвичайно високого ступня функціональної

диференціації і тим самим позбавила можливості до регенерації, відродження,—ті зникають, підлягають ріжним дегенеративно-атрофічним явищам і нарешті—вмирають.

Так, в протилежність погляду І. Мечнікова, за Н. Ribbertом «старість» виникає не другоразно, а первітно в найголовніших елементах нашого організму—в гангліозних клітинах ц. н. с., мускульних волокнах серця, а потім і в клітинах інших органів.

Так-то виникає фізіологічна старість, так настає фізіологічна смерть.

Тепер ми відрізняємо смерть патологічну від фізіологічної.

Патологічна смерть, це є загибель організму або через нещастя, або ушкодження, або якусь хворість. На другу форму смерті, фізіологічну, організм вмирає неминуче, але через фізіологічну, природню старість, коли він досягає кінця свого життєвого циклу так, як це було з одною 93-літньою особою, останніми словами якої були: «...велика подяка за цю останню послугу; коли ти будеш такий старий, як я, то мусиш прийти до висновку, що смерть для людини бажана так, як і сон». (Savari Brillat).

Так змальовується картина життя та старости організму тварини (resp. рослини) на підставі сучасних наукових спостережень.

На підставі цих думок фізіологічну смерть треба рахувати логичним кінцем, сумарним явищем всіх зазначених подій в організмі.

Поскілки функціонує центральне серце та ц. н. с., постільки живе організм, живе індивідуум; разом з атрофією, занепадом цих головних органів—атрофується весь організм і нарешті гине.

Фізіологічна смерть—це є смерть, гол. чином ц. н. с...

«Die natürliche Tod ist ein Gehirn-Tod»¹⁾—так каже Prof. N. Ribbert, і з цим треба цілком погодитися.

На користь цього положення каже весь наш сучасний, хоча і невеликий досвід.

Звичайно, що все сказане не розкриває повністю загадки старости і смерті, ці слова лише частково підіймають край завіси, якою закрито від наших очей таємниці природи.

Ще є надзвичайно багато не розгаданих і цілком не розв'язаних питань в цьому відношенні.

Ми ще не можемо відповісти на запитання, а чому наш нормальний життєвий цикл обмежений 75—100 роками, чому одні тварини живуть надзвичайно мало, інші надзвичайно довго.

Наука про старість і смерть ще молода, але вже й тепер вона дає нам можливість мати певні надії.

Треба сподіватися, що вона має ще розвинутися; що вона, спираючись на наші знання про суть життєвих подій, на новітні дані біофізики та біо-хемії, на дані патології та науки про внутрішню секрецію, озброєна експериментом, все-ж таки нарешті розв'яже нам ці основні питання.

Тут ми не будемо тішити свій розум, як це роблять адепти різних релігійно-філософських систем, не будемо закривати очей перед жахом старости і смерті, не будемо ховати свою голову під крило.

¹⁾ Природня смерть є.

Коли ж потрібно зробити якогось загального висновку, то тут треба лише привести думки з «Сучасної Релігії» Мейєр-Бенфец, який сказав, що «особа повинна загинути цілком і цього уникнути неможливо... але чим життя було повнішим, тим воно більше залишає після себе наслідків».

Ми не будемо тішитися теорією вічності зародкової ідіоплазми Вейсмана, а просто, дивлячись у вічі смерті, будемо завойовувати крок за кроком своє життя.

«Наше покоління немає шансів дожити до фізіологічної старости і до природної смерті, але воно може тішитися тим, що молоді зроблять де-кілька кроків до цієї мети...

...Цей прогресивний похід вимагає ще багато жертв... аби досягнути цього необхідно, аби люде були певні в міцності науки та в шкідливості забобонів, що глибоко повростали».

Так каже один з вчених, який поклав багато зусиль, аби розв'язати поставлені нами питання—проф. І. Мечніков.

Треба думати, що через детальне виучування цих питань, при допомозі сучасних нових галузів науки, еugenіки та расової гігієни, на ґрунті нових фактів, які нам дає ендокринологія¹⁾, через евбіотику ми нарешті досягнемо знаннів про макробіотику, тоб-то науку про довге і добре життя та тиху, спокійну смерть.

¹⁾ Наука про залози зі внутрішньою секрецією.

ІВ. ЄРОФІЙВ

До питання про Кармалюка.

(З приводу статті Якимовича «Устин Кармалюк у судових актах»¹⁾).

Постать подільського розбійника Устима Кармалюка діждалася після відомої розвідки Ролле (Antonij I. «Gawędy z przeszłości» t. I Lwów 1879—Opryszek, opowieść zdarzeń prawdziwych; переклад у «Київській Старовині», 1886, III) нового дослідника. Маємо на увазі С. Якимовича з його статтею про Кармалюка, що є початком праці. Стаття виконана переважно по судових актах, що переховуються в бібліотеці Кам'янецького ІНО. Зміст її однак полягає не лише у викладі здобутого матеріалу з судових актів. Ми маємо де-кілька слів про історію дослідів про Кармалюка, про історію самих актів, короткий огляд тих історичних умов, на яких виникла справа розбійника, далі маємо опис життя та вчинків його по архівних матеріалах; нарешті додається текст пісні про Кармалюка, яка записана на його портреті в Кам'янецькому музеї старовини.

Нам також довелося переглядати згадані судові акти і взагалі працювати над питанням про Кармалюка, тому й ми подаємо тут де-які уваги до статті С. Якимовича.

«В Кам'янецьких судових актах,—каже С. Якимович²⁾,—ми маємо переважно певні хронологічні дати та описи вчинків Кармалюка, на підставі яких можна багато де-чого додати, що оминув Ролле, та виправити його фактичні помилки, але там, за поодиноким винятком, ми не знайдемо нічого, що може допомогти зрозуміти ту незвичайну популярність Кармалюка серед української людности... Після безпосереднього знайомства з Кармалюковими судовими актами та фольклорною літературою про Кармалюка стало також можливо зробити й другі висновки, що праця Ролле утворена не лише на студіюванні офіційних документів, але часто і густо на своїх власних спогадах та на спогадах тих знайомих Ролле, що багато знали про Кармалюка, а може й брали живу участь в епопеї Кармалюка»...

Далі автор висловлюється, що Ролле освітлює особу Кармалюка переважно негативно: «у Ролле була передузята думка довести, що Кармалюк зовсім не є народній герой, а тільки звичайний розбійник, один з останніх могикан минулої гайдамаччини». Навпаки—у Ролле почуваються живі симпатії до тієї шляхти, що терпіла від вчинків Кармалюка, тому він раз-у-раз малює її «мужність», яку вона виявляє, живучи «серед цинічної української людности, що повсякчасно тягне за гайдамацькими традиціями».

¹⁾ «Черв. шлях», 1923, VIII, стор. 112—135).

²⁾ «Черв. Шлях», VIII, стор. 115.

Отже приходиться, на погляд С. Якимовича, визнати працю Ролле одним з першорядних джерел до вивчення Кармалюка, бо тих судових актів, що були своєчасно переглянуті Ролле, тепер немає.

Звертає теж дуже велику увагу С. Якимович на «невідомого автора» передмови до перекладу статті Кармалюка, який визнає архівний матеріал про Кармалюка не завжди певним джерелом до характеристики справи: «Тогдашним военным и гражданским властям, преследовавшим и судившим Кармалюка, не было дела ни до социального положения народа, на которого они имели свой постоянный взгляд, ни в частности до семейного разгрома Кармалюка и перенесенного им душевного потрясения и мук; они не входили и не могли входить в обсуждение ни обстоятельства отдачи его в солдаты, ни личных и общенациональных мотивов, руководивших его ненавистью к панству и всему соприкасавшемуся с ним и ожесточенною над ним местью; они имели дело с фактом нарушения закона и судили Кармалюка, как дезертира, вора, грабителя, разбойника, беглокаторжника» ¹⁾.

Судова справа Кармалюка не провадилась об'єктивно, судці теж переважно були з панів, яких переслідував та бентежив Кармалюк.

З другого боку, С. Якимович каже, що його праця про Кармалюка є «антитеза тому народньому герою, про якого ми довідуємось з народніх пісень та переказів» ²⁾.

С. Якимович повторює свою тезу про надмірну ідеалізацію Кармалюка у народній поезії та усіх статтях, що нею користуються не раз. Ідеалізований тип Кармалюка мало в'яжеться з тим дійсним Кармалюком, про якого ми довідуємось з судових актів ³⁾, такий загальний погляд його на особу розбійника.

Таким чином, з одного боку ми бачимо бажання автора перевірити судові акти та працю Ролле, а з другого—скинути з Кармалюка ті ідеальні риси, якими прикрила його народня фантазія.

У нашій замітці ми не маємо наміру показати, оскільки правдиво перевірів С. Якимович працю Ролле, а також оскільки він досягнув зниження ідеалізації розбійника.

Ми подамо де-кілька уваг до того, як переглянув автор самі судові акти, й зробим де-які доповнення. Ми не зменшуємо цінності праці С. Якимовича, не можемо подати й останнього присуду, бо вона лише розпочалася, одначе, розділ її, який ми маємо перед собою—«У Кармалюк у судових актах»,—на нашу думку, повинен дати не лише формуляр К-а, який, як ми вважаємо, бачимо у С. Якимовича, формуляр, безумовно, цікавий, повніший ніж у Ролле, але й живу часом постать Кармалюка. Судові акти подають не лише хронологичні дати, не лише імена, а цікавий часом психологічний матеріал, не кажучи вже про побутові риси.

Поперед усього, треба зазначити ту тезу автора, що ніби акти, що розглянув Ролле, зараз не існують, зникли. Власному розгляду оповідання Ролле ми присвячуємо особливі рядки у другому місці, але повинні сказати, що і С. Якимовичу і нам особисто довелося мати у своїх руках якраз ті пакунки, які переглянув Ролле і які між иншим були матеріалом до його оповідання. Зате, цілком справедливо гадати, що Ролле

¹⁾ «Київ. Стар.», 1886, III, с. 496.

²⁾ «Черв. Шлях», 1923, VIII, с. 117.

³⁾ «Черв. Шлях», VIII, с. 117.

бачив відповідного матеріалу більше. Ще автор передмови до перекладу Роллевого оповідання про Кармалюка каже, що Ролле бачив 9000 приблизно аркушів архівного матеріалу. Зараз його, по тому розрахунку, який робить С. Якимович, є 4592 аркушів. Ми можемо додати ще 13 аркушів, що пощастило знайти в Центральному Архіві в Кам'янці. Далі, судові акти, що містять у собі матеріал про Кармалюка, не завжди мають у заголовку ім'я Кармалюка. Так полягає справа з тим пакунком, що С. Якимович рахує другим по порядку: «Дело следствием произведено по предписаниям гражданского и военного начальств о возмущении содержащихся в здешнем тюремном замке арестантов и побеге оных» ¹⁾. Ролле цілком справедливо зупинявся на подібних зшитках, і, можливо, що Центральний Архів у Кам'янці чи інші подільські архіви якраз ще захоронили судові матеріали про Кармалюка під заголовками, які не згадують імени його. Безумовно, що можлива і їх загибель. Ще на XI археологічному з'їзді І. Каманін подавав доклада про їх скрутне та лихе становище, відсутність описів, незабезпеченність взагалі. Тоді-ж акад. Д. І. Багалій пропонував перевезти до Києва діла про повстання 1863 року і інші. Можливо, як-би коли це побажання було здійснено, було-б перевезено й акти про Кармалюка.

С. Якимович каже нам про VI томів актів про Кармалюка. Ми додаємо ще один том, і, беручи на увагу хронологічні його дати, рахуємо його на п'ятому місті. Тому весь наш матеріал має такий порядок:

I. «Дело о преступнике Устиме Кармалюке, который участвовал в ограблении людей в Литинском повете» (по описи 18, Арх. № 17, на 60 листах, фактично на 124-х).

II. «Дело следствием произведенное по предписаниям гражданского и военного начальств о возмущении содержащихся в здешнем крепостном тюремном замке арестантов и побеге оных» (по 18-й описи Арх. № 65, на 379 листах, фактично—на 329 аркушах).

III. «Дело (за 1828 рік) о бежавшем с каторжной работы разбойнике Василие Михайлове Гавриленко (он-же и Кармалюк) и прочих сотоварищах его за чинимые грабительства» (по 55 описи, Арх. № 7, на 2071 листах, фактично на 1235 арк.).

IV. «Дело Летичевского уездного суда № 1106 о шайке преступника Кармалюка за ограбление подполковника Дембицкого и прочем» (по 108 описи, Арх. № 6, на 2591 лист., фактично на 2569 арк.).

V. «Дело о преступнике Кармалюке» (с 11/VII 1834 года, по арх. описи 1916 г. № 317, на 13 аркушах). Справа головним чином Марії рекрутки, якої ніхто не хотів узяти на поруки.

VI. «Дело Летичевского уездного суда, № 1940, о шайке преступника Кармалюка за ограбление посессорши села Красноселки Поплинской» (по 108 описи, Арх. № 195, на 1726 листах, фактично на 1736 арк.).

VII. «Дело о бежавшем из Сибири с каторжной работы Иустине Карманюке, сужденном за побег из Сибири и воровстве разных вещей, и о подсудимых Михайле, Андрее и Никифоре Блажкунах, сужденных за пересодержательство Карманюка и совместное воровство вышеупомянутых вещей» (по 63 описи, Арх. № 195, на 1093 листах, фактично на 380).

¹⁾ «Черв. Шлях», VIII, с. 114.

Стаття Якимовича починається з короткої передмови про пісні та перекази про Кармалюка та малювання його постати у красному письменстві, після чого він подає коротку історію виникнення праці Ролле про Кармалюка. На його думку, стаття Ролле була відповіддю на розвідку М. Симашкевича «Римское католичество и его иерархия в Подолии»¹⁾. Симашкевич «освітлює Кармалюка, як народнього героя та месника польському панству за кривди українського селянства, чому польська шляхта весь час переслідувала Кармалюка й перевернула його навіть в державного злочинця». Що на Ролле згадана розвідка могла мати свій вплив, це, думаємо, можлива річ, однак, на наш погляд, це не є одинока причина, чому Ролле узявся за питання про Кармалюка. Ролле дав цілу низку розвідок про минуле життя Поділля у оригінальній формі оповідань напівісторичних. Ролле й тому зачепив тему про Кармалюка, що він торкався й гайдамачини. Йому належить, як зараз гадають, 49 праць²⁾ і майже усі вони присвячені минулому України. Особливо слід нагадати такі, як «Zamieszki Podolskie na kresach mułtan'skich, Краків 1872; «Opowiadania historyczne» Львів 1876, друге видання 1878 р., де між іншими маємо Książę Sarmacyi» (історія Юрася Хмельниченка, обраного у свій час турками гетьманом «турецької» (правобережної) України, з титулом князя Сарматського, й вкараного турками у Кам'янці за жорстокості; «Na kresach», де читаємо про події наприкінці XVIII ст. коло Кам'янця та у Княжполі, коли Котинський паша надіслав татар пограбувати після барської конфедерації, з номети, польські маєтки; Tupa w kon'cu XVIII wieku (про відомого у ті часи авантюриста Карла Нассауського), два томи «Gawędy z przeszłości» Львів 1879, де якраз міститься оповідання про Кармалюка під заголовком «Oprzyszek»; «Trzy opowiadania historyczne» Льв. 1885, між другими—Semen Nałewajko; «Z przeszłości Połesia Kijowskiego, opowiadania historyczne—між ними—«Kozacy na Połesia»; Opowiadania historyczne, serya trzecia, Краків-Варшава, 1882 р. з оповіданням «Straszny józef»—про Йосипа Стемпковського, відомої постати за часи Коліївщини; «Opowiadania» serya IV, Варшава-Краків, 1884 р., з оповіданням «Na szrankowym szlachu (про події за часи народнього повстання на Поділлі під керівництвом Шпака). Писав Ролле й про Савву Чалого («Sawa Czałenko», Краків, 1887 р.) й багато інших оповідань та розвідок. У Ролле ми маємо певний цикл творів, які торкаються народнього життя України, часть повстань. Гадаємо, що треба поставити інтерес Ролле до Кармалюка у зв'язок з інтересом його до згаданих тем взагалі, в зв'язок з тим світоглядом, який виявив Ролле у своїх історичних працях, а не лише в зв'язок з книгою Симашкевича. Це цікаве питання, і ми особисто підіймаємо його у другому розділі своєї роботи про Кармалюка. Тут нам надає важливу вказівку О. Єфименко, коли каже, що усі майже польські історики вважають прояви незадоволення селянства панством за бунти.

Перше, ніж торкнутися головного зараз для нас питання, оскільки С. Якимович використав для своєї мети судові акти, ми ще зупинимось на невеличких дрібницях,—згадках автора про перекладчика оповідання Ролле «Кармалюк» (такий заголовок дає перекладчик Роллевого оповідання «Oprzyszek»), наведеної пісні про Кармалюка, а також історичних уваг.

¹⁾ Кам'янець на Под., 1872.

²⁾ Е. С. (іцинський). Хронол. список трудов Ролле. Труды Подольск. Арх. Общ., т. X, с 517—527. Кам'янець, 1904.

Автор висловлюється, що й передмова, а, можливо, й сам переклад належить В. Б. Антоновичові¹⁾. Отже скоріш, що переклада (а може й передмову) зроблено С. А. Венгрженевським²⁾, який йшов теж по дорозі Ролле, що-до інтересу до історії Поділля.

Далі автор подає пісню про Кармалюка, що міститься на другому боці його патрету у Кам'янецькому музейові. Переписано пісню з помилками, про що ми будемо говорити в розділі «Кармалюк в народній поезії та переказах». Пісню, додаємо, написано рукою відомого «подільського Міллера», відомого М. Орловського, що залишив після себе цікаву літературну спадщину. Між іншим, йому належить вірш до картини «Біда селянина». Картина переховується у тому-ж Кам'янецькому музеї³⁾. Маємо також у автора невеличкі уваги що-до історичного тла, на якому з'явився Кармалюк і його вчинки. Автор подає тут коротку історичну передмову. На його думку, не без впливу на настрої подільського селянства наприкінці XIII століття та на початку XIX-го були події 1702 року — повстання Палія, що породило на Поділлі справу Шпака, відіграла свою роль справа Верлана, 1750 р., з гайдамацькими вчинками у Винниці; коліївщина 1768 р. захопила майже усе Поділля, коли були винищені Винниця, Немирів, Бар, Жванець, Брацлав. Все це зоставалося у пам'яті населення...

Ми погоджуємося з цим поглядом, але вважаємо, що у справі Кармалюка ще важнішу роль відігравало становище сучасного йому селянства — подільських кріпаків. Ми переглянули у Кам'янецькому Центральному архіві чимало актів про утиски селянства на Поділлі за часи Кармалюка і гадаємо, що вони є надзвичайно цікавим матеріалом до розуміння справи подільського ватажка 20—30 років. Лукрецій у свій час висловився: «зрозуміти яке явище, це — означає зрозуміти, звідки воно виникло».

Ми не подаємо тут відомостей про всі розглянуті папери, обмежимося лише розглядом типового. І сміємо завірити, що треба лише дивуватись, як зв'язано тісно питання про Кармалюка з питанням про становище селянства за його часи. Ми нарочито наводимо відомості з актів — 1810, 1818, 1820, 1826 років. У той самий час, коли лютував Кармалюк, поміщики знущалися над кріпаками майже у тих самих околицях, й кумпанія його завжди мала змогу поповнюватись втікачами з ближніх сел.

Почнем з справи між кріпаками с. Березної та їх паном, поміщиком Сізраковським. Село Березна належить до того-ж Літинського повіту, як і с. Головчинці, звідкіль походив Кармалюк. (Арх. Опис. 514).

Справа почалася у 1818 році. Нагадаємо, що Кармалюк якраз коло тих часів розпочав й своє діло. Справа березанців і інших кріпаків надзвичайно цікава, й разом з другими відповідними актами цілком дає змогу зрозуміти й усі вчинки Кармалюка, взагалі, й, зокрема, його слова: «Почему вы не вяжете их (т.-е. помещиков) за то, что они вас притесняют», — з якими він звернувся до тих, хто його в'язав при посесорах та поміщиках⁴⁾.

У самому початку справи березанців ми маємо «Прошение казенного ведомства березанского старосты селения Березной... жителей на отставного полковника бывших польских войск Сераковского».

1) «Черв. Шлях», 1923, VIII, стор. 113. 2) «Пр. Подолия» 1914, № 2. 3) Сецинський, Опись предметов старины К.-Под. музея. Труды Под. Арх. Общ. т. XI с 57.

4) Д. III, 56.

Важніші пакти цієї заяви ось які:

1. «Снаряжение помещиком Сераковским крестьян в далекую дорогу на подвоз тяжестей бесплатно», а тих, що залишувались дома, «употребление в необыкновенную панщину».

2. «Во время жатвы..., не оставляя (в домах) никого, употребляет всех без изъятия семейств к снятию хлеба, ходя сам по полям и перерезывая у снопов перевязи, приказывает с 3, а иногда 4 перевязывать один сноп, почему при случае умоютки принужден всяк заниматься одною копною два дня, а дабы все вообще поселяне производили работы в одну только его Сераковского пользу, из которой он умножить старается себе обогащение, то отобрал у многих из них грунта, издревле ими владеемые, и огороды, с коих единственно имели они пропитание, вместо положенного же люстрациию с недолженствующих обрабатывать владельца чиншу 84-х (злотых),... взыскивает сам произвольно 185 злотых, взяв и работника со скотом в панщину, с таковым при всем том наивящим утеснением, что ежели, лишившись скота по недостатку одного, два или три хозяева, согласятся общим спягши выбрать для себя поочередно, то, сгоняя с полей их, обрабатывает спяженными свои ланы, чрез что оставалось у многих поселян земля ничем, не запаханною».

3. «Забирает у некоторых подданных детей и вывозит в партикулярные владения, прочих же наказывает розгами, розаряя взятием во все время подвод, на что ему вздумается, употреблением без изъятия не точию в недели буднего какого-либо дни, но и праздничных в работы, недоплатою следуемых иногда от него денег и побоями, чему доказательством то, во-первых, что три души мужеска пола и одна женска по выходе находятся теперь без вести; во вторых,—что минувшего светлого дня праздника пасхи в понедельник принуждены были, крестьяне покласть на возы пшеницу»...

Заява була зроблена подільському губернатору у 1804 році і нею майже почалася суперечка між березянськими селянами та їх паном.

Справа почала тягнутися, а пан не заспокоювався, і на протязі мало не року селянство стало терпіти ще більші утиски:... «Содержатель ныне одного селения госп. полковник Сераковский нам делал разными случаями тайне притеснения, что не могли мы за всеми нашими снисхождениями терпеть далее несносные обиды... просили... о защите нас от таких тягостей..., по коему прошению с'езжали на грунт господа поветовые маршалы, стряпчий и нижний земский суд и делали следствие, по которому действительно оказана нам справедливость, но... члены решили таким образом, об'явив, чтобы сделать инвентарь, по которому мы должны делать уравнительную панщину, а не такую тяжкую, как г. Сераковский велит, наконец, за все наши претензии заплатил нам только 200 злотых, с таким при том заверением, что он более таких притеснений делать не будет, почему мы, уникая от дельнейших хлопот, были тем довольны, ныне же Сераковский и нам принуждает еще больше прежнего в отработывании тяжелой панщины и прочими вымыслами приводит нас до того, что лишаемся хлеба и не в состоянии будем уплачивать и казенные подати... Между прочим: 1) три дня работы считает за один; 2) копание рвов, покрытие сараев и прочее не считает за панщину; 3) приказчик бьет без милосердия; 4) по-под самые хаты, где был лес, повырубил и занимает ланы, где вечно бывали выгоны для скота и птицы, а теперь, как скоро на то

место, сойдя какая птица или скотина, велит бить и забирать во двор, почему и той милости всякий лишается... Словом сказать, что через целую неделю со всем семейством работаем панщину и приходим в крайнее разорение!... «Мнения» та «отношения» по оцій заяві чергувалися не раз—і на протязі, 5 літ; як видно з тексту, Сераковський мав на кого надіятися і установам приходилось також з цим рахуватися. Лише у 1811 р. березаньці оповістили «следственную комиссию», що вони задоволені (стор. 45). Сам Сіраковський подав підписку, що він не буде зловживати своїми правами у Березанському старостві («poddanych gruntowych nad powinności i daniny Jnw. Lustr. przepisane wżywac nie będą...»). (Weresny 10/1810).

Краще усе-ж не стало, й тому не диво, що у 1814 р. кріпаки знову жалілись. З дальшого видно, що жалібщики були обвинувачені у бунті та наклепі.

Слідча комісія знайшла, що заява має свої підстави, й тому надіслала у тому-ж 1818 році (21/V) рапорт в Подільську каз. палату, що частина вимог березаньців задовольнена. Комісія була, як бажали селяне, нова. Але і вони, «делаясь противу комиссии ослушными», висловили, що дожидаються нових розпоряджень відповідно своїй заяві.

Влада відповіла тим, що головніші були заарештовані. Серед інших було заарештовано селянина Гуменюка, якого до того ще й випороли. Цей Гуменюк був оригінальною постаттю серед березаньців. Особа не без гріха, непокірна, докірлива, ледача, він мав, безумовно, вплив у своєму осередку. Це був, на наш погляд, один з типів, які народжувались у ту ганебну кріпацьку пору, й коли одні з кріпаків робились пригнобленими, другі, завдяки своїй власній натурі, чи минулому, псувались, часом шкодили своїм селянам, а часом й були більмом в оці й самому пану. У даному разі, як-що взяти на увагу, що де-що селяне у своїх заявах нарікали на Сіраковського, то усе-ж багато залишалося й правди; таким чином Гуменюк неначе робився заступником селян. До того, він дуже образився й карою. Тому не диво, що він прохав (ст. 162) дозволити йому, між іншим, перебратися у м. Литин чи Хмельник, де-б він міг «избегнуть наносимых мне и угрожаемых от Сераковского угнетений».

Граф Грохольський, який настав тоді губернатором, дуже старанно глянув на цю справу (резолуція на докладі економічної експедиції Под. Каз. Палаті (ст. 164). Такі-ж відносини були й самого Уповноваженого намісника Бесарабської країни, подільського віце-губернатора Бахметева (ст. 192, 15/VIII, 1818), який писав палаті: «по сію пору не последовало на из'ясненное прошение его (Гуменюка) никакого удовлетворения, чрез что проситель Гуменюк терпит крайнее разорение». Було наказано палаті, поскорити заключенням відповіді згаданої заяви «абшитованого» солдата, яким був Гуменюк¹⁾, «дабы чрез сие не терпел очень проситель и дале разорения». У даному разі провини Гуменюка були лише ті, що він скаржився, як «Сераковский, вопреки не только губернского начальства предписаниям, но и нижнего земского суда оповещениям поступает в противность законов и он, Гуменюк, был Сераковским высечен; кроме того

¹⁾ Гуменюк «во время существования польского края служил в польском войске в Каменецком пехотном полку, но по забрании Польши под росс. державу и по расформировании польских войск отпущен был к родственникам в дома на жительство» (стр. 312—II ч.).

Сераковский приказал напасть на дом Гуменюка. Эконом перепугал больную жену Гуменюка и детей, поломал двери». Було пропоновано, щоб «Сераковский от подобных притеснений воздержался и... удовлетворил Гуменюка».

А поки-що Гуменюк примушений був утікти у ліс (ст. 194): «дабы Сераковский не лишил его здоровья принужден был скитаться по лесам и без пропитания».

На другий рік в ліси утікла вся Гуменюкова сім'я: «жена, бросивши дом, скитается с семейством без пропитания».

Кріпакам березанським було нелегко. Це визнавала й сама влада. Але справу тягнули, й селяне задоволені були матеріально лише у 1834 році, уже після смерті Сіраковського. На аркуші 287 (частина друга) бачимо запитання до Подільської Казьонної Палати з Департаменту державних маєтків: «Куда обращены присужденные с Сераковского за сверхинвентарные налоги и удержаны общей суммы 3.300 злотых? и буде они не поступили, взыскати их в пользу крестьян с наследников Сераковского».

«Дело» Сіраковського—велике, у двох частинах; на 668 аркушах...

Це робилося у тому-ж Літинському повіті, звідкіль походив Кармалюк—і за його часів. Тому не диво, чому ми знаходимо у справі до його селян з тими-ж фаміліями, як і у селян Сіраковського.

Розглянемо коротко другий акт—про скаргу кріпаків Піщанського фольварку на свого посесора Баєвського.

Заголовок цього акту такий:

«Дело о претензиях крестьян Пещанского фольварка к бывшему посессору их Баевскому»¹⁾.

В цьому ділі, у проханні «казенного местечка Піщанки» до гражд. губернатора Петра Литвинова між иншим читаємо: «Хотя судьба поставила нас в классе непросвещенных, натура однако-ж дала нам сердце и чувства, так что нужда и терпение до крайности приводят могут, мы чрез посессора Пещанки до нужды приведены и разорены... в несчастии нашем просили не раз...».

Утиски полягали у тому, що посесор їх бив, відбирав гроші та инше: «нещадно бьет, часто под предлогом недоимки собирает в знатном количестве деньги, чем из последнего нас выводит».

З маєтку мусило утікти 48 душ.

Утікали дійсно часто—у Молдаву від некрутчини, йшли «по бедности за подаянием».

Надіслано було урядовця асесора Павіцького, який повів справу прикро. З'ясовано було, що неначе утікали «неизвестно с какой причины или по причине рекрутского набора, а более по привычке к бродяжеству, отчего и пропитание имеют».

Утиски продовжувались. Посесор бив жалібщиків «по лицу и ногами и кулаками, схватя за волосы, до своего удовольствия». Одному з селян досталося ще більш: «безо всякой виновности бил кулаками... в лицо, а после, забивши в колодки, содержал под караулом 5 дней, от сих побоев был он болен около недели и по сие время чувствует в здоровье повреждения». Другому, який «сего года, когда он весной, находясь... близ корчмы на Свинарке, позван был крестьянами в ону, корчму, фурман посессорский, наехавши

¹⁾ По Арх. Опису № 42/№ 232 від 19/III 1810 р., на 338 арк.

в то время... и увидевши его пьющего, вытащил с сей корчмы и ударил в рожу, чтобы шел пить в свою, и как он избегал такового насилия, отговаривался, фурман позвал дворского и с помощью одного связал ему руки, но нашедшие пещанские жители, видя его безвинность, но посessor прибывшего его, Шайдюка, к себе посадил еще под караул, где он просидел всю ночь».

Допитано було 223 чоловіка і всі вони жалілись на тяжкі роботи та утиски.

Утиски, що побільшувались, викликали знову втечі. Утікло знову 179 душ. Маємо у актах цілий реєстр. Є розподіл: «Какое имущество унесли с собою?» Майже скрізь графу заповнено: «в одном одеянии». Є графа: «По какой причине?» Відповідь: «По привычке к бродяжеству, уклонение от податей, от рекрутства».

Ще цікавіш «Дело о претензиях крестьян Ольховецкого староства к владелице Дзержковой»—за 1818 рік. Селяне жалілись на утиски генеральші Дзержкової та її управителя Філяновича. Ушицький нижній земський суд не заступився за селян і «тем самым разорителю Філяновичу послабление сделал к вящему угнетению». (Арх. Опис. 1017).

Утиски робили і «приказчики». Особливо часто згадується, що селян було бито. Є такі випадки: було жорстоко побито одного селянина, й була наряджена спеціальна комісія, яка посвідчила: «на середине у побитого между лопатками от побоев знак ножом длиною 7 вершков, пересечен до кости и облят кровью, на правом плече на 4 вершка таковой же, ниже того-ж плеча два синебагровые знака, на груди один красный от ударов плетью, от каковых знаков больной чувствует слабость всего корпуса».

Дісталось й писарю Дзержкової, дворянину Кульчицькому, до чого намовили сама Дзержкова та Філянович. Ушицький земський справник за писання прохань побив писаря, на що той жалівся до суду: «невинно на меня напав, толкал так неумеренно, что через три недели я чувствую в левом боке от кулачьев боль». Зараз після цього учинено було справжнього нападу на хату Кульчицького. Напав Філянович. Самий напад й наслідки його були дуже кепські, на що Кульчицький жалівся кілька раз. Між иншим він писав: «Жена моя, устранившись сего нападения, принуждена была с ребенком сойти с квартиры, Філянович же гурьбой людьми дворовыми служителями яко преступницы или злодея искал по селению, принуждена была оставить малолетнее дитя в другом селении у чужих людей, доставши слабости, называемой поплекия».

Дворові, п'яні, ганялися на конях за людьми, навіть за жінками й дітьми, бігали пішки з киями та нагаями, витоптували городину; і через усе це «женщины и малолетние кричали неумеренным голосом».

Губернатор надіслав листа до військової влади про допомогу у випадку бунту селян.

На протязі двох років було надіслано до суду 49 скарг. У актах маємо «выписку, сколько подано жалоб».

Цікаві подробиці справи. На 18 прохань резолюцій не було зроблено; відносно 6 було висловлено; «таковые прошения поданы в относимости: расстройства действий следственной комиссии с г.г. чиновников, маршала и стряпчего наряженной». Відносно двох помітка: «Повелено ушицкому суду дать крестьянам законную защиту, но таковой не оказано». Відносно двох: «По сим прошениям дано повеление пахать грунта в прежних межах,

но Держкова не допустила крестьян». Відносно одного: «Не учинено законной защиты, а только за дачею повода больше утеснены от Держковой, равно и от означенных чиновников утеснены были вместо защиты». Відносно одного: «Повелеть возвратить грунта крестьянам, издревле уживаемые, Держкову не допустит пахать оные». Відносно одного: «Повелено не угнетать крестьян в противности люстрации». Не було відповіді на усі сім останніх прохань.

Прохання надсилались до нижнього земського суду, до казённой палати, військового губернатора, губерніяльного прокурора, до спеціальної комісії, повітового маршала, фінансового управління, віце-губернатора, некрутського присутствія і навіть до Сенату.

У решті прокурор запротестував проти судових кривд та тяганини: «Крестьяне ежедневно притесняются к экономическим и другим работам, причиняются без вины побои, отнимаются посредством экзекуции денег, на рекрутские повинности собранных, содержатся некоторые крестьяне из лиц, подавших прошение, под арестом, изнуряя их в колодках в намерении отдать в рекруты... некоторые в таком положении и отправляемы были, отчего крестьяне, оставив дома свои и хозяйства, разбежались, скрываясь по полям».

У початку 1819 року Балтський нижній земський суд надіслав в Подільську казённую палату рапорта про утиски селян слободи Новополя чи Саражинки посесором Богуцьким¹⁾. Суд вказує на такі утиски: «Употребление в работы сверх инвентарного положения, пастьбу по ночам скота по два очередных человека, набрасывание клочья прясть двадцатки и пятнадцатки так тонко, как бы льну или пеньки, чего делать невозможно, и они крестьяне должны были покупать пеньку и прясть ему посессору двадцатки и пятнадцатки, клочья ж хранится у них; с наступлением кошовицы выгоняет их целыми семействами и тяглами да и всегда работает ими от недели до недели, по субботам же принуждает отбывать толоку, выписывая панщины за неделю по одному и по два дни, единственно только те, которые отработаны самими хозяевами тяглом, а что их жены и дети работают, того не выписывает, при требовании же такового исключения, причиняет им немилосердные из рук своих побои, от коих один хозяин... умре, и не допуская их для себя работать, вовсе разоряет, отчего некоторые крестьяне, оставя отцов, а матери детей своих и хозяйства бежали, коих для отыскания посылает их, крестьян, но за проезд, по три-четыре недели не выписывая панщины, принуждает крестьян собственными их издержками отыскивать бежавших, делает крестьянам немилосердные побои, запирая в сенцах; крепостные Богуцкого люди, свалив человека, на земле держат, а он посессор собственноручно наказывает, дабы не было со стороны крестьян свидетелей. От умершого от побоев Михайлы Мамалыги взял 12 овец старых и 7 ягнят, за которые дал ему Мамалыге одну корову и 5 р. сер., ныне же за те овцы дает 34 р. серебром,... Семена Гуменюка чуть до смерти не убил, Франка Шимкову дочь взял во двор, у Якима Ободянского брал 4 вола, а у людей плуги и оными себе работал, Григора Катика с братом всегда употребляет в отдельные работы и взял у них без денег поросенка; Лариона Кацмарона заставляет работать особо, а жену его двор мазать, отца же определил в мельницу мирошником;

¹⁾ По архопису № 19—1819.

Феодосия Дербчинного и его зятя употребил в отдельные работы; Матвея Мельника хотел драть лозами публично безвинно, и всех из дому разогнал; Семен Крючок 4 дни молотил в Струтинке, панщины же выписано два дни, взял у него поросенка и не дозволил ему ничего ни орать ни сеять, заставил быть шинкарем под угрозой сечь лозами; Андрея малого сына употреблял в поездки, а старого с плугом на лан и сек публично лозами; Теодосия Шевца высылает в Струтинку молотить по 5 дней, и напоследок запретил всем крестьянам, чтобы никто из них ни скотины, ни овцы, ни курицы, словом, ничего не продавал». З того-ж села шляхтич Городецкий скаржился, що Богуцький «разорил его собственный дом, стоящий 50 р. серебром, и нагребил неизвестно за что птиц дворовых разных 80 штук, дерева на 30 рублей и проч. домашнего хозяйства, а всего на 200 р. сер.».

Шляхтича Богуцького було задоволено владою, відносно-ж втікачів було Богуцькому заявлено, щоб він «в самоскорейшем времени отыскал и на грунт доставил».

Усе, що селяне говорили про себе та пана посесора на суді, вражає своєю несміливістю. Майже усі вони кажуть, що не знають нічого, від чого багато в тікає, то-що.

Прохання раз-у-раз повторювались у різних варіаціях, які однак цілком однаково свідчили про лихе життя кріпаків.

Зупинимось на тому, що, на наш погляд, можна додати до розгляду самих актів про Кармалюка С. Якимовичем.

Ми подамо наші уваги зараз скорочено, по-за-як у других розділах у своєї праці про Кармалюка ми ще вернемося до них.

Ми маємо на меті не лише подати хронологичні доповнення, ми того погляду, що слід звернути було й увагу на численні подробиці у судових актах, що до самої натури Кармалюка, відносин його до сім'ї, відносин до його селян; доповнення уваг про облави на його, які свідчать про популярність Кармалюка серед селянства.

Не зайвим вважаємо дати де-які вказівки й біографічного характеру, особливо що-до самого роду Кармалюка. На жаль нам не прийшлося скористуватися консисторським архівом, щоб вирішити питання про рік його народження, про його перший шлюб і таке інше; тому ми примушені були майже цілком зупинитися на судових актах.

Наприкінці ми подаємо хронологичну канву життя та вчинків Кармалюка (у головних датах).

(Далі буде).

Проф. О. БІЛЕЦЬКИЙ

Сучасне красне письменство заходу.

НАЧЕРК ТРЕТІЙ—ЕПТОН СІНКЛЕР.

I

Міцний душою й тілом, але наївний і плохий, зростав Парціфаль, син Гамурена, в оточеному лісом замку, під доглядом пестливої матери, що в присутності хлопчика заборонила балакати, навіть про лицарів та подвиги. Якось-то зустрів він у лісі мандрівників у блискучій одежі і здалося хлопцеві, що це боги, але-ж це були люде, і пояснили вони хлопцеві те, що так довго ховала од нього матір—отже доля юнака була вирішена. І даремне пестлива мати переконує і благає сина не пускатися в далеку й небезпечну дорогу; дарма вона замість лицарського коня дає йому шкапчину й замість зброї фіглярське вбрання, бажаючи перешкодити йому далеко їхати і зробити його несхожим на лицаря-мандрівника. Справу вирішено й подвиг почато, а там вже саме життя, суворий вихователь, розкриє дурникові очі й покаже свої таємниці, поведе його шляхом безупинних і глибоких шукань до слави й мудрости, не дозволить йому спочити на лаврах перших перемог, зробить його лицарем і королем замку святого Грааля.

Образ Парціфалья, героя відомої середньовічної легенди, що натхнув музику, Сінклеровського, любимця—Вагнера, слід згадати, читаючи один з романів американського письменника—«Самуель-шукач». Що правда, Самуель—не лицарського роду: він один із синів старого, кривого Єфраїма, американського фермера, якого вдарив колись-то гарячий кінь сектанта, щоденного читача Біблії, з якої й черпав він цілу життєву премудрість. Біблія, «Робінзон» Дефо, «Мандрування Пілігрима» Беніяна та збірка віршів поета природи—Джемса Рілея—виробляють у хлопця ідеалістичний настрій, підтриманий цілковитим незнанням того, що твориться за блакитними гранями рідних йому гір, за межами невеликої батьківської ферми. Але-ж і для Самуеля, як і для Парціфалья, приходить черга йти до людей, до жорстокого й лецемірного світу білих рабів і білих же владарів їхніх. Перед цим світом стає юнак з такими-ж широко одчиненими од здивування очима, якими дивився молодий Парціфаль на таємничі звичаї й незрозумілі події в замку Грааля. Але-ж Самуель не має тої риси Парціфалья, з-за якої не раз страждав легендарний герой. Самуель не мовчить, він уперто розпитує, допитує всіх, кого зустрічає на своєму шляху. Ось професор Стюарт поясняє йому, що життя—це боротьба за існування, в якій виживають найбільше пристосовані; ось пастор Вінс, що каже про дуже добрі речі—про потребу слухатися найперше свого

сумління,—але-ж сам слухає найперше своїх заможних парафіян, мільонер Уїгент, що називає себе християнином, але-ж радить Самуелеві держати при собі християнські переконання й не прагнути до переведення їх у життя; всюди жорстокість, похливість і лицемірство, продажність і брехня. Самуелеві стає ясно, що єдиний спосіб перемогти світове зло—це оголосити йому одверту війну. Але у першій же сутичці з ворогом, під час організованого юним лицарем, за допомогою соціалістів, вуличного мітингу, юнак падає окровавлений, під ударами поліцейського кулака. Як що він лишиться живий, то ясно, що життя назавжди вилікувало його від наївності й довір'я.

Кажуть, що в «Самуелі-шукачі» автор символічно змалював історію розвитку своєї власної думки. Це цілком можливо хоч-би тому, що подібний-же шлях од єдиноличної боротьби, од індивідуального протесту до боротьби в лавах пригніченого колектива-борця з гнобителями, до участі в їхньому протесті проходять й інші герої Сінклера. Такий і поет-мрійник Тірсіс, герой «Іспитів кохання», природний бунтар, що починає з реформування власної сім'ї, з перевиховування своєї дружини Корідон і поступово приходить до висновку, що основним завданням його життя й творчості мусить бути проповідь нової Євангелії, одкриття перед думаючим світом подробиць жахливого капіталістичного режиму. Такий і Артур Стірлінг, своєрідна паралеля до Гетівського Вертера в сучасній літературі, палкий ентузіяст, що розпочинає бій з кількоголовою гідрою капіталізму й, не витримавши такої боротьби, позбавляє себе життя¹⁾. Усім їм—й Артуру Стірлінгу, і Тірсісу, і Самуелю Прескоту—щедро надані особисті авторів риси, що й дає можливість скласти певне уявлення про життєвий шлях Сінклера-людини. Поступати доводиться так ще й тому, що інших, певніших біографічних відомостей про Сінклера маємо дуже замало.

Нечувана річ: письменник, якого знає ціла Європа, книги якого повторно перекладаються й на російську й на українську мову²⁾ і в перекладах (по більшості недбалих) заповнюють вітрини й прилавки наших книгарень—не знайшов собі ані в Європі, ані в нас ні біографа, ні такої критики, яку мають згадані в нашому попередньому начерку його сучасники Р. Ролан і Г. Уелс. Перегляньте великі підручники історії американського письменства: про Ептона Сінклера вони не вважають

1) The journal of Arthur Stirling 1903—один з раніших неперекладених творів Сінклера.

2) Не перелічуємо тут цих перекладів. Російські видавці, випускаючи одночасно однакові романи Сінклера, широко користуються змінами назви оригіналу (більшість перекладів, правда, робиться не з англійського оригіналу, а з німецьких перекладів, де такий спосіб так само постійно вживається). Читачеві пропонуємо самому переконатися, що, прим., роман «Деньги», видрукований одним видавництвом, і роман «Американские биржевики»—один і той же твір, чи те, що роман «Оковы сброшены», виданий р. 1923 в перекладі—є не що інше, як давно відомий роман «Джунглі», в останніх його розділах, а не нове якесь «закінчення» «Джунглей», то-що. Найкращі переклади видруковані Вид-вом «Всемирная литература» («Сто процентов», «Ад», «Испытания любви»), Держвидавком РСФРР («Сильвия», див. також чудовий переклад «Самуеля-искателя» А. В. Кривцової за ред. Є. Ланна (вид. «Новая Москва», 1924); Українською мовою маємо «Нетри» («Літер-Науков. Вісник» 1908 і окремо 1909), «Герой Капіталу», 1-е вид. 1911 р.—2-е р. 1922 ДВУ № 17; тв-о «Космос» готує до друку «Джیمی Гітінс», «Сто процентів», «Мене звуть теслею». Драматична переробка «Джیمی Гітінса» (Л. Курбаса) видрукована р. 1924 ви-вом «Шлях Освіти».

за потрібне сказати хоч-би слово. Енциклопедії, бібліографічні справочники мов-би то й не знають про нього зовсім. Автори нечисленних російських і, прим., німецьких статтів і заміток про нього, що ми їх мали під руками, обмежуються, звичайно, переказом і характеризуванням змісту його творів, можливими соціологічними висновками і кількома співчутливими увагами на адресу самого письменника. Як митець, що свідомо обрав для своїх викривань форму роману й драми, Сінклер мало цікавить своїх критиків. Ще менше пишуть про Сінклера-людину, певно, через брак відомостей. А проте, Сінклер не з тих письменників, біографія яких може бути лише предметом цікавості. На кожній картці його творів ви відчуваєте присутність певної яскраво виявленої індивідуальності. Ці твори— частина його загальної діяльності і за ними ви весь час відчуваєте найбільший і найважніший твір письменника—його життя. Сінклер один з найсуб'єктивніших письменників нашого часу, письменник-діяч, письменник-політичний борець. І хоч, може, життя його й нагадує загалом життя інших політичних борців: хіба-ж од цього воно перестає бути повчачим і цікавим? Рано чи пізно воно мусить бути відомим суспільству. Якими-б малими матеріялами не оперували ми, ми вважаємо, все-ж таки, потрібним поділитися ними з читачами.

Ептон Сінклер зовсім ще не старий: минулого року мав він 45 літ, і лише р. 1901 він (народився р. 1878, в Балтиморі) закінчив свої «Lehrjahre», розпочаті р. 1879 в Нью-Йоркському коледжі й продовжені згодом в університеті Колумбії (штат Південна Кароліна). «Батьки мої,—подає він в одній зі своїх книг,—були добропорядні й надзвичайно шляхетні люде. Я дістав од них у спадщину величезний запас людяности, любов й жалощів до людей». Очевидно, що й батько його провадив таке-ж життя інтелігентного працівника-борця за кусень хліба, яке довелося провадити й синові, починаючи зі шкільної лави. За студентських часів Сінклер жив у мебльованих кімнатах, виплачуючи по чотирі долара за тиждень, які гроші й заробляв сам. Заробляв «літературною» працею, як що можна так назвати працю репортера, що пише, переважно, некрологічні замітки про відомих і невідомих небіжчиків та інші дрібниці для хроніки. Така праця не могла, звичайно, задовольнити «ліричного» юнака, мрійника ентузіяста, в голові якого роїлися образи, створені фантазією далеких часів і своєю власною, вірші Шекспіра, Мільтона, Кітса, Шелі. Добре вивчивши німецьку мову, він познайомився також із творчістю Гете, Шілера, Гайне; захопила його й музика—Бетховен, Шуман, згодом Вагнер:—Тірсіс (з «Іспитів кохання»), слухаючи одну з симфоній Бетховена, мало не стає непритомний, а картки одного з перших романів Сінклера—«Цар Мідас» (1901) містять багато нотних виписок—епіграфів і кінцівок до розділів і частин роману. Ночами юнак уперто працював: поеми того-ж таки Тірсіса, переказані в романі, дають, можливо, певне уявлення про ці перші романтичні спроби, одкинуті редакторами, спроби, що не найшли собі видавця.

Та вже й у ці роки палкий ентузіяст не був, одначе, пасивним, одірваним од життя мрійником. В поезії увага його найбільше зосереджується на віршах, насичених революційним духом. Та він читає не самі лише вірші: він невпинно працює над своєю самоосвітою; переконаний демократ він не підпадає впливові красномовного Карлейля, автора «Французької Революції», і як той «повернув спину до демократії», він повертає спину до Карлейля; Рескіна, що відкрив йому очі на форми й фарби в природі,

він згодом одкидає, бо той «філантроп, а не демократ». Р. 1912 Сінклер в розмові зі співробітником одного з лондонських журналів розповів про свій політичний розвиток так: «Я мав сімнадцять років, коли я писав оповідання по вісім тисяч слів у день. Кілька з моїх соціалістичних творів я написав раніше, ніж почув про соціалізм. З соціалізмом я познайомився тоді, як мав вже двадцять чотирі роки. Я пробув дев'ять років в університеті, й професори старанно ховали од мене все, що торкалося соціалізму. Я ніколи не міг простити їм цього».

Невтомний шукач, він не міг не прийти до соціалізму хоч-би тому, що не міг бути байдужим глядачем зла, що панувало в суспільстві й приймалося — одними глибоко-байдуже, іншими — з безсилим скаргами. Але-ж, до знайомства з соціалізмом, йому, як і його герою Артуру Стірлінгу, здавалося, що весь тягар боротьби лежить на його плечах. «Я бачив зло, що панувало в суспільстві (каже він), зло, що не дуже турбує навіть релігійних людей. Я був палким членом церкви до вісімнадцяти років і належав до пануючої релігії. Я влаштовував мітинги в коледжах і викладав навіть в недільній школі, але-ж переконався, що таким чином я нічого не влаштую, що церква зовсім не займається розв'язанням соціальної проблеми».

Одна за одною руйнувалися в ньому колишні ілюзії. Р. 1906-й — дата рішучого поворотного пункту в його діяльності, дата остаточного визнання ним соціалізму й водночас дата першого його роману «The Jungle», що створив йому широку популярність по-за межами Америки. Читачам добре, певно, відомі й обставини, що спонукали до написання цього роману, рівно-ж і зміст його. Для багатьох роман цей був своєрідним відкриттям Америки, але-ж Америки нової, неподібної до тої обітованої землі демократії, до того робітничого раю, якою частенько змальовували її європейські мандрівники й публіцисти. Переказують, що, збираючи матеріал для цього роману, Сінклер нанявся робітником на чикагські бойні й працював там протягом року, подібно до того, як згодом для роману «The Metropolis» (1908 р., в рос. перекладі — «Четыреста») письменник кілька місяців служив лакеєм в одного міліярдера, а для роману «Король Уголь» (1917) працював майже цілий рік на кам'яновугільних копальнях штатів Колорадо. «Джунглі» викликали сенсацію: «громадська думка» розхвилювалася можливо й не так через змальований в романі жахливий стан робітників-пролетарів на бійнях, як дізнавшись про жахливі фальсифікації чикагських ковбас та м'ясних консервів, але-ж, так або інакше, призначено було спеціальну сенатську слідчу комісію, до складу якої увійшов і Сінклер. Після трьохмісячної праці комісія підтвердила цілковиту правдивість малюнків роману. Отже довелося захожуватися проти виробу й продажу консервів з гнилого і навіть людського м'яса. Сінклер зробився героєм дня: робітники й робітниці заводів «Великої Америки» надсилали йому силу листів, розповідаючи про те, що становище їх у скляному, сталевому й паперовому виробництві, на вугільних копальнях і т. под. так само жахливе. Сінклер почав їздити по заводах, перевіряти факти, переконуватися в правдивості їх. Редакції видатних часописів запропонували йому публікувати зібрані ним матеріали... Але-ж це тривало не довго.

Того-ж р., 1906-1907, Сінклер, що був уже соціалістом, спробував вжити соціалізм на практиці, заступивши в Нью-Джерсі кооперативну громаду під назвою «The Helicon Hall communistic colony». Назва «комуністичний» не мусить, звичайно, нікого плутати. Це була як найскромніша

спроба, де-що «на кшалт кооперативного будинку чи родинного клубу», кажучи словами самого Сінклера. І до виникнення її спричинилися зовсім не міркування широкого суспільного значіння. «Я потребував, — каже письменник, — раціонального влаштування життя мого й моєї родини. На цю справу пішов цілий рік... Це було ідеальним існуванням, Ви почували себе так, мов-би то жили в майбутньому, коли цивілізований світ буде суспільством вільних людей. Це була спроба, що наближувала широке, добропорядне життя, яким насолоджуватимуться наші наступники. Наша громада була влаштована на кооперативних основах. Ми жили у великому, впорядженому будинкові, ми мали дитячий садок, де працювали матері, при чому кожна віддавала для цього одну-дві години денно. У центрі будинку був величезний зал, поділений на чотирі відділи: один ми призначили для політики, другий для філософії, третій для релігії, четвертий для мистецтва».

Дія, як ми пам'ятаємо, відбувається в ХХ сторіччі, хоч ідилічний малюнок Сінклера нагадує нам золоте дитинство соціалізму, сторінку із «Ікарії» Кабе чи іншого якогось утопіста середини минулого сторіччя. Але-ж нам не раз ще доведеться завважувати, що інтелігентне суспільство найбільше передової країни живе, запізнюючися на кілька десятиріч років, рівняючи з дійсно передовою інтелігенцією Європи. Читаючи такі романи Сінклера, як «Сільвія» (1913), — роман «родинного» типу, — згадуємо російську белетристику 50—60 років ХІХ сторіччя. Слідом за «The Helicon-Hall colony» Сінклер засновує вже більшу соціалістичну громаду «The Intercollegiate Socialistic Society» і, підбадьорений першими успіхами, продовжує випускати нові романи й книги (The Metropolis 1908, The Money-Changers 1908, Plays of Protest 1911, Sylvia 1913, Sylvia's Mariage 1914, The Cry for Justice 1915), — але-ж «добрі» його відносини з суспільством зіпсувалися остаточно. Та й ще-б пак! Вже р. 1908 зухвальство його перейшло можливі межі! Викривальні стремління американських журналів, що після успіху «Джунглів» віддали Сінклерові свої сторінки, швидко минули. Але-ж вони з «приятельської ласки» відкладали ще його статті. Од цієї ласки не лишилося й сліду відтоді, як в романі «Міняйли» (The Money-Changers) наважився Сінклер змалювати в особі гидкого розпусника й негідника Дена Уотермана — царя й бога американської біржі, мільярдера Пірпонта Моргана. З тієї хвили ймення його, як романіста, щезло зі сторінок американської преси. «Мене не стало. Що-б я не писав, про це ніколи не згадувалося». «Скандального» письменника почали бойкотувати й бойкот цей, як що судити на підставі мовчанки про нього в літературних довідниках та історіях, тягнеться й по цей день.

А проте, «Джунглі» перекладені були мало не на всі європейські мови, і відомий літературний критик Георг Брандес, приїхавши р. 1914 до Нью-Йорку, розмовляючи з представниками газет, казав, що, на його думку, Північна Америка має трьох славетніх романістів: Франка Норріса ¹⁾, Джека Лондона й Ептона Сінклера. Газети, що надрукували інтерв'ю з Брандесом, проминули, звичайно, оце третє ймення... Газети згадували про Сінклера лише в хроніці скандальних випадків, збираючи різні наклепи на нього й спльотки. Письменник не знаходив у Нью-Йорку видавців для своїх нових романів: видавці не боялися, звичайно, збитків, але-ж

¹⁾ Франк Норріс (1870-1902), автор соціальних романів «The Octopus», «The Pit» та інших, мало відомих у нас, але-ж близьких по темі та завданнях до романів Сінклера. Другий роман маємо в перекладі на російську мову «Омут» (Лнгр. 1913).

недоторканість репутації мала для них в даному випадкові більше значіння, ніж надбання капіталу. Але-ж не так легко було зламати Сінклерову залізну енергію. Війна то й війна! Він стає сам видавцем своїх книжок, і «Король уголь» друкується в Каліфорнії в невеличкому містечку Пазадені, на поганенькому папері. До роману додане післяслово, що документально стверджувало правдивість змальованих в ньому фактів. Дальші книжки: «Джیمی Гіггінс» (1919), «Мідяна марка» (1919), «Сто процентів» (1920), «Прибутки від релігії» вже наочно свідчать про те, як загострилося становище між обома ворогами—Сінклером і владарями американського світу. На боці останніх—преса, мало не цілком закуплена ними, духовництво, що перебуває на їхньому утриманні, університетська наука, добродіями якої вони являються; на боці-ж Сінклера ті, чиїм він є тепер правовісником:—величезні, але-ж ще незорганізовані маси білих рабів—американського пролетаріату. Письменник часами згадує ще, що він поборок примусової революції: «діяльність моя завжди скерована була на те, аби Америка уникла примусової революції, в тому-ж напрямі. Я хочу працювати й надалі. Я добре знаю, що тисячі моїх читачів одчаються вже й не вірять у можливість зробити щось¹⁾. Так писав він ще р. 1919: невідомо, чи повторить він оці свої слова тепер, після ув'язнення, що було одним з етапів його боротьби з владарями суспільної думки. Але-ж, в дійсності, як що він і повторив-би їх—чи має-ж це якесь значіння? Факти, зібрані в його книжках, освітлення, дане цим фактам, красномовніше промовляють, ані-ж сам письменник об своїй власній особі. Сінклер—людина може-бути м'якою й нерішучою натурою. Сінклер—письменник є значно радикальніший. Досвід світової війни так само був для нього доброю школою. Бо-ж на початку війни він сам був прихильником втручання в неї Америки, і історія Джімі Гіггінса—це, почасти, й його власна історія. А далі прийшла робітнича революція в Росії, так гаряче й прихильно зустрінута письменником.

Революції відбуваються не тому, що письменники пишуть запальні книжки. Можливо, що революційний рух в Америці, вибухнувши, покриє своїм громом голос Сінклера, можливо, що у вирі подій забудуть на де-який час його романи. Але-ж про нього згадають потім, як про «пророка-воїна, лицаря-хрестоносця, що бився за мільйони й понадмільйони обдертих лицарів-злидарів: за голодну, перевтомлену, виссану до решти, масу»²⁾.

II

Р. 1906 російські читачі були неприємно здивовані, прочитавши в газетах про подію, що сталася з Максимом Горким в Америці. Невдовзі після приїзду його до Нью-Йорку американська преса підняла проти нього цькування, розпочате «New York World»³⁾: писали, що Горкий образив

¹⁾ Див. рос. переклад «Мідної марки» С. [Срединського, вид-во «Пролетарий», Хрк., 1924, стор. 73.

²⁾ Albert Ehrenstein, Upton Sinclair, Berliner Tage-Blatt 18 März 1924—характеристику Сінклера можна так само знайти в таких статтях: Н. Романович, передмова до перекладу пов. «Герой капиталу» (Київ, ДВУ); В. Брусаянін, Романіст-соціаліст («Новый Журнал для всех», 1912, № 8, 98—110); С. Срединський, Уптон Сінклер о «свободе печати» («Молодая Гвардия», 1922, № 4-5, 283 і далі); Н. Гаврашенко, Уптон Сінклер («Знание», 1923 № 14, 29-31), в статтях і замітках про нові переклади його творів в «Печати и Революции», в «Красной Нови», то-що.

американське суспільство, приїхав з коханкою й видає її за свою дружину. В наслідок цього Горкий підпав громадському бойкоту—ані читати, ані слухати його не схотіли.

Дізнавшись про це, російський інтелігент дивувався. «Чудний, як не кинь, оцей народ американці. Яка вже це, здавалося, передова демократія, а ось у справах морали—так гірше в ній, як у старої дівки. Та проте, не тільки в Америці це... так само обстоїть справа і в Англії. І треба-ж було-б Горкому помилитися! Як було не зважити на характер англо-саксонської раси»...

Навсправжки-ж характер раси тут зовсім ні до чого. Дійсна сутність цієї історії виявлена тепер Сінклером у «Мідяній Марці». Горкий не що інакше, як не сподобався ліберальним мільонерам і вони наказали своїй пресі оганьбити письменника. На власному досвіді довелося Горкому переконатися в тому, що «країни свободи», про яку він підлітком ще мріяв над книжками, в дійсності не існує, що вона—міт.

І, зі свого боку, він постарався—в «Американських оповіданнях»—оцей міт розвіяти. В цьому відношенні він не був піонером. Задовго до нього цей міт, який не склався ще тоді остаточно, намагався розвіяти, прим., Дікенс на сторінках «Мартіна Чезльвіта», повних такого невластивого йому, мякому, загальному, юмористові сарказму. Але-ж розвіяти міти не так легко. Частенько вони бувають життєвіші за факти. І мітична Америка продовжувала існувати аж до відомих тез Вільсона, а можливо й далі.

Одкрийте для прикладу книгу професора Гарвардського університету Гуго Мюнстерберга «Американці»¹⁾, що вийшла р. 1907 в російському перекладі. На семистах з лишком сторінках автор ознайомлює своїх читачів (німців) з політичним устроєм Америки, де панує «дух самовизначення», з її економічним життям, що керується духом самодіяльності, з її наукою, мистецтвом, релігією, соціальним побутом. Що за блаженна країна одкривається перед вашими очима після читання талановитих сторінок видатного психолога й педагога! Є й хиби—але-ж плями бачимо ми й на сонці! Звичайно, робітники-емігранти живуть не дуже добре, але-ж, загальному, пересічний робітник дістає в Америці значно більше ані-ж у Європі, і як що й буває незадоволений обстановкою свого життя то не тому, що бракує йому столів чи стільців, а тому, що килим чи ванна не досить добрі. Проте така надмірна вибагливість не є поширеним явищем: звичайно, робітник задоволений і зовсім не чуває, «що доля його є гіршою за долю інших людей» (1,399). Бо-ж треба лише досить терпіння побільше, енергії в роботі і зробишся мільонером, як сам Карнеджі, чи багато інших, що на очах у інших піднялися з пролетарських лав на вищі щаблі достатку й влади. Ось батько Карнеджів був звичайним шотландським ткачем, а син його почав кар'єру хлопчиком на нитяній фабриці. Що-ж таке мільонер? Це людина, яка відчуває те, що її багатство, це—доручена їй громадська власність і залежно від інтенсивності, з якою виявляється такий погляд, залежить соціальна оцінка багатства; «мільонер—це людина, до якої громадська думка ставиться з повагою одночасно й за те, як вона придбала свій маєток, рівно-ж і за те, як вона ним порядкує» (11,267). Усі розмови про служіння в Америці золотому тельцу—звичайнісінька байка—центральна

1) Г. Мюнстерберг, «Американцы», пер. з нім. А. А. Громбаха, т. т. I—II М. 1907 р.

сила життя тут—«не користолюбивість і, загалом, не думка про гроші, а один лише дух самодіяльності» (1,299).

В таких умовах соціалізм не матиме тут особливого успіху. В якій країні здійснені в більшій мірі «святі права людини й громадянина»—свобода сумління, думки, зборів, недоторканість особи й житла, рівність усіх перед законом, право кожного брати участь в державному будівництві й законодавстві—права, декларовані ще великою французькою революцією? Тільки тут, у народа, якого захищає могутній океан од інших держав, у народа вихованого в пошані до свободи: до цього народу звертав свій погляд, пригноблений видовиськом загального рабства й насильства, Байрон.

One great clime
whose vigorous offspring b'y dividing ocean
are kept apart and nursed in the devotion
of Freedom ¹⁾

Контраст, що виникає в нашій свідомості під час переходу від цього міту до дійсності, змальованої Сінклером у книжках його, подібний, справді, до вилитою на голову цебра холодної води. Чикагські фабрики консервів—не виняток. Ось маєте вугляні копальні в Колорадо, де над брамою читаємо категоричний напис: Приватна власність, стороннім заходити забороняється! «Коротко, але-ж зрозуміло кожному, що й напис на брамі Дантового пекла не скаже більшого. Тут—царство безсоромного визиску, де робітника організовано обраховують, невірнотуючи про-роблену ним працю, вибиваючи останній шеляг із його кишені,—бо їсти, пити й одягатися йому дозволено лише в їдальнях, корчмах і крамницях Загальної Паливної Компанії. Тут робітник живе в халупі з гнилих дощок, жерсти й просмоленого паперу, де не схотіла-б жити й курка. Килими? Ванни? Щось не дуже-то видно їх, а видно ось що: «На покритих золою й ганчірками ліжках спали чоловіки й жінки. Навколо, мов черви, товклися діти; одягнуті в одну лише подерту сорочку, вони безсоромно показували небові свої маленькі, голі зади. У такому вигляді мабуть бавилися колись-то діти печених людей» ²⁾. Бруд, сажа, вонь, блощиці й злидні, що дійшли до краю. Проякусь-то професійну організацію робітників не може бути й мови, за належність до неї карають як за найтяжчу провину. Воля думки? Непоганою ілюстрацією до цієї «волі» може бути малюнок, що ним розпочинається інший роман «Мене звуть теслею» («Христос у Вестерн-Сіті»). Хтось зайшов до кіно подивитися фантастичну картину «Кабінет доктора Калігарі»: зайшов, не звертаючи уваги на крики юрби вештанців коло дверей театру про те, що це—німецька фільма. За таку невинну розвагу при виході довелося заплатити важким каліцтвом: його одлупцювали за «підтримку унів», і лише випадок зберіг йому життя. Про те, що тут розуміють під свободою зборів, ви можете дізнатися з не менше красномовних малюнків, зібраних у «Самуелі-шукачі», в «Джиммі Гігінса», в «Ста процентах». Прочитайте в останньому романі хоч-би оповідання про зібрання, скликане союзом робітників-інтернаціоналістів—та про те, як закінчилося оце зібрання (роз. 58—60) і як жорстоко обійшлися з його організаторами й учасниками. Перед образом закатованого на шибениці, а потім скалі-

¹⁾ Byron's Works, Tauchnitz edition, 1866, III, Ode on Venice (Ода до Венеції), 367—368.

²⁾ Див. «Король Уголь» пер. Б. Яновського й Г. Петнікова. Ви-во «Пролетарий» Хрк., 1923, стор. 18.

ченого Греді, блідішають, справді, перекази про суди Лінча над чорношкірими в романах Майн-Ріда й інших йому подібних.

А ось і хазяї життя, про яких так гарно оповідає славетній психолог у своїй книзі: люде, що розглядають своє багатство тільки, як «доручене їм громадське майно». Біржовики на чолі з Деном Уотерменом із «Міняйлів», Роберт-ван-Рейслер, герой капіталу, Уолінж й подібні до них мешканці казкових палаців і віл—в «Столиці» («Чотириста») —напівбоги з нью-йоркського Олімпу—«п'ятого авеню», що об'їдаються, перепиваються й дурманіють од роспусти й сваволі. Казка про міліонерів, що власною енергією піднялися із низів до вершин, давно вже оджила свій вік. Не можна сказати, щоб і в свій час була вона дуже повчаючою казкою. Повчаюче її значіння було безповоротно підірване ще в р. р. 1910—1911 чотирьохтомовою книгою Устава Мейерса «Історія великих американських маєтностей», де історія ця виявилася в довгій низці звичайних карних злочинів¹⁾.

Але-ж ці—хай грабіжники й шахраї—власним потом і хитрощами складали свої капітали,—предки їх зійшли вже, чи сходять, зі сцени. На ній тепер наступники—«друге покоління»: поволі підростає й третє: «В сучасних умовах збільшеного зросту багатства,—хто може передбачити, що воно робитиме? Зараз можемо ми все-ж таки зустріти в суспільстві людей, що сами заробили свої гроші й знають яких стражданнів і праці треба було для цього прикласти; але-ж, коли третє покоління ввійде в свої права, ці люде вже помруть, і третє покоління не матиме вже жадного з'язку з дійсністю»²⁾.

Що-ж воно робитиме? Оце вже невідомо й йому самому. Винахідливости воно має не більше, як старо-римський Трималькіон чи Лесажівський Тюркоре, або-ж інший якийсь хам-переможець доби «первісного надбання»: зрозуміло лише, що менше лишається здоров'я, менше й життєвого смаку. Таке «суспільство» блукає, як овеча отара, за тим, хто вигідає йому нову розвагу. Одні вставляють собі в зуби діаманти, інші носять живих гадюк замість намиста, їздять верхи на зебрах, розважаються покупками дорогоцінних речей. Треті захоплюються прогулянками до найбідніших міських кварталів, чи засновують газети, де оголошують війну своєму класові, працюють, навіть, в революційних організаціях з таким-же, певно, захопленням, з яким розводять гремучих зміїв, випускаючи їх потім цілими тисячами на волю. Улаштовують «малпячі обіди», «обіди верхи», «пересувні обіди», що починаються закускою в одному ресторані й кінчаються десертом у п'ятому чи шостому. Але-ж страва перетравлюється кепсько й доводиться лікуватися, шукати моціону, чи то їздячи в кімнаті верхи на автоматичному коні, чи роблячи мускульні вправи ногами й руками за допомогою електричної машини. Серця їхні зовсім не жорстокі: вони люблять і пестять своїх собачат, яким під час дощу чіпляють на спину парасольки, які мають власні котеджі в старсвинному стилі, з мережаними завісами на вікнах, прилади для манікюра, туалетні прилади, візитові картки, свою прислугу, автомобільні пальто з шоломами, нагрудниками, капюшонами й окулярами, нашійники, оздоблені дорогоцінними каміннями... Та, нарешті, можна-ж взятися за створення паніки на біржі! Та хіба-ж це не дух самодіяльності?...

¹⁾ Див. передмову Д. Заславського до книги Є. Карнеджі. «Історія моеї життя» (Ви-во «Петроград», 1924).

²⁾ «Четыреста», рос. переклад. Ви-во «Петроград», 1924, стор. 175.

Але ж чи не робить Сінклер наклепів на цих володарів американського світу та й на цілу американську націю? Жахливе обличчя цієї нової Америки, яку ми разом з ним одкриваємо. Страждання білих рабів, змальовані в «Джунглях», в «Королі Вугілля», сцени катування Джімі Гіггінса в поліційному закар'єлі жахливіші за змальовані в «Хатині дядька Тома» страждання чорних рабів, або-ж сумні історії загибелі червоношкірих в романах Купера. Чи-ж не маніяк цей письменник, в уяві якого культура вироджується в розпусту, фабрика стає місцем визиску, демократія є словом на вивісці, і єдиний бог, це—гроші, а трести капіталістів, це—млин, що кожнодневно перемелює живу плоть робітника в паперову й дзвінку монету? Хіба-ж це Америка? Це-ж якась колонія для злочинців. Чому-ж мовчать інші письменники? Чому мовчали Сінклерові попередники? Чом не зустрічали ми до цього часу нічого подібного в американській літературі? Але-ж, по-перше, інші письменники так само не мовчать. І *pendant* до згаданої вище книги Мюнстерберга прочитайте хоч-би не таку талановиту, але-ж не менше змістовну книгу американського політичного діяча Петігру—«Переможна Плутократія»¹⁾, що змальовує сучасну Америку, Америку останніх десятиріч. І ви найперше змушені будете відмовитися від міту про «велику американську демократію»; її, звичайнісінько собі, не існує: вона лишилася в старих підручниках; вона давно вже перетворилася в олігархію капіталістів, чи, кажучи словами Петігру, у «февдальну аристократію з юридичними особами замість февдалів, що є найжорстокішою формою урядування з усіх форм, які лише можна уявити». Демократичні установи країни—чистісінька фікція; справжні правителі Сполучених Штатів, це—трести; сенатори, судді, президенти, це—лише служки великого капіталу; дві пануючі партії—республіканська й демократична, це—лише різні точки зору на метод грабування робітничої класи. Що-ж до «рівності»,—так ось цифри р. 1915 відносно розподілу народніх багатств: два відсотки американського населення володіють 60% цього багатства, а 65% цього населення задовольняється 5-ю відсотками «народніх» багатств! «Багатії могли захопити все це майно лише тому, що вони верховодили урядовою владою й судами і ухвалювали закони, що робили таке захоплення можливим» (стр. 118). Що-ж до «духу самодіяльності», то чи не цим духом викликає золоте правило сучасного ділового світу, висловлене письменником Стедом в такій віршованій формі:

Долари й центи, долари й центи
Бути без грошей—найгірший злочин;
Держи, що маєш, хапай, що можеш—
Ось перша й єдина повинність людини²⁾.

По-друге-ж, американську художню літературу ми ще мало знаємо. У свій час усі ми читали романтичну епопею загибелі північно-американських троянців—червоношкірих в романах Купера; навчилися любити й розуміти глибоку їхню, просякнуту духом сивої старовини, мудрість по славетній «Пісні про Гайавату» Лонгфело. Не одно ще покоління мріятиме, мабуть, про героїв цих романів і цієї поеми, не згадуючи, навіть, про реальних індіанців, що де-не-де вмірають ще від пранців і горілки. Нас

¹⁾ Р. Ф. Петігру, «Торжествующая Плутократия», пер. з англ. з передмовою Б. Горева. Вид. «Московский Рабочий», М. 1922, стор. 392.

²⁾ Петігру, цитований твір, стор. 114.

приваблювала практична фантазія поета жаху й смерти Едґара По, що певне місце посів і в європейських літературах, де вплив його не зникає до кінця нашої доби. А поруч з ним встає в нашої пам'яті другий велетень, всеохоплюючий і вселюблячий Уот Уйтмен, однаково близький і російській і вкраїнській ліриці нашої доби. Нарешті, нас чи-то захоплювали, чи-то розважали чутливі історії шукачів золота у Брет-Гарта й ущерть наляті комізмом новели Марка Твена. Це майже й усе. Лишається Джек Лондон, один з трьох, відзначених Брандесом р. 1914, великих письменників сучасної Америки.

Але-ж цілком помилково гадати, що по художній літературі певної доби ми можемо скласти цілковите уявлення про життя якогось народу в цю добу в цілому. Найбільше, що вона може дати, це уявлення про життя й ідеологію тієї соціальної групи, що створює цю літературу й що міцно в своїх руках тримає творчу індивідуальність письменника, регулюючи й обмежуючи своєрідні її пориви. Ось чудовий приклад—Марк Твен, про якого не так давно багато повчаючого розповів Van Wyck Brooks в цікавій книзі «The Ordeal of Mark Twain» («Іспити Марка Твена»), що викликає, однак, смуток. Брукс запевняє, що славетний американський юморист, боячися громадської думки й перебуваючи під впливом своєї філістерської настроєної дружини, змушений був перебороти самого себе, одмовитися від покликання до соціальної сатири й зробитися фігляром, що розважає юрбу для грошей і слави. Сумний настрій Твена в старечі роки в значній мірі пояснюється саме оцією свідомістю загублених років і зради справжній природі свого талану.

Не втекли від такої долі й кілька інших американських письменників. І ось чому існує не одна, а дві американські літератури: для внутрішнього й зовнішнього ринку. Те, що добре шириться в Європі, з невеликими винятками, малий, звичайно, збут має в Америці, і навпаки. Ледве чи хто стане в Європі читати таких письменників, як «Harold Bell Wright» чи «Gene Stratton Porter», авторів романів—кохання для старих дів чи для інституток: в Америці вони продаються тисячами. Вражіння певної відсталості справляє й американська лірика наших днів, що обережно ще підходить до *verslibre'y* і обертається навколо тем, давно вже забутих в Європі: звичайно, й тут маємо винятки і в числі їх молодий поет Carl Sandburg, співець соціальних несправедливостей, часами однозгучний з Сінклером. Надзвичайно низько стоїть в сучасній Америці драматична література. Антрепренери розцінюють п'єсу, звичайно, з погляду прибутків, які вона може принести (пор. блукання Тірсіса з «Іспитів кохання» Сінклера, з його п'єсою), публіка-ж розуміє театр, як відміну цирку, як місце для виставки жіночого вбрання й відпочинку чоловіків по обіді. А що публіка ця охоче платить за банальну, вульгарну, безсоромну дурницю, яку виставляють у своїх театрах антрепренери, то їм нема чого й займатися художніми шуканнями. Маємо зачароване коло, в якому панує добре відома й нашим театрам «халтура», але-ж халтура, що являється найбільше придатною й потрібною глядачеві. Навіть театри для вибраного кола цінителів (Little theatre) не йдуть далі міщанських п'єс О'Нейл'я, що, однак, й де-якими колами європейської критики визнаються за блискучі. Лише контрабандою, і, звичайно, не в столицях, можуть проходити на сцену такі п'єси Сінклера, як «Принц Гаген», що, як пише рецензент Сан-Франциської газети р. 1909,—«вражає, як удар».

Американські газети не мало віддають рядків літературним оглядам, друкують вони великі щотижневі літературні огляди, усі газети мають великі літературні додатки, але-ж місце літератури в культурному житті американського громадянства лишається доволі незначним. Діловим людям читати романи немає коли; читають їх, переважно, їхні жінки й доньки і можна сказати, що літературі, так як і іншим галузям мистецтва, за винятком театру, дає тон американка. Письменник має зважати на її запити, як що хоче збути свої твори на внутрішньому ринкові. Самі жінки створюють успіх популярних романів, у яких панує «вигадка», авантюра, героїчні подвиги, криваві злочини, романтичний і сантиментальний патос. Духовної й інтелектуальної сили може й не бути. Ось чому занехаяно такого видатного письменника, як Ambros Biérce, автора виданої ще в 90 р.р. книги новел «In the midst of life» («У середині життя»), написаної яскраво й гостро, для людей з міцними нервами. Лише Норрісу й Джеку Лондону вдавалося примусити прислухатися до себе специфічно аудиторію «прекрасних читачок», але-ж закидати щось цим читачкам ледве чи було-б доцільно: не будь би їх, американський письменник задохся-б в атмосфері надто пересиченій, прославленим Мюнстербергом, «духом самодіяльності».

Ми не маємо на думці дати тут повну картину сучасної літературної Америки, але-ж ми досить маємо в своєму розпорядженні фактів, щоб сказати, що і в повному своєму вигляді картина не приваблювала-б особливо яскравими фарбами. «Немає сумніву,—каже один з чужоземних оглядачів американської літератури наших днів,—що Америка зараз на передодні великих реформ не лише політичних, економічних і соціальних, але й культурних». Ті, хто мають гостре сприйняття, інтуїцію, що дає можливість передбачення, зазначають, що Америка входить у нову фазу розвитку. Із загального шуму й хаосу викристалізовується щось, що може зробитися душею Америки. Можливо, що душа Америки має перейти через смуток і поневір'яння, для того, щоб оновитися, зробитися творчою і сказати світові слова вищого мистецтва. Раптом і пристрасно наблизившись з Європою, Америка почала виявляти себе. Іншими словами Америка стає дорослою¹⁾.

«Добрий тон навчає літературних оглядачів бути песимістами. Але-ж автор наведених рядків правий, безумовно, в одному: Америка справді вступає в нову фазу розвитку. І якою не є незначною роля її в літературі,—все-ж таки й у цій літературі досить яскраво виявилися ознаки нового часу. Вони помітні вже в творах рано померлого Франка Норріса, який лишив після себе кілька романів з соціальною тенденцією, що захоплюють своїм змістом: перед нами проходять в них картини великого збіжового торгу в Чикаго, картини боротьби фермерів проти залізничних компаній та їхньої тиранії в Каліфорнії: романи малюють сильні, блискуче окреслені характери, маємо там і змальовані пейзажі, усе-ж добре затямлюються, не вважаючи на їхню юнацьку невитриманість й різкі перебої від солоденької сантиментальності до грубого реалізму. Невитриманості й примітиву дуже багато й у Джека Лондона, поета американських «окраїн», де закон кийка й клика урядує по-за всякою

¹⁾ Herman George Scheffauer, American literature to day (Der Querschnitt, 1923, 1—2, 41).

фарисейською машкарою: яскравий індивідуаліст, Джек Лондон не закриває очей на соціальні вади своєї країни, і наші читачі пам'ятають, звичайно, ті з його творів, де соціальні тенденції виступають найбільше яскраво. Назвемо, нарешті, ще невідомого в нас автора кращої з книжок про війну Жона дос Пасоса—«Троє салдатів»¹⁾, що, безсумнівно, переважає вславлені романи Барбюса. Ептон Сінклер, з усіх досі згаданих, найбільше, звичайно, непримиримий ворог існуючого порядку, найбільше яскраво виявлений соціальний романіст. Але-ж як що й удалося йому пролунати далеко по-за межами своєї батьківщини, як що ім'я його й лунає в Європі, можливо, й голосніше, ніж там, де його уникають вимовляти, ц.-т. в Америці—цим він зобов'язаний, звичайно, не лише своєму талановитому здобувати матеріал, що вражає й зворушує читача, але й своїм методом обробки цього матеріалу. Про Сінклера-митця критика, звичайно, не вважає потрібним балакати. А по-за тим, з цього боку Сінклер—явище в багатьох відношеннях цікаве.

III

Автор однієї з російських статтів про Сінклера переказує лише пануючу думку, завважаючи, що й Ептон Сінклер не належить до числа тих письменників, про яких сперечаються теоретично літератури, а широка маса читачів байдуже мовчить. З творами Сінклера саме теоретикові літератури й немає що робити. Твори ці талановиті й яскраві, завжди мають струнку й захоплюючу фабулу, але-ж в справі новизни форми, в справі оригінальності стилю й будови вони зовсім не уявляють із себе чогось виняткового й видатного. Це той же старий англійський роман, подекуди звільнений від важкої психологічності дікенсовського роману, з гострішим і рухливішим діалогом, з швидким темпом розвитку дії і—все. Теоретикам літератури сперечатися про Сінклера не доводиться»²⁾.

З наведеної цитати ми звернемо увагу читача на такі слова: «з творами Сінклера саме теоретикові літератури нема чого, мабуть, робити». Дивною була-б ця література, з якою нічого було-б теоретикові літератури! Одно з двох: чи сама ця література не заслуговує на назву літератури, чи теоретик не може за неї взятися. Та коли-б романи Сінклера, справді, й не були-б винятковими й видатними—хіба-ж «теоретики» мають займатися лише «винятковим і видатним»? Звичайно, що ні. Що-ж до того, що роман Сінклера зовсім не «той же старий» дікенсовського типу роман, то в цьому легко переконатися.

Одкриваючи зараз першу книгу Сінклера «Цар Мідас» просто не ймеш віри, що роман написаний р. 1901 і що належить він авторові «Джімі Гігінса». В російській літературі подібні романи писалися в 20—40 роках XIX ст. Довжелезні розмови про зміст і мету життя, про істину, добро й красу займають десятки сторінок. Вірші в формі епіграфів, вірші на першій сторінці, як посвята, вірші, що їх декламують і складають дієві особи, безпомічні спроби передати музичні враження, не менш

1) Німецький переклад цього роману «Drei Soldaten», виданий вид-вом Der Malik-Verlag, Berlin, що друкує й переклади Сінклера. Видання російського перекладу передбачалося Державним Вид-ом України.

2) Н. Гаврашенко («Знание», 1923, № 14).

безпомічні спроби—дати перейнятий настрій і, зрозуміло, привабливий краєвид. Надзвичайно злиденна і в той же час з нахилом до мелодрама-тизму фабула: мало не одружившись з-за матеріальних міркувань, Елен стає дружиною Давида Говарда, що розбуркав голос сумління в її душі й живе з ним щасливо, поки до них не приходить нещасна жінка, що колись-то була близькою Давидові, але-ж одірвана від нього стараннями її багатих родичів. Вона має од Давида сина і син цей—це названий брат Елен—приймає її батька, пастора—Артур, що на початку роману закохується в Елен і не зустрічає її прихильності. Як бачимо, автор близько підходить до улюбленої романтиками теми—кохання між близькими родичами: але-ж лише підходить, не даючи розвитку теми. В одній з пізніших своїх повістей («Герой промисловости») він користується цією темою для того, щоб дати історії мільонера ван-Ренслера патетичне закінчення, змусивши його пізнати в своїй коханці—рідну доньку від такої-ж, одірваної батьками коханки, як і в Давида Говарда.

Ви весь час сподіваєтеся царя Мідаса, що дістав од богів дар перетворювати в золото все, до чого він дотикався. Але-ж перед Вами пройшов і мільонер Гарісон, на свій кшталт шляхетний і готовий покаятися, нелюбий наречений Елен: пройшов, не давши ефекту ні дотепові, ні гніву автора, найбільшого ідеаліста, якого можна лише уявити. Цар Мідас і його дар згадується автором лише на останніх сторінках: це особлива сила, що виникає в душі, що стикається зі святощами... «Хто володіє нею, завжди матиме стільки, скільки йому треба—це подібно до дару царя Мідаса—перетворювати в золото все, до чого він дотикнеться».

Порівняйте з цією пробою пера один з пізніших романів Сінклера—«Джیمی Гігінс», чи «Сто процентів»,—і «Цар Мідас» здасться вам дитячою балаканиною. Виходить, що письменник не знайшов своєї художньої манери в готовому вигляді, він, як видно, працював над нею не менше, ніж над збиранням матеріалів для своїх романів; він розвивався не лише політично, але й як художник-творець, і для «теоретика літератури» так само, як і для читача—прихильника Сінклерового—цей розвиток не можна байдуже зустріти.

Од сантиментально-романтичного «Царя Мідаса» через романтичну, але-ж просякнуту соціальними мотивами повість «Іспити кохання»—побутових, сатирично-публіцистичних романів з життя робітників і міліардерів, повз родинний роман («Сільвія») до соціальних романів і драм р. р. 1919—1922,—таким є заплутаний шлях Сінклера-митця. По дорозі багато від чого довелося йому відмовитися, де-що перебороти в собі після того, як він чітко усвідомив організаційні завдання своєї творчості й після того, як він цілком свідомо звузив ці завдання. Коли він розпочинав свою діяльність, багато було такого, що хвилювало його молодий розум: проблеми мистецтва, проблеми особистого існування й завдання його, ріжноманітні питання морали, психологія жінки и т. п. Поступово, як древнеримський Катон, він зробився мономаном ідеї про руйнацію ненависного Картагену. І коли раніше він писав тому, що хотів висловитися, тепер він пише тому, що не може мовчати. *Facit indignatio versum*,—казав староримський сатирик. Обурення творить мій вірш. Теж саме міг-би сказати й Сінклер.

Методи вислову грають в цій справі, звичайно, дуже значну роль. Романіст такого типу мусить брати на увагу свого читача, як політичний

промовець свою аудиторію. Плакат, вивішений на майдані, впливає на юрбу не лише своїм змістом, але й своєю технікою. І подібно до того, як ця техніка не може повторювати прийомів станкового малювання, так і техніка Сінклерового роману не може бути технікою давнього англійського роману дикенсовського типу.

Найчастіший прийом Сінклера—той самий, що його ми зустрічаємо в романістів бойових епох,—починаючи з Вольтера й, ідучи далі, у Лева Толстого. Центральною особою твору є якась нова, свіжа людина, зовсім чужа тому оточенню, до якого закидає її доля. У Вольтера—це дикун, гурон, що несподівано потрапив у цивілізоване європейське суспільство XVIII ст. Його здивовані очі широко відкриті, на кожному кроці він добачає протиріччя здоровому розумові, природі, протиріччя тій, навіть, моралі, що її одверто, мов-би то, й визнають ці цивілізовані люди. Такий у Сінклера Самуель Прескот у згаданому вище романі, такий-же й його тесля Христос, що зійшов з колірового церковного вікна на вулиці Вестерн Сіті: але-ж такий-же й Алан Монтегю, що прибуває до метрополії із південних штатів і покоряє високе громадянство «П'ятого Авеню» не чим, як своїм умінням дивуватися. У «Королі Вугілля», навіть, повторюється цей прийом: головна дієва особа роману—сторонній свідок, син одного із вугільних королів Америки—Хол, що, під час вакацій, захотів перевірити на практиці «де-які соціологічні твердження» й таємно наймається, як звичайний шахтар, працювати в копальнях. Джімі Гіггінс перед лицем світової війни багато в де-чому нагадає читачеві Вольтерового «L'Ingénu» («наївний»—назва одного з Вольтерових романів). В усіх оцих випадках ми маємо прийом, визначити який можемо лише дуже вдалим виразом Віктора Шкловського¹⁾.

Подивившись на дійсність очима свіжої людини, ми багато побачимо в ній такого, що бачимо лише вперше, задумаємося над тим, що досі сприймали механічно. Але-ж малюнок мусить не тільки затримувати увагу читача, він мусить відбитися в його уяві. Не біда, як що фарби здадуться занадто густими, як що риси будуть занадто грубі й різкі. Звідси прийоми контрасту, гіперболізації, повторення однакових моментів дії, однакових персонажів і описів. Про гіперболізацію не доводиться казати дуже багато: сама дійсність проробила цю працю за романіста, на жаль, на живих людях, а не на образах творчої фантазії. Дійсність же підказала Сінклерові ці контрасти—злиднів і розкошів, голоду й ненажерливості, багатства й бідності. Його завдання полягло лише в тому, щоб завважувати ці фарби життя, ці створені ним контрасти й закріплювати їх своїм словом, а також в тому, щоб часто, звертаючися за допомогою їх, тримати свого читача у владі одних і тих-же картин і викликаних ними ідей.

Крапля довбає камінь: отже нехай безупинно капає ця гірка крапля в кам'яне серце читачеве, який може мовчати, може бути байдужим дивлячися на жахливі факти доколішнього життя:—«Як що це було-б в моїй силі, я заборонив-би багатіям саме навіть існування на землі»,—каже між иншим Фірлін, одна з дієвих осіб «Сільвії». Але-ж цю думку замало кинути—її треба розвинути, її треба ріжноманітно ілюструвати, змалювавши образи багатіїв од Ван-Тьювера в «Сільвії», до молодого Гренича в «Джімі Гіггінсі». Образи ці, врешті, не дуже відрізняються один од одного: безсумнівно—Сінклер має здатність творити типи (згадаємо

¹⁾ В. Шкловський. «Искусство, как прием» (сб. «Поэтика», 1919, стор. 105).

незвичайну постать «червоної» мільйонерші місіс Год в «Ста процентах», чи подекуди карикатурний тип короля кіно-фільм Т. С. в романі «Мене звуть теслею», тип, що нагадує образи славетніх американських романистів). Але-ж цю здатність він стримує в собі. Він шукає не так різноманітності, як можливості подати однакові картини, однакові думки. Отже зрозуміло, чому повторюється кілька разів картина знущаннів над соціалістами під час мітингів і зборів; чи картини зустрічі злидаря з молодим мільйонером, що може зробити добре діло для старця (в «Самуелі—Шукачі», в «Джунглях») і. т. п.

Але повторення однакових мотивів надало-б творам одноманітного характеру, втомило-б читача. Для того, щоб піддержати його напруження, підвищити його цікавість (бо береться він за роман, драму, а не за публіцистичний трактат), має письменник різні засоби. В романі маємо, прим., елемент персональної сатири, сатири на реально-існуючу й добре відому читачам особу. До роману долучаються додатки, що документально стверджують фактичну його правдивість. Ми знаємо вже, що Ден Уотерман з «Міняйлів»—це постать реального Пірпонта Морґана. Але подібні-ж, менше чи більше замасковані реальні персонажі проходять перед нами в усіх романах Сінклера. В «Ста Прокентах», прим., перед нами—таємна поліція, що утримується коштами капіталістичних трестів і керується Пінкертоном (реальною особою, а не героєм дешевеньких книжочок), що займається не розшуком невловимих злочинців, а приставкою штрейкбрехерів, провокацією серед робітників, стеженням і цькуванням «соціалістів» і т. под. Змальований в романі Гефі—вихователь і керівник Пітера Геджа в його кар'єрі шпіона й провокатора,—це—не хто інший, як сам Пінкер-тон, і зміна прізвища, нічого, в дійсності, не змінює.

Іншим, таким же засобом до зацікавлення читача є в Сінклера часом—зовнішня екзотичність, навіть фантастичність сюжету. У своєму «Принці Гагені» він досить сміливо скористувався персонажами й мотивами Вагнерової трилогії про обручку нібелунгів, як засобом ілюїнувати ті-ж таки образи американської плутократії, образи поклонників золотого тельця, що вражають його розум. Сінклер задумав початкову будову «Гагена» ще під час писання ним першого роману. «Американці—це ті-ж Нібелунги»,—каже Давид Говард в одній з довжелезних розмов своїх з Елен,—риються вони в земних нетрях, вишукуючи скарби, замість того, щоб дивитися на небо, товчуться на брукові, збираючи шматки золота»¹⁾. Ідеалістичний зміст тиради зник, згодом, для Сінклера соціаліста: але-ж од романтичного юнацтва лишилася оця любов до фантастики, що змушувала його в одному з нових романів ще раз, слідом за іншими романистами й драматурґами, змалювати, прим., Христа на вулицях сучасного Нью-Йорка, чи скористуватися гротескними образами старої демонології для політичної сатири на імперіялістичну війну в п'єсі «Ад» (1923).

Але-ж оця фантастика відограє, проте, чисто декоративну, зовнішню роль в найновіших його творах; за винятком «Принця Гагена», вона проста й зрозуміла найбільше, навіть, непідготованому читачеві. І це подібно до того, як для сучасного масового глядача наших майданів зробилися звиклими умовні символи плакату, на зразок многоголової гідри, з якою переможно бореться героїчна фігура революціонера-пролетаря.

1) У. Сінклер, Собр. Соч., т. IX, «Царь Мидас». Изд-во «Прометей», 1913, стор. 177.

Ось найважливіші з прийомів соціальної сатири Сінклера. Соціальний роман має зараз за собою довгу історію в усіх країнах Європи. Починаючи з 40-х років XIX ст., довго держалася та його форма, яку надав йому у Франції Ежен Сю, автор «Таємниць Парижу», «Таємниць народу», форма романа-фейлетона з мінливою дією, з силою різких контрастів, із складним сюжетом і великим числом дієвих осіб: форма, що певного ступню досягла в «Les misérables» Віктора Гюго. У ній багато ще лишків романтизму, багато мелодраматичного, багато бажання струснути, зворушити, викликати сльози в чутливого читача.

Під пером Еміля Золя й його наслідувачів у Франції, під пером новітніх французьких романістів (Поль Адан, Роні), Іспанії (Ібаньєс, Піо Бароха), Англії (Уелс) та інш. зародилася нова форма соціального роману, що скористувалася теорією класової боротьби, як основним motto при обробці матеріялу, що їм надавалася форма певного сюжету, який розгортався в докладно обгрунтоване й до дрібниць документальне оповідання, в якому фактичною головною дієвою особою була маса, по більшості пролетарська, і широкий простір дано було описовій частині. Картини фабрик, майстерень, робітничих кварталів, іноді докладні описи, що перебувають в руху, машин—переважають у багатьох романах цього типу над інтригою і змальованням особистих переживань героїв.

Перші свої кроки в галузі соціального роману Сінклер зробив саме по цьому шляхові, вказаному йому романістами другої половини XIX ст., «Джунглі» переобтяжені описами, зробленими в манері Золя, але-ж зі значно меншою силою вислову; навіть в «Королі Вугілля», де темп дії незрівняно швидкий, вплив Золя ще відчувається, хоч-би в самій будові роману. Як що «Король Вугілля» напрошується на порівняння з «Жерміналем», роман «Міняйли» можна порівняти з романом Золя—«Гроші», у змальованні життя «чотирьохсот» можна добачати де-які подібні риси з малюнком французького суспільства доби другої імперії в романі Золя—«La curée» й т. под.

Однак, хоч і маємо зовнішню подібність, не можемо ми не помітити й глибокої різниці. О, Сінклер зовсім не спокійний історик-фізіолог, збірач людських документів, яким був Золя в часи написання Ругон-Макаровської серії! Ще раз: це не об'єктивний спостерігач, а романіст, що цілим серцем відчуває змальоване ним зло й дає собі Анібалове слово боротися з ним до останньої краплі крові. Пристрасть політичного борця не дозволила йому лишитися в розмірених рямцях, встановлених романістами другої половини XIX ст. для соціального роману. І він зруйнував ці рямці.

Для свого соціального роману він обрав форму словесного плакату, художньої прокламації, де кожную різку постать видко здалеку, й вона своїми нескладними, але-ж виразними лініями кричить і, стогнучи, закликає читача. Нехай інші обмірковують питання про те, наскільки ця форма впливає на читача пристрасним обуренням проти насильства й брехні, пристрасним поривом до кращого прийдешнього. Хіба-ж цього замало для того, щоб виправдати її з погляду будь-якої естетики?

А. ШАМРАЙ

На шляхах до об'єктивної історії Українського письменства.

(Історія новітнього письменства М. Зерова в історичному освітленні *).

I

ПОПЕРЕДНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ УВАГИ

Ставлячи своїм завданням оцінку нової книжки по літературі в історичній, так-би мовити, перспективі, мушу насамперед подати де-кілька зауважень що-до методу цієї статті, аби виправдати себе від можливих закидів її. Композиція її може здатися подвійною, хоч я й намагався надати їй суцільності. Основна тенденція статті до певної міри методологічного характеру—показати, як саме розвивалася думка що-до історико-літературного процесу на Україні, виходячи з розгляду найбільш обґрунтованих праць по історії українського письменства і закінчуючи цей розгляд аналізом книжки М. Зерова, як останнім етапом в цьому напрямкові.

Але-ж, аналізуючи ті основні чинники, що, по думці автора нової книжки, є головними в розвитку нашого письменства, приходиться оцінювати не тільки ідеологічні досягнення його, але-ж до певної міри і фактичний матеріал, що притягається для ствердження об'єктивності цих чинників.

Треба показати, які нові матеріали використовував автор, а які поминув при освітленні певних історико-літературних явищ в порівнянні з попередніми працями такого-ж характеру.

Захочання методологічної суцільності цієї праці провадиться в спосіб оцінки лише того матеріалу, що ним уґрунтовується загальні чинники історико-літературного процесу, обминаючи характеристику окремих фактів, оцінка яких може стати темою самостійної статті.

Ставлячи кінець-кінцем центром роботи книжку М. Зерова, я мусів обмежуватися розглядом лише найбільше солідних праць по історії письменства (як вже й зазначив), де можна зобачити спроби накреслення історії літератури в органічному її розвитку з відповідним аналізом того ґрунту, на якому воно зросло, опустивши ті праці, що або уявляють собою просту збірку літературного матеріалу без виразної історичної систематизації, або ті, що, маючи певне в свій час значіння, найшли своє довершення і поглиблення в працях інших істориків. Так само, зважаючи

*) М. З е р о в. «Нове українське письменство». Історичний нарис. Вид. «Слово», 1924. Вип. I-й, стор. 135.

на те, що книжка М. Зерова, присвячена новітньому письменству, обминаю й ті праці, що, маючи певну наукову цінність, проте не розглядають цієї доби. (Книжки М. Возняка та М. Грушевського).

Розуміється, суто науковий підход важко додержати, ставлячи спеціальне завдання оцінки однієї книжки,—з'ясування розвитку історичної думки на Україні—питання широке й відповідальне. Ставлячи його науково, треба було-б розглядати не тільки синтетичні праці, але-ж як ті, що частково вияснювали певні питання, так і ті, що послужили матеріалом для цих синтетичних праць. Мало того—треба було додати широкий аналіз того ґрунту, на якому зросли певні погляди на природу історичного процесу—цього вимагає методолог. принцип історизму. Така робота не по моїх силах, та й важко проробити її комусь іншому при теперішньому стані нашої науки.

Спробу такого нарису що-до історії літератури маємо в статті акад. С. Єфремова «Дорогою синтезу»¹⁾, де ним подається систематичний огляд праць по історії літератури. Не вважаючи на ретельно зібраний матеріал, стаття хибує на недодержаність цього історичного підходу. Автору не пощастило вияснити, як органічно творився і поглиблювався погляд на основі історико-літературного розвитку на Україні, що було якраз основним його завданням. Причина цього, розуміється, не в авторові, а в стані нашої науки.

Ще останнє зауваження—при виборі праць по історії письменства я йшов не тільки за своїми власними міркуваннями, але й спіраючися на оцінки попередніх критиків, що дає мені де-яке право на об'єктивність в своїх висновках.

II

Першою такою працею по історії української літератури, що синтезувала в собі праці, як російських, так почасти і українських вчених²⁾ треба вважати «Очерки Истории украинской литературы XIX столетия» М. Петрова (К. 1884). Не кажучи вже за багатство зібраного, фактичного матеріалу, це є перша спроба накреслити широку картину розвитку новітнього нашого письменства. Зупинятися ширше на позитивних і негативних рисах цієї праці немає потреби, постільки робота ця оцінювалася всебічно критикою, що дійшла свого довершення в солідній праці М. Дашкевича. (Отзвѣвъ о сочиненіи г. Петрова. Отчет о 29 присужденіи наград графа Уварова. Пб. 1888). Нам важно лише нагадати основні думки М. Петрова на основі розвитку українського письменства. Найбільшим стимулом зародження й розвитку української літератури М. Петров уважає вплив російського письменства,—що, по його думці, визначало як зміст, так і форму творів українського письменства.

Виходячи з такого погляду він і досліджу свою роботу спрямовував на відшукування фактичних запозичень українськими письменниками з творів російської літератури. Поставивши справу так однобічно і тенденційно,

¹⁾ С. Єфремов. «Дорогою синтезу». Записки Істор.-Філ. Відділу, ВУАН. К., 1923 р., Кн. II—III, стор. 89—110.

²⁾ Останню оцінку цих двох праць маємо в названій статті С. Єфремова (стор. 97—98).

цілком занедбавши національними підвалинами української літератури, що є основними чинниками існування взагалі кожної оригінальної літератури, М. Петров не зумів додати об'єктивного аналізу його розвитку. Це вже прекрасно зрозумів М. Дашкевич, виразно підкреслюючи це в одному місці своєї критичної праці (вже наведеної), «Петров не поднялся до широкого созерцания всего (підкреслення моє А. Ш.) литературного движения XIX столетия и обыкновенно отводил место произведениям украинской литературы вслед за общими движениями русской литературы, мало обращая внимания на местные условия и посторонния влияния¹⁾».

В цій думці особливо цінне зауваження про «местные условия», що його можна зрозуміти, як особливості суспільного життя на Вкраїні, що мусіли відбитися на характері української літератури. Виходить, що перша широка спроба нарису української літератури не змогла перевести об'єктивного аналізу історії української літератури, не зваживши, як слід, значіння того ґрунту, на якому воно виросло. Цей невірний по суті підход позначився в цій праці, М. Петров, з великими натяжками об'єднуючи творчість українських письменників загально-російськими літературними течіями, зрештою примушений був обробляти їх монографічно, без тіснішого з'язку, що ще більше підкреслює основну методологічну його помилку.

Праця М. Дашкевича, з'явившись, як рецензія і доповнення до «Очерков» М. Петрова, не була якоюсь новиною що-до ідеологічних своїх тенденцій. На ній ясно позначилися думки М. Костомарова, О. Пипіна та інших.

Але-ж спеціальне її призначення, як і притягнення багатого матеріалу становлять цю працю центральною, що примушує зупинитися на її розгляді, оцінюючи її, як дальший крок в з'ясуванні історико-літературного процесу на Вкраїні. М. Дашкевич, відкидаючи більше значіння російських впливів, розвиток української літератури ставить у з'язок з всеслов'янським відродженням початку 19 століття. Така постановка питання, значно поширюючи площину впливів на українську літературу, заразом з тим подає більш об'єктивний аналіз її особливостей.

На підставі численних матеріалів, зібраних і проаналізованих, Дашкевич стверджує безсумнівне існування з'язків між українською та слов'янськими, з'окрема польською, літературами.

Хоча окремі факти, що-до впливів польських письменників на українських, нині потребують перегляду, проте загальні передумови органічності такого з'язку і зараз мають певну об'єктивну цінність.

Це перша, так-би мовити, фактична перевага цієї праці над «Очерками» М. Петрова. По-друге—ставлячи розвиток і розцвіт української літератури у з'язок з підвищенням національної свідомості серед інших слов'янських народів (на Вкраїні діяльність Кирило-Методієвських братчиків)—М. Дашкевич більш об'єктивно вияснює й ідеологічні підвалини її існування. Українська література, як література пригнобленої під той час національності, могла зміцнитися й розцвітати рядом з літературами других пригноблених слов'янських країн (поляки, чехи і т. інш.), що, даючи

¹⁾ М. Дашкевич (навед. праця), стор. 233.

живий стимул до її зростання, зовсім природно були споріднені з нею, як формально, так й ідеологічно.

Безперечно—Шевченкові твори, особливо в добу його слов'янофільських симпатій, по своїх настроях були ближчими до творів польських, ніж до російських, що, виступаючи представниками пануючої на той час народності, не могли поставитися цілком об'єктивно до тих тенденцій, що різко виявилися в творах українських, починаючи з 40-х років. Поставивши питання української літератури в такому широкому обсягові, М. Дашкевич проте не зумів вияснити як слід отих «местных условий», незнання яких він закидав М. Петрову.

Ті ідеали, тенденції, що виявилися серед інтелігенції доби романтично-слов'янофільських симпатій: інтерес до народу, до його звичаїв, взагалі етнографізм в широкому значінні, що дійсно різко позначився на творах тодішніх письменників, по думці М. Дашкевича, є і мусить бути і надалі єдиним призначенням, *raison d'être*, подібних «місцевих» літератур.

«Украинской литературе не быть литературою общенародною и даже в землях, заселенных исключительно или преимущественно малорусскою народностью, не занять первенствующего места, подобающего литературе на том языке, который стал в силу векового течения истории общерусским. Поэтому даже местное значение украинской литературы должно признать весьма ограниченным»... (там же)... «но, при всем том, найдется место для малорусской литературы даже в случае все большего и большего распространения общерусской грамотности»...¹⁾.

Просто кажучи, українському письменству одмежовується вельми скромне місце «литературы домашнего обихода», без жадних надій на більш блискуче майбутнє. М. Дашкевич не звернув ширшої уваги на те, що, крім етнографізму, у творах вже Шевченка різко виявилися політичні, національні й соціальні тенденції, що стали основними мотивами в дальшому ході українського письменства, стали дійсним його *raison d'être*.

Він досить обережно обминає ці питання в творчості Шевченка і навмисне чи не навмисне не розглядає зовсім письменства по Шевченковій добі, хоча «Очерки» М. Петрова доведено до оцінки драматичної діяльності Марка Кропивницького.

Таким чином в цих двох найширших працях по історії українського письменства 19 століття, що були, так би мовити, ідеологічним свічадом певних як російських, так і почасти вкраїнських кол 19 століття, можна зобачити спільну, дуже важливу хибу—відсутність суспільного підходу до історико-літературних явищ, нехтування особливостями ідеології української інтелігенції, як окремої одиниці. Це, розуміється, не могло подати правильного поняття про історію літератури, як витвір іменно української інтелігенції. З де-якого часу можна помітити різкі і часті напади на «історію українського письменства» С. Єфремова. Безперечно, як на сучасний погляд, де-які її основні положення втратили вже свою об'єктивність, але-ж було несправедливим відкидати її, не оцінивши її чисто історичного значіння.

Праця С. Єфремова, явившись продуктом теоретичної й практичної роботи де-кількох поколінь української інтелігенції (починаючи з П. Куліша і

¹⁾ Отзыв. о соч. Г. Петрова. Стор. 226.

кінчаючи М. Грушевським), є цінним свідомством не тільки ідеології автора, але-ж цілого покоління укр. інтелігенції, активного в свій час, писаним свідомством її змагань та сподівань. Для нашого розгляду вона цінна, як сміливий крок наперед в порівнянні з наведеними працями в опріділенні підвалин історико-літературного процесу на Україні. В його «Історії українського письменства» в основу розвитку літератури ставиться розвиток суспільства, власне української інтелігенції. Письменство, по думці автора, було одним з найяскравіших свідомств існування української інтелігенції і майже самотнім знаряддям боротьби проти тих безконечних перешкод, що повсякчасно стояли на тернистому її шляху.

Отже-ж українська література є перш за все свідомо, в якому відбилися вікові змагання української інтелігенції, основним її моментом є визвольна боротьба за право свого національного існування. Ставлячи підвалиною розвитку української літератури особливості життя українського суспільства і заразом з тим з незвичайною послідовністю проводячи через усі літературні твори свою основну думку, що визвольна ідея є головним стимулом її розвитку—С. Єфимов, безумовно, ширше і об'єктивніше зрозумів сутність історико-літературного процесу, і це спричинилося до великої популярності його книжки в свій час. Але-ж війна, національна, а потім соціальна революція, висунувши українську національність, як правову одиницю, примусила критично віднестися до своєї попередньої роботи, поставивши в основу своєї критики класовий момент. Багато де в чому прийшлося поступитися і праці С. Єфремова.

Являючися і понині зразком монолітності й викінченості, проте в своїх основних передпокилках втратила вже свою об'єктивність. Критикою уже вказувалося, що в поясненні ідеологічних основ (визвольна ідея) української літератури С. Єфремовим допущено певну ідеалізацію і суб'єктивізм¹⁾—і я лише нагадаю в чому полягала ця ідеалізація. Безперечно, українська інтелігенція не уявляла собою тієї монолітності, що її підкреслює С. Єфремов, безперечно, змістом творів українських письменників далеко не завжди були визвольні тенденції (під цим поглядом треба було-б одкинути добру половину середнього письменства). Що правда, особливості становища української інтелігенції (письменників) по Шевченковій добі, їх спільна боротьба проти утисків царату наче-б то стирали різниці соціального походження, але-ж тут приходить брати на увагу наше повне незнання. В статтях молодих вчених потому одкривається та об'єктивна картина дійсних взаємовідносин між нашими письменниками і соціального положення їх, що позначалися на їх ідеології²⁾.

Одним словом, розвиток української літератури під взглядом ідеологічним не йшов тим ідеально рівеньким шляхом—була боротьба, антагонізм, обумовлені наймогутнішим чинником історичного розвитку—чинником соціально-економічним. Це є найважливіше завдання сучасної

¹⁾ Велика рецензія В. Дорошенка, написана ще до революції. «Л. Н. Вістник». 1917 рік.

²⁾ О. Дорошкевич.—«Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка». «Червоний Шлях», 1923, ч. ч. 2, 3—4.

науки, і з цього погляду праця С. Єфремова не видержує теперішньої наукової критики.

Друге основне положення С. Єфремова так само потребує перегляду—це визначення історії письменства, як історії ідей головним чином. На це вже так само вказувалося¹⁾.

Що таке визначення літератури дуже широке і виходить за межі літератури, що красне письменство треба вивчати перш за все в його особливостях, стилі и т. инш.—це твердження, по виразу проф. О. Білецького, зробилося вже трюїзмом²⁾. В той час, коли писалася «Історія українського письменства», це, правда, ще не було трюїзмом, але-ж і тоді тенденції до того були.

Авторові можна цілком закинути свідоме одмежовування од такої трактовки літератури і в цьому його хиба³⁾.

Ці дві проблеми повстали особливо виразно вже в революційні часи.

За цей час ми маємо вже де-кілька окремих розвідок і низку статтів присвячених теоретичному угрунтованню нових методів історико-літературного досліджу: марксістському й формальному. (Праці А. Ковалівського і Б. Якубського). Так само на сторінках наших журналів робляться перші спроби освітлення певних історико-літературних явищ з соціальним підходом. (Статті В. Коряка, О. Дорошкевича й інших). У того-ж О. Дорошкевича находимо спроби нарису історії літератури (для шкільного вжитку), виходячи з сучасних методологічних вимог (К. 1923)⁴⁾. Всі ці роботи в більшій або меншій ступіні мають певну цінність, як підготовчий матеріал до майбутньої синтетичної праці по укр. письменству.

III

В нарисі молодого вченого ми вбачаємо першу спробу накреслити історико-літературний процес в його органічному розвитку, виходячи з сучасних методів літературного досліджу і марксістської трактовки загально-історичного процесу. Автор розглядає в своїй праці українське письменство 20 років і тому, минаючи загальну періодизацію всього письменства 19 і 20 століття, поскільки вона не угрунтовується фактичним матеріалом, спинимося на визначенні тих основних чинників, що, на думку автора, спричинилися до виникнення і розвитку письменства 20-х років.

а) Автор виразно став на соціально-економічний ґрунт, намагаючися особливості й тенденції письменства 20 років пояснити класовим положенням наших перших письменників. І це є перша його перевага над попередніми істориками письменства. Що діячами в літературі українській початку 19 століття були дворяне, або особи, що по своїй ідеології були близькими до дворян, що ідейно ця класа, по скасуванню шляхетських вольностей і введенню кріпацтва на Україні, зробилася найбільш лояльним і віроподаним

1) І. Айзеншток. Изучение новой украинской литературы. «Путь Просвещения», 1922, № 6. Стр. 135—162.

2) О. Білецький. Рецензія на книжку М. Зерова. «Ч. Ш.», 1924, ч. 1—2.

3) С. Єфремов.—«Історія українського письменства» 1917, стор. 5—6.

4) Недавно вийшла друга книжка О. Дорошкевича по літературі, на жаль, я ще не ознайомився з нею.

станом що-до російського уряду в цьому ледве чи можна сумніватися і певно ці факти були знайомі і попереднім історикам, а научно С. Єфремову. Але не в питанні про стимули, що поклали початок нашого новітнього письменства, як названі історики літератури, так і інші критики, що писали про добу І. Котляревського, менше усього звертали уваги на особливості класового положення наших письменників (за винятком хіба одного П. Куліша, що, виходячи з іншого погляду, невзначай висловив майже вірну, хоча й парадоксальну думку про ідеологічну цінність творів І. Котляревського),—що спричинилося до висловлення різних спогадів, позбавлення більшої об'єктивної цінності¹⁾. Петров і Дашкевич, стимулом, що змусив наших письменників писати українською мовою, вважають «любов» до рідного краю й народу. Твердження з де-якими обмеженнями може й вірне, але-ж без соціально-економіч. аналізу природи цієї «любови»—пояснення дуже невиразне і загальне. С. Єфремов і багато до нього пояснювали це явище радикальніше—в особі І. Котляревського вони вбачали не тільки національного, але-ж до певної міри й соціального реформатора, що виступив зі своєю «Енеїдою» не випадково, а ставлячи собі широкі суспільні завдання—відродження національного й соціального. Свого довершення ця парадоксальна думка найшла в статті О. Кошового, що уважав І. Котляревського жертвою громадського обов'язку, що в своїй Енеїді, в супереч оптимістичним заявам І. Котляревського, він «сміявся крізь сльози» і т. інш.²⁾.

Приводом для таких ненаукових висновків стався зміст Енеїди, її сатиричний тон. Звичайно, критики не звернули належної уваги на те, що це перш за все певний стиль, що Енеїда Котляревського є тільки кільцем в ланцюзі других Енеїд, побічного тону. І авторами цих Енеїд були люде далеко не «демократичні». Коли виходити з сатиричного тону літературних творів до пояснення ідеології авторів, то що можна сказати, наприклад, про П. Артемовського Гулака, автора «Пана та собаки»? А проте нав'язати йому демократизм і таке інше ніяк не можна. Наш автор, виходячи з класового положення письменників 20 років минулого століття, розв'язує це питання об'єктивніше, даючи правильну оцінку, як стимулам, що спричинилися до появи перших творів української літератури, так і ідейної їх вартості.

Характерним і важливим моментом, що послужив до виникнення нашого письменства, було постійне проживання наших письменників в провінції на Україні. Живучи тихенько собі на хуторах та провінціальних містах, використовуючи вигоди свого панського положення вони цілком зрозуміло звикали до своїх кутків, розвиваючи в собі отой кутковий патріотизм, що прислужився до широких інтерпретацій його суті в працях С. Єфремова та інших. По суті цей патріотизм не йшов далі «вареників, гопака, національного убрання і «наської материнської» мови «для домашнього обиходу». Цей патріотизм виявлявся навіть у таких солідних осіб, як міністр Трощинський, що заходився старечими сльозами при слуханні знаменитої «чайки»³⁾.

1) У великій статті І. Стешенка «И. П. Котляревский в свете критики» зібрано найголовніші думки що-до значіння творчості І. Котляревського, («Киевская Старина», т. 61. 1898, стор. 83—151).

2) Див. названу статтю І. Стешенка. Стор. 126—129.

3) М. З е р о в.—«Нове українське письменство». Стор. 130.

Потребі цього «патріотизму», цього фізіологічного попиту до «рідного» (по термінології Петрова й Дашкевича «любови до рідного») і треба завдячувати причину появи перших творів української літератури. З цього виходячи, автор зазначає: 1) Безідейність перших творів, українською мовою писаних, поскільки призначалися вони для розваги «патріотів» типу Д. Трощинського, 2) Випадковість і аматорство авторів, що ставилися несерйозно до свого завдання, 3) І ці особливості початкового українського письменства цілком оправдуються тими соціально-економ. і культурними обставинами, серед яких воно зросло—цеб-то особливостями хуторянсько-дворянського стану, з якого вийшли, як наші перші письменники, так і меценати, і взагалі «любители» рідного слова.

Згоджуючися в цілому що-до такої трактовки ідеалістичних стимулів, з яких виросло наше письменство, гадаю, що автору слід-би було уважніше зупинитися над сутністю цієї дворянсько-хуторянської ідеології, аби погодити з такою формулюванням численні факти, що наче-б то суперечать їй. Все-ж треба сказати, що наші письменники не групувалися там десь коло Кібінців, розважаючи старого вельможу—центром нашого письменства було університетське місто. На цей факт автором не звернуто ширшої уваги,—а тим часом він мав певне значіння для вияснення ідеології наших письменників. Не треба забувати, що П. Артемовський-Гулак був професором, Білецький-Носенко і Г. Квітка так само оберталися в професорських колах.

Харківський Університет в 20 роках, не являючися особливо блискучим що-до постановки освітньої справи, проте в особі своїх професорів провадив певну культурну роботу, корисну для Слобожанщини. З наказу уряду і з власної охоти протягом 10—20 років відбувається низка наукових екскурсій з метою вивчення краю. Правда, з початку ці екскурсії носять чисто природничий характер, але-ж в 30 роках відбуваються екскурсії етнографічні за ініціативою відомого Зоріяна Ходаковського.

В двадцятих же роках виходить в Харкові де-кілька часописів при ближчій участі професорів Університету—завданням цих журналів було в першу чергу вияснювання місцевого життя. В цих журналах вміщуються українські вірші Гулака-Артемовського, Білецького-Носенка і пізніше Г. Квітки. Мало того, з 1812 року засновується при Університеті «Общество наук» (Наукове товариство), де разом з докладами на тему «О патетическом в красноречии» перед «ученым собранием» зачитуються жартівливі твори Гулака-Артемовського та Білецького-Носенка. (Цікаво знати, як ставилися вчені мужі до продуктів місцевої творчості, у всякім разі вони не зовсім легковажили ними, раз вислухували їх разом з суто-«філософічeskими» міркуваннями)¹⁾. Ці факти разом із загальновідомими (вихід у 1818 році граматики Павловського та етногр. збірника Церетелева, праця Білецького-Носенка над укр. словником, збирання Квіткою етногр. матеріалу і т. інш.) дозволяють мені винести де-які поправки до розуміння «Хуторянське письменство». Очевидно, тісні зв'язки наших письменників з Університетом збудили в них певний теоретичний інтерес до краю. І таким чином крім бажання розважити других веселим дотепом, можна припустити ще й певну зацікавленість до побуту народного, що так само

¹⁾ Д. Багалій. «Опыт Истории Харьковского Университета» (з 1815—1835) т. 2-й, Х. 1904.

могло статися стимулом до творчості. А проте, поглиблюючи так розуміння «хуторянське», я зовсім не відкидаю його, бо інтерес цей був досить невинного характеру і, носячи на собі різні ознаки провінціалізму, був дуже далекий від якихось націоналістичних, політичних, а тим паче соціальних тенденцій.

б) Соціально-економічні умовини визначають напрямки ідеологічного розвитку даного суспільства, впливаючи зокрема на форму і зміст літературної творчості.

Жарти, пародії—взагалі травестія і як найбільше досягнення, сентиментальне оповідання і драма—становлять як найвідповідніший жанр до класового положення наших письменників 20-х років—це не новина. Але-ж безперечно досягнення автора полягає в доказі, що це був пануючий стиль тієї доби. Попередні дослідувачі, як Дашкевич, І. Стешенко та інші при вивченні походження цього жанру оперували такими невиразними формулами, як природжений гумор українського народу та нахил його до зворушливості. С. Єфремов, погоджуючися з ними, надавав цьому, жанрові, крім того, значіння громадського, мовляв, «сміх крізь сльози». Петров у своїй книзі, як звичайно, відшукуючи скрізь впливи різних російських літературних шкіл, опинився в найгіршому становищі. Певний еkleктизм початкової української літератури, вільне переплавління на «наську материнську мову», як у творах латинської і взагалі античної літератури, так і разом з тим і творах найновіших романтиків (німецьких, польських і російських), цілком збивало поважного вченого. Йому доводилося де-яких поетів українських односити зразу до трьох різних і ворожих між собою літературних течій. Артемовський-Гулак, приміром, написав де-кілька од на російській мові, стилем Державина чи Хераскова—очевидно, він псевдокласик, але разом з тим його-ж перу належать і «Гараськови один»—тут вже він є представником травестії, що, як відомо, повстала, як реакція класицизму. Заманулося Г. Артемовському перекласти «Рибалку» Гете—ясно, тут він вже романтик і т. д.

Головна помилка М. Петрова та, що, визначаючи приналежність твору до певної літературної школи, він виходив з сюжету, не звертаючи уваги на те, як розроблювався цей сюжет українськими письменниками. І от значним досягненням М. Зерова треба вважати те, що він, на підставі стилістичних дослідів, показав, що переважна частина літературного доробку 20 років, не зважаючи на різноманітність сюжетів і жанрів, не вважаючи навіть на різні завдання письменників (чи свідоме пародування, чи, навпаки, цілком серйозне відношення до своєї теми), носить виразно травестійний характер. (Переклад Полтави Гребінкою, «Рибалка» Арт.-Гулака і т. інш). Мало того, автору належить цікавий екскурс в позалітературну, т.-б. мовити, сферу,—аналізуючи стиль листів Гребінки, Квітки, Гулака-Артемовського, він доводить, що і в стилі приватних листів українською мовою виразно позначається травестійний тон. І справді, досить хоча поверхово переглянути ці листи, щоб погодитися з автором. У них вбачаємо два стилі—цілком поважний, діловий, на російській мові, і нарочито придуркуваний, з домішкою грубого дотепу, на українській. Ця мода була остільки сильною, що сліди її виразно помічаються і в листуванні Т. Шевченка.

Всі ці наведені факти свідчать за те, що стиль травестії в літературі 20 років є не випадковий, а історично оправданий соціально-економічним становищем наших письменників, що вільно переплавляли продукти світової творчості, без огляду на їх приналежність до різних літературних шкіл. І указання на органічність і історичну необхідність цього стилю є другою головною заслугою автора.

Автор, на жаль, не показує, як розвивався цей стиль, як поволі він занепадає, змінюючися стилем сентиментальним і далі романтичним, що ясно вже позначилося на творчості Г. Квітки. Автором, правда, вказується на один цікавий момент в розвитку травестії—це творчість Я. Кухаренка, приятеля Т. Шевченка, що намагався влити в травестійну форму цілком поважний зміст, але-ж цього мало. Повна нерозробленість цього питання стала на перешкоді авторові, являючись поки-що піонером в цьому напрямкові, він зміг подати лише схему.

с) Крім соціально-економічних чинників, що впливають на характер даної літератури, важливе значіння в історико-літературному процесові надається ще й впливам інших літератур, літератур культурніших країн.

Хоча треба сказати, що ці два фактори взаємно визначають один одного.

По Плеханову культурний вплив другої народності обмежується становищем продукційних сил даної народності—другими словами кажучи—береться у других же, в чому відчувається необхідність. Цілком природно, що «поняття необхідності» визначається культурним станом суспільства. Негри з усіх витворів європейської цивілізації зацікавилися найбільше блискучими гудзиками на мундирах та скляним намистом. Ця думка може найкраще виправдується на українському письменстві 20-х років, що, не вважаючи на буйний розцвіт по всіх країнах романтизму, в той час про-бавлялася стилем, що вже давно оджив свій вік. Проте впливи були і може сильніші, ніж де-інде.

Автор, на мою думку, у виясненні цього чиннику допускає де-які важливі неточності, що примушує визнати цей пункт його праці найслабшим.

Безапеляційно, за Петровим йдучи, в творах наших перших письменників вбачає він виключний вплив російського письменства. Що-правда, наші письменники 20 років були органічно зв'язані з російською літературою (крім українських творів, майже всі пробували щастя і в російській літературі), але-ж треба було, замість загальних тверджень, більш розважно вияснити на підставі багатого фактичного матеріалу (переважно в російських журналах цього часу)¹⁾ значіння літературних зв'язків з росіянами. Між иншим, неувважність до цього питання одмічалася М. Дашкевичем в критиці на книжку Петрова. Література українська 20—30 років викликала живе зацікавлення в російських літературних колах. З приводу творів І. Котляревського, Г. Квітки, П. Гулака-Артемовського висловлювалися тодішні «власителі дум», як Бумарін, Каченовський, Грег, Погодін і пізніше Белінський. Твори українських письменників друкувалися на сторінках тодішніх московських і петербурзьких журналів, з'явилася низка письменників українців з походження і неукраїнців, що писали переважно про Україну (Сомов, Байський, Кузміч та інші), нарешті,

¹⁾ Матеріал цей зібрано почасти у великій статті І. Стешенка.

українські письменники були в тісних приятельських зносинах з тодішніми російськими письменниками і журналістами. Науковий аналіз цих фактів багато-б де-чого з'ясував що-до впливів ідеологічних і чисто формальних на письменство 20-х років.

Автору чомусь хочеться зменшити значіння української літературної традиції на користь російських впливів. Єдиним стилістичним доказом цього твердження є поява в українському віршові (з Котляревського починаючи) ямбічного розміру, що його не було до того на Україні. Це спостереження не нове, про нього згадував ще М. Костомаров ¹⁾.

Але-ж цього замало для визнання такого великого впливу російського письменства та воно й не зовсім вірне.

В українській віршовій нації до Котляревського ми зустрічаємо ямбічний розмір. Приклад:

Пошов же вон, Адаме, з раю
Наївся яблук аж сопеш...

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак...

Але нехай це буде й так, нехай українські письменники взяли ямбічний розмір з російського віршу, та-ж хіба сутність поетичного твору складається тільки з метрики, а епітети, образи і т. п.—хіба-ж це речники меншої важливості?

Автору довелося доказати, правда, не в перший раз, що Енеїда Котляревського є переробка Енеїди Осіпова, а в де-яких місцях просто переклад її. А проте всіма визнано, що ця переробка по своїй художності в 100 раз цінніша, ніж оригінал,—що спричинилося до такого незвичайного явища,—своєрідність стилю, національний колорит цього твору.

А цей стиль не народився в один день, він мав свою тривку традицію в нашому старому письменстві, і, на жаль, автор, знаючи вже це прекрасно, не оцінив належним чином цього важливого моменту.

У виправданні автора, правда, можна привести здогад чисто методологічного характеру—автор згідно з сучасними методологічними вимогами—виходив перш за все з історичної обстановки, що дійсно наче-б-то заперечує існування органічного зв'язку І. Котляревського з його попередниками. Рецензент книжки М. Зерова проф. О. Білецький («Червоний Шлях» ч. 1—2), по-моєму, несправедливо обвинувачує автора в неувважності до солідної праці П. Житецького ²⁾. Ця праця, цінна по зібраному матеріалу, проте не вказує, яким чином І. Котляревський міг зацікавитися творами, приміром, І. Некрашевича, дяків-пиворізів і т. інш., а це в даному разі є головним. Можна сказати майже напевне, що цього не було з огляду на величезну різницю в освіті і в соціальному положенні. Але-ж традиція безсумнівно була—чи виявлялась вона в тих семінарських «віршоплетеннях» і лишилася в пам'яті письменника чи в тодішньому суспільстві були попередники й сучасники його, що писали подібні твори. Тут є певна прогалина, яку можна заповнити лише винайденням відповідних матеріалів, що дали-б можливість встановити безпосередній зв'язок між І. Котляревським і відомими вже нам попередниками його.

¹⁾ В наведеній статті І. Стешенка, стор. 95.

²⁾ П. Житецкий. «Энеида» Котляревского... в связи с обзором малорусской литературы 18 века», К. 1900.

Важливе для історії літератури початку 19 століття питання, наскільки наше пофранцужене «благородное дворянство» 20 років могло взагалі цікавитися творами письменників 18 століття і далі, на жаль, зовсім не в'ясане. По одиноких фактах, вже опублікованих, можна припустити, що де-яка цікавість була принаймні до таких центральних постатей в нашому письменстві, як Сковорода, П. Могила й інші. Хоча інтерес до них був швидче філософський, ніж літературний.

На сторінках «Київської Старини» за 1896 і 1897 г. г. опубліковано цікаве листування відомого в свій час українського масона й містика Івана Романовича Мартоса, що наче-б то відігравав роль Сковороди в 19 столітті. Опубліковані листи до нього відомого Д. Трощинського, Велланського (професора Медико-Хірургічної Академії—Шелігіянця) й найпильнішого його учня—поміщика І. Я. Ломіковського, в маєткові якого на Полтавщині й помер І. Мартос.

Для нас найцікавіші листи І. Ломіковського, який нагадує нам постать Ковалінського. В цих листах згадуються імена П. Могили, І. Голятовського, Семена Полоцького, надто Транквіліона Ставровецького, що його твори дуже поважав І. Мартос. Зокрема багато говориться про Сковороду, систему якого визначається, як зразок найвищої філософії. Ця оцінка цікава з огляду на високий порівнює рівень освіти авторів цих листів, що були знайомі з витворами філософської думки в Західній Європі і добре знали у німецькій та французькій літературі.

Я навожу тут одинокий факт, певно, що їх опубліковано більше, а ще більше й понині невідомо.

Вчасність дослідчої роботи в цьому напрямкові безсумнівна, без в'яснення цього питання багато де-чого лишиться незрозумілим в історико-літературному процесі початку 19 ст.

Ставлячи своїм завданням в'яснення загальних питань в праці М. Зерова, вважаю зайвим зупинятися на окремих фактах, що, як зазначено на початку, потребують так само широкого обговорення. Книжку М. Зерова треба вважати безсумнівним кроком наперед, що-до визначення загальних чинників історико-літературного процесу на початку 19 століття, в ній бачимо сучасну трактовку історичного розвитку поперше, а по-друге (і це головне) пильну роботу над аналізом історико-літературних фактів для ствердження такої трактовки його. Автор не використовує нових матеріалів, в чому почасти можна обвинувачувати й автора, але-ж, головним чином, тут треба мати на увазі повну нерозробленість цього періоду української літератури, що спричиняється до неточностей в освітленні певних явищ (питання про впливи). Проте, в ґрунті постановка питання правильна і, додаючи, до того, що автор не ставив своїм завданням написати суто-наукову працю (хоча популярною її не можна назвати), треба цю спробу визнати в цілому щасливою.

Шкідлива книжка.

Вихід ССРР на міжнародню політичну арену, як одного із першорядних чинників, висунув де-кілька дуже важливих питань, про які капіталістичний світ Зах. Європи думав, що вони поховані, як що не на завжди, то, бодай, на довгий час.

Одним із таких питань міжнароднього масштабу є питання Східної Галичини, або, як її тепер трудящі цієї країни називають,—Зах. Україна. Питання це для УСРР і Союзу є дуже важливе не тільки через географічне положення Галичини, але й через національну однородність її з УСРР. Важне це питання також ще й через те, що трудящі Сх. Галичини вже не раз заявляли про своє бажання злучитися з УСРР.

Через те-то вся громадська опінія УСРР і опінія всього Союзу з затаєним віддыхом ловить не тільки ті стогони, що несуться до нас з того боку, із-за мурів польських тюрем, але й уважно слідкує за тими матеріялами, що кидають бодай дрібку світла на історичне, економічне й політичне життя цього клептика української землі, а спеціально на події, що мали місце в 1918-19 роках. Через те тепер, як ніколи, відчувається брак друкованих матеріалів, що всебічно освітлювали-б ці питання. Правда, недавно Московське Державне Видавництво, йдучи на зустріч цим вимогам, пустило в світ книжку В. Гадзінського «Революционное движение в Восточной Галиции», що повинна була заповнити пробіли на цьому полі.

Але, не дивлячися на те, що й сам автор говорить: «моя работа будет ценным дополнением и пояснением с марксистской классовой точки зрения», бо «я эти события переживал собственными нервами» (це відноситься до подій, що мали місце в Галичині в 1918 и 19 роках), то все-таки матеріял в цій книжці ані «ценний», ані вартісний, а просто шкідливий.

У автора не тільки немає марксіського підходу, але й взагалі немає ніякого наукового підходу, а тільки особистий. Так само матеріял, що його подає автор, є цілком безвартісний, як що нешкідливий, бо подекуди підроблений, оскільки це потрібно було самому авторові.

Зачнемо від марксіського підходу автора. Про цей бік книжки прийдеться мені мало говорити, бо про це досить говорив і. т. Колос в «Червоному Шляху» № 9 і інші, що навіть В. Гадзінського дуже обурило і він написав листа до Київського «Більшовика», що й приневолило мене написати ці замітки.

Мені прийдеться тільки де в чому доповнити критиків Гадзінського, а власне, тільки підкреслити рішучіше те, чого вони може не хотіли сказати із-за якоїсь чемности, чи що.

Даремне хтось шукав-би в книжці Гадзінського марксіського підходу, або й взагалі якогось методу. Його не знайде. Бо чей-же не можна назвати

марксівським підходом одно тільки уміщення в книжці таблиці про економічний стан та структуру галицького населення. (Про саму таблицю нижче). А між иншим уміщення цієї таблиці Гадзінський в полеміці зі своїми критиками висуває, як найповажніший доказ, що його підход марксівський.

Бо чи можна назвати марксівським поясненням українсько-польської війни в 1918 і 19 роках, що його дає автор. «Политическая линия и национальная психика польского народа не могли переносить у себя под боком этого крестьянского народа і т. д.», або: «это была борьба между панским народом и народом крестьянским». Хтось, прочитавши такі марксівські пояснення українсько-польської війни, міг-би подумати, що в Галичині всі селяне й робітники, це—українці, а всі пани і дрібна буржуазія, це—поляки. А вже верхом марксівського розуміння підстав соціальної структури суспільства і класової боротьби в ньому це такі глибоко розумні пояснення автора: «Социалистические элементы не пользовались популярностью в продиктованной из венского центра капиталистическо-религиозной, аристократической структуре общественности». Виходить, після автора «марксиста» і «вождя» (?) більшовицького руху (як він себе величає, стор. 59) в Галичині, Гадзінського, що соціальна структура населення Галичини була подиктована із віденського центру. По-моєму, таке важливе і досить оригінальне, як на марксиста, відкриття про те, що суспільну структуру можна диктувати із центра, треба обов'язково Гадзінському опатентувати, ато може знайтися ще один марксист, в роді його, і відкрити таку саму істину.

Взагалі у шановного автора не тільки немає марксівського підходу, але й дух книжки не марксівський, не революційний, не класовий, а дрібно-міщанський. Бо тільки ним можна пояснити собі такі міркування автора, як: «Враждебное отношение (галичан) к Приднепровской Украине и скандальная тактика на Трудовом Конгрессе в Киеве, которая привела к тогдашнему развалу революции на Украине і т. д.». Значить автор «марксист» один із трьох «вождей» більшовицького руху в Галичині—вважає назадняцьку тактику галичан за скандальну тільки через те, що вона довела до упадку революції на Україні, тоб-то до упадку «Директорії». Що-ж зробиш: «марксист» та ще й «більшовик».

Або як вилазить дрібно-міщанська душа автора, коли він виписує такі похвали залізничникам, поштовикам і иншим за те, що вони будували ЗУНР: «Высокую сознательность и понимание значения государственного строительства выказали также почтовые служащие, рабочие соляных рудников и профессиональные союзы». Треба для ясності додати, що це мова про ту ЗУНР, яку Гадзінський, як «більшовик», як «вождь» революційного руху,—повинен був нищити. Але він радіє. Так, що на кожному кроці вилазить дрібно-буржуазна душа автора і через те таким диссонансом звучать вигуки автора в бік УСДП та галицького міщанства, як «кретинізм», «соціал-зрадники», «треба було розстріляти». Цією революційною фразеологією автор хотів закрити свою дрібно-міщанську душу, що всією силою рвалася на зверх, але це йому не вдалося і звідси та дизгармонія між змістом книжки і тими вигуками.

Далеко гірше уявляється справа з «ценностью» матеріялу. Тут автор виказав, що він не тільки не володіє матеріялом, але не знає його, перекручує його, подає маловажні й неправдиві факти, а промовчує факти більшої ваги, оскільки це для нього вигідне або потрібне.

На сторінці 9 автор говорить, що селян в Галичині є 76,82%, а на сторінці 25 вже тільки 76% без дробу. Це на вступі. А тепер про саму таблицю, про яку автор так розписується в «Більшовику». Перш за все автор чомусь скромно замовчує джерело, що може свідчити про те, що ці цифрові дані, які він там наводить, є зроблені ним самим. Бо хоч автор говорить, що ці дані є даними з 1912 року, то все-ж таки вони щось не сходяться зі статистичними даними цього-ж року, які в мене під рукою, а саме—дані проф. М. Кордуби. Отже у Гадзінського господарств до двох гектарів в Галичині нараховується 42,6%, а після Кордуби—також дані 1912 р.—цих господарств є 60%. У Гадзінського господарств 2—5 гектарів є 37,2%, а після Кордуби—тільки 35%. Виходить, що чиясь статистика неправильна. Гадзінського чи Кордуби? Усталити це можна. Коли взяти під увагу те, що у Гадзінського дрібніших господарств менше, а великих більше, ніж у Кордуби, значить, Гадзінський мусів користуватися старішим матеріалом, бо в нього не встигли ще великі господарства подробитися. Тим більше признати треба слушність даних Кордуби, що у Гадзінського багато цифрових даних взято з повітря, як цифра біла 1.000.000 емігрантів на рік. Бо коли-б навіть взяти всіх робітників емігрантів в тому числі й сезонних, то дуже неправдоподібним є, аби країна, що має всього по над 4.000.000 населення, могла що-річно викидати 1.000.000 або 25% і то найсильнішого і найенергійнішого населення. Бо хто-ж тоді лишиться дома, і то в час найбільших робіт на полі? Діти та жінки? Гадаю, що Гадзінський почервоніє за цю цифру, або принаймні вкаже, звідки він її запозичив.

Підемо далі:—на сторінці 10 автор говори, що сталого пролетаріату в Галичині є 11,7%, це в цифрі: «Всього постійного пролетаріата в Галиции насчитывается 156.000». Коли-ж візьмемо, що в Галичині перед війною всього населення нараховувалося більше 4-ох мільйонів, то 11,7% буде не 156.000, а поперх 468.000. А вже верхом арифметичних здібностей є цифра 36.000 розстріляних, після автора побільшена на 50% (?), дає 60.000 розстріляних.

Далі, в винуватості автора треба поставити й те, що, говорячи про економічний стан галицького населення, він навіть не згадав про його заборженість банкам і іншим. Величезною хибою книжки і то першорядної ваги є те, що автор не подав відсоткового співвідношення селянської і панської землі, як також і те, що не зазначив відсотків українців і поляків в одній і другій категорії власників землі. Бо такі цифрові дані далеко більше пояснили-б робітникам суть українсько-польської ненависти і війни, та манівці, по яких пішла галицька революція, ніж такі «марксіські» пояснення, як «национальная психика», «барский и крестьянский народ», «кретинізм» і інше.

Величезною хибою книжки є те, що Гадзінський, говорячи про партії й політичні угруповання в Галичині, ні словечком не згадує про їх програми. Робить вражіння, що автор їх не знає, одначе, це не оправдання для нього. А для читача, що чекав знайти пояснення в цій книжці де-яких невідомих йому подій, чи ситуацій,—замало самого перелічення партій і угруповань в Галичині без подання бодай головніших точок із їх програмів. Це замало для читача галичанина, а для придніпрянця, чи росіянина тим паче. Бо це ніяке пояснення тих подій, що мали місце в Галичині в роках 1918 і 19, коли автор пробує все це звести до «кретинізму» та «міщанської психіки».

Далі у автора неправдиві дати: наприклад, автор відносить кінцевий розрив УСДП з ПСДП на 1909 рік, тоді як цей розрив мав місце в 1911 році. А це-ж авторові, що заявляє себе членом цієї партії, повинно (?), бути відомо. Так само про з'їзд нотаблів, що відбувся 19 жовтня, автор пише, що він відбувся в м. червні. Відтак перекидає автор (розуміється, ненавмисне, а через те, що не знає) назви газет. Замість «Українське Слово» пише «Нове Слово». Невідомо, для чого наводить газ. «Будуччину». Газ. без платформи, без читачів. Була це газетка видавана за гроші полковника австрійської армії, українського дідича, дорадника славного Вільгельма Вишиваного, Гушковського. Потім автор примушує відігравати першорядну роль людям, що відігравали другорядну або й зовсім не відігравали ніякої ролі в галицькому повстанні. Не знаю, звідки взяв автор такі відомості, що повстання в Галичині організував Черевко, Косак і Стефанів, що абсолютно не відповідає дійсності.

А вже непростою хобою книжки є те, що автор ні словечком не згадує про революційний рух в Галичині серед молоді. Він ні словечком не згадує про Драгоманівські гуртки серед молоді. А треба знати, що ці гуртки відіграли дуже велику роль і в галицькому повстанні і в переході галицької армії до більшовиків тоді, коли автор з чемоданчиком в руках блукав по-над Дністром і тужним оком глядів на руминський бік, дожидаючи спасіння. Авторіві повинно бути відомо й те, що власне ці драгоманівські гуртки дали перші ряди КПСГ, що власне вихованці цих гуртків обновили і очистили УСДП та й не малу роль відіграли в створенні С.-Р. союзу. Але авторові це невідомо, чи він просто замовчує, мабуть через те, що серед імен в цих організаціях призвище Гадзінського тяжко знайти. Так само невідомо, через що Гадзінський замовчує такий факт, що мав місце ще на з'їзді нотаблів. А саме, що частина УСДП, радикалів, і представники УСС опустили салю обряд і маніфестаційно, проти ухвал з'їзду, в клубі залізничників, на Городецькій, проголосили з'єднання Галичини з Великою Україною без огляду, яка-б там не була форма правління. І ця подія мала також вплив на повстання Робітниче-Селянського Союзу.

Тепер ще де-кілька слів про Робітниче-Селянські Союзи, що являється центром книжки Гадзінського. Ця частина книжки найбільше натягана і то невдало. Ця частина має найбільше особистої тенденційності і вона повинна носити назву не Робітниче Селянський Союз, а «Діяльність вождя» гал. рев. руху Гадзінського, бо цей розділ книжки, дійсно, посвячений в першу чергу самому авторові, а не поясненню і аналізу РСС. Повно тут натягування фактів і то при допомозі навіть досить незручних виносів із статтів «Республіканця», які протирічать тим тенденціям, що поставив собі автор. А автор поставив собі за завдання не так підтягнення РСС під революційно-більшовицький масштаб, як висування власної особи, як «вождя» більшовицько-революційного руху в Галичині.

Перш за все у «марксиста» Гадзінського РСС десь так нагло взявся на поверхні тодішніх подій в Галичині, як Венера із морської хвилі. Ні сіло, ні пало і на тобі,—маєш РСС. Таке вражіння по прочитанні книжки. А на ділі-то «Союзи» мали глибокі підстави в тодішній економічній і політичній обстановці.

Коли-б автор був згадав про досить широкі аграрні рухи в той час в Скалатщині, Збаращині та подекуди і в Брідщині, про військові розрухи в Тарнополі, Золочові і інших місцях та про їх причини, то й сам

Союз не був би так відірваним від землі, тай внесено було-б багато зрозуміння цієї організації. Але автор вважав за відповідне замовчати про ті події, бо вони з його особою не були звязані. Так само автор чомусь не згадує про вплив Придніпрянців, а саме с.-д. і с.-р. Правда, він тільки згадує про те, що від Директорії одержувано субсидії на «Республіканця», орган Р. С. С. Крім цього, чомусь автор не згадує про ще одну причину повстання Р. С. С., яка в книжці Гадзінського аж напрошується та й подекуди виявляє настрої самого автора), а саме—про вплив незадоволення військових кол політикою галицького уряду супроти поляків.

Отже всі ті три чинники, що склалися на повстання Р. С. С., перехрещуються в цій організації, виключаючи один одного. Вони-то й створили «Робітничо-Селянський Союз».

Селяне й робітники вимагали економічних уступок. Військові були незадоволені політикою гал. уряду супроти поляків, на те, що, орієнтуючись на антанту, цей уряд не міг вести рішучої війни з поляками, якими опікувалася антанта, а це не давало вигляду на перемогу над ними. У автора це називається «дрібно-буржуазна нерешительність». А емігранти Наддніпрянці, головню с.-д. і с.-р., що тратили ґрунт під ногами на користь правих партій (маю на думці ті партії, що співробітничали з Директорією), яких підтримував галицький уряд, хотіли використати незадоволення мас і війська (старшин) проти галицького уряду, аби скинути його і в цей спосіб ратувати своє безвиглядне становище на Придніпрянщині.

І тільки перевівши такий аналіз можна зрозуміти ті суперечності, що буяли в середині РСС-у, в яких губиться і сам автор. Тільки тоді можна зрозуміти, чому цей «Союз», що його Гадзінський хоче висунути до ролі свідомої більшовицької організації в Галичині, з одного боку, вимагає соціалізації землі і націоналізації фабрик, з другого боку—установчих зборів, де-б були заступлені селяне, робітники й трудова інтелігенція (аби не правила одна партія). Директорію «більшовицький Союз» то признає верховною владою на всій Україні, а більшовицьку політику вважає за реакційну і завойовницьку, то знов намагається погодити Директорію з більшовиками, але так, аби Директорія лишилася при владі. Такий, справді, вигляд має цей Союз, навіть з тих виносів, що автор робить із «Республіканця» в своїй книжці і за допомогою яких він хотів висунути свою особу, як одинокого революціонера—«вождя». Але, яка організація, такий і «вождь». І тільки, аби висунути свою особу і довести посередньо свою революційність, Гадзінський намагається цю голу дійсність затулити іменами Саврич-Максимовича і Ялового. Бо тим, що ці два товариші працювали в Союзі, Гадзінський хоче довести революційність «Союзу». Але, справді, це ще не доводить революційности Союзу та й Гадзінського. Бо як що ці два товариша там працювали, то тільки через те, що там для їх праці був найбільш придатний ґрунт, а не через те, що «Союз» був більшовицько-революційною організацією.

Кінцеве слово в книжці також спрепароване тільки на те, аби висунути особу автора, як єдиного «непоколебимого». Бо, пишучи про те, що два його товариша по роботі—Устіянович і Дем'янчук—працювали в «Республіканці» в Кам'янці після відступу галицької армії на Україну та співробітничали з Директорією, а не згадуючи рівночасно про свою роботу,—автор хоче зменшити вартість цих товаришів, хоч вони тільки продовжували ту роботу, яку зачали в Станиславові.

Одним словом, книжка Гадзінського ані марксівська, ані цінна, навпаки—шкідлива. А ще більше треба боліти над тим, що книжку видало Московське Державне Видавництво та що (після слів автора) має навіть вийти другий наклад. А вже жалю гідне те, що, як автор пише в листі до «Більшовика», його книжку стріли прихильні відзиви різних критиків. Це вже доводить, що є люде, які не тільки не визнаються в обставинах, але ще й не вміють читати книжок.

Від редакції: Не погоджуючись з невиправдано гострим тоном статті тов. Б-іча, редакція гадає, що, мимо всього іншого, книжка тов. Гадзінського, хоч і є прикладом того, як не слід таких книжок писати, однак має й позитивне значіння, як стимул і матеріал до писань і розвідок в порушеній справі інших авторів.

Але, визнаючи рацію критичної оцінки автором статті де-яких моментів книжки тов. Гадзінського, а також з огляду на пекучість справи З. України і на майже цілковиту відсутність у нас літератури про неї, редакція вважає потрібним дати тут місце статті тов. Б-іча.

О. ДОРОШКЕВИЧ

Український рух в оцінці поміщика 80-х років.

(Епізод з історії «Киевской Старины»).

З 1882 року в Києві почав виходити історичний журнал «Киевская Старина», який протягом 25 років був помітною організаційною силою на Наддніпрянщині не тільки в галузі історичних наук, але й в суспільному рухові. Ось чому внутрішня історія журналу, історія ідеологічної боротьби в межах ближчих його співробітників та дальшого суспільного оточення, раз-у-раз збуджуватиме пильний інтерес дослідника й свідомого громадянина нашої сучасності. Але сила-силенна найцікавішого архівного матеріалу ще чекає свого освітлення, інколи навіть у приватних руках перебуваючи, і нам тут, на сторінках «Червоного Шляху», хочеться познакомити читачів лише з одним невеличким епізодом в історії журналу. Цей епізод, нам здається, добре виявляє політичну й національну позицію журналу в перших роках його існування, а також світогляд тих суспільних кол, на які журнал мусив спиратися.

Річ у тім, що журнал «К. Ст.» було засновано при найближчій участі досить відомого тоді Петра Лебединцева, катедрального протопопа, а редактором одразу зробився Теофан Лебединцев аж до кінця 1887 року, коли редакція перейшла до рук Лашкевича. Журнал одразу одержав урядову субсидію, але міцно стати на ноги не міг. Матеріально він потребував раз-у-раз дотацій, і ми бачимо з архівних справок і листування, як Лебединцев то шукав підтримки з боку уряду, то звертався до Синоду з тією ж метою¹⁾, то користувався випадковою допомогою багатих поміщиків. Були солідні непорозуміння серед співробітників журналу, з якими не вмів лагідно жити Лебединцев, і, наприклад, П. Житецький у листі з 5-го січня 1887 р. просто запитує редактора: Чому «ближнее и искренне ваше далече от вас сташа»? Врешті, це й призвело до цілковитої кризи в редакції, журнал мав припинитися з кінцем 1887 року, про що й було оповіщено в книжках за листопад і грудень.

Справді, сам Теофан Лебединцев був людиною без виразного світогляду, без уміння орієнтуватися в складних національно-політичних відносинах. Його орієнтація в середині 60-х років—виключно на уряд не тільки в його соціальній, але й національній політиці, його життєва мета—то досягнення власної кар'єри.

¹⁾ Про це, між иншим, пише відомий історик М. І. Петров до Мацієвича з дня 17-го грудня 1883: «Ф. Г. Лебединцев через своего брата П. Г—ча ходатайствует (по секрету) перед митрополитом о казенной субсидии от Синода, но едва-ли получит ее». (Відділ рукописний Всенародньої бібліотеки України, ч. 1320).

Ось чому Лебединцев з 1865 р. іде на посаду начальника Хоямської учебної дирекції і тут фактично виконує (і то не з обов'язку, а з щирого переконання) ганебну роль обрусителя цієї країни. Досить переглянути вже видруковані листи Т. Лебединцева до брата Петра («Киев. Стар.», 1898, III—IV), щоб пересвідчитися в чиновницько-русотяпській позиції автора. І поруч з тим російсько-шовіністичним і клерикальним духом, що так і витикається із цих листів, ми бачимо ознаки якогось, хай і поверхового, захоплення українською старовиною, українською мовою та усною поезією.

Так на Лебединцева дивиться і Драгоманов: «Редактор» «К. С.» стільки-ж «обруситель», скільки і «сепаратист», в нього перш усього каша в голові. З цією кашою він напечата яку-небудь обрусительну дурницю, а рядом з тим і путне... (листи до Івана Франка, 1,55). Оцей «конгломератний», в основі, певна річ, класовий світогляд правих діячів серед українського суспільства був типовий для всієї до-шевченківської літератури, яка творилася дрібно-маєтковим панством та «подорожниками» серед інших суспільних верств. Цей світогляд, звичайно, пробивав стежку, інколи навіть несвідомо, до цілковитої асиміляції української культури російською. «Мы грудью готовы стоять за «единую неделимую Русь», но только не в Петербурге и Москве, а в Киеве»—так цей погляд формулює переяславський поміщик С. Ісаєвич у листі до Лебединцева (з 10-XII-1887).

Інша, далеко цікавіша постать повстає з того-ж епізоду—то відомий полтавський поміщик Григорій Галаган (1819-1888). Власник багатьох тисяч кріпацьких душ, Галаган був замолоду захоплений українським романтизмом, характерним для тодішнього маєткового панства. Це й призвело його до знайомства з українськими письменниками, як Куліш, Шевченко, Костомаров, Метлинський, це позначилося на його літературній роботі—виданні етнографічних матеріалів (пісні, вертепна драма). З ранніх років (з 1836), з де-якими перервами, Галаган вів свій щоденник («Записки»), де досить совісно записував різні факти свого життя, свої настрої та плани. Будучи ще напередодні реформи 61-го року дуже ліберальним, прихильним до реформи поміщиком та активним на її користь діячем¹⁾. Галаган у 80-х роках виступає перед нами вже консервативною людиною, прихильником «русского» слов'янофільства в його офіційному тлумаченні та ідеологом імперіялістичної політики царського уряду. Член Державної Ради, Галаган мав зносини з найвидатнішими діячами тодішньої реакції, на поразці революційного руху об'єднаної; він буває в «знаменитого» Победоносцева й дуже турбується під час хвороби цього гасителя всякої свіжої думки. Галаганів щоденник цієї доби дуже виразно відзначає наступ молодого промислового буржуазії в Росії на економічно підупалий феодально-дворянський клас. Галаган скрізь бачить «німецьку» й «жидівську» інтригу супроти «руських інтересів»: «Трудно русскому делу пробиваться и жить»—меланхолійно констатує він 7 лютого 1884 р., спостерігаючи факти засилля неросійського капіталу. Але це зовсім не означає, що Галаган безкритично приймав дійсність. Навпаки, він з обуренням лає «глупое петербургское правительство», особливо продажну

¹⁾ Див. про це в статті А. Мазаревського: «Отрывки из черниговских воспоминаний», «Киев. Ст.», 1901, ч. 3, т. 5.

дипломатію, за поразки в європейській політиці. 25 листопаду 1884 р. він, напр., записує:.... «на завтра назначен во дворце великолепный выход по случаю Георгиевского праздника. Выход! а нас б'ют немилосердно и мы разрушаемся, даем себя завоевывать. Ах! лучше с того свету не видать того посрамления, к которому мы идем». Ця часткова критика, певна річ, не заперечує основного реакційного тону в Галагановому світогляді.

Визнаючи життєвою основою «русское дело», Галаган не може дати ради з національним питанням у Росії. Він з великим співчуттям вітає якогось галицького авантюриста-москвофіла, «землевладельца» (обов'язково!) Теодоровича, який «худо выражается на общерусском языке и больше говорит по-французски». Вражіння кепські: «Гибнет народность и церковь русская», і Галаган єдиний порятунок бачить в «уничтожении Польши отданием половины царства Польского Германии и присоединением Галичины к нам» (запис 6/V, 1884). І це «русское дело», в очах поміщика-українофіла, мусить торжествувати й на руїнах української мови: він не мислить собі розвитку цієї мови серед «одной из лучших частей русского народа». Так, під 24-м квітня бачимо дуже цікавий запис: «Был у великого князя Константина Николаевича по случаю его от'езда в Крым. Великий князь был очень любезен, говорил о Малороссии, закидывал разговор о языке в школах (подкресления мое О. Д.); мне пришлось несколько восстанавливать правду относительно преувеличения понятия о значении малорусского языка в школе и вообще для народного чтения». «Князь» — «закидывал», а поміщик-українофіл, прихильник Шевченків, «восстанавливает правду», хоч і визнає, що народня школа «в этом крае находится между канцелярской мертвечиной М-ва Нар. Просвещения и поповской ложью» (13/XII, 84). І це зрозуміло: в питаннях політичних все-таки Победоносцев для Галагана був безперечним авторитетом, хоч, може, інтуїтивно останній не з усім погоджувався. А цей царський сатрап одного дня, напр., «много жаловался и дошел до обвинения всех реформ прошедшего царствования, за исключением крестьянской, и то условно». І ліберал Галаган (за ліберала його визнавали такі реакціонери, як міністр Толстой, але це не диво: в очах їх і київський генерал-губернатор Дрентельн був «соціалістом» за те, що не розстрілював студентів і давав дихати опозиційній пресі) вічно вагається в своїх симпатіях од Победоносцевщини з її «руским делом» до «милой Малороссии». Він з жалем констатує 16-го грудня 1884 р., що всі селянки кидають традиційні плахти й прибирають нову моду, спідниці, яку їм диктує закон промислової економіки: «Прощай, изящный и пластичный наряд Малороссии!». Він сумує за «остатками нашей доброй малороссийской старины» і весь час поривається на Україну, в «дорогие» Сокиринці, туди, де пробігла вся його суспільна діяльність.

Але це романтичне захоплення етнографічною плівкою минулого у Галагана, як і в багатьох українофілів панського походження, мирно поєднувалося з російсько-царським патріотизмом. Він, напр., зі співчуттям нотує свої вражіння з приводу вибриків відомого українофоба Де-Пуле в газеті «Русь»: «Много справедливого, жаль только, что все нападки обращены на Костомарова и недостаточно выставлена несостоятельность других деятелей по украинскому сепаратизму» (5 квітня). Звідси, з цієї примітивної романтики, виникає зв'язок Галагана з українським культур-

ництвом, яке в 80-х роках виявилось в постійній його підтримці «Київської Старини».

Журнал «Київська Старина», як сказано, перебував уже в 1883—1884 р.р. в дуже тяжких обставинах. Дефіцит у 1884 р. був чималий, що його увесь час намагався якось покрити редактор Лебединцев. Журналові приходили на допомогу окремі багаті люди (в тому числі й Галаган), стара «Громада», що саме тепер, відмовивши в субсидії Драгоманову на його закордонні видання¹⁾, всю увагу скупчила на легальній українофільській пресі.

Ось з цього приводу розпочинається дуже цікаве листування між Галаганом і Лебединцевим. Галаган через Победоносцева виклопотав од уряду субсидію для «К. Ст.» на 1884 рік, її мав уже видати київський ген.-губернатор Дрентельн, але-ж місцеві чорносотенці на чолі з відомим провокатором та українофобом Юзефовичем і київською професурою (як Меринг, Бунге) зчинили з цього приводу такий гвалт про «сепаратизм» журналу, що фактично цієї субсидії Лебединцев не одержав²⁾.

До нас зберіглися листи Галагана до Лебединцева, а також де-які уваги в Щоденнику. Ми далі містимо цей матеріал, вважаючи, що він дає найкращу ілюстрацію до оцінки українського руху з боку великовласницьких кол.

Листи й уваги одного з найпорядніших представників українського панства ще раз доводять, що український рух своїм правим флангом безперечно захоплював місцевих аграріїв, а через них простувався до найреакційніших чинників колишньої царської держави, як К. Победоносцев, Толстой та инш. «Київська Старина», одержуючи допомогу від Громади, помірковано-ліберальної групи українофілів, разом з тим шукає підтримки з боку Синоду, з боку міністерства Внутрішніх Справ, тоб-то органів влади, що даремно грошей не дає, вимагаючи відповідної ідеологічної компенсації. Покоління 40-х років, яке склалося з маєткового панства в своїй переважній і типовій більшості, тут, в образі Галагана, закінчило коло свого діалектичного розвитку, од колишньої романтичної плівки перейшовши до одвертої служби «русскому делу» царської імперіалістичної держави.

З кількох листів Галаганових до Лебединцева ми тут містимо лише два найголовніших і до того в оригіналі, без жадного текстуального оброблення; гадаю, що ці листи говорять самі за себе. У першому листі Галаган, аналізуючи «Старосвітські батюшки та матушки» Івана Нечуя-Левицького, висловлює свій погляд на «українофільство», тоб-то на тодішній український культурницький рух, стоячи на його правому флангу. У другому листі трактується питання про український правопис, якому справедливо надавалося тодішніми «охранітелями» не тільки культурного, але й політичного значіння (пор. умову «общерусского правописания» в знаменитому царському наказі 18 травня 1876 р.).

¹⁾ Про це багато говорить Драгоманов у своїх знаменитих листах до киян, «Листи до Ів. Франка і інших», т. I і II.

²⁾ Пізніше (8-IV) так переказує про це Галаган: «...Юзефович кричить вездє о том, что «Киевская Старина» опасна, что Лебединцев имеет сношения с Драгомановым, что я выхлопотал субсидию такому журналу и пр. и пр. Эка старый болтун невменяемый!».

I.

Лист Г. П. Галанова до П. Г. Лебединцева.

3 дня 3 лют. 1884 р. 1).

Если я до сего времени не отвечал на письмо Ваше от 20-го января ²⁾, многоуважаемый Феофан Гаврилович, то это главным образом потому, что старался, где следует, позондировать и узнать, действительно ли есть против вас серьезные наветы, доносы и действительно совершился уже над вашим изданием негласный суд, могущий подорвать его существование. В М-ве Внутренних дел я удостоверился, что распоряжение о выдаче вам субсидии послано Дрентельну (за таким-то №) и почему это у него задерживается—здесь неизвестно. Если бы Дрентельн ³⁾ встретил неожиданное для Министерства препятствие выдать вам субсидию, то, вероятно, сообщил бы об этом и просил изменить распоряжение, чего до сих пор, сколько я узнавал ⁴⁾, не последовало, разве очень тайно. Может быть, впрочем, вы уже до сих пор субсидию получили? о чем не оставьте уведомить. Если Дрентельн почел нужным приостановить выдачу субсидии до личного объяснения, то, без сомнения, дело принимает весьма дурной оборот и для вас и для меня, доставляя мне незаслуженные заботы; но будем надеяться, что такого оборота дело не примет.

В Управлении печати на вас смотрят с недоверием, которое отстранить, по-моему, вы имеете возможность более строгим выбором статей, о чем поговорю дальше. Некоторые влиятельные люди, в особенности

¹⁾ Всі листи і щоденник Галагана опрацьовано в рукописному відділі листування Всенародньої Бібліотеки України. Дозволю собі висловити найщирішу подяку шан. Г. П. Житецькому, що завідує цим відділом, за допомогу й цінні поради. Листування переведено на сучасний правопис.

²⁾ Листи Т. Г. Лебединцева по київських архівах не зберіглися, а Галаган так переказує про зміст цього листа з 23/І в Щоденникові: «Письмо от Лебединцева, описание интриг, субсидии до сих пор не получил, хотя и разрешена, просит узнать».

³⁾ Дрентельн (1820—1888)—київський ген.-губернатор, що між иншим заборонив гастролі українських труп на Правобережжі. Драгоманов в листах до Франка (II, 133) про Дрентельна непоганої думки: «Читаю я в Kur. Lw. I в «Ділі» про Дрентельна, та й думаю навіть оступитись за царського слугу. Звісно, він був царський слуга і обруситель, але нічого спеціального проти поляків, як нації, а ще менше проти українців не робив, а ненавиділи його пани польські, як і російські, на Київщині, бо він держав сторону мужиків в аграрних справах. Він навіть написав царю, що деяновські правила в гімназіях (проти трудящих верстов скеровані. Ол. Д.), противні руським інтересам, бо багатші класи в Київ., Волин., Под. губерніях—поляки. Пани навіть пустили про Дрентельна такий анекдот (коли він не хотів під суд воєнний підводити крестян за аграрні розрухи), що, мовляв, у Києві тепер ген.-губерн. Драгоманов, бо Дрентельном править Меркулов (управитель канцелярії Ол. Д.), Меркуловим Рудченко (Іван, відомий етнограф, брат. Панаса Мирного; служив в канцелярії), а Рудченком Драгоманов»... Але в иншому листі Драгоманов пише: «Про Дрентельна писати не буду, бо все-таки я про нього мало знаю, та і чорт з ним: все-таки він був царський генерал» (с. 134).

⁴⁾ Про це «узнавание» так записує Галаган у Щоденник 27/І: «Был у Заики в департаменте, просил забрать справку о субсидии «Киёвской Старине». Распоряжение сделано, но не исполняется. Нет ли помехи со стороны враждебной? Право, не знаю, можно ли Лебединцева упрекать в украинофильстве, как делает Бунге, Меринг и др. Или я чего не досмотрел?».

Конст. Петр. ¹⁾), относятся к вам несочувственно, указывая на украинофильские тенденции, но указывая огульным осуждением, без подтверждения фактами и, повидимому, с чужого голоса. Я уверен, что эти господа не читали статей «К. Старины». Несмотря на то, вот как стоит вопрос о вас, о чем я от вас и не скрываю. Почему вз'елись так на вас киевляне?— право не знаю (даже Меринг ²⁾) пишет, между прочим, что удивляется, как это украинофильскому органу дали субсидию). Без сомнения, это дело кружка, в котором маститый старец действует больше по привычке, чем сознательно. Мое участие в вашем деле вообще ему не нравится, так как он (да простит бог его слепоту!) считает меня скрытым сепаратистом.

При таких обстоятельствах необходима осторожность действий, строгий выбор статей и поддержание в журнале серьезного характера, не говоря уже о непринятии статей из-за границы, как справедливо сказал вам Дрентельн. Присланные статьи могут сами по себе быть невинными, но получение их от эмигрантов крайне неудобно, так как этот несчастный беспочвенный и бездомный народ никогда не разбирает средств, и они сами предадут, если только это будет им для чего-либо нужно. Признаюсь, Феофан Гаврилович, при всем моем доверии к вам, я удивляюсь, что вы не знаете, кто такой Толмачев, тогда, когда многим известно, даже тем, которые вовсе не доискиваются узнать об этих личностях. Этак, пожалуй, вы легко можете быть введены в обман весьма опасный ³⁾).

Но как я выше сказал, нужна не одна осторожность в виду враждебных против вас действий, а еще больше—нужен строгий выбор статей.

1) Конст. Петр. — Победоносцев, фактичний і всемогутній ідеолог реакції. З його думкою дуже рахується Галаган, розмову з ним він так переповідає в Щоденику з 29/1: «Был потом у Победоносцева. Победоносцев сильно напал на меня за то, что я выхлопотал субсидию «Киев. Старине», горячился, говорил, что Лебединцев человек вредный, украинофил, что «Киевская Старина»—сепаратистический журнал, что в нем участвует Драгоманов и всякое такое. Я решительно не вижу дурного направления; спрашивал у Победоносцева, читал ли он статьи, оказывается, что нет, а горячится. Тут целая интрига против Лебединцева, начавшаяся в Киеве...».

2) Фридрих Меринг (1822-1887)—відомий професор-медик Київського університету він дуже забагатів на одній комерційній комбінації і був, разом з де-якою іншою чорносотенною професурою, стовпом громадської реакції в Києві. Зв'язаний з Галаганом і особистим знайомством, Меринг «возмущен субсидией, данной Лебединцеву, как украинофилу»—нотує Галаган у своїх записках ще 18 січня і тут же додає: «Ну, где они это украинофильство видят? Беда, придется и мне защищаться от нападок. Еще усложнение! Надобно будет серьезно написать Лебединцеву. «Лист од 3-го лютого і був цим «серйозним» нагадуванням.

3) Толмачев—псевдонім, під яким Драгоманов містив свої статті в «К. Ст.» 1882, XI—1883, XII). Тепер тільки виясняються справжні пружини нещирого відношення і поміркованих співробітників журналу, як Лебединцев і Антонович, до Драгоманова. Про це відношення цікаві факти додає сам Драгоманов у листі до Франка з 16—11—1887: «В плутанні з Лебединцевим «Кияне» (так називає Драгоманов членів організації «Громада». О Д.) ні при чому—окрім персонально Антоновича, котрий один і міг би її розплутати. З Леб. у мене два періоди відносин... Коли почалась «К. Ст.» (1882 р.), то мені ніхто про неї і слова не сказав, так що я її пренумерував через Петербург. Під осінь там явилася стаття, котра чіпала одну мою роботу в «Вестнике Европы». Я написав замітку і послав Л-ву, підписавшись псевдонімом М. Т-ов (Толмачов).. Л-в надрукував мені її з великими компліментами і написав листа (а Monsieur Tolmatchow), в котрім прохав писати, але звинявсь, що не посила грошей, бо немає, і обіцяв, як розживеться, прислати... Далі Драгоманов переказує, як відкрито його псевдонім через боягузство тодішніх діячів, при чому особливо обвинувачує Антоновича. Цілком ясно, через які причини перервав з ним зносини Лебединцев.

В этом отношении позволяю себе поговорить с вами откровенно. Несмотря на недостаток времени для чтения, я с нетерпением ждал статью «Старо-светские батюшки и матушки»¹⁾, думая опять увидеть в ней воспроизведение старого времени на подобие того, как были рассказы сына священника правобережного (ныне директора гимназии в Варшаве и которого фамилию забыл)²⁾. Это рассказ безыскусственный, т.-е. не сочиненный, и передающий картинку самую живую, верную, шевелящую душу. Прочел «батюшек» и, к сожалению, получил самое невыгодное, тяжелое впечатление: ни таланта, ни юмора, ни сколько-нибудь живых картин, ничего, кроме обычных претензий авторов разных новейших малорусских произведений на знание народа, народных людей, которые у них всегда выходят переодетыми шутами, как они сами. Разве может в их произведениях отразиться народная жизнь, когда они сами не принадлежат душою к народу и лишь надевают его маску, иногда сами того не сознавая. В генварьской книжке «батюшки и матушки», по моему мнению, не только слабое, безталантливое произведение, но ярко окрашено тою краскою, которая так неприятно режет глаз в произведениях новейших авторов. В этой части произведения Левицкого нет ни одной живой картины, а лишь вымыслы воображения, лишенного таланта. В сценах, в разговорах не воспроизведено автора, который даже не способен хорошо вникнуть в прошлое, а крайне неловко рисует его по шаблону переодетых quasi-любителей народа. Разве эта статья для серьезного журнала, каков «Киев. Старина?» Самый язык разговорный, который вы сохранили, малороссийский, нисколько не тот язык, которым в 20-х годах говорили в семействах священников. Никто не посмеет упрекнуть вас в украинофильском сепаратизме, когда вы помещаете акт, письмо, рассказ старого времени на малорусском наречии. Это исторический памятник. Но статья Левицкого есть ничто иное, как украинофильство новейшее, со всеми претензиями на воспроизведение старины, которой у него нет и помину. Вы пишете мне, что нужны иногда и мелкие статьи для удовлетворения некоторой части читателей, но ведь и в старинных бумагах есть вещи забавные; Левицкий же не удовлетворит никого: серьезные люди скажут то же, что и я говорю, и охладят к журналу, помещающему подобные статьи, а так называемые украинофилы останутся недовольны тем, что не вся статья на их сочиненном языке, а лишь разговоры; что не описаны и природа и действия на сочиненном наречии, от которого с презрением отворачивается народ и с жалкой усмешкой всякий тот, кто понимает причину и последствия явлений.

Не сердитесь на меня за все здесь высказанное; если я серьезно досаую на «батюшек» Левицкого, то лишь потому, что продолжаю принимать в вашем издании серьезное участие и желаю ему прочного успеха, огражденного от всяких, на этот раз, справедливых укоров. Во столько

1) З повісті Нечуя-Левицького тут друкувалися лише розмови по-українському, щоб надати їй характеру етнографічної студії; все інше—по-російському.

2) Тут Галаган має на увазі статтю «Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия» (по воспоминаниям детства)—«К. Ст.», 1882, кн. IX і X. Стаття, дійсно, цікава, але просякнута російсько-шовіністичним і клерикальним духом. Автор сховався за ініціалами, але потім виявилось, що це—Є. М. Крижановський, б. начальник Седлецької дирекції, що служив з Лебединцевим у Польщі. Галаган дає книгу з цими споминами Победоносцеву, а потім записує про Крижановського: «человек умный, полный жизни и здравых русских понятий» (22—III—1884).

во сколько я жалею о продолжении статей директора Варшавской гимназии, во столько я бы желал не видеть продолжения произведения Левицкого, а тут, на беду, вы пишете, что хватит батюшек на целый год! Жаль! очень жаль!—вот все, что я могу сказать. Я бы желал, чтобы вы ничем не обезоруживали меня в постоянной моей защите вашего издания...¹⁾.

II.

Лист Г. П. Галагана до Т. Г. Лебединцева.

3 9-го травня 1884 року.

Не отвечал я вам до настоящего времени на ваше письмо от 1-го мая²⁾, потому что возникло маленькое обстоятельство или скорее дошел до меня слух, по которому мне надобно было сделать справку, о чем увидите ниже.

Вы пишете о затруднениях противостоят гонениям на «Киевскую Старину». Правда, что осуждения не столько сильны по существу, сколько по озлоблению против вашего журнала, высказавшемуся особенно в Киеве тотчас после получения правительственной субсидии. Я не говорю о каких-нибудь неменяемых жителях Киева, но и другие разные люди недоброжелательно начали относиться к вашему журналу и осуждать за одно и меня. Нечего вам говорить, что осуждения, обращенные ко мне, несколько меня не заботят, но те, которые могут повредить вам и вашему журналу, заботят меня потому, что я принимаю в журнале вашем искреннее участие и готов всегда и везде идти на его защиту. В этом вы не сомневайтесь. Но если это с одной стороны так, то с другой,—является искреннее мое желание, чтобы вы сами не вредили хорошему собственному делу. Я уже высказал вам прежде с полной откровенностью мои мысли о немногих помещаемых статьях, по моему мнению, и недостойных серьезного журнала, и самих по себе несостоятельных.

Теперь является другое новое обстоятельство: до меня дошел слух, что вы вошли куда следует с предложением о дозволении употреблять в малороссийских текстах «кулишовку». Не доверяя слухам, я навел справку и узнал, что действительно вы просили о дозволении употреблять «і» и т. п. изобретения Кулиша и его последователей, но что вам в этом

¹⁾ Цікава відповідь Лебединцева на цей лист, що про неї переказує Галаган 13-го лютого: «Письма: Лебединцев, в ответ на мое о положении его дел, нападок на него и отношении к Дрентельну говорит, будто «батюшками» Левицкого восхищались Костомаров, Антонович, Житецкий и др. Удивляюсь!». Очевидно, це посилення Лебединцева на авторитетних і для Галагана осіб справило своє вражіння, і наш українофіл-поміщик за кілька днів (18-го травня) іде до старого Костомарова і нотує: «Говорили о «Киевской Старине»; он разделяет мое мнение касательно статьи «батюшки и матушки». Говорили о том, как люди даже серьезно судят с чужого голоса, наприм., о сепаратистическом направлении «Киевск. Стар.». Певна річ, такі діаметрально протилежні думки Костомарова, наведені тут, залежать од суб'єктивного їх освітлення в словах Лебединцева та Галагана.

²⁾ Про цей лист Галаган так завважує 15 квітня у Щоденникові: «От Лебединцева — длинное письмо. Не проведет он долго дела, его сбивает кружок украинофилов, он просит позволения печатать Кулишевкой, škoda!». А 4-го травня переказує зміст цього листа з 1-го травня: «Письмо Лебединцева очень обезкураженное, не понимает преследований, пишет о букве і. Я хочу писать ему, что неприлично серьезному журналу заниматься фонетическими фарсами как і».

было отказано¹⁾. Получить подобный отказ редактору почтенного журнала, без сомнения, очень неудобно, так как оно как-то компрометирует дело. Почему правительство преследует фонетические изобретения в малорусской литературе, несмотря на полнейшую несостоятельность этих изобретений в филологическом отношении, это мы с вами хорошо знаем и даже, я думаю, понимаем. Но не это для меня досадно, почтеннейший Феофан Гаврилович, а то досадно, что вы вошли с ходатайством по делу совершенно несерьезному. Неужели вы в самом деле считаете серьезным делом фонетическое правописание в нашем родном наречии? Неужели вы не знаете, что сочиненное правописание, с одной стороны, не имеет никакого грамматического смысла и низводит южно-русскую речь до того бессознательного лепета, к которому, пожалуй, должен был применяться Миклуха-Маклай²⁾ у диких родственников оранг-утангов, а с другой стороны — неминуемо должно повести к абсурдам правописания Старицкого, Драгоманова и разных других непрошенных новаторов южно-русской речи. Чем дальше я вдумываюсь в это фонетическое правописание, тем больше убеждаюсь в его несостоятельности, которая не доказывается во всей своей очевидности только благодаря запретительным мерам цензуры. Не взыщите с меня за ширую правду, вам высказанную; если бы я не принимал искреннего участия в судьбе «Киевской Старины», то и не досадовал бы на все происходящее³⁾.

1) Цю «справку» навів Галаган у Вол. Юзефовича, колишнього українофіла а тоді начальника «Гл. Упр. по делам печати» і упертого душителя українського слова

2) Міклуха-Маклай — відомий мандрівник у південну Африку.

3) Закінчення першого й другого листів не мають суспільного інтересу, тому їх опускаємо. (О. Д.).

Г. ПІДДУБНИЙ

П'ять років під владою демократичного імперіялізму. *)

(ДОПИС З ЗАКОРДОНУ)

1 ЯК ПРИЛУЧИЛИ КРАЙ ДО ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Трагична була доля цього клапця української етнографічної території. Сімсот років тому Карпатська Україна, або, як вона офіційно називається, Підкарпатська Русь, трапила в кормигу угорської неволі. Протягом довгих років стогнали карпатські українці від сваволі чужинецьких владарів. За ці віки поневолення край загубив свої вищі маєтні верстви: вони поробились мадярськими наймитами, поперекидались на прибічників корони св. Стефана, поперевертались на прислужників угорських магнатів, графів, князів; поставали мадяронами, мадярами і усілись на народнім карку—і солідарно і сукупно зі своїми мадярськими панами смоктали живущі соки з народного тіла.

В 1848 році, коли в австро-угорській державі спалахнули події революції, коли в цілій Середній Європі повіяло подувом «весни народів», прокинулись були й карпатські русини до культурного життя. Почали засновувати науку в русинсько-слов'янській мові, стали будитись до національного життя. Але тривало це тільки до 1867 року. Тоді, після поразки угорських самостійників в 1849 році, настала знову доба згоди між Віднем і Будапештом, тоді угорські магнати повернули все, що вони були згубили в 1848 році в революції, вони відновили собі всі права визиску і поневолення в краю між Попрадом і Тисою.

За минуле півстоліття Карпатська Україна цілковито обернулась в угноїння для угорської магнатерії. На кістках верховинців і селян долини будувала мадярська держава свою потугу. Їхньою працею виростали маєтки угорських баронів. Їхньою кров'ю годували свій добробут нащадки Ракочія; на їхніх кістках сини Арпада споруджували храм угорської культури.

Та велика світова війна порозкидала на чотирі вітри віками призьбірані клапті угорської держави. Разом з австрійськими поневоленими народами визволились з угорського національного і соціального ярма також і карпатські українці-русини. Та лихо хотіло посміятись над їхньою долею. Визволено їх не на те, щоб вони простою і одкритою стежкою пішли вперед, але щоб кинути їх у ярмо нової неволі, щоб віддати їх під високу

*) Не погоджуючись з де-якими твердженнями автора і його підходами й оцінкою окремих зачеплених у статті питань, редакція, однак, вважає, що стаття має інтерес для наших читачів і тому дає їй тут місце.

слов'янську руку сусідньої держави чеськословацької буржуазії. Одне слово, по світовій війні Карпатська Україна опинилась в обіймах Чехословаччини. І, мов на сміх, названо цей перехід з під корми однієї держави до корми другої—визволенням.

Для зрозуміння теперішнього становища в Карпатській Україні, щоб збагнути характер народу, під оглядом політичної орієнтації, та з'ясувати собі прагнення мас в добу найвищого піднесення життя, треба поперше спинити свій зір на тім моменті, коли австро-угорська монархія завалилась та коли Карпатську Україну почали смикати на всі боки кожний, закликаючи до себе.

Як знаємо, це немаловажна хвилина. Саме в кінці 1918 року і протягом 1919 року сталися події, які прикували країну до двору чеської буржуазної демократії, коли після вагань та хитань ця демократія дістала порядний клопоть землі і одержала змогу проробити всі належні експерименти демократичного визволення.

Карпатська Україна ще тим цікава, що вона подає нам зразок практики, визвольної практики демократії і демократичної буржуазії. Не дика Польща перед нами, не бояро-жебрацька Румунія, але «цивілізована чеська нація», «цивілізований» «чеський капіталізм».

Перехід з-під влади угорської до влади чеської зафіксовано в кількох актах. Насамперед, 21 жовтня 1918 року провідник американських карпатських українців, згідно з волею конгресу в Філадельфії (Пенсильванія), заключив умову з Томасом Масариком. Згідно цій умові Карпатська Україна мала прилучитись до Чехословаччини на автономних підставах зі своїм власним соймом і автономною територією. Переведене тоді в національній раді голосування дало вислід такий: 28% карпатських русинів-американців голосувало за прилучення до України і 69% за прилучення до Чехословаччини, а решта по одному проценту голосувала за Галичину, Росію й Угорщину.

Це була постанова еміграції, хоча й дуже численної, все-таки еміграції. Як-же поставилось само населення в краю—самий нарід, його інтелігенція, міщанство, карпатська велика й дрібна буржуазія?

Відповідь на це питання ми знайдемо в постановах різних народніх зборів за осінь 1918 року і за 1919 рік. Насамперед, ми маємо перед собою постанови віча в Любовні, на Спішу, 8 листопаду 1918 року. На тім вічу населення заявило, що не хоче належати до Угорщини, а тільки до цілого русинського, українського народу.

Потім повстали ради в Мукачові, в Пряшові, в Хусті, Ужгороді—всі вони стали на тім-же погляді: геть від Угорщини. Всі зусилля мадярів в Мукачові видушити протилежні постанови скінчились нічим. Мукачівський, скликаний мадярами, сойм першим своїм ділом зажадав означення кордонів нової, проектованої тоді Угорщиною, «Руської Країни»; на тім скінчилась вся його праця. Коротка доба радянської угорської влади в Карпатській Україні недовго тривала: наступ з обох боків румун і Чехословацької армії під командою французьких генералів завалили владу угорських робітників.

Важною рисою усіх тих зборів було те, що автохтони-русини хотіли прилучитись до України. Цей стихійний порив, ця нестримна орієнтація на схід не може бути нічим пояснена, як тільки тим, що: поперше, в туманній і каламутній традиції населення збереглися почування національної єдності

карпатських русинів з Україною; а, по-друге, селянські і працюючі маси стихійно піддавались захопленню гаслами революції, що буяла на Україні. Маси з певністю знали одно: на Україні і в Росії—революція, селяне дістануть або дістали землю, владу панів повалено.

Попи, мадярони, буржуазія були за Угорщину.

Не дивно, отже, що 21 січня 1919 р. в Хусті зібралися представники від 420.000 українців, які й постановили прилучитись до України. В той самий час галицькі частини пробували було обсадити край, але, перелякавшись наступу ворога з усіх боків—мадяр, чехів і румун—відступили. В Хусті вибрано Руську (Українську) Народню Раду на Угорщині. Цей рух ішов під виразним націоналістичним гаслом, і скрізь, згідно традиціям націоналізму, був гомін за жовтоблакітні кольори!

Проте націоналістичний рух, що, як відомо, в першу добу прокиду поневоленої нації звичайно покриває собою соціально-класові гасла і навіть їх затьмарює, скоро скінчився цілком несподіваним наслідком. Жовтнева. Революція відштовхнула дрібну націоналістичну русинську буржуазію від України, вона повернула свої очі в бік чехословацької армії,—не народу, не держави,—але армії, яка була тут і вигоняла червоні загони при допомозі навіть русинів та «наступала» на ненависну Румунію.

8 травня 1919 року зібрались в Ужгороді представники трьох рад: Пряшівської, Ужгородської і Хустинської, і спільно склали заяви... на користь прилучення до Чехословаччини. На чолі того руху стояв—з одного боку—народовець (український націоналіст), піп Волошин, а з другого—прибувший із Америки делегат еміграції—Григорій Жаткович. До Праги вирядили сто делегатів з відповідною заявою. 18 листопада 1919 року опубліковано генеральний статут Підкарпатської Руси. Згідно з тим статутом край прилучено на «автономних» підставах до Чехословаччини. Антанта з задоволенням цей акт ствердила.

2. УБОГЕ СЕЛЯНСТВО

Чеське правительство не чекало на скликання автономного сойму Карпатської України, щоб залагодити справи територіяльного розмежування. Воно поспішило прилучити до Словаччини сто сорок тисяч сокатів, тоб-то тих-же карпатських русинів. Тим робом воно самовладно означило межі цієї країни, не питаючи волі народу, всупереч з волею людности. Земплінська жупа, Спішська округа перейшла до іншої адміністративної одиниці. Крім того, частина русинів попала до румунської території разом з Марморош-Сиготом.

Але, відкинувши всі ті клапти і прийнявши на увагу тільки те населення, що живе в самій теперешній Підкарпатській Русі, ми нарахуємо згідно з офіційними даними статистики разом з усіма іншими національностями 604.000 душ населення.

З того на загал прийдеться 459.000 українців, 80.000 євреїв, решта мадяри та інші. Коли-ж взяти на увагу всіх українців з тими, що мешкають на Спішу і в Словаччині, то буде їх там до 600.000. До того треба додати, що серед, так званих, мадярів далеко не всі мадяри. В дійсності то переважно русини, але ті, що цілком змадяризувалися, як і євреї, і вже зовсім не тямлють по-українському, або по слов'янському говорити. Само за ці останні роки мад'яр стало менше:

значна частина з них почала вважати себе русинами або просто руськими, приймаючи російську культуру, як свою, її одначе зовсім не знаючи. Це все мадярони,—назва, яка свідчить про щось недокінчене ні з одного, ні з другого боку. Під час останніх виборів ми бачили, як із групи культурних і політичних мадяронів Камінського та Бескида (тепер вони стали лояльні чехізатори) відкололась одна група, яка виразно стала на шлях повороту до своєї автохтонної національності.

Українське населення здебільшого займається хліборобством і під цим оглядом не становить винятку з інших країн окупованої імперіялізмом України. Верховинці-гуцули, що мешкають в гірських околицях, віддають переважно увагу не хліборобству, а скотарству, бо земля в тих місцевостях неродюча. Але це скотарство має досить злидений вигляд; верховинець раніш шукав додаткових заробітків на панських економіях в Угорщині та в самому краю. Тепер це становище значно погіршилось: магнатські латифундії угорської долини відтято політичним кордоном, а в краї планується і переводиться колонізацію панських земель чеськими колоністами. А взагалі треба сказати, що селянство Карпатської України живе так, зле, як мабуть ні в якій іншій частині України. Блискуче це доводить той факт, що в Америці карпатських русинів рахують на 340.000 душ. Про це говорять усі місцеві діячі в Карпатській Україні (Волошин). Та про це добре знає також і кожен українець, що мав нагоду побувати в Америці. Майже на кожного місцевого українця приходиться один, що живе за океаном.

Ось факт, що свідчить за нестерпучий, злидений стан краю. В 1922 році на Верховні стався голод, неврожай картоплі та вівса,—головний харч русинського населення. Комуністичні послі подались в Карпатську Україну, щоб в'ясувати становище на місці. Після великих труднощів, подолівши всілякі перешкоди, поставлені чеською адміністрацією, вони таки продерлися в найдавші закутини цієї, історією забутої землі. Виянилось між иншим багато такого, що не було першою і головною метою подорожі послів,—виянилось, що економічний стан населення жахливий. Ось наприклад: в селі Латурки 130 хиж (не хат, а хиж!), кожна чотирі квадратних метри. Разом живе 700 душ. Урожай багатьох «господарств»—40 кілограмів вівса і сто кілограмів картоплі. Варять без соли. Селяне мусять робити на попа кілька днів у місяць. Цілі родини не бачили рік хліба. «Як будете жити?»—спитав їх посол Таусек, що оглядав становище. «Ой, дай боже смерті, а не жити»—відповідають селяне¹⁾.

Ось ще приклади: в другому селі Шербівці—60 хиж і 450 мешканців. Є піп і школа, до якої ніхто не ходит від самої війни. В селі Жбунь 10 хиж і 115 мешканців. Діти ходять до школи босі. Сплять на соломі. Міняються одіжжю, коли треба виходити з «хижі».

Це—загальна картина. В долині становище мало чим краще. Але, щоб з'ясувати загальний стан селянства і щоб уявити собі опукліше соціальні відносини, мусимо навести де-які матеріяли з розподілу земель.

3. ЗЕМЛЕПОСІДАННЯ

Ціла теперішня Карпатська Україна має 12.749 квідр. кілометрів. Це значить, що вся просторінь в гектарах становить 1.274.900 гектарів, а на

¹⁾ З промови члена комуністичної фракції в чеськім парламенті в листопаді. 23 дня 1922 року.

місцеву міру то буде 2.214.376 югрів. На великоукраїнську міру югр—коло півдесятини.

З тієї кількості на селянство приходитьсь дуже мало, більшість в руках або держави, або поміщиків, або монастирів. В таблиці це матиме такий вигляд:

Категорії господарств	Розмір господарств	Кількість землі кожної групи
Селянські .	до 50 югрів	855.000 югрів
Куркулівські	50—260 югрів	250.000 »
Поміщицькі . .	260 і більше	470.000 »
Державні землі	— — —	629.000 »
Церковні	— — —	10.000 »

Селянські землі на половину складаються з непридатних до оброблення: громадські ліси, пасовиська, вигони, то-що. Лишається на все селянству, на задоволення всіх його економічних потреб, не більше як 450.000 югрів. А тому, що селян на Карпатській Україні разом є чотириста тисяч, то на кожну душу випадає тільки трохи більше як один югр, тоб-то півдесятини. На родину з п'яти душ випадає п'ять югрів, тоб-то два і пів гектари. Немає найменшого сумніву, що такий розподіл визначає ні більше ні менше, як хронічний голод селянства на землю, з одного боку, і визиск його магнатами—з другого.

З-поміж магнатів відзначається граф Шенборн, який має 232.000 югрів землі, з того 176.900 катастральних югрів лісу. Цей добродій оточує своїми землями 144 громади. Він має майже стільки землі, скільки сто тисяч селян. Разом в Карпатській Україні близько половини землі, належить поміщикам і куркулям. Більші поміщики мають 470.000, тоді як меншого типу куркулівські господарства посідають 250.000. Звичайна річ, що цю землю пани, дуки та арендарі євреї сами не оброблюють, але віддають в оренду або заводять капіталістичні сільські господарства, економії. Ліси стоять для розваги магнатських родин і гостей угорських аристократів під час відпочинку та в часи приїзду гостей з Пешту чи Відня. Такі відпочинки, полювання по карпатських горах добре описані навіть в англійських романах, в яких англійські лорди дивуються карпатському «рутену», його темряві й покірності.

На ці простори, які стискають селянина з усіх боків і держать його, мов грати в'язня, дивиться «селянин оком голодного і покривдженого», бо майже кожне село має коли не документи, то традиційні словесні докази, що ці землі були колись їх власністю, що ці землі їм силою пани забрали, що при розділі земель між панами і бувшими кметями (кріпаками) нарід був обшахраєний. (Г. М. Творидло —Земельна Реформа. Кал. Просвіти 1923 року).

Для характеристики соціальних, земельних відносин наводимо слова Таусека в парламенті: «Виступаю перед вами, панове, з правительства коаліції і говорю: Ви управляєте великою руською територією, але ви там створили гірші умови, як було за часи панування Угорщини. Над сто тисяччю простого доброго руського народу панують там гірше, як поперед. Панує там латифундиста, убивця руського народу—Шенборн, а потім інші мадяринські магнати, попи, жидівські лихварники. Замість мадярської бюрократії прийшли ворожі народові чехо-словенські жупани, нотарі».

Ми в іншому місці спинимо нашу увагу на всіх особливостях режиму чеської бюрократії в Карпатській Україні. А тут, в зв'язку з оглядом маєткових відносин і розподілу земельних багатств, не завадить спинитись трохи над тими заходами, що їх чеське правительство поробило в «інтересах селянства» в земельній справі, і які названо земельною реформою.

4. «ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА»

В Чехословаччині є земельний закон, який уповноважує правительство конфіскувати поміщицьку землю за певну винагороду. Цей земельний закон переводиться з найбільшою послідовністю в німецьких околицях і в відношенні до німецьких та угорських власників у Словаччині. Але в Карпатській Україні в прикладанні закону проти угорських магнатів та всяких дрібних власників, що мов справжні чужоїди сами не працюють, а віддають землю на оброблення селянам,—тут закон цей досі зіставався і зістається мертвою буквою.

Павуки сільські по старому живуть по містах і ріжними трюками видурюють з селянина висліди його праці, віддаючи в оренду землю, вони досі продовжують славу культурну місію і до нині виконують функцію будівничих угорської культури по містах. Магнати власники ще до нині мають «свою» землю, а селянин, як був без землі, так без неї лишився.

Головна причина цього та, що уряд «дає» землю, але за гроші, і «вивласнює», але теж за гроші. А карпатські українці не мають фінансової спроможности заплатити за реформу і—ніякого кредиту. Держава кредиту не дає. В той час, коли чеські легіонери знаходять піддержку, крім допомоги державних фінансових установ, ще й від легіонерського банку, який, як говорять, оперує грошима, вивезеними із Сибіру, карпатський селянин досі не має ніякої піддержки нізвідки. Він не має спроможности здобути гроші на урядження господарства на землях, обіцяних чеським правительством. Він не може скористати з нових земельних постанов дотично розподілу земель.

Потрібні для селянства, хоч і не вистатні, але призначені до розподілу 470.000 югрів землі ще до нині не були поділені, коли не рахувати 12.000 гектарів, що дістались в руки, головним робом, чеських колоністів (русини одержали 3.000 гектарів!). Для наділення землею і для задовольнення потреб карпатського селянства треба ще принаймні 500.000 югрів. Але празьке правительство замружує очі на нужду. Воно вдовольняється з тим, що видає акти про продовження права оренди селянам земель. «Заборовий закон» до сьогодні перебуває в стадії лагідної обіцянки.

Єдиним корисним для наших селян моментом в земельном узаконодавстві до останнього дня були парламентські акти, які надали селянам право продовжити оренду панських земель. Таких актів було кілька.

З тих актів варто згадати перший закон від 9 листопаду 1918 року, яким забороняється великим власникам продавати свою землю. Закон від 16 квітня 1919 року установлює, що вся земля по-над норму від поміщиків одбирається в земельний фонд для наділення небагатих селян. Норма означена в 150 гектарів орної землі. Стільки поміщик може задержати. Ця-ж сама норма відносно поміщиків, що мають також неорну землю, підвищена до 250 гектарів, тоб-то до 500 югрів.

Для переведення земельного закону в Карпатській Україні організовано, так званий, земельний уряд. Цей уряд переводить «земельну реформу» тим робом, що вишукує стежки, щоб не дати нічого селянам, а натомиць наділити легіонерів землею, як це він зробив відносно найкращої землі в Батю.

Правительство чехословацьке, одначе, «культурне». Воно хоче, щоб самі підкуплені і «скоромповані» ним партії Карпатської України поставились прихильно до колонізації і, щоб вони самі «рекомендували» колонізацію. Для цього 30 січня 1924 р. в Ужгороді пан, українець таки, Ех, що сидить в уряді в Карпатській Україні, колишній буковинський, староста, скликав нараду від усіх карпатських партій.

Та на здивовання всього чеського і нечеського елементу в правительстві всі партії Карпатської України виступили против проекту правительства. Навіть найбільше локайська партія, що перебуває на утриманні республіканців — партія самого пана міністра, президента празького правительства, Швєглі, навіть ця партія бувших мадяронів, а нині вірних москвофілів, виступила проти законопроекту.

Так само проти цього виступила мадярська опозиція та соціал-демократична партія,—відгук коаліції. Але найрішучішу позицію зайняла партія комуністична. Вона показала, що коли в Карпатській Україні оселити чехів, то тубільне населення муситиме емігрувати до чужих країн, до Америки.

Та проте політика колонізації іде далі. Правительство на зовнішнє око відтягнуло свій проект одвертої колонізації і ніби-то зріклось це робити. Але, маючи тисячі обхідних шляхів і владу, воно далі робить, що хоче, не рахуючись з волею місцевого населення.

Єдиним реальним вислідом законодавчих заходів є відродження чи продовження права оренди. В 1919 році 27 травня в Чехословаччині вийшов такий закон, який дозволяє кожному, хто орендує землю 18 років, купити собі ту землю на власність («купити», хоча за 18 років селянин купив уже її двічі!). В жовтні місяці 1919 року вийшов другий закон, який дає право селянам, орендарям панської землі, чи «орендарям від орендарів», продовжити оренду на рік! В січні місяці 1920 р. правительство видає ще один закон, який дає право земельним комісіям передавати селянам з намічених до розділу земель певні клапті в оренду на один, на два, на шість років найбільше.

12 серпня 1921 р. парламент постановляє продовжити право орендування панської землі селянами, коли-б до 30 вересня селянин звернувся до поміщика і заявив бажання далі орендувати землю.

Коли карпатські селяне довідались про цей закон, то термін минув, а пани зріклися винайняти землю, воліючи її краще передати кому іншому, хто більше давав і по вищій ціні. Ця повінь латок на земельні відносини не спинилась. 13 липня 1922 року парламент випускає ще один закон, по якому селянин одержав право винаймати землю далі на цілих два роки. Отже в цім році «земельної реформи» селяне мабуть ще одержуть право оренди на нових пару років. Ці тимчасові правила і законодавства тичуться тих власників, які мають по-над 26 югрів; закон тим дає право на оренду, хто має не більше 14 югрів, і дає також орендареві право наймати землю без підвищення, по ціні, яку було плачено попередю.

Не зважаючи на те, що на задоволення земельного голода селянству бракує 500.000 югрів, правительство не думає серйозно переводити реформи.

В 1922 році намічено до розділу 24.000 гектарів. Але в 1923 році вже 40.000. Тільки вся біда в тому, що розділено 12.000, а з того русини одержали 3.000 гектарів, як згадано вище.

Як з того випливає, чеське правительство навіть не спромоглося видати кращих законів про право оренди. Все—паліятиви.

Селяне переконані, що правительство не хоче переводити для карпатських бідарів земельного закону в життя, що воно вичікує на інші обставини, на такі обставини, які уможливлють йому оселити на тих землях кого іншого, тільки не українських селян. Граф Шенборн панує далі, а український селянин піде тепер знову, як це було за угорського правительства, до Америки, в пекла пенсильванських вугільних копалень і залізоліарень.

5. КУЛЬТУРА, МОСКВОФІЛИ, УКРАЇНОФІЛИ

Коли-б українське населення було освічене, коли-б серед нього було більше, як десять відсотків грамотних, то, розуміється, воно могло-б ще сяк-так рятуватися від загибелі і фізичної заглади меліорацією і прикладанням кращих методів в хліборобстві. Але цього немає. Освіта в краю стоїть на найнижчому ступні. Не можна знайти країну в Середній Європі, де-б темрява так панувала над масами. Як загадали ми, угорське правительство провадило політику мадяризації і призвело тим робом до повного, до цілковитого занепаду культури Карпатської України. Звичайно, українські попи мають освіту, мають освіту й мадярські елементи по містах і сяку-таку освіту мають єврейські лихварі й посередники. Але майже всі ці групи належать властиво до групи буржуазної. Ці групи становлять буржуазну класу, пануючу економічно, матеріально й культурно-національно.

Культурна робота ведеться тепер під проводом місцевих русинів,—москофілів та народовців і самого правительства. Чеський уряд заснував в краю середні і нижчі школи. Є 282 державних шкіл, 440 церковних та інші, а разом 724 народніх шкіл. З того 540 русинських, 32 словацьких, 130 мадярських, 7 румунських, 14 німецьких і одна єврейська. Але в той час, коли всі інші школи сяк-так функціонують, українські школи не всі ведуть навчання. Немає учителів, а з галичан бояться брати, щоб не посіяли «українізма». 167 українських шкіл не функціонує. Найгірше те, що величезну більшість шкіл віддано під опіку попів і церков. Можна собі уявити, яке виховання прищеплюють клерикали,—попи-мадярони і приклонники гортівської Угорщини,—серед русинського населення.

Але другою хобою шкільництва є те, що воно здебільшого стало жертвою ворогів народньої мови, і ворогів взагалі української мови. Це політика групи москвофілів. Ненавидячи народню мову, як ознаку приналежности до поневоленої нації, як класову прикмету, верхня верства українського народу в цій закутині перекинулася, як те звичайно в таких випадках буває, на бік мадярської «культурй» і пошилася в локаї магнатів. Майже всі попи—мадярони, москвофіли—і ненавидять народню мову! Коли угорська держава ростанула, вони стали перед проблемою: або переходити на народню мову і тим робом втратити відзнаку класової вищости і стати нарівні зо «смердючим русином» (як охрестила русина Угорщина),

або перекинутись на якусь іншу, також достойну, шляхетну мову, щоб тим робом скорше опинитись в лавах нових панів. Такою мовою тепер стала чеська. Але як бути з народом? Треба держати його далі в каламутних забобонах і темряві, а через це треба йому накинати мову російську. Твір москвофільський, зовсім штучний на перший погляд, має в собі ознаки глибокої класової доконченості і має в дану хвилину для його творців прикмети визискової доцільності.

Правда, є серед русинської міщанської верстви ще група народовців, націоналістів, які признають потребу переходу на народню, тоб-то на українську мову. Вони вважають, що російська культура тут буде ще менше мати підстав, як мадярська.

Націоналістична група Волошина і братів Барщайків виходила в цих прагненнях з міркувань політичних і націоналістичних. Будучи рабсько-лояльними до Праги від самого початку прилучення до Чехословаччини, вони гадають відограти свою політичну роль, як представники ідеології карпато-русинської національної буржуазії, владарі душі карпато-українського народу. Це—концепція націоналістичної русинської буржуазної верстви. Вона прийняла, як засіб для осягнення своєї мети, українську культуру, націоналізм і політичний сервілізм до Праги.

Чеське правительство правильно розмірковувало, що московська мова в цих закутинах, де її ніхто не знає, буде добрим засобом баламутити людей, поборювати українсько-галицький сепаратизм і «очехити» країну скорим темпом. Тому воно, коли побачило небезпеку українізма, перестало його піддержувати і стало за течію москвофільську. Прага одверто не забороняла працювати в школах по «українському», вести навчання на українській мові, бо-ж закон установив у школі «народню мову». Але це було найгірше: воно завело боротьбу на цьому полі, на цій культурно-мовній боротьбі утворились політичні партії.

Ось чому ці школи мало чого варті змістом.

6. АЗБУКА, ПРЕСА, БАНК

Цікавим моментом в тій просвітній політиці є те, що Чехословаччина запровадила тут окремий правопис, уживаючи «ять» і подібні штуки. Тим чином Карпатська Україна культурно відірвана не тільки від України, а навіть і від Росії, яка вживає тепер нового правопису. Тут очевидно малось на увазі створити такий стан, щоб цей край не мав ніякої спільності ні з Україною, ні з Росією, а тільки з Чехословаччиною. Тепер такий правопис не вживається загалом ніде, хіба в білогвардійських російських видавництвах в самій Чехословаччині. Край відтято від цілого світа. Бо-ж які потрібні засоби і які треба перемогти труднощі, щоб писати, перекладати і видавати твори науки і літератури для півмільйонного населення русинів окремим правописом! Звичайно, ні Чехословаччина, ні сам край не в стані наготовити собі такої перекладової і оригінальної маси літератури, щоб вдовольнити культурні потреби тутешньої людності. Вихід такий, що кожен українець, що пройшов карпатську школу, мусить вчитись ще якогось алфавету і мови, щоб мати змогу ознайомитись з творами якої-будь культури. Тим чином вчення на Карпатській Україні ведеться в значній частині намарно, губиться час у школах на дурниці. Це робиться зовсім свідомо. Прага прекрасно знає про українську літера-

туру, бо піддержує аж три вищих школи в Чехословаччині для жовтоблукитної й галицької еміграції.

Мета Праги відома: створити з місцевих говорів та діалектів таку мову, як ромашська в Швейцарії в кантоні Гривон. Кожний громадянин цього кантону, по скінченню школи, вчиться ще німецької або італійської, або французької мови. Але, коли в Швейцарії це все-таки мова старовинного народу, мова, на якій говорить 40.000 людей, то в Карпатській Україні люди говорять українською мовою, тією самою, що є знаряддям культури 40 мільйонів людей. Тут правительство не полегшує шляху до науки, а навпаки: штучними засобами, витворюючи окрему мову, відтинає маси від українського життя й культури. Приклад Швейцарії говорить нам, що там французи, німці й італійці в школах вчать літературної мови своїх ближчих сусідів, а зовсім не місцевих гірських говірок, яких там є так же багато, як і на Україні.

Який же вигляд має культурне життя в інших ділянках?

Ми говорити про малярську культуру не будемо, бо вона відома, і всі знають, що вона стоїть високо. Міське населення і вся русинська буржуазія в дійсності живе досі тією культурою, говорить тією-ж таки мовою. Про самих маляр нема чого й казати. Міське населення, вся буржуазія за малими винятками читають малярську пресу, ходять до малярських театрів. Очевидно, що чеські урядовці, які тепер становлять не аби-який відсоток, так само поставляться до своєї чеської культури. Українська культура перебуває тут в стані великого занепаду. Невеликий поступ, зроблений після розвалу Угорщини, не відповідає тим можливостям, які з'явилися перед країною з моменту відділення від Угорщини. Коли-б чеське правительство не вело імперіалістичної політики, коли-б воно не запроваджувало баламуцтва й не вело невпинної інтриги між народовцями і москвофілами, то поступ був-би багато значніший.

В країні засновано Національний Музей і бібліотеку, в якій поволі збирається історичні і наукові цінності. Робляться заходи постягати історичні документи з Відня та Будапешту до Ужгороду. В Ужгороді функціонує Просвіта, яка має філії в Густі, Берегові, Іршаві, Ясеню (осередок цьогобічної Гуцульщини). Крім того, по всьому краю це товариство має читальні числом сто п'ятнадцять. На кожні чотири громади ¹⁾ Карпатської України існує одна читальня. Членів Просвіти в 1922 році було 2634, а в цьому році перейшло три тисячі. Безумовно, Просвіта є найвидатніша культурна установа в цілому краю. Вона будує Народний дім, уряджує «Руський Театр», видає книжки (видано який десяток книжок все тим же правописом зять і т. д.). Безсумніву, це найбільша інституція в Карпатській Україні. Коло неї гуртуються переважно сили народовців. Крім того, існує ще наукове товариство імени Духновича, яке ніби має зайняти приблизно таке саме місце в Карпатській Україні, як Наукове Товариство імени Шевченка у Львові.

Преса являє образ культурно-політичного життя в кожній країні, а тому цікаво тут про неї згадати. В Карпатській Україні виходить разом 35 часописів. З того двадцять органів виходять на мові українській (а власиво 15, бо 5 виходить язичієм слов'яно-московським). Тринадцять часописів—на малярській мові, а два на мові єврейській. З тих органів один був політичний щоденник на українській мові, один на малярській, а решта

¹⁾ Всіх громад в карпатській Україні є 438.

виходили тижнево або два рази на тиждень. Більшість—політичні газети; далі йдуть освітні, професійні, популярно-наукові, то-що.

Згадаємо ще про недавно збудовану економічну інституцію, про Карпатський Банк. Це—осередок економічного життя русинів. Він повстав за ініціативою американських карпатських українців і буде рахувати скоро п'ять років свого існування. Перші загальні установчі збори відбулися в 1920 році 24 травня. В кінці 1920 році він мав уже 46.798.000 чеських корон обороту. Через рік оборот досяг півмільярда корон, тоб-то коло п'ятнадцяти мільйонів доларів. Акційний капітал сягає 5.000.000 чеських корон, запасний капітал 180.000 чеських корон, вклади—десять мільйонів. В даний момент оборот сягає по-над мільярд корон, а акційний капітал—п'ятнадцять мільйонів корон. Одна акція—п'ятьсот корон. Оце осередок русинської народовецької буржуазії. На чолі стоять тіж брати Бращайки та пан Грабар, якого кандидатуру народовці виставляли до сенату.

Громадське життя тут має по-за тим усім багато дріб'язково-цікавого. Існують тут професійні організації, найбільшою з яких є спілка робітників землі й лісу. В цій країні є дані для розвитку господарства: бо серед природніх багатств в нетрах землі є сіль, подибуються поклади нафти. Але це все мало розвинено і досліджено. Соляні копальні, одначе, гуртують кількасот робітників. Є хемичні фабрики, а головна промисловість, яка працює повною ходю, це—лісопильні, лісова промисловість, тартаки. Верховинці весною женуть плоти в долину по ріках, під час, коли вода стоїть високо. Але загальний характер країни—хліборобський.

7. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Ледве чи можна де на світі здибати країну, яка може так пишатися кількістю політичних партій, як Карпатська Україна. Тут є 23 політичних партії. Кожного місяця в якійсь із тих партій чути «кризу», боротьбу між лівими й правими. Кожна з тих партій має свої конгреси, вироблює резолюції, ставить домагання до правительства і його поборює або піддержує. Найбільше тих партій серед українців та мадярів. Є, наприклад, тут невеличка партія, яка називається соціал-демократичною. На чолі її стоїть пан Остапчук, колишній член австрійського парламенту, та майор Пуза. Довго вона існувала, піддержувана грошима чеських соціал-демократів, як єдина собі соціал-демократична партія II Інтернаціоналу. Потім несподівано з'явилась незалежна соціал-демократична партія і пристала до 2^{1/2} Інтернаціоналу. Але, коли цей останній перестав існувати, то вона порішила й собі також набрати «єдиного» вигляду. Та й це недовго так тягнулось. Прийшли вибори до парламенту. І тут раптом в партії—розкол і дві кандидатських лісти! Була собі, так звана, республіканська партія, що «зібрала» при виборах до громадських рад 21 вересня 1923 року більше половини мандатів. Але прийшли вибори до парламенту й ця велика найбільша партія розкололась на три й ледве збрала п'ятнадцять тисяч голосів при 254 тисячах всіх поданих голосів. Про мадярські партії ми вже не говоримо, тут теж існують різноманітні партії: є гортівські, соціал-демократичні, республіканські, опозиційні, лояльні, автохтонні і мабуть неавтохтонні.

Для яснішого вирішення впливів Праги в краю треба мати на увазі при оцінці тутешніх партій політичні відносини в самій Чехословаччині, її

партії. Від самого початку існування чехословацького «штату» в Чехословаччині панує собі, так звана, коаліція всіх чеських партій—проти нечеських. До тієї коаліції не входять тільки комуністи.

На чолі правительства стоїть член партії аграріїв (республіканської партії) пан Швегла, до тієї-ж партії належить також міністр почт Станек, військовий—Долежалъ і т. д. Ця—партія найсильніша впливом в правительстві. Соціал-демократи згідно з традиціями так само належать до тієї коаліції (міністр освіти Бехіне); потім—партія націонал-соціалістів, чи то шовіністів, під приводом Клофача, найбільшого русофіла. Клофачівці ще називаються народньо-соціалістичною партією, але в ній немає нічого ні народнього, ні соціалістичного. Партія людова чи клерикальна має в міністерстві міністра санітарних справ; зрештою маємо ще партію великої чеської буржуазії—націонал-демократів, на чолі якої стоїть відомий реакціонер Крамарж. З чеських партій—проти цих партій стоїть тільки одна—Комуністична партія Чехословаччини. Та ця партія обіймає цілий пролетаріят Чехословаччини, незалежно від національності, і до неї звичайно входять не тільки чеські робітники, а німецькі, мадярські, словацькі, українські, то-що.

Про ці партії нам доведеться згадати далі, коли будемо говорити про карпатські партії, бо всі ці партії так чи инакше впливали на політичні партійні формації в краю. Переходимо тепер до карпатських партійних угруповань.

На першому місці стоїть партія комуністична. Кількість її членів сягає п'яти тисяч. Видає вона одну газету на українській мові, яка називається «Карпатська Правда», а один орган на мові мадярській. Вона повстала в самий недавній час. На чолі її стоїть тов. Мондок, бувший народній учитель, тов. Гати, адвокат. За час війни він попав до полону і там в процесі російської революції набув де-якого революційного знання і досвіду та вивчив російську мову. Попереду він уживав мадярську мову і трохи тямив говори карпатським українським жаргоном. За останні часи почав силою практики більше привчатись розмовляти по русинському. В цім йому чимало допомогло знайомство з галицькими комуністами.

Як показали останні вибори, комуністична партія Карпатської округи має найбільше популярности в народніх масах. Причиною цього є безсумнівно її рішуче становище на боці працюючих. Комуністи з Чехословаччини не раз приїздили до краю, перемагаючи величезні перешкоди правительства (де-яких місцевий уряд арештовув і вислав, як це було з Яном Скалою, секретарем парламентського клубу). А надто велику роботу зробила ця партія під час 1922 голодного року на Верховині. «Відкриття» голоду депутатом-комуністом Таусеком зробило чимало для врятування тисячі людей від голодної смерті. Комуністична партія ніде себе не скомпромітувала зрадницькою запроданською співпрацею з правительством. В усіх випадках вона рішуче виступала проти всяких злочинних актів чеського правительства і розкривала його неславну політику і заміри. Оце й було причиною того, що під час останніх виборів, перемагаючи терор агентів правительства, наша партія перевела до парламенту найбільшу кількість кандидатів.

Друга найсильніша партія (була найсильнішою півроку тому), це—партія республіканців (партія аграріїв). Вже з самої назви видно, що ця партія належить до прибічників чеських аграріїв. Вона має від них піддержку і грошима й людьми. Особливо це яскраво виявилось під час осінніх виборів до громад, коли вона захопила по-над двісті мандатів. Проте, це було

шахрайство. На допомогу цій партії під час останніх виборів прислано було з Праги студентів росіян і всяких агітаторів числом 400. В самому правительстві вона мала протекторів в особі пана Фалькенбергера, бувшого референта земельних справ (тепер усунений), і пана Розсипаля, — віце-губернатора. Бескід губернатор належить теж до неї.

В економічній сфері республіканська партія стоїть до послуг празьких інструкцій. Тому вона зійшла на останнє місце, як показали вибори до парламенту. І політична орієнтація, не вважаючи на москвофільські симпатії, звернена до Будапешту, а тепер до Праги. Культурна позиція за впровадження московської мови по школах українську мову відкидає, як непридатну для висловлення «висококультурного» думання карпатських москвофілів та мадяронів. До більшовиків і Радянської України — ворожа. На чолі її стоять старий Бескід, колишній член будапештського парламенту, др. Камінський і лікар Петригала з Мукачова. Офіційним органом тієї партії є такі: «Село», «Карпаторусский Вестник», та «Карпаті Футар» (на мадярській мові).

Третья найвизначніша партія, це — народовці, або, як вона офіційно називається, хліборобська русинська партія, з братами Бращайками і попом Волошином на чолі. Головна її робота поки-що звернена в культурно-просвітньому напрямі. Раніш стояла за об'єднання з Україною, доки не прийшли чехи і доки Україна не стала радянською. Потім перейшла на ґрунт чеської орієнтації і грала роль найбільших лоялістів до самого останнього моменту. Коли-ж москвофіли-республіканці перейшли на чеську орієнтацію і почали поволі забувати Угорщину, то народовці згубили субсидії. Це загнало народовців в опозицію і вони за час останніх виборів виступали незалежно, не належучи навіть ні до якої чеської партії. Широкого впливу були набули за час революційного настрою в 1918 році, коли вони грали на широкій популярності в масах клича «злуки з Україною».

Видають свої органи: «Свобода», «Руська Нива», «Наука», — популярно-науковий тижневик. Під їхнім впливом находився свого часу «Русин», який тепер з кінцем минулого року Бескидом закрито. Орієнтація — також на Прагу, доки Україна — радянська, але обіцяють колись пристати до України. Для чеського правительства в цій партії неприємним є те, що вони намагаються повести роботу в напрямі розвитку української культури і «автономії» і тим загрожують зміцнити в масах ідею тотожності Карпатської України з Радянською Україною — тоб-то тотожності культурно-національної. Це загрожує цілості чеськословенського «стану».

Далі йде «народносоціалістична» партія Гагатка, галичанина, бувшого цареславця, запеклого москвофіла, з органом — «Русская Земля». Це — мало-впливова партія, навколо себе нікого не гуртує, вийшла при виборах на верх завдяки голосам чеських урядовців; є частиною партії Клофача. Соціал-демократична партія уявляє собою незначну групу. Головну роль грає пан Остапчук. Видає орган «Вперед». Під час останніх виборів від неї відкололась групка, через те, що на перше місце в лісті поставлено чеха с.-д. Яроміла Нечаса. Ця група відірвала пару тисяч голосів від ескеківського списку. В національно-культурному відношенню піддержує український напрям, а в соціальній програмі тримається разом з чеськими соціал-демократами, одержує від них гроші і часом друкує додаток в чеській мові до свого органу.

За час виборів до парламенту від республіканської партії відколось дві групи: одна з них—вислала свого депутата Кутряка до парламенту, зібравши по-над 20000 голосів. Це – автономна земледільська партія. Її можна зарахувати до проміжної групи, між москвофілами та українофілами. Прапором Підкарпатської Руси є жовтоблакитна фарба. Проти цього виступали москвофіли, прихильники російського трибарвного стягу. Автономна земледільська група належить до «течії жовтоблакитної», що й для нас вияснює її фізіономію. В соціяльній політиці вона виступила з опозицією проти празького уряду і тим зискала собі де-яку прихильність серед виборців.

З єврейських партій відомі сіоністи, біля яких гуртується єврейська націоналістична буржуазія.

Далі йдуть малярські партії. Найбільшою групою з них є, так званий, автономний союз опозиційних партій, автохтонів Карпатської Руси. Всі разом вони одержали одного мандату до сенату і одного парламенту.

Органи в малярській мові такі: «Русинское Мад'яр Гірлап», орган союзу опозиції, щоденник, «Непшава»—орган с.-д., «Гатаршелі Уйсог», християнських суспільників, «Непляп»—хліборобів, «Карпати Земле»—республіканців і «Карпаті Футар»—орган Камінського.

Про інші партії ледве чи варто згадувати. Всі партії можна поділити на кілька груп. Партія класової боротьби—комуністична—охоплює всі національності; але переважно русинів і угорських робітників. Партії місцево-націоналістичні,—хлібороби, соціал-демократи і автономний земледільський союз. Партії ворожі місцевому націоналізмові, але прихильні то російському, то малярському, то чеському,—в залежності від того, звідки більше капне,—республіканська і народньо-соціалістична. Партії з нахилом до Угорщини—угорська опозиція, автохтони.

8. ПОЛІТИКА ПРАГИ

Політику чеського правительства ми вже попередку схарактеризували,—в шкільному питанні та що-до аграрної реформи. Тут нам залишиться ще означити де-які важливі моменти празької лінії в справі культурного й національного самовизначення карпатських українців та чеської політики в питаннях адміністративних та економічних.

Чехословаччина належить до країн промислово розвинених,—з високо розвиненим капіталізмом і порівнюючи високою капіталістичною культурою. Тому ціла політика її, як і треба сподіватись, мала відмінний характер від політики інших держав, що також загарбали чужонаціональне населення, як Румунія, Польща, Сербія, то-що. Чеське правительство повело політику «освіченого імперіялізму»,—політику культурного натиску, воно відкинуло надто різкі та брутальні засоби, як негідні з духом буржуазної «демократії». Натомість воно приклало тактику, яка досягає тієї-ж мети, але лагіднішим робом. Прага хоче взяти Карпатську Україну шляхом підступу та доброхитної згоди населення. Цю згоду воно здобуває не наказом губернатора, не тюрмою й батоном, але переважно махаючи хвостом, обдаровуючи направо й наліво гостинцями провідників і цілі партії, підкуплюючи їх, обіцяючи їм посади та ласі шматки від громадянського пирога.

Але якими-б шляхами не ходив імперіялізм, завжди мета його одна: покорити чужу країну своїм політичним і господарським впливом, злити її з собою на віки і зіпхнути місцеве населення в кошару, приготовану для пасинків культури, для знедолених історією народів.

В земельному питанні Прага намагається перевести свій погляд, переселити в Карпатську Україну чеських легіонерів. Вона вже почала колонізацію, віддала кращі землі Батію, легіонерам. Маючи свої кредити і допомогу від правительства, легіонери хутчіш і спритніше опановують ґрунтами політі кров'ю карпатського селянина. Селянам лишається вихід: емігрувати далі до Америки. Коли вже тепер не вистачає ґрунтів для самих тубільців, то по переселенні колоністів з Чехословаччини зовсім не буде чого «ділити». Кнут і батіг залишено для комуністів,—селян бідарів: і пролетарів. Колоністи приємніші Празі, бо стоятимуть на сторожі неподільности держави і проти українського сепаратизму.

В культурно-національному питанні воно також взяло свою лінію. Власне це була не лінія, а гра в політику і безконечна інтрига, з кількома партіями чи групами, головно з націоналістами хліборобами та республіканцями—мадярони. Однією рукою Прага проголосила права народньої мови по школах і в адміністрації, а другою рукою дала волю антинароднім елементам, прихильникам «русифікації», ворогам української культури і української мови. По школах ніби проголошено українську мову викладовою, але в дійсності панує розгاردіяш. По бібліотеках повно російських книжок, яких школярі не можуть вчитати. А коли де є українські книжки, то школярі теж не можуть їх вчитати через відмінність алфавету.

По школах вчать не українського алфавету, але такого, якого тепер, як уже сказано, по за Карпатською Україною ніхто не вживає: не фонетика, а ярижка, з «ять» і інше. Мету досягнуто: література Радянської України стала через це так само недосяжною для величезної більшости учнів, як і література російська. Єдиним шляхом пристати до світової культури залишено: вивчення чеської мови і прилучення до чеської культури й літератури. Отже—чехізація культурна. Слідом за тим іде чехізація політична.

Аналогічно до сходастичного чи краще—архаїчного напрямку в питаннях школи, культури й мови виросла чеська політика і в інших напрямках. В Карпатській Україні є дві найбільші течії серед місцевої української буржуазії. Одна—це москвофіли. Друга—це народовий напрям. Спочатку москвофіли були мадярської орієнтації, і Прага була змушена опертись на націоналістів-хліборобів, як людей, ворожих Угорщині. Але вона відчувала небезпеку для чехізації від цієї «партії народньої культури», яка утотожнює себе з культурою Галичини та України.

Не гаючи часу, Прага вчепилася в мадяронську «душу», купивши її одразу, як тільки ця душа проявила готовність служити Празі. Отже чеське правительство по черезі запрягало до свого воза то одну групу, то другу. Але воно одночасно надить поживком благодати із Праги кожную партію, попавшу в неласку. В цій тактиці немає нічого нового: «поділяй і пануй»—стара говірка. Нове тут те, що чехословацька буржуазія користує всіма засобами: розятрює хвороби, помагає реакційному попівству, використовуючи культурну відсталість і класові забобони чи упердження кожною групи. Це пригадує завойовників, які признавали кожного тубільного бога, аби це признання зміцнило їхній авторитет серед завойованих.

Чеська коаліція не показала себе в Карпатській Україні не тільки «демократичною» чи «справедливою», а навіть розумною. Глупота завжди товаришує нікчемній політиці підлоти і капосного паскудства. Глупота товаришує й чеській політиці в Карпатській Україні. Користуючись своїм командним становищем, Прага по-своєму уряджує всі відносини. Наприклад: наповнивши країну своїми купцями, заваливши її своїм крамом, вона ще захопила тютюнові трафики, які належать до державної монополії, і 50% з них передала чеським інвалідам. Вона, звичайно, цим наробила собі ворогів серед численних карпаторусинських інвалідів: цілу їхню організацію.

Для пролетаріату Прага зробило одну послугу: Прага закрила низку фабрик натомісць відкривши їх в самій Чехії. Результати—масове безробіття.

Чехословацьке правительство, одначе, не забуло оточити карпатського селянина політично-адміністративною дбайливістю. Воно наповнило країну жандарями, воно понасилало урядовців, які «списували» воєнні шкоди, драли на штемпелі гербові гроші і ніколи нікому не післало одного гелера відшкодовання. Воно запровадило систему розшуку й стежі за комуністами і «небезпечними елементами», до яких належать також симпатичні комунізму. Але воно крізь пальці дивиться на діяльність попів, прихильників Гортія й царя. По школах малограмотних легіонери учить тільки на тій підставі, що вони воювали з більшовиками в Росії і навчилися читати по російському! Натомісць галичан емігрантів викидає на польській кордон в руки польських жандарів або, в найкращому разі, відсилає до Праги.

Корупція, що нею вславилась Прага, не обминула й Карпатську Україну. Тільки й різниці, що тут вона прибрала політичних форм. Партії підкуплено: то одна, то друга переходить на утримання правительства. Країну набито чеськими урядовцями: жупани, референти земельні, політичні, лісові, шкільні—все чехи. На залізницях та сама картина. Російським монархістам, яким-би здавалось немає зовсім чого тут робити, протегується, є—на службі бувші царські поліцаї.

Під час голоду на Верховині Прага замовчувала факти. Коли-б не комуністичні інтерпеляції, то народ так би беззвісно гинув в темній закутині в середині Європи. Бувший губернатор Еренфельд цілий час сидів в Ужгороді. Раз поїхав до гірного села Верецькі, але вся його дослідча робота в голодній місцевості обмежилась тим, що він знявся гуртом з кількома селянами та місцевим начальством, а пан Камінський, з республіканської партії, умістив цю фотографію у віденському мадярському журналі «Панорама». Але це не все.

Коли комуністичні послы стали говорити і писати про голод, то карпатські жупани післи в світ телеграму через чеську офіційну агенцію, в якій повідомили, що в Карпатській Україні голоду немає, все живе та благоденствує!

Цікаве відношення до питання автономії. Прага от уже п'ять років не хоче скликати автономного сойму. Вона рядить в краю так, як хоче, і в супереч генеральному статуту. Вибори до парламенту не відбувалися аж до 16 березня ц. р. Та й ці вибори були-б не відбулись, коли-б правительство чеське не мало перед тим «щасливу» спробу шахрайства з виборами до громадських рад. Новопридбана чехами партія республіканців—Камінського і Бескіда—здобула більшість голосів, хоч, правда, оригінальним робом: користуючись законом, який дозволяє не голосувати там, де

немає більше як однієї кандидатської лісти, нотарі з наказу згори, з волі Ужгорода, з ласки чехів—урядовців республіканців,—проголосили списки республіканців обраними. От і вся історія. Прага сподівалась, що цей вибрик пройде й на цей раз. Тому вона зважилась призначити вибори до парламенту. Але жорстоко попеклася. Коли-б Григорій Жаткович, що попівся на чеській автономії і втік від губернаторської ролі в Америку, мав терпіння дочекатися цього дня, він мав-би щасливу нагоду потерти руки від задоволення Чеське правительство в нагороду за свою політику дістало на останніх виборах солідного ляпаса по пиці.

9. ВИБОРИ ДО ПРАЗЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

П'ять років чеське правительство крутилось, шукаючи приводу обминути дані обіцянки—обминути вибори до парламенту та автономного сойму. Але, з одного боку, опозиція виросла до таких розмірів, що навіть лояльні партії, як народовці-хлібороби почали критикувати правительство, а з другого,—була надія, що все піде, як в-осени. Кінець кінцем Прага розписала вибори. Але перед тим вона запобігла, як могла, щоб забезпечити перемогу урядової партії. Помахуючи хвостом, вона пригорнула до свого серця ту партію Карпатської України, що їй видавалась найбільшою—республіканську.

Прага йшла сміливо на вибори. Вона сподівалась на повторення громадських виборів; ті вибори зміцнили серед чеських політиків переконання, що карпатські українці перебувають в стадії дитинства і що з ними можна робити, що забажається.

Але 16 березня принесло велике розчарування. В той час, коли в столиці держави всі думали, що Карпатська Україна сидить уже в кишені губернатора.—свого чоловіка,—дійсність показала щось зовсім протилежне. Ужгородське правительство просто обдурило своє начальство,—правда, не навмисне, а також з глупоти своєї. Від часу виборів до громадських рад від 21 вересня до 16 березня—проминуло багато часу, щоб переконатись в дійсних бажаннях і політичному настрої населення. Але локаї з ужгородського уряду були сліпі і мов сліпці повели сліпою дорогою самих празьких хазяїв.

На губернаторському престолі возсідав пан Бескід, сідоволосий провир москвофільства, бувший запеклий мадярський патріот. Замість того, щоби зробити якесь корисне діло, хоч-би для вигляду, для місцевого населення, він, мов хорт, нишпорив по краю, винищуючи «сепаратизм» і нагоняючи по шапці українських націоналістів, та заміщуючи їх москвофілами та російськими білогвардійцями. Над кожним галичанином поставлено жандарма, і то постановлено не над комуністом галичанином, яких в край просто не допускається, але над звичайними націоналістами, тихомірними рабами божими, що через Карпати втікли з Галичини за час війни з Польщею.

По школах пішла зміцнена хвиля репресій проти народнього напрямку, тоб-то против українського культурного руху. Це була політика москвофілів і празьких республіканців. Розуміється, це зразу обурило народовців-хліборобів и кинуло їх в табор хуторянської опозиції.

Але народовці не самі були обурені. Мадярська та єврейська буржуазія також була лиха на москвофілів: недавні локаї мадярських високих урядників, що не хотіли себе признавати в родовій близькості з русинами,

що підлабузнювались до малярських панів,—тепер несподівано перескочили в табір чеських локаїв і вищипали зуби проти тих-же маляр і проти всіх партій! Як не обуритись тим, що не хотіли здати всіх позицій празькому правительству? Отже маляри теж гостро виступили проти республіканців, хоча з інших міркувань, ніж хлібороби.

А що-ж селянство, робітники? Чи змінився режим поліцейної сваволі, причіпок, переслідувань, заборон комуністичних. віч, то-що? Чи передано селянам в користування землі магнатів і держави? Чи придбав селянин право, принаймні, випасу худоби в державних пасовиськах та лісах? Чи скасовано данину попом маляронам (майже всі попи з правила страшні визискувачі,—малярони і прихильники Гортія): натурою—«коблину», данину працею—«роковину»? Нічого того не було зроблено. Комуністична партія мала тисячу прикладів злочинної політики правительства і аграріїв (тоб-то тих-же республіканців), щоб, як на долоні, вияснити, хто ворог народу. Крім того, змінились відносини ще в одному змислі.

Після досвіду громадських виборів партії були на сторожі і пильно стежили за маніпуляціями урядових кол і аграріїв. Проти урядового терору стала загартована рішучість селянських агітаторів-комуністів, які і вдень і вночі, не лякаючись погоди, ходили з села на село і вербували прихильників. З другого боку, увага правительства була приспана минулим успіхом. Це засліплення дістало заслужену нагороду. Проте, певність в своєму успіху не завадила правительству напрати з Праги коло чотирьох сот агітаторів. Кинуті величезні кошти. Йшла боротьба не на життя, а на смерть. Правительство за всяку ціну мусило показати, що край вдоволений його політикою і що народ стоїть за Прагу. Поразка правительства могла захитати його авторитет в цілій державі.

Вибори вразили всіх несподіваністю результатів. Комуністична партія здобула величезну, в Празі зовсім неждану, перемогу. Всі карти переплутано. «Бедос Ретені» (смердючий рутенець) показав себе, всупереч загальній opinii, як сила, що має свої прагнення не тотожні з правительством, а йому протилежні.

Вибори відбулися одного дня разом до сойму і сенату. В них взяло участь тринадцять партій; подаємо нижче найважливіші з них разом з кількістю голосів, здобутих на виборах.

Комуністична партія Карпатської Округи.	100.109
Автономна партія Автохтонів Карпатської Руси	28.137
Автономний Земледільчеський Союз	21.247
Трудова і Народно-Соціалістична (Чеська партія)	20.090
Соціал-Демократична Робітнича Партія	20.904
Єврейська партія сіоністів.	18.032
Республіканський Земледільчеський Союз..	15.020
Русинська Хліборобська партія.	11.110

У виборах взяло участь разом 254.000 душ. Ці цифри вимагають деяких пояснень. Як бачимо, тут немає всіх тринадцяти партій (всіх партій в краю аж 26), а тільки вісім. Ми опустили їх тому, що вони дістали малу кількість голосів, і ніякого значіння в краю не мають.

Автохтонна партія Підкарпатської Руси, це, властиво, малярська опозиція, до якої входять кілька партій, і які об'єднались на час виборів. Тут є і суспільники, і республіканці, і таке інше. Називаються вони автохтони,

щоб одсунути підозріння, що вони колись мали щось до діла з Гортівською Угорщиною. В дійсності серед них є багато русинів мадяронів, або змадяризованих.

Автономний Земледільський Союз, це—десиденти, що відкололись від партії Камінського, тоб-то від партії республіканців, і перейшли в табор опозиції. Ця група наближується до хліборобів в національно культурному питанні, але не порвала мости до мадяронства чи москвофільства. Розкол республіканців підбив у пень партію аграріїв Камінського, що видно хоч-би з того, що група одержала тільки 15 000 голосів.

Соціал-демократи також розкололись через внесення до лісти кандидатури коаліційного с.-д. чеха Яроміра Нечаса; кажуть, що його внесли українські соціалдемократи за його прихильність до українського націоналізму. Але певним є те, що він прихильник чехізації. Друга група с.-д. одержала малу кількість голосів.

Цікавою рисою тих виборів, це—велика зміна ситуації в порівнянні з виборами до громадських рад. В той час, наприклад, народньо-соціалістична партія москвофіла Гагатка одержала всього одинадцять мандатів проти 102 мандатів хліборобів. Тепер-же, після того, як Гагатко з'їздив до Праги і заручився піддержкою Клофача, він здобуває двічі більше голосів, ніж хлібороби. Що то значить піддержка Празької партії! На цей раз хлібороби втратили ласку Праги, коли не рахувати їхні спроби зв'язатись з чеськими клерикалами, вони не знайшли відповідної партії, яка-б підсипала їм чеських корон на агітацію, і попасли задніх. Соціалдемократи мали фінансову прихильність з боку чеських партій також.

До парламенту обрано таких осіб: комуністична партія чотирьох депутатів: Гати—адвокат, Мондок, бувший учитель—редактор, Шафранко, Сидоряк, робітники; від трудової партії—Гагатко, москвофіл; від республіканців—Щирецький, селянин, який уступив своє місце Камінському; від есдеків—Яромір Нечас, від земледільського союзу—десидент республіканців, бувший учитель Куртяк, русин, з де-якими нахилами до народовства. Від мадярської опозиції (автохтонів)—др. Андрій Карлят. До сенату входять: від комуністів два селянина—Іван Боднар та Андрій Чергій з Берегова, від автономних земледільців (десидентів) Бейло Рижко, русин-мадярон, бувший урядовець вищої ранги угорської служби; та від маляр—Ференц Егри.

З боку національного вибори дали такий результат: на тринадцять душ в сенат і парламент обрано: русинів—вісім, інших п'ять. В політичнім відношенні до парламенту обрано з опозиції шість (чотирі комуніста, маляр і Куртяк), до сенату чотирі.

10. ПРАГА Й ВИБОРИ

Цікаво зазначити де-які моменти відносно націоналістичних українських партій—есдеків та хліборобів, та відгуки празької преси і празьких політиків на вибори. Не вважаючи на всі нечесні ходи Праги до Ужгороду, ці дві партії все-таки розписувались у своїй лояльності! Хлібороби згубили багато голосів тому, що на лісту виставили попа Волошина, і саме слово піп, зненавиджене масами, зробило добру роботу для комуністичної партії. Попи тут майже всі без винятку мадярони, прислужники магнатів і чисті шкуродери,—що дивляться на селянина з призирством.

Агітація попів за Камінським убила його партію. З празьких голосів наводимо уступи з «Трибуни», органа Бенеша: «Поразка на виборах на Підкарпатській Русі пошкодила державі більше, ніж всі дотеперішні корупційні афери»..

А далі знову той-же орган в числі 67 пише таке: «Чеські політики, поставивши губернатором д-ра Бескида і тим робом заявивши себе противником розпочатого русинами культурного розвою, дали підставу для російської (великоруської урядової) політики. Тепер вони можуть стиснути собі руки від жалю. Пан Бескид, що три місяці тому виїхав до Ужгороду з Праги на високому коні, негайно запровадив нагінку на русинів і доказав скоро,—надто скоро!—як мало користи приносить республіці його політика. По закону губернатором має бути представник парламентарної більшості. В цьому випадку її мають комуністи, які тепер явно виявляють домагання на губернаторський пост».

На загал «Трибуна» багато правильного підкреслила, але не сказала всього. Очевидно, не досить було стати на шлях культурної єдності краю з Україною, але треба було також і що іншого зробити. Треба було вдовольнити домагання селянства в справі різних економічних питань. Проте, як побачимо далі, селяне вже не є такі глухі і до культурно-національної програми, оскільки питання йде про Радянську Україну.

Цікаво послухати орган «лоялістів з опозиції»—хліборобів, попа Волошина і братів Брашайків. Ці пишуть буквально таке:

«Всі ми знали, що народ наш ненавидить теперішній режим (але пан-отець Волошин не поділяє цих народніх почувань. Г.П.), бо соціальне його становище страшне. Однак, не думали, що голос невдоволення виявиться таким радикальним способом, як то результати виборів доказують. Народ осудив нинішній режим, осудив політику нинішньої влади, але осудив і самого себе(!?). Чи допоможе нашому народові комунізм? Ачей посему легше і ліпше буде жити наш русин на бідній залишеній Верховині? Ачей од опозиціоністів чекає наш народ скорше переведення земельної реформи? Або чей автономію скорше дістанемо через комуністів? Се ні один русин не вірує і не чекає. Противно, повинен знати, що сими виборами на довгий час запер собі двері до надії на автономію».

Здавалось-би, що після всіх експериментів Праги в краю ці, так звані, опозиціонери мали час навчатися гідної мови. Але так воно не є. «Свобода» жаліється, що вона стала жертвою урядового «непорозуміння», що вона найкраща і найлояльніша партія, а її опозиція, то так собі, для виду робиться. Отже Прага не зрозуміла хитрої політики «Свободи». Вона «висилала сюди таких урядовців, які від початку лише проти нашої інтелігенції агітували. Партійні празькі газети повні були нападок проти нас, вони не бачили серед нас ні одного народовця, ні одного слов'янина. Всіх нас мадяронами і зрадниками звали. Сама Прага визвала ганебну на цілий світ культурну агітацію, навалила на нас гору галицьких зайди́в-кацапів, і потому проти нас споїлася з безхарактерними мадяронами і з поміччю грошей і урядового терору хотіла набути більшості. І при виборах аграрники, клофачівці і крамаржівці не боролися ні проти комуністів (?!), ні проти мадярів, але всі йшли проти нас автономістів-хліборобів».

Так розливається в жалях хліборобська партія. Проте де-чого в тім правда мусить бути: як знаємо, тут іде боротьба між краєм і дужою промислово розвиненою державою, між колонією і імперіялістичною буржуазією.

Національні рухи в таких випадках, коли прибірають якого напрямку, небезпечного для політичної єдності імперії, то зустрічають великий опір від завойовників. В Карпатській колонії, очевидно, в меншому масштабі, повторюється те саме, що з Ганди в Індії та колись Заглул Пашою в Єгипті.

Немає сумніву, що, не зважаючи на рабську покору до Праги, хлібороби не зустріли прихилля серед чеських партій. Не своєю соціальною програмою, але тільки своїм поки-що нерозгорнутим елементом націоналізму ця партія вже була небезпечна для Праги, звичайно, на думку Праги. Краще—Гагатко, Камінський, які ведуть край просто в обійми Праги!

Але наша характеристика була-б далеко неповна, коли-б ми не згадали про один важний момент в карпатських виборах. Це—агітаційний радянський момент. Комуністична партія Карпатської України піднесла гасло: Комуністична партія стоїть за об'єднання з Радянською Україною.

Коли ми пригадаємо всі попередні хвилини з історії Карпатської України, хвилини, в яких національне тяжіння мас до України відіграло велику роль, то ми безумовно можемо зрозуміти величезну вагу гасла об'єднання з Радянською Україною. Адже-ж навіть в далекій Америці нарід свого часу в кількості 29% голосував за Україну. Невже-ж тепер, коли Україна стала безпанською державою, почування покривджених і гноблених віками мали змінитись?

Тим робом ми маємо вислід в Карпатській Україні: по-перше, карпатське українське селянство виразно заявило, що воно хоче належати до Радянської України,—момент національно-революційний. По-друге, селянські й пролетарські маси рішуче й немилосердно засудили політику пражського правительства за всі п'ять років. По-третє, селянство стоїть за радянську систему і за революційну радикальну політику в соціальному і земельному питанні.

Для Радянської України такий вислід по цей бік Карпат показує, що настрої українських мас—в цілій Західній Україні—під Польщею, в Басарабії і Буковині—під Румунією, і в Карпатській Україні—під Чехо-словаччиною—штовхають їх до соціалістичної батьківщини. Незабаром історія виконає прагнення мас, здійснить їхні надії і злучить всі землі українські під червоною зорею Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Відень. 1924 р.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Х А Р К І В

ВИВЧЕННЯ ЛЕНІНІЗМУ

Колегією Головполітосвіти затверджено план праці по увічненню пам'яті Леніна. Згаданим планом передбачається організація в журналах: «Шлях до комунізму», «Геть неписьменність», «Знання» і «Знання» окремих відділів, де міститиметься матеріяли по вивченню життя та діяльності В. І. Леніна.

В шкільно курсовій справі буде перероблено програми радпартшкіл і залучено до цих програм питання ленінізму, а також розроблено програми лекцій для шкіл політграмоти в справі навчання ленінізму.

По грамчека буде переглянуто програми лікпунктів та шкіл для малограмотних і додано до них справи вивчення т. Леніна, та ленінізму. При перевиданні старих та виданні нових видань Всеукрграмчека по лікбезу буде взято до цих видань як найбільше тексту з творів тов. Леніна та матеріялів про тов. Леніна. Також буде видано спеціальну книжку про тов. Леніна і всі бібліотечки лікпунктів та шкіл малограмотних буде поповнено літературою про В. Леніна. Всім лікпунктам та школам для малограмотних буде запропоновано придбати портрети В. Леніна і вивісити їх разом з короткою біографією.

В справі клубної праці передбачається розроблення інструкції про правильну організацію по клубах ленінських куточків, розроблення ціклу клубних вечірок, присвячених пам'яті В. Леніна, і при розробленню програм професійних та політичних гуртків буде залучено до них справи вивчення ленінізму.

Підвідділу підготовки і перепідготовки політосвітробітників запропоновано до всіх програм курсів та з'їздів, а також до програми—мінімум додати справи ленінізму.

Видавництвом «Червоний Шлях» буде видано 3 том соціально-економічного мінімуму, до якого ввійдуть матеріяли виключно про тов. Леніна.

✱ Ленінський червоний куток у Школі Червоних Старшин. Для вивчення творів В. І. Леніна і для політгодини в Школі Старшин улаштовано спеціальний куток. Такі-ж самі кутки, або ленінські намети улаштовано і в таборі. Після муштри юнаки йдуть до ленінського кутка на політичні розмови. Всі запитання, які не дістають тут-же відповіді, заносяться в спеціальний зшиток і розглядаються потім разом з політкерівниками.

Т-ВО ДОПОМОГИ РОЗВИТКУ ТА ПОШИРЕННЮ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ МОВИ.

В зв'язку з тим, що справа з українською науковою мовою та термінологією набирає тепер загально-державного характеру—в Харкові заснувано «К-т Допомоги Українській Науковій Мові.» Другі організаційні збори цього ком-ту відбулися 15 червня в залі засідань Раднаркому під головуванням т. В. Чубаря.

На зборах представник Інституту Української Наукової Мови при Всеукр. Акад. Наук. проф. О. Яната зробив доповідь про стан термінологічної справи на Україні та зазначив про те, що в цій галузі зробив Інст. Укр. Наук. Мови, який концентрує у себе всю термінологічну працю.

В доповіді проф. Янати можна бачити, що різні відділи Інституту проробили чималу працю, так: Природничий Відділ:

збирав, опрацьовував та друкував матеріяли в галузях: Математики і Механіки, Фізики, Хемії, Метеорології, Геології, Ботаніки, Географії, Медицини, та опрацьовує тепер Загально-Природничий Словник.

Сільсько-Господарський відділ: Загальний с.-г. термінологічний словник, Словник Техничної Сіл.-Госп. Термінології, Словник Лісової Термінології, Словник Бджільничої Термінології, Словник Рибальської Термінології та Словник Зоотехнично-Ветеринарної Термінології.

Техничний Відділ: надруковано з різних галузів та опрацьовано багато матеріялу.

Правничий Відділ: здано до друку Загальний Правничий Словник та опрацьовується новий матеріял.

До цієї праці задля того, щоб вона розвивалась успішно з боку наукового, а також, щоб не відчувати матеріальних перешкод, мусять бути втягнені Наркомати, Трести, Кооперація, Шкільні, Наукові та інші установи, яким тепер в зв'язку з українізацією конче потрібна наукова термінологія.

Збори визнали стан інституту Укр. Наук. Мови за ненормальний і ухвалили прохати Акад. Наук. та Н.К.О. подбати за те, щоб Інститут став штатною частиною Академії і був забезпечений операційними коштами,

коли-ж він буде ними забезпечений, то щоб у першу чергу подбав про вироблення та поширення термінології, якої тепер негайно вимагає життя: адміністративної, соціологічної, технічної та инш.

На зборах обрано Орг. Бюро, якому доручено виробити статута, беручи на увагу те, що «К-тет Допомоги Укр. Наук. Мові» мусить стати широким «Товариством Допомоги Розвитку та Поширенню Укр. Наук. Мови» і мати свій центр у Харкові та філії по інших місцях України.

ВИСТАВКА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА

В червні місяці в Харк. Музеї Українського Мистецтва одчинено виставку народного мистецтва в матеріальному побуті. Тут частково представлені різні види його, що зібрані двома експедиціями музею минулого літа й зими. Екскурсії влаштовувались для збирання творів селянського мистецтва, які мусять стати за першу підвалину науково-дослідчої роботи музею. Завдання такого студіювання народньої творчості поставлено перед музеєм Науковим Комітетом Наркомосвіти при переформуванні його з церковно-історичного в 1922 році.

Ця виставка являється першою відчитною й показовою для праці музею за останній час. На ній є 28 зразків різьби по дереву (задок воза, притика, люшні), улюблені за часів чумацтва, яке впливало на розвій її.

Можна було-б одмітити ще на виставці показані й зразки розмальовки дерева— 5 дерев'яних мисочок (одна з них ритуально-весільна), велика посудина для хліба на громадських обідах. Кустарництвом такий посуд знову зразу поширюється, як і килими, тканини з народніми вишивками, що їх не встигла до якогось часу витіснити фабрична продукція, яка з 80 років 19 століття, з розвитком капіталістичних форм господарства, виступила на перший план. Масова виготовка, мінеральні фарби (не рослинні, м'яких тонів, що їх виготовляли самі кустарі з червця, інбірю, яблочної, ольхової кори, душки-материнки, то-що)

занепад кустарництва й інші умови роблять і цю галузь мистецтва вже музейною.

Найбільше повчальним відділом виставки є килимовий, що має по-над 80 експонатів. Харків до цього часу майже не бачив більш-менш добрих колекцій килимів (не скажу вже коців, чи рідких ліжників). Кращою була збірка в Київській губернії, зібрана Біляшівським.

А тим часом це здавна була найбільш розвинена галузь народного мистецтва.

На виставці килими показано реставрованими. Вони відтінюють особливу художність народньої тканини, в порівнянні з панськими пуделями чи з фабричними вусатими пашами, одалісками на коврах. На 60 приблизно зразках представлена й кераміка посуду, кафель (цілих і в уламках), глазированих і рельєфних. Ці останні дають уявлення про матеріали для збудування печей в старовину, 17—18 в.в., в хатах, в будинках, то-що, що майже обов'язково бував чимсь оздоблений. Зараз цей вид мистецтва перенесений переважно на гончарські вироби (миски, горшки, глечики й инше). Старовинні уламки й цілий посуд попадаються іноді при розкопках і випадково. Попадаються й оздоблені металеві вироби (дукачі, сережки-калачики й инш.), що всі на виставці.

Виставку ще далеко до відкриття відвідало вже де-кілька шкіл.

Для шкільних екскурсій після соціального музею, та музею ім. Сковороди ця виставка є також не менш цікава.

ВСЕУКРАЇНСЬКА ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВА ВИСТАВКА

Головполітосвіта розпочала роботу по влаштуванню Всеукраїнської Художньо-Промислової виставки. Ця виставка, що носить художньо-виробничий характер, відповідає такому планові:

Економіка: значіння художньої промисловости в народньому господарстві

України, індустріялізація виробництва та ринку.

Шляхи розвитку художньої промисловости: мистецтво в масовому технічному виробництві, механізація художньої майстерности.

Кустарна промисловість та народня творчість: індивідуальна й колективна творчість та їх взаємовідносини, народня творчість та її зв'язок з побутом та історією, проблеми художньої творчості в кустар. промисловості.

Питання форми: шукання мистців та його значіння для промисловости, матеріал, форма та техніка промисловости.

Мистецтво та побут: прикраса робітничих та селянських помешкань.

Художньо-виробниче виховання має: професійні та трудові школи, художньо-промислові музеї та їхнє значіння в художній промисловості. Роль мистця в кустарній та індустріальній справах. Художня промисловість та підручність.

ВИСТАВКА МАТИМЕ ТАКІ ВІДДІЛИ:

1. Мистецтво в великій і дрібній промисловості: керамічне виробництво, скло, текстиль, обробка металу, дерево, шкіряне виробництво, ткацтво, обробка металу (дрібна пр.), обробка дерева (др.), шкіра, виробництво цяцьок, рукомесо.

2. Ізо: декоративне мистецтво в театрі,

декоративно-плакатне мистецтво, поліграфіка й графіка, монументальне й станкове малярство, скульптура, архітектура.

3. Педагогічний відділ: художня освіта, дитяча творчість.

4. Мистецтво в побуті та

5. Художня фотографія та кінематографія.

Виставка має відбутися в Харкові, Києві та Одесі. Терміну ще не визначено, але намічено місяць вересень.

Всю організаційну роботу проводить Виставочний Комітет в Харкові та його відділи на місцях, що працюють при Губполітосвітах та Окрполітосвітах.

Прийом експонатів села повинен проводитись без журі, але Виставочне Бюро сортує та розподіляє експонати на території виставки в порядку їх художньої вартости.

При оцінці експонатів приймається на увагу:

1. Художність форми речі, її погодженість із матеріалом та практичне примінення.

2. Оригінальність форми й техніки.

3. Творчі властивості майстра, особливі умови виробництва та місцевість.

В СПІЛЦІ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ»

Після першого всеукраїнського з'їзду «плужан», який відбувся у квітні місяці, праця в «Плузі» значно окріпла і викристалізувалась. Ідеї Плуга хутко поширилась на провінцію, наслідком чого засновано і після певного стажу затверджено низку нових філій. До липня місяця такі філії були вже не лише по губерніяльних містах, а досить багатьох і по округових. Не залишились без впливу й райони і села. На першому всеукраїнському з'їзді було ухвалено, аби філії по селах закладали літературні гуртки, чи студії ім. «Плуга», для чого був вироблений і певний статут (оголошений буде після затвердження головлітосвітою). Для такої постанови був належний ґрунт. Села, позбавлені мати філії «Плуга», але прагнучи держати зв'язок з культурними осередками, прагнучи до вивчення сучасної революційної літератури, відгукнулись так значно, що до липня місяця їх виникло і одержало затвердження декілька десятків, число студійців в яких наближається до 800. Гуртки на місцях ведуть багатогранну культурну роботу: вони беруть участь і в початкових кампаніях в стінних газетах, в інсценіровках і в других галузях мистецтва, при чому в своїй праці гостро

додержуються як загальної лінії «Плуга», так і лінії політосвітних установ.

Філії «Плуга» обслуговують своїми літературними і публіцистичними працями декілька провінціальних і столичних газет.

В Харкові при Цека і Харківському Бюро «Плуга» відбуваються крім регулярних вечірок по понеділках багатьох ще й позачергових на запрошення робітничих клубів...

До цього часу відбулось уже 113 літературних вечірок, на яких перебувала значна кількість і селян, і робітників, і учнів середніх, та вищих шкіл.

Крім демонстративної роботи «Плуг» провів і значну роботу виробничу. Вийшло вже накладом вид-ва «Червоний Шлях» в «Бібліотеці Селянина» до 20 книжок із творів «плужан» По весні вийшов альманах «Плуг» (перша збірка) на 14½ аркушів, і виготовлено до друку: другу збірку альманаху першу книжку оповідань для «Червоноармійської бібліотеки» під назвою «Дозорець»... і виготовлено спеціальною студією «Кіно-Плуг» декілька кіносценаріїв для демонстрування на селах.

Кількість дійсних членів Плуга зросла до ста чоловік.

Пе.

• В червні місяці ЦК «Плугу» разом із бюро харківської групи між иншим ухвалило:

1. Одно із важливих питань—інструктаж окремих філій (листування, розгляд матеріалів т. инш.)—покласти на т.т. членів Ц.К. та членів харківської групи: 1) Київщина—т. С. Пилипенко, 2) Полтавщина—Ів. Шевченко, 3) Катеринославщина—т. Пав. Усенко, 4) Чернігівщина—Тод. Степовий, 5) Поділля та Волинь—Ів. Кириленко, 6) Харківщина—П. Панч, 7) Донбас—В. Сосюра, 8) Одещина—Андр. Панів.

2. Разом постановлено запрохати контрольну комісію приступити до обслідування роботи окремих філій. Обслідування має провадитись разом з зазначеними т.т., кожен на своїй губ.

3. Відчислення 10% з гонорару плужан та членські внески мають, як найскорше, бути зібраними до скарбниці ЦК «Плуга». Філіям на місцях перевести теж саме, для власних витрат, скарбникові доручено провести переговори з відповідними кооперативними центрами про утворення курсу на кооперативну п'есу.

4. Ухвалено також організувати плужанський архів.

• Бібліотечка красного письменства «Гартованці» приступили до організації «Бібліотечки красного письменства», що видаватиме Держвидав. Бібліотечка міститиме твори як нових українських письменників, так і т. зв. «класиків». Книжки матимуть біля 32—40 сторінок кожна. Бібліотечка розрахована на масового робітничого й селянського читача і буде приступною по ціні. Загальна редакція В. Блакит-

ного (Елланського). Вже здано до друку біля 10 книжочок.

• Фільмо-журнал. На кіно-фабриці ВУФКУ йде постановка 1 числа фільм-журнала «Маховик». В постановці окремих речей журналу бере участь Лесь Курбас, який законтракований у ВУФКУ режисером. Журнал має вийти 1 серпня. Зміст першого числа буде складатись: Октябрина, Комінтерн, Анкета XIII з'їзду РКП, Доброхем, Хроніка і Комедія-гротеск.

• Театральний «Гарт». На нараді інспектури ГубПО від 9 травня б. р. винесено постанови:

1) Вважати за необхідне робити матеріальну підтримку майстерні Гарт—шляхом: а) відведення театрів, які знаходяться в розпорядженні Губполітосвіти для постановок Гарту на пільгових умовах; б) закуплення п'ес, які видаються Гартом для села; в) запрошення на посади керівників драмгуртків в клубах Губ. П. О.—гартованців.

2) Звернутися з проханням через Губ. від. Н. О. до Губвиконкому про одноразову допомогу студії Гарту.

В «Гарті» щотижня регулярно відбувається засідання методологічного семінару, до участі в якому притягнуто найактивніші сили з робітничих драмгуртків.

• «Мотиви революції». Вийшла з друку перша серія нот для хорів з «Мотивів революції». В неї увійшло п'ять творів молодого композитора Богуславського, в свій час уміщених у ЛНМ: 1) «Б а р а б а н и б'ють» (марш), слова Вас. Еллана, 2) «Як упав же він з коня»—слова П. Тичини, 3) «Юнацький марш»—слова Вал. Поліщука, 4) «На коні» (марш)—слова А. Олійника, 5) «Нова дубина»—слова Улезка.

«ВСЯ УКРАЇНА В АДРЕСАХ»

Всеукраїнський календар-справочник на 1925 р. Такий систематизований покажчик—порадник у формі справочного календаря на 1925 р., задумало випустити видавництво газети «Селянська Правда».

Цей календар-справочник має на меті охопити як найширше все життя Української Радянської Соціалістичної Республіки і дати змогу усім установам, організаціям, товариствам, ріжним закладам і навіть окремим особам за дешеву ціну набути собі цього календаря, умістивши в ньому свою адресу, місце, род і обсяг діяльності, виявити свої економічні ресурси і послуги і довідатись про теж саме що-до других: це дасть змогу легко, в разі потреби, наві'язувати між собою зносини.

Така потреба освідомлення, звичайно, відчувається у кожному організованому

суспільстві; у нас же при соціалістичному будівництві, що покладає в основу повний зв'язок окремих частин економічного життя і централізованість усього народного господарства, без такого справочника абсолютно не можна обійтись.

Нема, що й казати, оскільки є потрібним і вчасним видання такого календаря-покажчика.

Цей календар-справочник «Вся Україна в адресах» на 1925 р. буде в собі містити такі відомості, наводимо головніші:

а) просторінь і характер українських земель та склад населення;

б) міжнародні стосунки Української Республіки;

в) економічний стан і положення України, її багатства підземні й надземні;

г) господарча сила і структура України: промисловість, хліборобство, кустарництво, кооперація;

д) зв'язок: транспорт залізничний, повітряний, водяний, пошта, радіо, телеграф;

е) фінанси, валюта, акцизи, пошлини, податки;

ж) культура на Україні: освіта, охорона здоров'я і праці;

з) правовий стан громадян УСРР, головніші декрети;

і) система і органи управління, діловодство;

к) політичні, наукові і державні та громадсько-господарчі організації України і їх характер та значіння;

л) політграмота і найвидатніші діячі пролетарського руху і революції;

м) господарські поради, покажчики, таблиць-календар, міста і села України, адреси, мапа України і головні відомості про СРСР.

НА ХАРКІВЩИНІ

С. Деркачі. Музей місцевої природи. Ще в 1910 році положив початок

заснуванню цього музею учитель-біолог т. Б. Миколай і зараз в цьому музеєві нараховується вже більше 700 експонатів різних шкідливих комах, біля 50 анатомічних кістяків, по-над 100—ріжних пород звірків (представлена місцева флора й фауна). Зараз музей розрісся остільки, що перетворився у велику школу для місцевого населення. Музей одвідується щоденно селянами, які безплатно знайомляться з природою, що їх оточує.

С. Гіпка. При досвідному дитячому будинкові НКО ім. т. Шевченка мається книгозбірня приблизно з 206 українських книжок.

Книгозбірню строго витримано з ідеологічного боку. Обслуговує вона не лише будинок, але й селян с. Гіпки, як юнацтво, так і дорослих.

Новими книжками бібліотечка поповнюється як своїми коштами, так і заходами свого шефа, місткому Вид-ва «Червоний Шлях». Він же взяв на себе і придбання де-яких речей для культурної розваги дітей.

М. Д.

КИЇВ

У ВСЕНАРОДНІЙ БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ

В зв'язку з тим, що книжки у Всенародній Бібліот. при ВУАН, по певних питаннях, забираються в певний період, бібліотекою влаштовуються виставки.

Досі відбулися такі виставки:

По антирелігійній пропаганді,
Про художнє виховання дитини,
Червона Армія,
Шевченківська виставка,
Ленінська виставка,
Паризька комуна,
Дві виставки нової літератури,
Нова Марксівська література,
Виставка нової журналістики
та Першотравнева виставка.

В сучасний мент відкрито 3 виставки: «Комінтерн», «Ленін» та «До XIII з'їзду Р. К. П.».

Готовою до відкриття є виставка «Історії РКП та КП(б)У», що буде відчинено цими днями.

Крім чергових календарних виставок бібліотекою провадиться підготовка до кампанії виставок по розвитку продукційних сил на Україні, що буде пристосовано до першого всеукраїнського з'їзду по розвитку продукційних сил на Україні та з'їзду краєзнавства, що відбудеться у вересні біжуч. року.

До того ще бібліотекою, в цілях збереження каталогів та прискорення видачі книжок, провадиться підготовка до утворення «підручної бібліотеки» на зразок Ленінградської прилюдної бібліотеки. До цієї бібліотеки вже виділено книжки найбільшого попиту і відкриття її одтягує нестача помешкання.

В зв'язку з організацією «підручної бібліотеки», всі нові книжки, що поступають до Всенародньої бібліотеки, каталогізуються по двох відділах.

МУЗЕЙ ІМ. ХАНЕНКА

У Києві при Всеукраїнській Академії Наук є музей ім. Ханенка. Приставляючи од кожної країни або епохи пам'ятники, порівнюючи, в незначній кількості, цей музей дає яскраві і оригінальні зразки числен-

них колекцій, що дають уявлення одвідувачам про характер мистецтва зазначеної епохи. Досить повно в музеї представлена кераміка од стародавнійших східних зразків до італійської майоліки і рідких зборів

ТУРЦІЯ

✱ Туркологія. Т-во вчителів м. Ангори поставило собі за мету пропагування інтересу до туркології. Член т-ва Сойсалли-оглу Ісмаїл Субхі прочитав лекцію про середнеазійських турків; Бесім Аталай—про малоазійську турецьку мову.

В Ангорі голова дервешів—мевлеві Велед-челебі закінчив великий «Турецький Словник», який друкуватиметься в Міністерстві Народної Освіти.

✱ Археографічна комісія. В Костянтинополі з ініціативи б. вел. візира Тевфіка-паші утворено Археографічну комісію. Голова комісії Алі Емірі за короткий час привів до порядку кілька тисяч документів XV-XVI в. й пізніших.

✱ Докторські дисертації. Словесний факультет Костянтинопольського Університету завів у себе прилюдну оборону докторських дисертацій. Першу оборону дисертації зробив Алі Нахад на тему «Лейла и Меджнун в мусульманських письменствах».

✱ В Університеті. За 1922—23 р. до турецького Університету вступило (по факультетах): на медичний 7 чоловіків, 1 жінка; на словесний—3 ч., 8 ж.; на природничий—12 ч., 20 ж.; на правничий—76 ч., 1 ж. Це—по атестатах. По іспитах: на

медичний вступило 28 ч.; на словесний—2 ч.; на природничий—5 ч.; на правничий—13 ч. і 1 ж. Не витримало вступного іспиту 93 ч. і 2 ж.

✱ Ліквідація неграмотности. По всій Малій Азії відкриваються вечірні курси по ліквідації неграмотности.

✱ Громадські бібліотеки. В Ангорі Міністерство Народної Освіти відкрило велику громадську бібліотеку. Для жінок бібліотека відкрита в спеціальні дні, коли мужчин не буває.

Громадська бібліотека відкривається також у Кастамуні та по инш. містах.

✱ Т-во Османських Художників відкрило четверту свою виставку. У виставці взяли участь: Халіль-паша, Джеміль, Авні, Шевкет, Хікмет, Ібрагім Самі, Ф. Рухі, Нам. Ісмаїл і т. инш.

✱ Журнали. У м. Керасунті (на Чорному морі) виходить за редакцією А. Курі-Ахмеда двотижневик «Ишак» (Огоньок). В останньому числі журналу дано переклади з Тургенева.

В Костянтинопольському журналі «Йені Меджмуа» («Новий Збірник») друкуються «Записки из Мертвого Дома» Ф. Достоевського.

КИТАЙ

✱ Пекінський національний університет являється зараз одним із найкращих вищих шкіл Китаю. Університет поділяється на два факультети: підготовчий і основний. На основному факультеті викладаються науки математичні, біологія, філософія, науки словесні, історія, економіка і т. инш. Разом з підготовчим факультетом курс учення в університеті тягнеться шість років. Особливу увагу в університеті звернено на вивчення історії й мови Китаю. Із європейських мов проходять тільки дві: англійську й французьку. Російська мова успіхом не користується.

✱ Китаєзнавство. В Китаї почав виходити науковий журнал «Голі Бейцзін Дасіо Госіо цзікань». Журнал багато уваги присвячує старовині й сучасності Китаю в різних галузях науки, а також дає перекладні статті з мов європейських.

✱ Американо-Китайський Археологічний Інститут. На кошти

головним чином Америки в Пекіні відкривається Ам.-Кит. Арх. І-т, на чолі якого стоятиме відомий знавець Китаю—Карл Бішоф.

✱ Вивчення культур Дальнього Сходу—під такою назвою в Пекіні заснувалося т-во вчених і літератів. Т-во ставить собі метою студіювати культури Дальнього Сходу в широкому розумінні цього слова—включаючи філософію, історію, письменство і мистецтво. Вступ до т-ва відкритий всім без різниці раси й національности.

✱ Китайсько-манджурський словник виходить з друку незабаром складений Цзін-лян'ом в китайській транскрипції.

✱ Китайські народні пісні. Проф. А. І. Іванов зібрав біля 600 народніх пісень Су-чжоу'ської провінції.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

НІМЕЧЧИНА

НОВИНКИ ЛІТЕРАТУРИ

В Німеччині помітно зацікавлення російськими письменниками. Так, вид-во Гессе і Беккер в Ляйпцігу випустило в світ по німецькому Достоевського: «Униженные и оскорбленные» в перекладі М. Кегель. «Двойник» в пер. А. Лютера, «Игрок» і инш. оповідання в перекл. того-ж автора, «Под-росток» в перекл. Ф. Беневіця. Де-які твори Достоевського появились на німецькій мові у виданні других фірм. Наприклад: «Записки из мертвого дома» в перекл. Н. Штрассер, в Постадмськiм видавництві Китенгейера, повість «Хозяйка» — в перекладі Г. Реля. — в Лайпцігському видавництві Зеємона і т. д.

«Слепой музыкант» В. Короленка вийшов в перекладі Юлія Гринберга. Мюнхен, 1924; «Леді Макбет Мценского уезда» Н. С. Лескова видана в німецькому перекладі Зігфрида Фегезака, Мюнхен, 1924; «Князь Серебряный» А. К. Толстого появився в перекладі Ф. В. Шмідт, Берлін, 1924; «Первая любовь» Тургенєва — в перекладі Л. Ган, Мюнхен, 1924; його-ж «Муму» — перекл. Гернера, Лайпціг, 1924 і «Записки охотника» в перекладі Ал. Еліясберга, Потсдам, 1924; «Фома Гордєев» Максима Горького — надрукований в німецькому перекладі Е. Беме, в Мюнхене, 1924. «Крейцера Соната» Л. Толстого вийшла в світ в перекладі Шольця, а «Хозяин и работник» в перекл. А. Маркова в Берліні, 1924. «Яма» А. Куприна появилася уже сьомим виданням в перекладі Ганса Лібштегля.

Російські книжкові видавництва в Німеччині випустили за останній час низку нових книжок. Сюди треба віднести «Воспоминания» М. Горького, присвячені пам'яті Кароніна-Петропавловського, Чехова, Лева Толстого і Л. Андрєєва і його-ж «Мои университеты» (вид-во «Книга», 1923). Тим же вид-вом випущено в світ повну збірку творів М. Горького (16 томів). — Жак Нуар, чи то. Яків Викторович Окснер видав низку дитячих казок: «Коля й Оля» (переказ мотиву Гензель і Гретель), «Детишки», «Красная Шапочка» і др. в Берлінському видавництві «Север», 1924. Тим-же вид-вом оголошений російський переклад чарівних казок китайців («Пу-Сун-Лі», «Лиао-Чай»). Ладизніков перевидав збірку творів Олекс. Толстого в трьох томах. Він же надрукував російський переклад роману єврейського

письменника Шолома Аша: «Мотьявор» (переклад Видрина), Берлін, 1924.

Російське-ж вид-во випустило і твори українського письменника М. М. Коцюбинського.

Злива мемуарів та політичних спогадів про війну та революцію трохи зменшилась. Але все-ж таки треба відзначити появлення другого тому праці Джорджа Бюкенена: «Моя місія в Росію». Спогади дипломата. Переклад з англійської Дори Блох, а також видання німецького перекладу спогадів із часів революції Дибенка.

Багато книг, які вийшли за останній час в Німеччині на німецькій мові, присвячено різним проблемам штуки за історії літератури. Бібліографічний Інститут в Ляйпцігу оголосив велику працю Артура Лютера: «Історія російської літератури» (німецькою мовою), яка охоплює більше 500 сторінок і оздобленої багатьма малюнками та 9 таблицями, із яких 2 в фарбах. Досить цікавою представляється праця Еммеля: «Екстатичний театр» (356 стор.), Еміля Вінклера: «Поетичний твір», Хагемана: «Логіка і поетика» в переробці Адольфа Дирофа (Фрайбург, 1924). В. Новак надрукував книжку: «Звукоаналітичний метод Едуарда Зіверса, Лангензальця, 1924, присвячену викладанню й критиці ритмико-мелодичної системи відомого німецького лінгвіста Зіверса.

В царині політекономічних наук необхідно відзначити велику кількість новіших німецьких праць, присвячених Росії, Україні і Спільці загалом. Такі:

Фр В. Шен: «Знак запитання Росії». Економічний етюд. Люцерн (Швайцарія), 1923.

Даскалюк: «Україна, як поле діяльності для німців і німецького капіталу» Берлін, 1923.

О. П. Марків: Грошовий обіг в радянській Росії. Берлін, 1924.

Сучасність про Леніна: Голоси визначних осіб. Берлін, 1924.

Петро та Ірма Петрови: «Економічне відродження ССРР». Берлін, 1924 (На німецькій мові, видання «Книга»).

Клоос і Мейстер: «Копаленні тварини Східної Європи».

Берендт: «Мідні й сірчані поклади Східної Європи».

Бехагель: «Залізні й марганцеві руди Східної Європи».

Данкворт: «Сибір і її економічне майбутнє».

Літинський: «Побічні продукти коксування на півдні Росії».

Фукнер: «Нова економічна політика в Росії».

Всі—німецькою мовою.

Теж—Ф. Кипарисів: «Спілка науки й праці в Радянській Росії». Відчит про перший конгрес наукових робітників ССРР 23—27 листопада 1923 р. Берлін, 1924.

В журналі—*Süddeutsche Monatshefte* 1924, том XXI, вип. 5, стор 153—210 вміщена цікава стаття: «Україна й майбутнє Германії».

Видавництво Вестермана в Брауншвейге недавно випустило в світ політичну й залізничну мапу радянських республік у фарбах, розміром 84×94 см, уложення Ол. Радю.

Вийшов у світ курс політграмоти німецькою мовою для юних комуністів за редакцією Бернгарда Ціглера у виданні Ком. Інт. Молоді, 1924.

Антикварна крамниця Прагера в Берліні надрукувала облік праць Маркса, Енгельса й Ласалю і присвячених їм творів із статтю Г. Майєра про останні дні Маркса в Берліні, з передмовою Е. Драна.

Р. Зайчик випустив книжку «Розумова криза європейської людности». Цюрих, 1924.

Отто Рюле видав книжку: «Од буржуазної революції до пролетарської». Дрезден, 1924 (німецькою мовою).

Книга Герцога А. «Червона Армія», вийшла уже другим виданням Регенсбург, 1924.

Цікаво відзначити появу книжки Шульте-Вертинга: «Закономірність історичного процесу і останні, сто років європейської історії». Гейдельберг, 1924.

Відомий історик релігії Артур Дреус, якого книжка про Ісуса Христа, як про мітичну особу, недавно перекладена на російську мову, видрукував другий том свого великого дослід: «Походження християнства із гностицизму». Йена, 1924.

В Ляйпцігу появилася книжка К. Маркіоніні: «Горожанська війна і більшовизм в Германії (1924, 32 стор.)».

* Виставка індійського малярства. На весні цього року в Берліні відбулась виставка сучасного індійського малярства. Виставлено було біля 100 картин, брало участь у виставці 50 артистів малярів Індії.

ФРАНЦІЯ

* Жульєта Лерміна-Іляндру видрукувала роман, сюжетом якого взято життя паризького пролетаріату під час війни і після неї, під такою назвою: «La fille à Caze».

Вийшов перший том великої колективної праці по історії французької літератури за редакцією двох учених: Жозефа Бедьє та Поля Азаря (Hazard). Цей том охоплює історію французької літератури від її зародження і аж до доби класицизму.

Буте де-Нуель випустив у світ нову велику критичну біографію Байрона.

* Нова книжка: Mazon (André). *Léxique de la guerre et de la Révolution en Russie (1914-1918)*.

Автор вивчає нові словотвори в російській мові під впливом війни та революції. Автор вивчає злиття кількох слів в одно (Пролеткульт, Цік), скорочення слова та нарешті запозичення чужоземних слів чи відповідно до вимови тієї чужої мови (буржуа, то-що) чи у переробці (буржуй). М. порівнює ці процеси з аналогічними з'явищами у французькій мові.

* Levine (Isaac don). *Lénine*, traduit de l'anglais par H. Altier.—Це французький переклад англійської книжки про Леніна (Lenine the Man). Автор—політичний ворог Леніна, але ставиться до особи В. І. з надзвичайною пошаною.

* Ювілей Поля Бурже. В грудні минуло п'ятдесят років з часу, як Поль Бурже дебютував, надрукувавши свої перші твори в «Revue des Deux-Mondes». В зв'язку з цим, французька преса багато сторінок присвячує творчості Поля Бурже, а «Revue Hebdomadaire» і инш. свої чергові числа майже виключно присвятили ювілею.

* Смерть Моріса Барє. На початку грудня минулого року помер один з найстаріших письменників Франції Моріс Барє. Народився він в 1862 р. З 1906 року лічився членом Академії, заступивши місце Жозе-Марія Ередіа. Він лічив себе соціалістом і одночасно був «щирим» націоналістом.

ГАЛИЧИНА

* Виставка гебрейської книжки. 20 червня у Львові відкрилась виставка гебрейської книжки і преси на гебрейській мові. Виставка обіймає друки всього світу

від найменших періодичних видань до великих томів і енциклопедій. Виставка охоплює також найкращий період для гебрейської книжки—1914—1924 р. р.

ЕСТОНІЯ, ФІНЛЯНДІЯ

✱ В Ревелі вийшла книжка Берзінга: «Нариси нової естонської поезії, 1924».

✱ Відоме видання дослідів по фольклору в Гельсінгфорсі під назвою: «Folklore Fellows Communications» продовжує виходити як і раніше. Т. IX містить в собі велике дослідження

В. Андерсона по історії народнього анекдоту, під заголовком: «Імператор і Аббат». Том XIV має дослідження Л. Макензена: «Кістка, що співає» — порівнюючому вивченню народньої казки.

АМЕРИКА

Українська Центральна бібліотека. Між іншими культурно-освітніми справами — Український Робітничий Конгрес рішив заложити, при осідку Екзекутиви Союзу Українських Робітничих Організацій, Українську Центральну Бібліотеку, як одно з дуже помічних средств в тій культурно-освітній роботі, що намічена конгресовими ухвалами. Покликана Екзекутивою С. У. Р. О. культурно-освітня комісія вже, між іншим, почала працю й в напрямі організування цієї бібліотеки.

Перша ціль її — стати збірником всього того, друкованого на українській мові, що має наукову, літературну, мистецьку, історичну чи тим подібну вартість. З такого збірника можуть користати як місцеві бібліотеки, так й поодинокі особи, без огляду на те, де вони знаходяться.

Друге, далеко більше значіння Центральної Бібліотеки — це значіння інформаційне. Регістрація українського друкованого слова, огляд його, відповідні до нього рекомендації — це, кажемо, друга ціль Української Центральної Бібліотеки.

Українська Центральна Бібліотека має уряджувати вистави друку по різних центрах української трудової еміграції в Злучених Державах. Вони охоплюватимуть книжки, газети, журнали, афіші, і взагалі все, що підходить під слово «друк» і заслуговує на увагу, без огляду на зміст, при чім могли б ділитися на вистави історичних друків і на вистави сучасних друків, чи обіймати одні і другі, в залежності від потреб.

Заходи в напрямі її організування вже почалися.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ ЗА КОРДОНОМ

✱ В Копенгагені з колосальним успіхом було виставлено вперше музично-драматичний твір фінського композитора Жана Сібеліуса «Скарамуш». «Скарамуш» не опера, а щось середнє між балетом, пантомімою та мелодрамою, де словесним матеріалом автор користується головним чином лише в самих драматичних моментах. Драматичний елемент виявлено у Сібеліуса з великою силою, при тому надзвичайно простими засобами; його оркестр складається лише зі струн та деревл. інстр.

✱ В Дюсельдорфі вперше виконано оркестрову сюїту Вільгельма Гроша з музики до п'єси Верфеля «Людина з люстра».

✱ В Ахені виконувалась опера Франца Шренера «Die Gezeichneten». Місцева кри-

тика прихильно зустріла цей твір найпопулярнішого з сучасних драматичних німецьких композиторів.

✱ Вільгельм Грош закінчив новий оркестровий твір: «Увертюра до опери-буф», ор. 14.

✱ Люї Дюрей пише сонату для флейти та орк.

✱ Еріх Корнгольд закінчив музику до нової драми Ганса Мюлера «Вампір».

✱ Даріус Мільо написав шість дитячих пісень на слова Рабіндраната Тагора.

✱ Сергей Прокоф'єв пише п'яту сонату для о. к.

✱ Мясковського обрано членом The League of Composers в Нью-Йоркові та представником її Advisory Board по СРСР.

VARIA

Археологічні розкопки в Біблосі. В старинно-фінікійському місті Біблосі, тепер Джебейлі, що знаходиться між Бейрутом і Триполі, під час війни при переведенні будівельних работ

випадково було знайдено каміння, на одному з яких був ієрогліфичний напис. Англійський учений, що перебував тоді недалеко від місця знаходки, розшифрував в цьому написі ім'я фараона Тутмосіса III, який

царював приблизно за 1450 років до теперішнього літосчислення. Після цього в Біблосі французи в 1919 році розпочали розкопки і знайшли рештки двох храмів—одного єгипетського і одного фінікійського.

В руїнах єгипетського храму французи (розкопки провадить тепер французький учений Монте) знайшли статую однієї богині і рельєф—фараон на молитві. В фундаменти фінікійського храму знайдено посуд, присвячений богині Біблоса чотирма єгипетськими фараонами із третього тисячоліття до теперішнього літосчислення; цей посуд був подарунком цареві Біблем третьої великої піраміди.

Ці знаходки освітлюють культуру й тогочасні торговельні зносини. Біблос був головним пунктом в торгівлі між Єгиптом і Фінікією. Єгиптяне, привозячи ліванський кедр, приносили подарунки богині Біблоса, щоб вона оберегала їхні кораблі в небезпечній дорозі.

В 1922 році новий випадок знову допоміг роботі археологів: сповзла частина скелястого берега біля Біблосу й оголила давню домовину з великим саркофагом. Тут збере-

глась камінна єгипетська посудина в золотій оправі з іменем відомого фараона Аменхета III, що царював за 1800 років до теперішнього літосчислення. Ця посудина була подарунком цареві Біблоса. В минулому році було знайдено домовини інших біблоських царів. Серед річей, що там знайдено, є скринька з обсидіана, подарунок Аменхета IV-го. Цікаво, що навіть речі фінікійської роботи мають написи на єгипетській мові, в трохи невмілих ієрогліфах. Підпис «цар Біблоса Іеншему» на одній золотій прикрасі закінчується таким самим закругленням, як у фараонських підписах. Фінікіяне, як видно з цього, були пильними учнями єгиптян. Пізніше вони навчались від вавилонян їх клиновидному письму, а далі стали вживати букв'яну абетку, яка від них перейшла до греків і всього цивілізованого світу.

Найдавнішим зразком такого письма вважався до цього часу напис царя Меша з Мааба з 9 століття до теперіш. літосчислення, а тепер в Біблосі знайдено напис буквами, яка є давнішою від першої на 300—400 років.

РОЗКОПКИ ЕКСПЕДИЦІЇ КОЗЛОВА

Тиберська експедиція Козлова, що залишилися тимчасово в Монголії, розробляє доки-що в 100 верстах від Урги три групи дуже старих могил, в яких поховано останки китайських принців. На глибині 7 саж-

нів на дні могил знайдено капітальні дерев'яні будівлі з гробницями по середині. Навкруги йдуть підземні коритари. Стіни прикрашено шовковою матерією, а також написами. Знайдено багато бронзових виробів.

Бібліографія.

В. И. Ленин. «О кооперации». Держ. вид-во, М. 1924, стор. 148.

Книжка складається, головним чином, з витягів зі статтів та промов Леніна, в яких він торкається кооперації. До цього матеріалу т. Мещеряков написав вступну статтю, в якій подав коротеньку класифікацію та характеристику виступів Леніна по питаннях кооперації—її ролі в боротьбі пролетаріату за своє визволення під час капіталізму і в добу пролетарської диктатури.

Книжка уявляє собою надзвичайний інтерес, бо в ній зведено до купи усе майже, що Ленін говорив про кооперацію. Треба зазначити, що це—матеріал для окремого, самостійного і досить цікавого розділу в життєпису Леніна—Ленін, як кооператор.

Не дивлячись на те, що Ленін ніде не висловив цілковитої й певної теорії кооперації, не можна сказати, що у нього не було такої теорії. Вона була й полягала в визнанні кооперації, як однієї з форм пролетарського руху, але такої, яка не веде безпосередньої боротьби з капіталом і тому для практичного революціонера не завжди цікава. Поліпшення, яких може досягти пролетаріат через кооперацію, дуже незначні й не можуть бути значнішими до того часу, поки засоби продукції знаходяться в руках капіталістичної класи. Кооперація відіграє допомагаючу роль, і значіння її росте в міру зв'язку її з політичними й професійними організаціями пролетаріату.

Старі кооператори—буржуазні, дореволюційні—фетишисти, «созерцатели». Зробивши якісь спостереження, прийшовши одного разу до якихсь висновків,—далі вони пасивно пливуть за водою. Рочдельські принципи—то їх прапор. Вони справді незалежні—незалежні цілком від життя, обставин, оточення. Незалежність кооперації, про що вони так люблять балакати,—це незалежність від пролетарських бойових організацій і найміцніша залежність від буржуазії.

Підход до кооперації Леніна завжди певний й ясний: й що може дати кооперація зараз, в даних умовах, і дати не взагалі, а для успіху революційної боротьби пролетаріату? Кооперація цікава для його остільки, оскільки вона допомагає наймити звільнитися від визиску, оскільки вона робить дужчим його в боротьбі з капіталом.

Тому так рішуче він береться за неї, весь час підкреслюючи її вагу, як засоба боротьби, який треба використати, як найповніше і найдоцільніше, пристосувати до обставин часу, а не робити з нього якогось фетишу.

Цікаво читати його статті проти «друзів народу», що захоплювалися артільним рухом, не помічаючи його убогости і сподіваючись мирним шляхом «врости в соціалізм» без цієї «неприємної» пролетаризації й розвитку капіталізму. Ясність, логіка цих статтів Леніна, перейнятих іронією, справляє могутнє вражіння.

Книжка дуже цікава. Але її не розраховано на широкі кола кооператорів. Матеріал приведено в хронологічному порядку—треба було-б зайнятися тепер другою роботою й дати систематичний підбір думок Леніна про кооперацію, виявити ту теорію кооперації, якої у нього ніби-то немає й яка по суті впливає з кожної статті або фрази, в яких Ленін торкається кооперації.

С. Зарудний.

А. Н. Лозовый. «Ленин и кооперация». Вид-во «Новая Москва». М. 1924, стор. 196+IV. Ціна 70 коп.

Завданням автора, як він зазначає це в передмові, було «роздивитися, оскільки правий був Іліч в określenні значіння різних видів кооперації в той чи інший період економічного будівництва країни». Автор зазначає також, що за винятком небагатьох випадків, коли Ленін досить пильно і детально зупинявся на кооперації,—думки про неї, її значіння розкидані по всіх майже творах, а тому досить важко зібрати їх до купи і виявити таким чином ленінську теорію кооперації.

Можна сказати лише одно: Ленін не визнавав кооперації, як засоба для розв'язання соціального питання. «Ленін,—каже автор,—кожен раз підходив до кооперації, як революціонер, і надавав кооперативному рухові значіння лише в тій мірі, в якій воно допомагало або шкодило революційній класовій боротьбі».

Треба зазначити, що автор не справився з тим завданням, яке поставив перед собою. Леніна в книзі дуже мало. Тільки з початку книжки і в кінці автор, власне, розповідає про Леніна—про його суперечки з «друзьями народу» і про його останні статті. Решта-ж, більша частина книги, — це нарис історії російської кооперації. Нарис цей дуже інтересний і через те, що він перейнятий певною думкою, ідеєю, і по підході до предмету. Автор подає багато відомостей (нарешті, правда, трохи забагато), освітлених з точки погляду марксизму.

Книжка складається із вступу і 7 глав, з яких три присвячено народництву, а решта—кооперації при капіталізмі і в Союзі радянських республік.

При нашій бідності літературою по кооперації, яка-б відповідала вимогам сучасності, книжка т. Лозового, не дивлячись на де-які хиби (надзвичайну конспективність іноді, трошки великий цифровий матеріал і т. інш.), уявляє собою цікаву й потрібну роботу: основні моменти розвитку кооперації, протилежність завдань дореволюційної кооперації й радянської, значіння кооперативного капіталізму в системі радянського соціалістичного будівництва і т. інш.—усе це виявлено в книжці т. Лозового досить рельєфно й ясно.

С. Зарудний.

Н. Попов і Я. Яковлев. Життя Ленінове й ленінізм. Державне Видавництво України. Х-рк. 1924, стор. 100.

Оцю книжку написали автори її протягом двох днів після смерті Леніна, а друкарські робітники, переказують, видрукували її протягом одной доби. Але-ж «habeant sua fata libelli» і український читач тримає цю книжку в українському перекладі лише в червні ц. р. Та добре, що має хоч із таким запізненням, бо книжка т. т. Попова й Яковлева—це чи не найкраще видання, присвячене освітленню велитенської постати Леніна, що відзначив і Редакційний Центр для видання Ленінської книги, заснований в Москві з ініціативи т. Б. Каменева, зі спеціальною метою—боротися проти хвилі «ленінської літературної халтури» (е й така халтура!).

Книжка Попова й Яковлева розпадається на дві частини—«Життя Ленінове»—Н. Попова й «Ленінізм» Я. Яковлева.

Н. Попов дуже влучно розглядає Ленінове життя на тлі Ленінової діяльності, бо й, справді, «нельзя в его жизни разделить... между личной его жизнью и общественным его делом. Таков был Ленин»¹). Н. Попов, розповідаючи про Ленінове життя, зупиняється на головніших статтях його діяльності—добі «Іскри» й ліквідації економизму, 2-му партз'їзді, ролі революції 1905—07 рр., відношенню його до партійної кризи й участі в партійному відродженню, переходить до змальовання ролі Леніна в революційній роботі військової доби, роботи його під час лютневої революції і закінчує описом Ленінового апотеозу—роботі під час Жовтневої Революції.

Я. Яковлев викладає основи Ленінової науки революційного марксизму й почавши з викладу основних підвалин ленінізму, переходить до ленінового погляду на світову робітничу революцію, роль в ній російської революції та наслідків імперіалістичної війни, і закінчує першу частину своєї праці викладом Ленінових думок про «стик» лютневої й жовтневої революцій і роль Леніна в організації Комінтерну.

Слідуючий розділ присвячує Яковлев викладу Ленінових поглядів на взаємини між пролетаріатом, селянством, подає роль Леніна в справі усталення партійної політики, в нац. питанні, аналізує Ленінову теорію «національних революцій» і зокрема зупиняється на Леніновій роботі в справі визволення трудящих сходу.

Далі переходить Я. Яковлев до освітлення організаційно-тактичних моментів ленінізму—ролі Леніна в організації партії і виясненню Ленінової стратегії й тактики.

Закінчує Яковлев викладом Ленінових політичних заповітів, про тісне «співробітництво двох класів—робітників і селян», про електрофікацію, кооперацію, роль сходу в справі остаточної перемоги соціалізму й про важливість збереження одностайності комуністичної партії.

¹) «Книга о книгах». Двухведельный библиографический журнал под редакцией С. Д. Истиславского. 1924, апрель. № 1—2. стор. 3.

Останній уступ — «Партія без Леніна», закінчується висновком — «Останній рік довів, що наша партія недаремно утворена, зібрана і перебудована Володимиром Іллічем, і що Р. К. П., на підставі Іллічевої науки, пристосованої до нових умов, буде йти вперед до нових перемог».

Є де-які недолатності в книжці Яковлева й Попова, що свідчать про поспішку їх під час написання книжки. Так, можна було-б докладніше спинитися на висвітленні позиції Леніна в національному питанні, на боротьбі його з рештками націоналізму в лавах соц.-дем. і особливо на історичному розвитку Ленінових поглядів на селянство.

Але-ж, не вважаючи на ці хиби, книжка Попова й Яковлева — прекрасний дарунок українському читачеві, що й досі мало має доброї Ленінської лектури.

Переклад не поганий. Книжка видрукована чисто, але-ж ціна її зависока — 70 к. (проти 60 коп. в рос. мові).

С. Дз—ко.

М. М. Владимиров. Ленин в Женеве и Париже. С предисловием Н. А. Семашко. Стор. 115. ГИУ. 1924 р.

Додати щось нове до того, що відомо читачеві про Леніна безумовно трудно автору, що не є ні художником ні вченим і що не мав з ним ні інтимного, ні тісного ділового зв'язку.

Але автор — колишній емігрант, складач в закордонних більшовицьких друкарнях за часів царату. Він, як каже Семашко «стояв коло самого казана революційної кухні, через його руки пройшла значна частина закордонного видавництва, і він може розповісти про Володимира Ілліча». Тому й його книжка, хоч вона і не додає нових рис до образу В. І., має вартість певного свідчення людини про емігрантське життя, про Леніна проводиря й людину за часи його перебування у Женеві та Парижі.

Цілком слушно Держ. В-во додало до спомену Владімірова промову тов. Крупської на останньому з'їзді Рад. СРСР та коротенький численник значніших подій з життя Володимира Ілліча.

Книжка видана добре.

М. П.

Г. Зінов'єв. Пролетарська революція та вчительство. Доклад на з'їзді вчителів Ленінградської губернії. Державне Видавництво України. Харків, 1924, стор. 36.

Ленінградське видавництво «Прибой» мало рацію видати окремою брошурою промову Зінов'єва, виголошену ним перед з'їздом учителів Ленінградської губернії ще до часу скликання XIII з'їзду РКП.

Але-ж ми не бачимо рації в тому, що Державне Видавництво України заходилося видавати цю книжку в перекладі на українську мову незмінно, не додавши до неї нового матеріалу — хоч би сказаного на Всеукраїнській партійній конференції та XIII партз'їзді про вчительську справу, не додавши надзвичайно цікавого матеріалу про відомий «виступ 66» на Україні, — факт немалої значіння для справи притягнення вчительства до будування нового ладу.

Але-ж хоч і багато губить брошура через відсутність в ній конкретного матеріалу партз'їзду й партконференції, усе-ж корисною вона буде для широких мас нашого вчительства, коли воно спроможеться самотійно ці забраклі матеріали відшукати та до брошури долучити.

Тов. Зінов'єв починає згадкою про Ленінові заповіді в справі підняття політичного рівня й матеріального становища вчительства. Г. Зінов'єв ставить справу цю в залежність од матеріального стану Спілки Радянських Республік, а також од того, в якій мірі вчительство зуміє сполучити свої інтереси з інтересами цілого пролетаріату, в якій мірі вчительство зуміє взяти участь в новому громадському житті, в усіх його проявах, а найбільше в дотичних до вчительської роботи: справі ліквідації неписьменности найперше.

Але-ж насамперед треба політично перевиховати вчительство, бо воно подекуди перебуває ще під впливом отруйних ідей буржуазії, що довгі роки держала в своїх пазурах учительську думку. Початок такого перевиховання покладено самим життям — учительство повернуло до революції й невпинно йде до цілковитої згоди з іншими волами пролетаріату для творення великої просвітньої роботи. Такому переломові в учительських настроях добре сприяло об'єктивне відношення пролетаріату до вчительства, яке він доріжняв од іншої, побільшости псевдоінтелігенції.

Торкаючись аналізу переломових настроїв учительства, Зінов'єв оглядає найгостріші питання, що стояли на перешкоді перемозі цих настроїв аж до останнього часу, зупиняється на питанні про класову сутність школи, яскраво доводячи, що в недалекому майбутньому ми прийдемо до справжнього «братання вчительства, як маси, з робітництвом, а надто з селянством».

Розділ книжки про взаємини комуністичної партії та вчительства після оголошення відомих партійних постанов загубив своє значіння так само, як не має великої ваги для українського вчителя і розділ, присвячений критиці помилок Горького, вплив якого на українську інтелігенцію надто незначний. Розділ про завдання що-до селянства, який має метою заперечення тверджень Горького, так само не дуже, з тих же причин, важливий для нашого вчительства. Зате повен практичного значіння розділ, присвячений вивченню ролі робітничих товариств культурної «смички» з селом, участі в яких вчительства Зінов'єв надає великого значіння.

Книжку закінчує синтетичний розділ «Учительство й робітничий клас», в якому закликається учительство до «справжньої, ділової, поміркованої товариської служби народові, робітничому класу й селянству, живому робітнику й селянину, з його завзяттям, з його вадами, але з тими чеснотами, що допомогли йому вивести нашу країну на великий шлях».

Час «буржуазної демократії» минув безповоротно й натовісць «людство розвивається в наш бік. Не ми підемо назад, а всі народи підуть наперед нашими слідами».

У додатку до брошури маємо статтю Г. Зінов'єва з «Правди» за 7 травня—«Починає яснити» і обіжники ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про політичну роботу й перепідготовку вчительства.

Український переклад надто нерівний і несоброблений. Висока ціна книжки (25 коп.) проти ціни російського видання (10 коп.) засуджує її на дуже повільне поширення.

С. Дз-ко

Красная Летопись, № 1(6). Журнал Всеукраинской Комиссии по изучению истории октябрьской революции и КП(б)У. Государств. Изд-во Украины, 1924, стор. 286.

Журнал Істпарт'у України з кожною новою книжкою стає все більш цікавим і змістовним, а головне—поважним. Книжка, яка лежить перед нами, перемінила попередню колірну обкладинку на сіру і це теж сприяло більше поважному виглядові. Ця книжка в більшості статей присвячена Харкові. Історії революційного марксизму в Харкові присвячено 7 статей, із котрих 3 представляють собою, як з боку змісту, так і з боку періоду, досить значний інтерес: «Початковий період Харківської соц.-дем. організації до I з'їзду партії (1892–98 рр.)», «Відновлення підпільної організації більшовиків у Харкові в 1911–1912 рр.», і «Революційний рух у Харкові в 1905–6 рр.». Одні ці три статті вже варті того, щоб про них написати цілу книжку, бо так багато в них нового й цікавого. Перша стаття належить 3 авторам, які активно брали участь в с.-д. рухові того часу—Л. Миколаєву, Е. Левіну і В. Маркову. Зпочатку автори розповідають нам про гуртки переходового часу—від соц.-революційних, народницьких, до марксистських. Основоположником цих гуртків був Череванін, що потім висунувся, як один із лідерів російського меншевизму. Марксистська організація в Харкові в 1893 р. послала два листи Н. К. Михайловському, виступаючи з захистом марксизму против обвинувачень народників. Листи були написані Ліпкіним-Череваніним. Автори не певні того, що листи ці де-небудь схоронились, а між тим обидва листи повністю відруковані в журналі «Былое», в ч. 23. Цікаво, що редакція «Былого» в свою чергу рахує ці листи безіменними, через те, «що вони були написані в боротьбі за відродження не окремих осіб, а ідей масового руху, і там у цій масі потопилась пам'ять про цих авторів». Автори викладають суть організаційних принципів Харківської організації і намагаються з цієї точки зору виправдати своє відмовлення від участі в I-му з'їзді партії. Але, очевидно, по характеру і розвитку харківської організації, це були марксистські гуртки підвищеного типу без революційного змісту, без бойового направлення. Над ними вітав дух інтелігентської гуртківщини, дух замкнутості і відокремленості, і не випадковість це, що з їхніх керівників нема ні одного імені серед РКП.

Друга по значінню і кількості нового матеріалу—стаття Е. Адамович, яка на продовження більше 30 сторінок переказує багато цікавого про роки, які представляли із себе початок кінця ліквідаторщини.

Спогади Бесолиго говорять про добу під'йома, наростання революції і занепаду часів І Державної Думи, про барикади, про бойкот Держ. Думи. Всі останні статті:

Е. Рискінд, Б. Лінцера і Бунякіна—дають цікаві й поповнюючі деталі до статті трьох авторів. Стаття Ксандрова говорить про початковий період марксистського руху серед студентства в 1896—97 рр. Автор до цього періоду належав до партії «народо-правців». і його спогади стоять окремо від діяльності гуртків Липкіна, Левіна й др.

Розміри цієї рецензії не дозволяють досить детально зупинитись на всіх статтях книжки. Але ми мусимо відзначити статтю Зелікман «Катеринославська Спілка боротьби за Визволення Робітничої Класи 1895—98 рр.», статтю Кулика «Київська організація від лютого до жовтня 1917 р.».

Продовжуються друкуватись цікаві спогади Ф. Акулова «Союзний десант на Україні». Документи і матеріали, підібрані почасти до статтів Е. Левіна-Миколаєва та Е. Адамович надзвичайно цікаві.

Наприкінці потрібно сказати, що «Летопись Революции» по якості матеріалу не вступає ні «Пролетарской Революции», ні «Красной Летописи».

М. Равич-Чернаський.

А. Верхотурский. Прорыв южной группы. Госиздат Украины, 1924, 80, стор. 68.

Історія соціальної боротьби на Вкраїні складається із безкінечної низки героїчних вчинків, як окремих борців за Владу Рад, так і цілих груп. І коли цими фактами буде займатись історія в прийдешньому, то де-які з них приковують до себе увагу і зараз, і не лише істориків, а й літераторів.

Пригадаємо хоч «Трепільську трагедію»... Молоді комунари, останній резерв Червоної армії, для захисту підступів до Києва були кинуті в саме гніздо до Зеленого.

«...Было триста бойцов молодых.» і всі вони загинули там. Цей героїчний момент відбився в поемі С. Радугина:—«Триполье».

Верхотурський у своїй книжечці занотував ще більш героїчний вчинок «Южной группы», коли вона (в складі однієї дивізії П. П.), будучи одірвана від червоної армії і оточена з моря білими, які висадились під Одесою, від Знаменки—Махновцями, від ст. Вапнярки і аж до ст. Фастова—арміями С. Петлюри і Галичан і, нарешті, від Києва знову білими (група Бредова), коли «Южная группа», перебуваючи в такому скрутному стані, мусила пробиватись на північ, аби вибитись на радянську територію. Не дивлячись на жахливі умови, гублячи в щоденних боях на 4 фронти людей і майно, армія все-таки пробилась крізь суцільний ліс бандитизму, але під великим назвиськом—мало зосталось борців.

«... Не историю нашего отступления в 1919 году я собираюсь писать...»

Так тов. Верхотурський почав свою передмову. Дійсно, ні ця книжка, ні нариси про цю-ж таки подію тов. Затонського (видруковані в газеті «Комуніст» в 1923 р.),—це ще не історія, але надзвичайно цікавий і цінний матеріал для майбутньої історії. Автор розповів нам події «Южной группы» в формі окремих епізодичних нотаток, ніби вирваних із записної книжки.

Автор не стояв близько до того технічного і мозгового центру, який керував цим історичним походом, він був осторонь, а тому в своїх нотатках, без дати і місця, малює лише ті факти, з якими він сам особисто стикався.

Ці маленькі оповіданнячка, іноді не більше чотирьох рядків, зв'язані лише пересуванням дієвих осіб в часі і в простороні, роблять на читача надзвичайно сильне враження. Тов. Верхотурський, що володіє дуже добре мовою, для своїх описів прибрав фейлетонної форми, та ще й до того удосконаленої форми, і це робить книжку легкою для читання не тільки інтелігентом, але навіть і звичайним, лише трохи грамотним, робітником чи селянином.

В де-яких місцях автор досягає і в образах і в будові оповідань високої художньої сили:

«...В промежутках между разрывами—страшная тишина; улицы безлюдны, мы одни трясемся на извозчике».

А ось картинка така маленька і в той же час така велика. Вона відбиває психу військової людини більше, ніж якась ціла книжка:

«...Ах, как хорош день! Как хорош солнечный свет! Возьмешь бинокль и видишь все вокруг на большом расстоянии».

Вчера, например, чья-то (может быть и наша, но из другого отряда П. П.) разведка, всего два три человека, неслась во всю прыть, заметив наш отряд. Одного из них, мы взяли на мушку, и видно было издали, как он свалился с лошади...».

Наводити ще приклади немає можливості, кожна сторінка уявляє з себе щось цікаве.

До розв'язання де-яких політичних моментів тов. Верхотурський підійшов надзвичайно обережно і делікатно. (...«Подошел другой бандит с еврейским лицом»..., теж і момент афекта у тов. Гульницького). Спроба глибше освітити хоч би бандитизм, чи психіку партійного робітника, нагинають читача до безперечної віри в подані автором факти.

Після всього сказаного про позитивний бік книжки нас немало дивує в цій же книжці те місце, де автор викладає та ще й так старанно меншевицьку промову кравця «бундівця». Нам здається, що такі його фрази, як:

«...Мы, рабочие, не чувствуем еще себя в силах взять власть и строить социалистическую жизнь. Не наступила еще пора... не накопились еще средства для этого. Вы сами нас учили—Плеханов, Маркс, Ленин—все в один голос нам говорили: должны быть предпосылки для социализма... Где они? Я их не вижу!... Вот почему я не с вами! (60 стр.)».

Або й така фраза того-ж робітника-бундівця:

«...Когда я смотрю, куда ведете этот пролетариат, вы, вожди большевики, мне становится страшно и за вас, и за рабочий клас, и за революцию... (ibid).

Читаючи таку пространну, на цілих дві сторінки, промову ліквідаторські настроєного «бундівця», ми в праві були чекати тут же слідом і цілком логічної відповіді тов. Верхотурського, яко більшовика, але, на превеликий жаль, ми знаходимо на 61 стор. таку лише відповідь бундовцеві:

«...Вы рабочий со светлой головой и со здоровым классовым чутьем, вам недостает лишь знания большевизма. Изучайте Ленина»...

Такою голою фразою парирувати удар «бундівця» замало, бо робітник, чи й хто інший, не озброєний творами Леніна, можуть справді повірити словам кравця, так старанно розписаним тов. Верхотурським.

Є в книжці спроби й на «гумор»:

«Чи ні, чи да»...

Це вже щось од «хохлов», або «малоросов».

Послесловие—зайве.

Книжка цікава ще й для письменників, бо являє з себе цілий каталог героїчних тем.

Такі книжки варто було-б мати на українській мові.

Петро Панч.

Florence Randal Zivesay, „songs of ukraine with Ruthenia Poems“ J. M. Dent & Sons Ltd., London, Paris & Toronto. 1916, pp. 175 (8)

Флоренс Рандаль Лайвсей.—«Пісні України з русинськими поемами», вид. Дент з синами, Лондон, Париж і Торонто.

Ця надзвичайно цікава, вже як певне з'явище, книжка вийшла ще в 1916 р., але у нас нічого не було відомо про неї, тому я вважаю, що зрецензувати її, хоч і пізно, а все таки варто. Я назвав цю книжку цікавим з'явищем, і таким вона є в англійській літературі, бо до цього часу англійські читачі могли знати хіба 6 поезій Т. Г. Шевченка у перекладі Е. Л. Войніч та де-що з того, що увійшло у збірник «Слов'янські класики». В 1918 р. промайнула вістка про те, що канадський імігрант з Галичини Д. О. Мацко заходився біля перекладання української поезії на англійську мову, та про наслідки його праці нам нічого невідомо.

Отже, досить повну збірку вініпегської поетеси Лайвсей (що містить по-над сто пісень та віршів на 175 стор.) можна було-б привітати, як першу спробу цього роду в англійській літературі і навіть як цінне набуття, коли-б не пошкодила авторці зайва довірливість до її українських «друзів» та «порадників».

Очевидячки, Лайвсей не досить вільно володіє українською мовою і це змусило її послуговуватись допомогою місцевих (канадських) українських «громадських діячів» та «літераторів». Як свідчить сама Лайвсей у 2-ій передмові, їй допомагали Павло Крат, Іван Петрушевич та А. Малофій. Ці ймена досить відомі з негативного боку українській колонії в Канаді, особливо перше. Павло Крат, це—дуже характерна фігура американсько-українського «громадського діяча»: поет-графоман, бувший завзятий соціал-демократ, він колись прославився антирелігійною пропагандою (як редактор гумористичних журналів «Кадило» й «Кропило»), а скінчив тим, що сам став пресвітеріанським попом та ярим контр-революціонером.

Цей-то громадський діяч і написав першу передмову до книжки Лайвсей. Починається вона словами: «Українські пісні... Та чи знаєте ви, що таке Україна». І починає «просвіщать» неосвідомих в українських справах англійців. Україна, це, мовляв,

там, де «Петрусь так щиро кохає Наталку», де дніпрові пороги сумно питають Хортицю—«Де гетьманські булави й гармати старовини»? Україна це там, де запорожці в синіх жупанах, гайдамаки, опришки, кобзарі...» Шкода, забув згадати про галушки й вареники, отже неповною буде уява англіїців про кратівську Україну.

Нема нічого дивного, що, послуговуючись такими інформаторами, Лайвсей так чудернацько назвала свою книжку—«Пісні України з русинськими поемами», хоч і годі зрозуміти, до чого відносяться ці «русинські поеми». Крім народніх пісень у книжці є ще 3 уривки з Шевченка, 2—з Руданського, 1—з Воробкевича і 8—з О. Ю. Федьковича. Навіть, коли-б прийняти цей ганебний польсько-німецький термін «русини», як означення галицьких українців, так же-ж у збірці нема ані одного галицького автора: Воробкевич і Федькович—буковинці. А може це відноситься до «Ще не вмерла», також уміщеної в книжці, мабуть, стараннями того-ж Крата, навіть з нотами (хоч до інших пісень нот немає). Так само нічого дивуватись, що в книжці така плутанина що-до означень України: «Ukraine», «Ukraina», а на паперовій обкладинці (зверх гарної полотняної палітурки), навіть говориться, що це пісні російського (Russian) та малоросійського (Little Russia) народу. Чи й цю інформацію дали ті ширі патріоти-помічники?

Перейдемо, однак, до самих пісень. Розподілено їх на такі розділи: поганські пісні (4), весільні (13+5), історичні (6), козацькі (9), опришківські (4), чумацькі (2), ритми (4), народні (42), інші поеми (переклади зі згаданих авторів) та «Український нац. гімн».

Розподіл не зовсім доцільний. Нащо було, наприклад, влаштовувати окремий розділ «народніх» пісень, коли й більшість решти—народні?

Тепер що-до назв окремих перекладів. Чомусь пісню «Ой біда, біда тій чайці небозі»,—названо «Перед Полтавою» (Before Poltava). По-перше, ще не доведено, що автор цієї пісні дійсно гетьман Іван Мазепа, а по-друге, коли-б воно й справді було так, то яке-ж відношення має ця пісня до Полтави? І зовсім вже дурна «сноска» з коментарями до цього перекладу, де розповідається про роман між Мазепою та Кочубієвою дочкою, котру мудрий коментатор порівнює з Дездемоною. Переклад «Віють вітри» названо «Пісня з опери» (Song from an Opera), хоч і включено її в розділ народніх. Також незрозуміло, чому одні назви пісень перекладено на англійську мову, а другі залишено в українській мові з англійською транскрипцією («Song of Vdova», «Vakıty», «The Kalina», «Wasyliki», «Kazhut Ludy» й др.). Взагалі, ганяючись за додержанням фольклору, перекладчиця (а може це «помічники») вживає силу українських слів в англійській транскрипції, що робить переклади незрозумілими, а часом навіть просто «нечитательними» для англіїців. Наприклад, хіба повернеться у англіїця азік, щоб вимовити «Shlubna zinka» або «Tchornobrivna»? А «Kazhut Ludy» (Кажуть люде), він повинен би був прочитати хіба «кезгот лодий»... Здебільшого ці викрутаси нічим не оправдані, бо завжди можна з успіхом сказати *raile* замість «widra», *Vidow* замість «vdova» і взагалі подати в перекладі всі ці «holub, holubka, rovna rozha» й т. п.

Перекладено пісні часом з додержанням рими, а часом білим віршом в тих випадках, коли в оригіналі є рими; ніяких пояснень та уваг що-до цього в книжці не дається. Іноді мені навіть доводилось довго ламать голову, щоб догадатись, з якої саме пісні зроблено переклад—так значно він її змінював. Пісня «Гей ну, хлопці, до зброї» (Charg of the Cossacks) починається так:

Hail! roll up! Eagles brave,
To protect «the Tchighka» (Tchyka)
And gain glory newly.

Як би ми це переклали знов на українську мову, то вийшло-б:

Гей! Вставайте! Відважні орли
Щоб захистити «Чайку» (Чайку)
І знов здобути славу.

І знизу пояснення авторитетне: «Чайка-птах: поетична назва України»... Також комічно виглядає переклад «На горі та женці жнуть» (Cossack marching Song):

Промінявши на люльку й тютюн,
Він сказав прощай до Пріськи, своєї доброї жінки—
«Така помилка! Найбільша в моїм життю»!
Так він міркує, коли чує, що його кличуть:
«Вернися, вернися» й т. д.

Зовсім неможливо перекладено «Лугом іду, коня веду», та й взагалі прогалин, і грубих, у книжці чимало.

Але є й досить гарні переклади. Так, точно й художньо перекладено пісню про Бондарівну й пана Каневського (хоч і перекручено кумедно їх ймена), не злі переклади

пісень про Байду, весільних пісень, «Ревуть-стогнуть», уривків з Руданського та Федьковича.

Зовсім не є нашою метою гудити працю молодій поетесі. Ми розуміємо, яких труднощів довелося їй зазнати в процесі перекладу, бо, здається, нема двох мов, так мало подібних одна на одну, навіть так чужих одна одній, як українська й англійська. Вже самий почин Ф. Р. Лайвсей заслуговує на визнання тим більше.

А ось попробуйте вгадати, з якого оригіналу перекладено цю пісню:

Б р а н ц і

Ку-ку! кличе зозуля...
На зорі, на зорі молоді козаки плачуть,
Далеко од своїх кохань, в тюрмі лежучи,
В'язниця темна, їх надія зникла,
Лиш зозуля кличе на зорі, на зорі!
Віє вітер, віє вітер—з морського виру віє,
Він винесе нас геть по-над все відоме!
Наші важкі кайдани ми-б залишили позаду,
Як би по-над морем мав пройти вітер.
О, сонце! О, сонце в Україні сяє!
Візьми нас туди, де наші кохання болючі...
Козаки почали свій танок,
Танок радощів у сонці, у сонці.
Сине море! На морі з вітром вони танцюють—
Наші брати напевно прибувають
З неволі, кайданів, туги звільнить.
О, скоро прибувайте через море, через море!
Ку-ку, кличе зозуля...
На зорі, на зорі султан спить.
Пробудив його гомін плачу—
«Зв'яжіть міцніше кайдани довкола їх членів,
Щоб вони не могли втікти на зорі, на зорі!»

Чи багато тут залишилось від чудової—«Закувала та сива зозуля»? А це-ж у збірці один з найточніших перекладів, що дальші її вправи в цьому-ж напрямку дають кращі результати. Так, я мав приємність читати зовсім досконалі переклади колискових пісень, що друкувались в 1918 р. в канадських журналах, також нам відомо, що Лайвсей успішно перекладає на англійську мову Івана Франка.

Та рівночасно треба порадить поетесі надалі більш обережно ставитись до порад її українських «помічників» з кубла жовтоблакитної емігрантщини, що своєю «неньколюбною» тенденційністю та й просто безграмотністю зводять на нівець всю складну працю пильної перекладниці.

І. Ю. Кулик.

Max Ebert, Südrussland im Altertum. Bonn und Leipzig, 1922, XIII—сторін. 436.

Нові закордонні книжки доходять до нас, порівнюючи, досить пізно. Цікава праця приват-доцента Кенігсбергського університета Макса Еберта, яка вийшла в 1922 р. і присвячена історії стародавньої культури. Ця праця одержана в Харкові зовсім недавно, і нехай читач не пиняє за трохи запізніле повідомлення про цю цікаву книжку. Зміст її зводиться до такого:

Перший розділ носить характер вступу і присвячений опису природи краю: її геологічній будові й орографії, ґрунтові й мінеральним багатствам, гідрографії, кліматові, фауні й флорі.

Дальші розділи книжки розгортають перед нами надзвичайно цікаву і повчальну картину історії України з самих стародавніх часів і аж до заселення її слов'янами.

Найстародавніші сліди чоловіка на Україні не підіймаються далше початку пізнього палеоліта, і найбільш ранні доби каменного віку, цеб-то шельська, ашельська і муст'єрська в межах України не стрічається.

Найстаріші паліолітичні посідання на терені України відносяться до ориньякської доби. Всі вони лежать на кінцях двох величезних льодникових виступів: Дніпровського і Донського, які вклинювалися в добу великого зальоднення в царину наших українських степів.

Характеристика палеолітичних старовин України, яку дає М. Еберт, являє ту вартість, що він спирається в цьому випадкові на не оголошені ще досліді німецького археолога Р. Р. Шмідта (див. його-ж працю: «Росія в дилувіальну добу», 1919, німецькою мовою), який сам особисто провадив розкопки на Україні.

Автор описує стародавність ориньякської культури, знайдену в Києві, на Кирилівській вул., дилувіальне становисько в Костенках на верхній терасі Дону (за 30 км. од. Вороніжу), яке виявляє по техніці кремневого приладдя схожість з так наз. культурою Font-Robert перехідною по між культурами ориньякською та більш пізньою—солютрейською. Найпізнішу фазу українського палеоліта являє з себе становисько мадленської доби в Мезині, на Чернігівщині.

Досліді Р. Шмідта показали, що в Криму зовсім не існує решток палеолітичної культури, і що перші сліди перебування там чоловіка відносяться до неопаліолітичної доби.

В Західній Європі населення, яке до того перебувало на шаблі примітивного мисливецького і рибальського побуту, переходить з початку неолітичного періоду до більш високого господарчого й соціального шабля. Розвивається хліборобство, скотарство, мандруючі орди, зливаються в більш складні об'єднання, виникають села і городища. В техніці з'являються глянцоване приладдя і випалений глиняний посуд. Це, перелом відноситься, приблизно, до IV^о тисячоліття до нашої ери.

Довго панувала непевність в тому, щоб на просторі степів чорноморського прибережжя існувало до грецької колонізації яке-небудь хліборобське осідле населення. Але розкопки на порозі XX століття у Києві та в Бесарабії довели існування подібного населення уже в неолітичний період. Перші знахідки в цій області були зроблені, як відомо, В. В. Хвойком у містечкові Трипільлі на Київщині і притягли загальну увагу учених. Згодом виявилось, що подібні речі стрічаються на великій просторі, починаючи від річки Десни, в межах Чернігівщини, через всю Київщину і Поділля, захоплюючи частину Херсонщини і розгалужується потім на захід—в Галичину і Моравію, і на південь в Бесарабію. Дальше ці предмети, через Румунію, Болгарію і північну Грецію, підходять щільно до терену Древньої Греції, до руїн відомих Мікен, знайдених Шліманом.

Цю культуру стали від цього називати—трипільською, домікенською, до історическою грецькою і, навіть (Хвойка), первослов'янською.

Еберт дає короткой опис рештки і неолітичної культури на Україні: землянки, і майданчики, кам'яні ящики і плоскі могили, північного типу, і, накінець, курганні—кістяки, покриті червоною охрою. Це все характеризує собою три культури, які панували на терені України—на протязі неолітичного періоду і з початку доби металів.

Який нарід носив цю культуру?

В Європі в неолітичну добу існували два культурних цикли, які могли мати де-який зв'язок з індоєвропейською расою: 1) кераміка з орнаментом стрічкою—в місцях на півтечії Дунаю і 2) скандинавська і північно-германська мегалітична культура. Обидва ці цикли тісно переплітаються по між себе. Знайдена Хвойком на Дніпрі трипільська культура, являє з себе східну галузь культури розписного посуду, а плоскі могили, кам'яні ящики (кісти) і посуд із шнуровим орнаментом, є самі південні побіги мегалітичної культури. Цілом окремо стоїть третій культурний цикл—похорони з пофарбованими охрою кістяками. Між цією останньою культурою і двома першими нема найменшого зв'язку: вона безслідно зникає на степах України. Одна лише трипільська культура носить європейський характер, і, напевно, належить до індоєвропейського племені. Кому-ж належали гробниці з пофарбованими кістяками? Якому-небудь народові, спорідненому з малоазійськими племенами? Питання це нам автор залишає не розв'язаним. Що-ж торкається гіпотези про те, що ніби Україна була колискою індоєвропейської культури загалом, то Еберт ставиться до неї негативно (стор. 60).

Довший час учені заперечували існування бронзового віку на Україні. Видкриття проф. фон-Штерна в Бесарабії в 1912 році в перший раз звернули на себе увагу вчених до української бронзової культури. Досліді финського вченого Талльгрена, показали, що східноросійська і уральська групи грубо відрізняються від сибірсько-алтайської, і що бронзова культура Східної Росії занесена здалеку, із Чорноморських степів, середньої й горішньої течії Дунаю, із Кавказу, по старовинному торговельному волжському шляхові.

Автор спостерігає три фази в історії бронзової культури на Україні, при чім останню, яка була біля 1-го тисячоліття до р. х., приписує кимарійцям. Автор по дорозі торкається питання про малоазійсько-хеттський вплив на Україні та Кубані порушеного Б. В. Фармаківським і инш. російськими археологами. Яскравим доказом

існування жвавих торговельно-культурних зносин по між хеттитським циклом і Україною в другому тисячелітті до нашої ери він визнає бронзову статуетку хаттитського типу, знайдену в околиці Мемеля (Східна Прусія).

В четвертому розділі автор звертається до скитів і до їх сусідів. Він подробно розглядає історію вдирання скитів в українські степи, їх розповсюдження тут, зовнішність цього народу, їх господарство, одяг, зброю, соціальні й політичні відносини, вдачу, релігію, звичаї й мову. Звідкіля хлинули скити на Україну? Найбільш досвідчені російські та європейські історики гадають, що вони прийшли з Азії і належали до іранського племені, до якого відносяться, наприклад: перси, осетини, курди. Еберт пристає до цієї думки. Таким чином автор розходиться з Пенскером і Минзом, які бачуть у скитах монгольське плем'я. Подробний опис скитських похорон та хронологію скитських могил містять в собі розділи V—VI.

В дальших розділах автор викладає історію грецької колонізації північного прибережжя Чорного моря, підкреслюючи роль економічного фактору в колонізаційному потягові греків на північ. Як великий знавець діла він малює нам життя грецьких міст в західній Скитії: на о-ві Березані (біля Очакова), в Ольвії (нині село Парутино), Тирі (тепер Аккерман), в Херсонесі Тавричеській, і далі—в Босфорській царстві: Феодосії, Пантикапеї (нині Керчь), Фанагорії (на Таманському п-ві, недалеко Сінної), в Горгіппії (тепер Анапа) і т. д.

Розділ XI присвячений виявленню культури грецьких колоній в Скитії, архітектониці будівель, і планів міст, господарчим і соціальним відносинам, мистецтву й освіті.

В останніх розділах розглядаємої праці говориться про фракійців, готів, аланів. разом з якими готи мусили покинути Україну під натиском гунів, які на протязі 400 років панували на великому просторі між Уралом і Каспієм, і які безперестанку непокоїли своїми наскоками терен України.

Такий зміст нової праці німецького вченого про Україну в доісторичну добу. Великим достоїнством його є те, що він: 1) користувався науковими працями, які ще не дійшли до Росії й України (напр.: роботами фінських учених, французькими статтями М. Ростовцева); 2) дав синтетичну картину зміни доісторичних знахідок (по знімках); 3) звертає належну увагу на економічний фактор; 4) викладає свій матеріал просто, живо, звабливо; 5) ілюструє викладання малюнками і 6) прикладає до книжки великий бібліографічний покажчик праць по історії України від найстародавніх часів, до заселення її слов'янами—на самих різних мовах.

Уявляючи з себе влучне сполучення наукового й загальноприступного викладання, книжка Еберта повинна притягти до себе увагу всякого, хто цікавиться минулою долею України.

Проф. Е. Кагаров.

М. Зеров. Камена. Вид-во «Слово», Київ, 1924, стор. 76.

Невеличка книжка віршів, зі смаком видана—як і всі видання «Слова»—поділяється на три частини. Перша—«Самотний мед», де переклади й ремінесценції з Ередія чергуються з оригінальними, такими-ж викінченими, як і переклади—сонетами. Друга—*Media in Barbaria*—кілька антологічних п'єс, написаних александрійським ямбом. І третя—продовження надрукованої ще р. 1920 «Антології римських поетів» (вид-во «Друкар») того-ж автора—«Римляне» переклади з «Георгик» Вергілія, з Горация, Тибула, Овідія, Марціяла. В усіх трьох частинах—дух класичного стилю, висока майстерність віршу, добірна мова, і все це без всякої манерности, навпаки—надихане прекрасною простотою.

Останній сонет першого відділу (теми оригінальних сонетів—Хірон, Саломея Навсикая, Тезей, Гильгамеш, Олександрія, Князь Ігор, Турчиновський та инш.). Присвячений класикам: «ваше слово, смак, калагатія («одно з грецьких означень моральної досконалости та витончености культурної»), для нас лиш порив, недосяжна мрія та гострої розпуки гострий біль». У примітках до своєї книги мотивує автор прихильність свою до класиків, окрім міркувань емоціонального характеру ще й иншими міркуваннями. «У нас, на наших літературних облогах, при повній майже нерозробленості поетичної мови, римські майстри можуть мати чимале значіння стилістичне. Ні для кого не секрет, що наші поети, за кількома нечисленними винятками, дуже мало вчаться и дуже мало працюють над технікою слова». «Праця над латинськими класиками та французькими парнасцями може нам у великій статі пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично-обробленої, багатої на вирази, логично-спаяної

здійсною передати всі відтінки думок мови. В цьому перше оправдання такої праці перед лицем сучасності» (стор. 69).

З оцим не можна, зрозуміло, не погодитися. Ціла «Камена» М. Зерова — прекрасний зразок того, якої майстерної мови можна досягти, перейшовши школу античних майстрів слова. З технічного боку «Камена» містить в собі найкращі українські вірші, які нам доводилося читати останніми часами. Славетній французький парнасець Ередіа давно вже слугує слов'янським поетам, як пробний камінь для іспитів власної сили віршування. Низка російських поетів — та й не аби яких — бралися його перекладати (В. Брюсов, С. Соловйов, М. Волошін, Г. Шенгелі, Елліс, Б. Бер, не кажучи вже про Чумину, Вол. Жуковського, Є. Дегена, Д. Шестакова та інш.). М. Зеров переклав лише чотири сонети з книги «Трофеї» («Sur l'Othrys», «Epigramme votive», «Aux montagnes divines» і «Les conquérants»), але-ж ці чотири речі сміливо можна визнати за шедеври. Читачі «Червоного Шляху», на сторінках якого з'явилася передостання редакція віршу «Присвятний напис» і «Конквістадори» (1923, № 9, стор. 22) можуть порівнявши тексти, надруковані в журналі й у «Камені», переконатися в тому, що до останнього менту автор перекладів не переставав працювати над ними. Те-ж саме довелося сказати й про переклади римських поетів. Точність сполучається в них з вишуканістю, — і яким ремісництвом здаються в порівнянні з ними російські, прим., переклади з Овідія, Тибула чи Горація, зроблені Фетом! Перекладами М. Зерова не лише збагачується виднокруг українського читача; збагачується й сама література — удосконалюючи український гекзаметр, елегійний дистих, заводяться нові розміри («На острови щастливих», 16-ий епод Горація).

Але-ж важче погодитися з іншими аргументами, якими захищає свою любов до латинських класиків автор «Камені». «Я... гадаю (каже він), що римські автори золотого віку цікаві для нас не тільки, як учителі стилю, але і як близькі нашій сучасності своїми настроями й чуттями. Учасники великого революційного зрушення, вони теж приймали революцію, змінювали дорогу («вехі»), з тривогою вглядалися у майбутнє і заспокоєні співали гимни новому порядку, вітаючи його, як еру вселюдського щастя (стор. 69—70). Як би йшла мова про римських поетів іншої якоїсь доби! Але ж відчуті аналогії між першими роками Римської імперії і епохою соціалістичних революцій, це, можливо, трудніше ще, ніж визнавати Катиліну за більшовика, як це забажалося колись Блокові. Проте шановний автор і не доводить такої аналогії: він каже про своє особисте почуття, воно-ж може буде дуже різноманітне й може не вважати на логіку. В усякім разі настрої, що ними перейняті вірші другого розділу книжки — «Media in Barbaria» — це настрої досить вузької соціальної групи з боку багатьох зустрінуть вони вороже відношення, але-ж і тут не треба забувати про ту безсумнівну заслугу перед справою українського художнього слова, якою є загалом «Камена» М. Зерова.

Проф. О. Білецький.

Шкільна бібліотека під редакцією **Олександра Дорошкевича**. 20—40-ві роки в українській літературі. I. Державне Видавництво, К. 1922, стор. 237, 20—40-ві роки в українській літературі. II. Державне Видавництво України, К. 1924, стор. 236.

Олександр Дорошкевич розпочав видавати свою «Шкільну бібліотеку» ще року 1919, випустивши в квітні I-й її випуск — «Енеїду» Котляревського з додатком приміток та критичних статтів.

У передмові своїй до I-го випуску автор докладно спиняється на міркуваннях, що спонукали його взятися за складання «Шкільної бібліотеки» — «Українська школа потребує видання класиків — такий стогін чуємо ми з боку тих учителів, яким довелося вести курс української літератури в середній школі (писалося р. 1919. С. К.). Справді, сучасна методика вимагає досліджувати в класі насамперед твори письменника, аби учень здолав самотійно їх оцінити, їх щиро полюбити, їх спізнати. Поменше підручників і побільше рідної поезії — так, здавалося-б, слід будувати свої лекції в середній школі вчителів рідної літератури. Тим часом в школі нема чого читати... Аби заповнити, хоча почасти, цю прогалину, ми розпочинаємо спеціально шкільні видання українських письменників, власне тих їх творів, які, на нашу думку, слід вивчати...» Методологічні свої міркування автор викладає коротко так: «Все видання повинно направити учня на шлях самотійного дослідження тексту, без посередньої ролі підручника, і через те текст подається разом з необхідними коментаріями й поясненнями. В кінці-ж твору вміщено питання й завдання, що повинні збудити думку учня, дати

ій певний напрямок і полегшити йому точні, засновані на аналізі тексту, висновки»¹⁾.

Перший випуск «Шкільної бібліотеки» вийшов, як ми вже казали, р. 1919, й тому ми не зупиняємося на оцінці його й нагадаємо лише, що сучасна критика прихильно, загалом, зустріла появу «Шкільної бібліотеки». Павло Зайцев в рецензії загального значіння (хоч і вміщена вона в розділі «Педагогіка й школа» — «Книгар», за р. 1919, ч. 23—24) занотовує (часом не зовсім доладно й певно) дрібні хиби першого випуску і закінчує свою рецензію висновком — «План видання добре продуманий, і ми будемо ждати дальших випусків «Шкільної бібліотеки», справа якої так тепер на часі»... Б. Якубський в замітці спеціально педагогічного характеру («Вільна Українська школа», 1918—19 шкільний рік, травень, № 10, стор. 259) значно прихильніше оцінює перший випуск «Шкільної бібліотеки»... «нове шкільне видання «Енеїди» має великої ваги додатки: обширні та дуже цінні коментарії історико-літературного змісту, які побільшують спеціальну вартість цієї книжки... Всі статті й коментарії складено дуже гарно й влучно. Разом вони складають повне коло тих питань, розгляд яких дасть учням певну свідомість про походження, джерела та значіння невимірущої поеми.

Цінність цього видання для школи ще значно побільшується через ті питання і завдання, яких додано й до самої поеми, й до біографії, і майже до всіх додаткових статей. З методичного боку ці питання та завдання належать до найбільш цінних та вдатних серед засобів пробудження самодіяльності учнів при літературному аналізі. З методичного боку це питання вирішене, але-ж далеко не кожний учитель може поставити цілком правильно й повно питання при аналізі так, щоб ні одна сторона твору не пройшла непродуманою через самостійну думку учня. З цього боку видання буде гарною допомогою вчителів». Б. Якубський закінчує свою рецензію так: «Нове видання «Енеїди» — надзвичайно цінне придбання для нашої школи, та хотілось би скоріше бачити слідувачі випуски «Шкільної бібліотеки».

Але-ж українському вчителю довгенько довелося ждати появи слідувачих випусків «Шкільної бібліотеки» — другий випуск вийшов на початку р. 1922, а третій в середині р. 1924.

Другий випуск «Шкільної бібліотеки» під назвою «20—40-ві роки в українській літературі», ч. I, присвячено П. Білецькому-Носенку, П. Гулаку-Артемовському, Є. Гребінці, А. Метлинському, М. Костомарову.

У «Передньому слові» автор зазначає, що «методична основа цих видань (дальших випусків «Шкільної бібліотеки» С. К.) залишається та-ж, яку ми висловили в передмові до видання «Енеїди» (К. 1919) і в книзі «Українська література в школі» (К. 1921) і додає лише, що, починаючи з цього випуску, автор міститиме в текстах «Шкільної бібліотеки» «лише те з усього літературного матеріалу, що найвидатніше з художнього погляду й найпотрібніше для дослідження в школі» і зазначає, що «все-ж другорядне, що складає лише культурне тло історичної доби, використовується тільки у вступних статтях». Цим пояснює автор те, що він зовсім не торкається «творів досить численних письменників 30—40-х років, що (твори) самостійного художнього значіння не мають».

Ми, однак, не можемо погодитися з шановним упорядчиком «Шкільної бібліотеки» в тому, що, складаючи цю бібліотеку, можна й слід керуватися лише міркуваннями «художности» творів. Соціально-економічний метод в історії письменства, що ліг в основу навчальних планів наших профшкіл, педкурсів і факпрофосів ІНО, одкидає подібні формалістичні міркування, й розглядаючи завдання історії літератури в школі, як ілюстративну частину історії громадських рухів і суспільного життя, вимагає ознайомлення з цікавими в цьому відношенні творами, хоч би й не абсолютно художньо витонченими.

З цього погляду вважаємо ми значною помилкою впорядчика «Шкільної бібліотеки» те, що він проминув Маркіяна Шашкевича (1811—1843), дарма, що сам каже про нього в іншому місці таке: «Так, у наслідок цього живішого народнього руху в 30-х роках ми бачимо ознаки відродження (видання «Русалки Дністрової» 1837 р. групою товаришів — Ів. Вагилевичем, Як. Головацьким і М. Шашкевичем). Так, виникла й лірична поезія найталановитішого з трьох — Шашкевича... Але де-які з них (поезій С. К.) («Побратимові») пройнято й певною суспільною ідеологією, прихиль-

¹⁾ Для докладного ознайомлення з методологічними поглядами О. Дорошкевича одсилаємо читача до спеціальної його праці — «Українська література в школі. Спроба методика» К., 1921. Державне Видавництво, а також до більше вже конкретизованої статті «Проблеми досліджування української літератури в школах профосу» («Шлях Освіти» за р. 1923, книга 7—8, стор. 45—55).

ністю до українського селянства, і цим відрізняються від аполітичного, реакційного культурництва де-яких надніпрянців (до Шевченка, певна річ)¹⁾.

Отже, коли можна погодитися з мовчанкою про М. Устияновича, А. Могильницького та инш. менше талановитих письменників надністрянців, то минати творчість М. Шашкевича—це значить не подати нашій шкільній молоді ілюстративного матеріалу до початків відродження галицьких українців, до діяльності «Руської Трійці». Ми зупинилися на цьому так докладно тому, що, мимо чисто педагогічних міркувань, треба мати на увазі потребу солідаризації і інтересів надніпрянських і надністрянських українських трудящих мас, для чого нам—надніпрянцям—найперше треба знати історію галицьких громадських рухів.

Так само не можемо ми погодитися з О. Дорошкевичем, коли він не подає літературного доробку М. Макаровського (поема «Наталя»—«Южно-руській сборник» А. Метлинського і окремо, Хрк. 1890, а також Чернігів 1899 і віршована повість «Гарасько, або талан у неволі»—«Южно-руській сборник» А. Метлинського, «Мова з України»—поезії, Хрк. 1864), з якого, хоч би «Наталя», бодай, в уривках, заслуговує на безсумнівну увагу. Український народний побут надзвичайно яскраво змальований в цій поемі. Описи весілля—це чи не найвлучніші сторінки з описово-побутової літератури зачепленого в цьому випускові періоду. До того ж постать М. Макаровського цікава й з громадського боку—учителюючи в Гадячі, він мав значний вплив на своїх учнів, між якими зустрічаємо ймена письменників А. Метлинського, О. Корсуна та инш.

Але ж повернемося до розгляду уміщеного в книжці матеріалу. З творів П. Білецького-Носенка подано дві байки—«Гуси» й «Мудрець і старшина військовий», до яких подано літературні паралелі («Гуси»—Крилова, «Гуси»—Глібова) питання й завдання для учнів, схематичні біографічні відомості й коротеньку літературну характеристику з висновком: «байки Білецького-Носенка... цікаві тільки тим, що виявляють бажання тодішніх українських письменників, продовжуючи працю Котляревського, використати українську мову для перекладу чужих творів і для створення на їх зразок своїх».

Значно повніше виявлена творчість П. Гулака-Артемівського, з творів якого подано: «Пан та собака», «Пан», «Рибалка», «Дві пташки в клітці», «Пліточка», «До Пархома»—I, «До Пархома»—II, «До любки», з цікавими паралелями («Pan i pies» Красицького, «Der Fischer» Гете в оригіналі й російському перекладі Н. Брандта, «До Делія» і «До Левконої» Горация (в мистецьких перекладах М. Зерова), «До Хлої». Окрім коротких біографічних відомостей, подано й цікаві матеріали до біографії Артемівського-Гулака—спомини його слухачів і уривки з творів його автобіографічного характеру.

Стаття—«Поетична творчість Гулака-Артемівського» викладає на початку зміст сучасних Артемівському літературних течій—сентиментально-романтичної і реалістичної, аналізує Гулакову творчість і, нотуючи перевагу в ній реалістичних настроїв, переходить до громадської еволюції Гулака, що привела його до оспівування чеснот миколаївського режиму. Влучно охарактеризовані художні особливості творів Гулака.

Розділ закінчують критичні фрагменти з писань М. Костомарова Ол. Кониського, Ол. Котляревського, П. Куліша, Ф. Пискунова й коротенький бібліографічний покажчик.

З писань Л. Боровиковського вміщено баладу «Маруся» з порівняльним матеріалом: «Светлана» Жуковського, «Ленора» Бюргера, ліричну поезію «Чорноморець», а також 9 байок, з яких одна «Рябко й Зюзько» порівнюється з наведеним текстом криловської байки «Две собаки».

У літературній характеристиці Л. Боровиковський, за довгий час, на нашу думку, О. Дорошкевич приходить до висновку, що «байки Боровиковського доводять нам, що українська література почала єднати все нові кола письменників, почала все помітніше набирати ролі художнього й культурного чинника».

Подано також листи Боровиковського до Максимовича й критичні уривки з писань Ів. Франка й Ол. Кониського.

Творчість Є. Гребінки О. Дорошкевич демонструє, вміщуючи дві ліричні п'єси 8 байок (з трьома Криловськими паралелями), переклад «Полтави» Пушкіна і прозовий уривок «Так собі до земляків». Про літературну діяльність Гребінки в статті О. Дорошкевича сказано дуже мало, не зважаючи на те, що, рівняючи хоч би з Боровиковським, Гребінка значно в літературному відношенні цікавіший. З біографічних матеріалів подано лист Є. Гребінки до Квітки. Уміщено також критичні уривки з творів

¹⁾ О. Д. Дорошкевич. Підручник історії української літератури. «Книгоспілка», Харків—Київ, 1924.

М. Костомарова, П. Куліша, С. Єфремова. В бібліографічному покажчику «Що читати про Є. Гребінку» ми не знайшли згадки про цікаву статтю В. Дорошенка — «Євген Гребінка» (Л. Н. Вістник, 1912, VII-VIII) і про єдину, поки що, в нашій критичній літературі статтю Б. Грінченка (Вільхівського) з відомостями з історії нашої байки — «Гребінчині байки, невеликі замітки одного з читачів» («Правда», 1890, X, стор. 40–60).

«Байкарську» частину цього випуску «Шкільної бібліотеки» закінчує спеціальна стаття І. Шалі про історію байки, потребу в якій ми вже нотували вище, кажучи про відсутність відповідних розвідок в українській мові (побічні відомості, але-ж занадто спрощені, знаходимо в «Поетиці» Д. Загула—Київ, 1923, Вид-во «Спілка», «Теорії поезії» С. Гаєвського,—Катеринослав, 1924, «Книгоспілка», глибше торкається справи М. Зерова першому випуску свого історичного нариса «Нове українське письменство»—Київ, 1924 р., Вид-во «Слово», не згадуємо тут нотованої вже статті Б. Грінченка (Вільхівського) та кількох рядків в «Історії українського письменства» С. Єфремова—3-тє видання, Київ, 1917, Вид-во «Вік»¹⁾). Та, на жаль, стаття І. Шалі—це зовсім не «нарис історії розвитку байки», а якесь накопичення пам'яткових уривків, без аналізу їх, без екскурсів в історію справи, з неможливими перескоками²⁾ то-що. Замовчано зовсім шлях переходу римської байки до Франції, не вважаючи на те, що історія літератури має докладні відомості про ролі в цій справі анонімної збірки—«Ромулуса», яка, зробившись відомою, викликала низку наслідувань латинською і французькою мовою. Немає жодних відомостей про німецьку байку, так само нічого не сказано про байку словенсько-чеську й польську. Про байку російську сказано дуже мало—не згадано зовсім про А. Кантемира, К. Тредьяковського, А. Сумарокова та інші.

Рівно-ж, не подано відомостей про поетику байки—не зважаючи на те, що дуже важливо дати учневі поняття байки, в протизагаді апологів і звіриному епосу. Брак відомостей з поетики зашкодить також і тоді, коли вчителів доведеться хоч би вирішувати з учнями правдивість висловленого ще Лесевичем³⁾ твердження про Гребінку, що «весьма многие из заключающихся в сборнике стихотворений—вовсе не басни», з якою Лесевич робить висновок про те, що «некоторые стихотворения так много и выиграли, что Гребенка, хотя и называл их баснями, вовсе не считал, однако, нужным держаться этой шаблонной формы».

Далі докладно освітлено творчість сучасного романтика А. Метлинського. До біографічних відомостей додано цікаві матеріали—спомини О. Пипина про А. Метлинського з його «Истории русской этнографии», автобіографічний вірш Метлинського «Бабусенька», характерний напис на книзі—подарункові О. Бодянському й уривок з статті А. Метлинського про українську мову. Уміщено 9 характерних для творчості Метлинського віршів, при чому О. Дорошкевич і тут не забуває методичної вартості порівняльного методу й наводить текст віршу Козлова «Сельская сиротка» для порівняння з віршем «Сиротка» А. Метлинського.

Критична стаття О. Дорошкевича, доповнена витягами з праць М. Костомарова й М. Дашкевича, дає добру уяву про постать Метлинського й висвітлює причини захоплення українського письменства романтикою.

Цікаву постать М. Костомарова—поета, вченого й громадського діяча—одного з фундаторів Кирило-Методієвського братства—найслабше освітлено в цьому випуску «Шкільної бібліотеки». Не зважаючи на те, що подано й ширшу, як рівняти до інших, канву біографічних відомостей, й цікаві уривки зі споминів—постать Костомарова намальовано кепсько. Костомаров—лишається в учнів враження—поганенький поет, якийсь учений (про наукові писання його нічого не сказано) і діяч якогось-то «Кирило-Методієвського Братства».

Причини цьому бачимо ми в тім, що О. Дорошкевич помилково відділив усю Кирило-Методієвську справу, гадаючи присвятити їй окремий випуск «Шкільної бібліотеки». В результаті—літературна історія без соціально-політичного тла—Костомаров без авторства «Книга Битія», Костомаров—поганенький поет і ще гірший драматург замість докладно змальованої цікавої фігури інтелігента-революціонера з показаною еволюцією думок і переконань з ліквідаторсько-ревізійними настроями.

Книжка оздоблена п'ятьма портретами й закінчується словничком незрозумілих чи стародавніх слів.

Не вважаючи на занотовані дрібні, переважно, хиби, другий випуск «Шкільної бібліотеки» О. Дорошкевича є цінним здобутком української шкільної літератури.

Третій випуск «Шкільної бібліотеки», присвячений Г. Квітці-Основ'яненку, це чи не найкраще-скомпанований випуск. Розпочинається він стислою, але-ж ґрунтов-

¹⁾ Маємо відомості, що харківський аспірант П. Тиховський працює над історією української байки в зв'язку з історією світової байки.

²⁾ В. В. Лесевич Евгений Павлович Гребенка (Русская Мысль, 1904, 1–2).

ною й вичерпуючою статтею О. Гермайзе «Історичний огляд становища України на початку XIX ст.» і значно полегшує правильне зрозуміння творчості Квітки та його сучасників (на нашу думку, статтею О. Гермайзе слід вчителів скористуватися й для другого випуску «Шкільної бібліотеки»).

Біографічні відомості обмежуються коротким переліком найважливіших у житті Квітки подій, цікавим уривком зі споминів М. Костомарова, а також фрагментами з Квітчиних «Листів до любезних земляків».

З творів Квітки вміщено «Салдатський патрет», до якого додано вичерпуючі примітки, уваги й пояснення, а також уривки з критичних писань О. Бодянського, В. Белінського, П. Куліша та І. Верхратського. Далі надруковано «Марусю», так само добре пояснену, як в окремих примітках, так і в спеціальній статті, «Художні особливості повісті «Маруся», написаної надзвичайно влучно. Стаття докладно розглядає сюжет повісті і, зазначивши шаблонність сюжетної схеми, злегка лише індивідуалізованої Квіткою, розглядає композицію повісті—дуже примітивну—дидактичний вступ, побутово-стенографічні і зворушливі епізоди—ось зовнішня будова твору.

Внутрішню психологічну будову твору розглядає О. Дорошкевич також детально й доводить, що, не вважаючи на те, що «скомпоновано повість не по-мистецькому, з плеча, з великими художніми огріхами», все-ж удалося Квітці скерувати композицію на те, «щоб піднести драматизму дії, щоб як найдужче зворушити читачеве серце». Освітлення дієвих осіб О. Дорошкевич справедливо розглядає, як освітлення ідеалістичне, причиною чого був сентиментальний літературний напрямок, знайти, повіривши твором якого й слід уважати Квітчину «Марусю». Закінчує О. Дорошкевич свою статтю виявленням таємниць впливу «Марусі», які, на думку автора, підлягають в значній мірі «в стилістичних особливостях, у словесній формі художнього мислення автора».

Літературне значіння «Марусі» освітлюють також наведені після статті Дорошкевича уривки з писань О. Бодянського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Петрова, О. Огоновського, Б. Грінченка та Бойка, що дають вичерпуючу картину відношення нашої критики до найкращого Квітчиного твору.

Останнім видруковано оповідання «Перекопине поле». Дуже доречно подано до нього текст народнього переказу для порівняння. Критичну оцінку оповіданню дається в одному лише уривкові з промови І. Верхратського, який добачає в оповіданні добрі прикмети—«як же психологічно вірно і по-майстерськи списано».

Чи не найцінніший в цьому випускові матеріал—це друга стаття О. Дорошкевича—«Літературна діяльність Квітки», в якій автор, влучно сполучаючи потєбніянство з соціально-економічним літературним методом, детально розглядає Квітчину творчість, зупиняючись на таких основних пунктах: дві стихії в Квітчиній творчості (гумористично-побутова й сентиментально-романтична), морально-дидактична тенденція в творах Квітки, сюжети й композиція творів його, художні постаті в них, природа в Квітчиних творах, форма Квітчиних творів. В нашій незначній загалом критичній літературі про Квітку статті О. Дорошкевича належить по праву почесне місце.

Шкода лише, що шановний автор ані трошки не зупинився на Квітці—драматичному письменникові, а також на розгляді російських його творів,—хоч бы «Пан Халявський», і «Столбиков».

Окрім цієї статті, подані й уривки зі статтів М. Костомарова, П. Плетнева, О. Ковалевського, П. Куліша, О. Огоновського, О. Пипина, М. Сумцова і Сергія Єфремова присвячені виясненню загального значіння Квітки в українській літературі.

Випуск закінчується «Матеріалом до вияснення психології творчості Гр. Квітки», находимо листи Квітки до П. Плетнева, М. Максимовича, Т. Шевченка й листи Шевченка до Квітки.

Увесь матеріал випуску надзвичайно уважно постачений численними примітками, увагами й цікавими з методичного боку запитаннями й завданнями для учнів. Старовинні й незрозумілі слова зібрані в доладному словничкові зладженному К. Горецьким. Книжку прикрашує непоганий патрет Квітки.

Наприкінці випуску знаходимо післяслово упорядника, в якому він, подаючи до відома читачів технічні перешкоди, попереджає закиди в можливих відступленнях од новітньої методології, що поступила вперед з часу виготовлення рукопису (р. 1922).

Вважаємо це за вияв надто сумлінної—уваги авторської до читача—книжка прекрасно скомпонована, аж ніяк не втратила за 2 роки з дня складання її своєї здатності й добре придасться нашій сучасній школі. Ждемо дальших випусків «Шкільної бібліотеки».

С. Ірв'яц.

Олександр Блок. «Дванадцять.» Переклад і передмова **В. Бобинського.** Вид. «Нова культура». Львів, 1923.

Може декадентський символізм О. Блока, взагалі ближчий настроям поета В. Бобинського, ані-ж якомусь з наших сучасних поетів, і може через те переклад «Дванадцяти» йому повинен і більше вдатись, ніж комусь іншому. Але спроби перекладу цієї балади на українську мову були вже і в більшості своїй все-ж... невдалі. Говорити про неуміння авторів перекладати чи про їхню неталановитість ми не маємо права, бо ця балада має ті специфічні сластивості, через які її особливо важко перекладати. Написана вона характерним розміром російської «частушки» з додержанням найхарактерніших ознак її, з вживанням специфічно-вуличних, салдатсько-люмпенських слів і фраз і з таким широким, буйним перемінним ритмом вірша. І ось передати цей вірш, «частушки» у перекладі, як взагалі передати дух народньої мови і її розмах у перекладі, надто важко. Знаємо, як важко перекладати на російську мову Шевченка. Тому у перекладі В. Бобинського місця звичайного віршу вийшли краще, напр., кінцевий акорд: «Так ідуть вони повагом» (стор. 28), «Знов ідуть усі дванадцять» (ст. 19) і т. д., а народній стиль «частушки», часто хибує, збивається з ритму, не передає сили буйного віршу Блока.

...Ой бідна нещасна година,
Гірка без уговку
Вітром шита подверта пальтина.
Австрійська винтовка (стор. 15):
...Бух—бух—бу—бух! Пізнаєш вмиль,
Як другому дівча зводить! (стор. 18)
...Революційний крок держить,
Незаспокійний ворог не спить (стор. 14).

Можна-б навести ще кілька таких місць, але зрештою вони губляться в поемі, бо більшість перекладу зроблена чисто, хоч перебої ритму неправильні і сухвата мова. Прекрасно перекладених місць оминати теж не можна, між іншим можна навести такий приклад:

«В тебе, Катенько, на щії
Від ножа не зник ще знак,
В тебе, Катенько, під груддю
Свіжа здрапина, як мак.
Гей, гей, потанцюй!
Ніжка в тебе—хоч цілуй!» (стор. 17)

Загалом, для галицького читача переклад буде мати своє значіння.

Ол. Копиленко.

В. Муриньць «С п а р т а к». Історична п'єса на 5 дій ДВУ, Харків, 1924 р.

Інсценувати роман, тоб-то переробити його в п'єсу для театру, це—важка, й, по більшості, невдячна робота. Вдалих інсценіровок занадто не багато. Це залежить головним чином, від того, що така переробка взагалі буває не більш, як простим перекладом з мови оповідань на мову сценичної дії: автори таких «перекладів» зявляються не художниками, а тільки перекладачами, що сліпо наслідують зразкові, замість того, щоб, використовуючи сюжет, зовсім переробити його відповідно новому завданню. Через те такі інсценіровки невдалі й непотрібні.

Останнє цілком відноситься й до п'єси Муринця, що є переробка роману Джіаваніолі: «Спартак». Роман що-до речі дуже слабкий, але все-ж Джіаваніолі дає більш за Муринця: в романі є і якийсь суспільний фон, і інтрига, й картини. Нічого від цього не залишилось у п'єсі Муринця: ні Рома ні романців, ні боротьби, ні дії. Замість романців, персонажі колишніх «малоруських» п'єс. Немає ні самого повстання рабів, війни, що не без поспіху вели гладіатори, немає й Спартака, ні мелодраматичного Спартака Джіаваніолі, ні якогось іншого, є тільки його бліда тінь.

Взагалі п'єса є невдалий переклад засобами старої «малоросійської драматургії» невдалого історичного роману.

М. Рудаш.

Бібліотека молодого рабочего. В. Вересаев. «Звезда». Стор. 19. З. Золя «В темную ночь», стор. 19. В. М. «Митька Кудряш», стор. 47. В-во «Молодой рабочий». Харьков, 1924 г.

Навряд чи треба було видавати Вересаєву казку «Звезда», яка є звичайним переказом Горкових казок 90-х р.р.

Ця романтична мелодія у мінорному ладі, резиньця людини минулого не торкне ніякої струни у психіці молодого робітника, не торкне тим більш, що Вересаєв не казкар і річ ніякої художньої вартості не має.

Безумовно, «Митька Кудряш» по духові ближче до молодого читача, а ніж Аделя («Звезда»). Це не романтик, що зриває зірки з неба. Митька Кудряш — вояка Кінної армії, бойовий, веселий, моторний парубійко—зразок кавалериста, напівпартизана 19—20 р.р. Автор просто і переконано розказує про просте життя й просту смерть Митьки і ще раз нагадує молоді часи великої боротьби та рядових її героїв. Оповідання напевне буде читатись залюбки.

«В темную ночь» — майже закінчений уривок з роману Золя «Углекопы» — дає картину безрадісного, сумного існування шахтарів східно-північної Франції.

Книжки видано гарно, в чепурненкій обкладинці.

М. Рудаш.

Е. Д. Поливанов. Лекции по введению в языкознание и общей фонетике. Государственное Издательство. Берлин. 1924. Стор. 95.

Зразок українофобства.

Російський Держвидав вславився тим, що іноді в нього вискакують, як Пилип з конопель, книжки сумнівної ідеологічної вартості.

Невеличка книжечка добродія Поліванова — не то щоб непевна по своїй ідеології, а — коли з ласки божої можна називати ідеологію чорносотенного «Киевлянина» контр-революційною, — то й ідеологія цієї книжечки така суть.

Писаннячко д. Поліванова вбране в шати науковости, нахапаної у різних більших людей, в передмові найменовано «курсом», а взагалі уявляє з себе зразок недотепного накопичення «надьорганих», як казав один з персонажів М. Горького, «фактов из истории».

Зміст — універсальний:

Отделы языкознания.

Общая фонетика.

Фонетический состав русского языка.

Основы общей морфологии.

Фонетический состав французского языка.

Фонетический состав немецкого языка.

Фонетический состав английского языка.

Изменения в языке.

Генеалогическая классификация языков.

Коли взяти на увагу, що в «книзі» всього на всього 88 сторінок тексту, то можна уявити, що воно за Мюр і Мереліз. А до того ще й незграбний стиль і «мюр-мерелізівська» мова.

Наведу вісім рядків з передмови, що всього має 16 рядків.

«Книга эта является переизданием части мозга курса, читанного на Женских Педагогических Курсах Новых Языков и предназначается, главным образом, в качестве пособия для готовящихся к преподаванию новых языков». (Підкреслення скрізь мої К. Б.) «Учений» лінгвіст, очевидячки, зле розуміє слово «переиздание», бо-ж на книжці не зазначено, що вона друкується другим чи там третім виданням, а — оскільки я знаю тільки першим. І далі. Вона (цеб-то «книга») «имеет в виду только облегчить фиксацию наиболее необходимых при изучении живых языков сведений по общему языкознанию и фонетике, могущих (?) быть по черпнутыми, как из слушания лекций, так и из чтения пособий по данным предметам».

Так володіє російською мовою людина, що викладає закони цієї мови не тільки слухачам Жіночих курсів, а навіть і червоним генштабистам.

Дуже недолюблює д. Поліванов білоруську мову. Він каже, що можна назвати мовою й мову поодинокі людини, коли вона, наприклад, оригінально вимовляє який-небудь згук. Так от «с этой точки зрения можно назвать языком и говор какой-нибудь деревни, и подговор, и наречие (например, белорусское)».

Достається й українській мові.

На стор. 14 читаємо: «...тот язык, на котором говорит русская интеллигенция, — русский литературный язык; а русский язык, как совокупность говоров, это общее название для всех наречий, поднаречий, диалектов и пр.: великорусских, малорусских и белорусских; окающих и акающих; северных и южных, восточных и западных, — от русских говоров в Галиции до Приамурья».

Добре пише д. Поліванов та тільки запізно трохи він за це діло взявся, бо всю оцю нісенітницю ми вже читали ще до революції — в статтях Савенкова та Струве. Це діло дуже колись доходне було — українофобство, а тепер, під час загальної українізації, вас, Поліванов, за це по голові не поглядять: «школа праці, панебрате!»

Виходить, що даремне «облегчает» д. Поліванов і даремне виявляє своє «лице». Наведена цитата — це тільки плагіат з Петра Бернгардовича Струве, у якого така війна була з українською мовою і таке розкішне «национальное лицо», що про нього хтось з фейлетоністів сказав: «хорошее лицо, — хоть штаны на него надевай».

Кость Буровий.

Географічні етюди. Читанка з початкової географії. Уложили проф. А. Покровський, В. Ястремський, Л. Колесниченко. Стор. 150 Київ, ДВУ, 1924. Мал. 42. Накл. 10.000.

Читанку розбито на 4 частини: Суходіл, Вода, Атмосфера й Українські краєвиди.

Найповніший розділ «вода» — він займає коло 60 стор., а найцікавіший — «українські краєвиди», хоча власне кажучи — назві цього розділу не можна не здивуватися. Бо описи «Бурі на Чорному морі» (Коцюбинського), «Над морем» (Л. Українки), «Через Дніпрові пороги» (Буніна), «Повінь на Дніпрі» (Покровського) і т. п. — хіба-ж це не краєвиди з природи України. А здругого боку «Святі гори на Донці» (Буніна), або «Півострів Крим» (Талієва) чим інші за статті з попередніх розділів. На нашу думку — розділ «Укр. краєвиди» зайвий, а статті з його треба було б розставити на належних місцях у всій читанці — остання від цього безумовно виграла б.

Цікаво, які автори увійшли в «Етюди»? Це Трояновський — 8 статтів (363 усіх) — або 14%, Русова — 7 ст. (11%), Нечаєв, Рудницький — по 6 ст. (по 10%); з поезій і художніх оповідань взято лише 10 шматків (16%), це такі автори: Коцюбинський М., Чехов Ан., Українка Л., Маркович Д. Бунін, Львов, Дніпрова Чайка.

Коли проглянемо — скільки матеріялу дано не про Україну — побачимо, що аж 29 статтів, все описи чужих країн. Особливо — це помітно в розділі «Атмосфера», наче-б то Україна в цьому відношенні нічим не відрізняється від інших країн. Складачі не хотіли пошукати кращого і взяли описи з старих географій та книжок (Смирнов, Воейков, Борисов, Опель і т. п.). Читанку не можна визнати витриманою з боку змісту. Скажемо, невже розділ «Суходіл» дає всіма своїми статтями (12 ст.) повне уявлення теми. Багато говориться про гори, льодовики, гейзери, вибухи, навпаки, про степи, рівнини, ліси Волині, Чернігівщини, та Херсонщини — власне те, що мусить знати учень в першу чергу — майже ні слова. Вже розділ «Вода» в цьому відношенні більш витримано. Зовсім слабкий розділ «Атмосфера».

Правда, складачі, йдучи за життям — ввели статтю «Як людина повітря завойовувала», але таку не цікаву, суху, коротку й неясну, що вона мало дасть дітям, нема чого й говорити вже про дорослих (хоча-б на курсах лікбезу!).

Взагалі величезною хобою «Етюдів» є сухість, малоцікавість, «схоластичність» статтів. Мимо волі пригадуєш гарну книжку Меча «Россія», складену на 80% з художніх, повних краси, цікавості, захоплення — статтів. Там є епізоди з творів Серафимовича, Маміна-Сибіряка, Печерського і др. талановитих не тільки вчених, а й письменників. Діти з захопленням читають збірник Меча і навпаки, заглядають, чи скоро кінець статті в читанці з авторів: «Географічні етюди».

Другою хобою, яку ми відносимо на рахунок Видавництва Державного — це якість і кількість малюнків, коли-б ми стали переконувати читача, педагога, що малюнки в підручниках географії конечно необхідні, нас би вилаяно було дурнями. Але ДВУ — видно в ось такому переконуванні ще має потребу.

Візьмім старезну книгу Раєвського «Підручник географії» і то вона повна малюнків. А підручники Кругер-Чефранова, Герм. Іванова — вони повні чудових оригінальних малюнків — фотографій. Це — книги для царської старої школи. А Радянське Державне Видавництво буквально спекулює малюнками. На 150 стор. друку дає 42 малюнки, надзвичайно гідко виконаних — плями, а не образки. Та до цього звикли, але по змісту, що це за малюнки! Автори-малярі поробили їх в 1700 р. р., не пізніше.

Будь ласка, читачу, поглянь на малюнки на стор. 8, 10, 13, 18, 61 (особливо!), 64 (не гірший попереднього), 66, 77 (!?), 95! Хіба не з архівів старих-престарих витягнено кліша і дано до читанки р. 1924! Сором, ДВУ! Слово чести, заздриш Іванову, Курдову (авторам географій Росії), що зуміли і мали охоту, совість—зібрати фотографії з усієї Росії, нові, правдиві, свіжі, а не дурну мазанину художників, що напевне ніколи не бачили тих явищ, про які дали ілюстрації.

Першою спробою географічної читанки ми рішуче не задоволені. І тільки, якщо перший український (але не радянський, бо радянського хоч краплини там немає, мов би рукою вигребено!) можна пробачити помилки змісту, систематизації та підбору статтів. За малюнки виправдання не має і бути не може, бо це-ж не перший раз ДВУ ось такі «фортелі» утворює.

Читанка слаба. І цим самим, на нашу думку—відкривається широке поле для спроб більш вдалих, краще ілюстрованих і головне—дійсно радянських, з новим, щирим, свіжим змістом, без фальсифікації, взагалі—близьких робітничо-незаможницьким інтересам.

Мих. Маруси.

Первая сельско-хозяйственная и кустарно-промышленная выставка СССР в Москве 1923 г. Сельское хозяйство Украины. Вид. НКЗ УСРР Ст. 1—232,40, з картографами й діаграмами. Харків, 1923 р.

Україна є держава робітничо-селянська, держава, що розвиток і добробут її в найбільшій мірі залежать від піднесення й розвитку сільського господарства,—цієї основи всього нашого народного господарства. Такою була виявлена Україна й на першій сільсько-господарській та кустарно-промисловій виставці СРСР в Москві 1923 р.

Та підготовча велика робота, що велася на Україні перед виставкою, ті численні експонати, що були доставлені для виставки, ті враження, що їх давала виставка,—все це склало багатий матеріал для повного і всебічного освітлення сучасного стану сільського господарства України й перспектив його майбутнього розвитку.

Так складено було й видано НКЗ України збірник «Сельское хозяйство Украины», в складанні якого взяли участь: Всеукраїнське Агрономичне Товариство, Центральне Статистичне Управління України. Відділ Організації Господарства НКЗему.

В збірнику подано короткий огляд головніших природно-історичних та економічних моментів і умов сільського господарства України, приведено відомості про територію, адміністративний розподіл населення, землеволодіння й землекористування, ринки України та її експортні можливості, місце України в СРСР, а також досить докладно освітлено стан сільського господарства України до війни й основні риси його еволюції за останні 7 років.

Численні таблиці, картографи й діаграми як-найкраще ілюструють основні моменти сільсько-господарської продукції України.

Збірник має де-які хиби; чувається, що складався він нашвидку, через що в тексті і в таблицях бракує повної й вичерпуючої характеристики де-яких навіть головніших галузів сільського господарства (культура цукрового буряка, тютюну й инш.), а також зовсім немає відомостей про сільсько-господарську промисловість України.

Але це не зменшує цінності тих відомостей, що є в збірнику. Для робітників земорганів, для лекторів ВУЗів, різних професійних шкіл та курсів, для студентів при майже цілковитій відсутності відповідних підручників, взагалі, для всіх, хто зацікавлений справою відбудови нашого сільського господарства, піднесення експорту, взагалі, найкращою розв'язання питань економіки й політики сільського господарства на Україні, збірник «Сельское хозяйство Украины» є необхідний настольний довідник.

Н. Дубин.

Рудницький Степан. Основа землезнання України. Ч. I й II.—Вид. Українського Університету в Празі (літографовано, як рукопис), ст. 1—526, 4^о, Прага, 1923 р.

Коли зачатком ХХ сторіччя географія звільнилася від опіки філологів, коли вона перестала бути описуванням окремих держав, їх устрою, їхніх міст, армій, переліком рік, озер, височин, низин і т. инш., а перетворилася в цілком самостійну науку про природу та населення того чи іншого краю, тоді лише з'явилася думка про можливість географії України. До того-ж часу, через те, що України не було просто

як політичної одиниці, в європейській науці вона зовсім не існувала, як географічне поняття.

Степан Рудницький, професор Львівського Університету, перший написав курс «Короткої географії України». Року 1910 у Києві вийшла перша частина цього курсу (Фізична географія), а року 1914 у Львові—друга частина (Антропогеографія України).

Через те, що «Географія Рудницького» хронологічно є перший систематичний курс загальної географії України, через те, що інших подібних курсів ми й до останнього часу не маємо (є в нас лише курси економічної географії, початкові підручники для трудшкіл), Рудницький в наших педагогічних колах вважається авторитетом, майже непорушним.

На різних курсах для учителів, українознавства, в вищих школах, технікумах і т. инш., починаючи з 1917 року до останнього моменту, лектори, звичайно, «жарять» за Рудницьким.

Всі майже наші підручники географії України для трудшкіл (Сумцових, Кістяківського, Покровського й Колесниченка й инш.) в великій мірі наслідують Рудницькому, часто-густо передрукуючи дословно з останнього цілі розділи.

Рудницький перший ознайомив і російський загаль з Україною, як географічним поняттям, умістивши свій «Очерк географии Украины» в відомому виданні: «Украинский народ в его прошлом и настоящем», том II, страница 361—380, 8^о, Ленінград, 1916 року.

Західна Європа про Україну, як географічну одиницю, знала так само з «географії Рудницького», що була перекладена на німецьку, французьку й англійську мови,

«Ukraina. Land und Volk. Wien, 1916», «Ukraine. The Land and its People. New-York City, 1918», «L'Ukraine' un aperçu sur son territoire, son peuple etc. Berne, 1919»—зазначені переклади «географії Рудницького», безумовно, сприяли широкому ознайомленню західно-європейського й американського загалу з Україною, як географічною територією.

«Основи землезнання України», що їх зараз рецензуємо, є не що инше, як друге видання, трохи виправлене й доповнене, «Короткої географії України», що вийшла в 1910 і 1914 р.р.

Збігом обставин, автор, яко емігрант, опинився в Чехословаччині і для того, щоб дати українському емігрантському студентству «справжню» географію України, а ще більше для того, щоб заробити якусь копійчину, він, очевидно, й переробив, трохи свій курс, пристосувавши його до сучасних умов.

Що-ж являє собою книга С. Рудницького? Чи й зараз ми повинні ставитись до його, як до авторитета і географічно виховуватись на його «Основах землезнання»?

С. Рудницький дає нам курс географії етнографічної України, цеб-то земель, заселених українцями, незалежно від політичного й економічного стану тих земель, відносячи до України й такі території, де українці складають менш 50% населення (Бесарабія, Ставропілщина). Правда, С. Рудницький одійшов від застарілого погляду на географію, як науку про політичні державні одиниці, він об'єктом географічного вивчення взяв принцип національно-етнографічної території, але тепер географічна наука, особливо-ж у нас, в СРСР пішла ще вперед.

Національно-географічна територія, як об'єкт географічного вивчення, вже нас не задовольняє. Географічний краєвид (ландшафт) і економічний район в їх взаємовідносинах,—це об'єкти сучасної географії. Такий погляд на географію, яскраво визначено сучасною її методологією, але С. Рудницький до цього ще не доріс, його ідеалом є національно-етнографічна територія, через що, ясна річ, для нас він уже не може бути географічним авторитетом.

Книга С. Рудницького поділяється на фізичну географію й антропогеографію. В першій частині, не даючи жадної характеристики того чи иншого ландшафту, автор старим описовим методом розглядає територію України в окремих її частинах, що відрізняються характером своєї поверхні. Але на території України характер поверхні настільки рівнинний, остільки непомітно низини переходять в височини і навпаки, остільки далі маємо різних инших природних факторів (льодовикова діяльність, характер підгрунтя, ґрунту, лісовий, лісостеповий чи степовий характер місцевості, кліматичні умови й т. инш.), які зумовлюють сучасний вигляд географічних ландшафтів (природних районів), що характеристика окремих природних районів України по характеру їх поверхні є занадто примітивною. Чи не є, напр., цілковитим абсурдом характеризувати природу Полтавщини й Харківщини, виходячи з того, що

Полтавщина простяглася на Лівобережній низині, а Харківщина лежить на відногах Центральної середньоруської височини. А з таких абсурдів складається вся «Фізична географія» С. Рудницького.

В другій частині свого курсу автор так само не дає економічної характеристики того чи іншого району. Після статтів загального характеру на такі теми, як: «Український нарід, як антропогеографічна одиниця», «Антропологічні знамена українського народу», «Історична традиція й політичні змагання українського народу», «Культурно-географічне обличчя українського народу», — автор поверхово спиняється на головніших економічно-географічних відносинах України.

Стара своєю методологією праця С. Рудницького нецікава для нас і стара своїм змістом. Спис найважливішої літератури, використаної автором, що подано його в кінці книги, свідчить, що авторові зовсім не знайома та численна й цікава географічна література (особливо з галузі економічної географії), що вийшла після революції на Україні і в Росії. В кінці подано остільки старі, підчас анахронічні відомості, що підручник С. Рудницького стає зовсім непотрібний. Хоч і видано його в 1923 році, але він тепер має таке саме значіння, як «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Семенова-Тянь-Шанського». Старий, нецікавий, анахронічний матеріал, з якого з великою обережністю лише спеціаліст-географ може вибрати потрібні йому відомості. Для загального ж вжитку, особливо для шкіл, книга зовсім не придатна.

Крім того всього, що ми зазначили, книга С. Рудницького непридатна нам і своєю ідеологією. Україна, як національна самостійна держава в етногеографічних межах вусі УНР — такий політичний ідеал С. Рудницького (Книжка видана в 1923 р., а на обгортці видруковано герб князя Володимира).

Доходячи до курйозу, автор намагається довести, що Україна цілком самостійна країна своїм географічним положенням, внутрішньою будовою, розвитковою історією, гідрографією, кліматом, органічним світом і антропогеографічними відносинами. За Рудницьким, — на Україні все краще, ніж в «Московщині» або Польщі, тільки євреї й більшовики, що захопили Україну, зіпсували всі наміри що-до утворення національної держави.

На ст. 205 автор скаржиться, що «з усіх більших народів Європи тепер сами тільки українці не мають своєї національної держави, а їх суцільна територія розділена між Польщу, Чехо-Словаччину, Румунію й Совітську Росію». На ст. 291 автор називає Т. Шевченка батьком українського націоналізму XIX століття.

Далі, автор, очевидно з біллу серця свого, констатує таке: «Вже в перших роках XX віку виринув у кругах молоді постулат самостійної України. Та перейти в кров і кість, не то вже цілого народу, але хоч й інтелігенції не довелося. Бо саме початки XX віку — це часи, коли по всій Україні серед усеї української інтелігенції найбільш поширились різні струї інтернаціонального соціалізму, що плили із Заходу і зі Сходу і заповнили дуже швидко майже цілу українську інтелігентну молодь. Для інтернаціоналістичного світогляду вся дотепершня українська історично-політична традиція являлась безвартісною, всякий націоналізм назадняцтвом...».

«Революція в Росії виказала вже в перших місяцях, що український нарід має в своїм простолюдді дуже гарний матеріал для збудування самостійної національної держави в етногеографічних межах. Недоставало тільки надійного проводу...»

Далі, на ст. 294 автор питає: «Якими шляхами підуть політичні змагання розшматованого світовими подіями українського народу? Можливо, що наступить по стількох нещастях отверезіння, і цілий український нарід одностайне стремітиме до політичного ідеалу самостійної Соборної України в етногеографічних межах. Та можливо також, що інтернаціональні суспільні кличі й надалі держатимуть верх над національним стремліннями...».

Пане Рудницький! Не «отверезиться» вже український нарід.

Нехай живе світова соціалістична революція!

Нехай живе Комінтерн!

Нехай живе Комуністична партія (б.) України!

Нехай живе Радвлада!

Нехай живе Українська Соціалістична Радянська Республіка!

— Такі гасла викинуто в декларації-відозві української радянської інтелігенції, що 15 травня б. р. була зачитана на VIII Всеукраїнській партійній конференції К. П. (б.) У.

Отже «географію» С. Рудницького ми цілком відкидаємо, тому, що «нехай не сподівається на нашу підтримку ніяка українська контр-революція, чи за кордонна чи тутешня» (Декларація 66-ти).

Але тут справа значно складніша. С. Рудницький—піонер, основоположник «Географії України». Пошана йому за це. Але життя йде вперед і С. Рудницький вже не може бути нашим провідником. По інерції-ж, по традиції наші географії все ще не можуть порвати з Рудницьким.

Отже в «географії України» ще немає жовтня. Він прийде тоді, коли ми географи, закинемо колишнього нашого піонера, а тепер старого (ідеологією). нікчемного своїми прагненнями С. Рудницького, коли ми забудемо про його і цілком по-новому—з новою ідеологією і з новою методологією—підійдемо до географічної творчості, до географічного дослідження може й Соборної (як каже С. Рудницький), але Радянської України.

Н. Дубиняк.

Матковський І. В. Олійні рослини. Народня бібліотека № 31—32. Державне Видавництво України. Одеса, 1924 р. Тираж 5.000.

Зараз, коли починає помітно сільське господарство знов набувати промислового характеру, знов пшениця починає в озимині брати гору над житом, слід дати селянинові ґрунтовні вказівки й про олійні рослини. Оскільки головним чином низький ступень сільського господарства залежав у нас від нашої малої культури, треба вчитись, треба читати книжки, особливо про інтенсивні культури. Дуже корисною в цьому напрямку повинна бути книжка Матківського про олійні рослини. Автор докладно зложив свою книжку на підставі географії, природознавства, фізіології, статистики, сільсько-господарської науки. На підставі таких матеріалів читач бачить, що олійні рослини допомагають селянству поліпшити своє господарство, а це треба зробити негайно.

Що до самої книжки, то з свого боку скажу не багато, а саме:

1. План треба було переробити, щоб нарис мав логичну чинність: потреба людини в жирах, існуючі жири, жири із рослин, залежність продукції олійних рослин від клімату та ґрунту, а коли рослини мають значіння сільсько-господарське, технічне й економічне, то треба напружити всі сили людині, щоб олійні рослини відігравали свою природню роль.

2. Автор базується на статистичних відомостях, але не завжди свою думку підтверджує цифрами (стор. 3), дуже багато зупиняється на колишній Херсонщині, хоча це не осередок культури олійних рослин. Крім того, статистичні відомості подані тільки по 1921 р., хоча книжка видана в 1924 р.

3. Ніхто не буде казати, що не слід посилатися на матеріяли досвідних полів, бо вони наближують наше сільське господарство до закордонного, але для чого нам цілком виписки з відчитів Лохвицького досвідного поля (стр. 88—94), та й чому лише цього поля?

4. Слід би дотримуватися нового адміністративно-територіального поділу України, а тому—забути про Таврію (стор. 45), Запоріжжя (стор. 5 и 45), Кременчужчину (стор. 45), «повіти» (стор. 44, 45, 46, 47, 75, 99), та рахувати вже Старобільщину в складі Донецької губернії, а не Харківщини (стор. 45).

Наприкінці ще зупинюся на питанні, де живе автор, бо про це, не знаю через що, трудно дізнатися з книжки; то Західня Україна (стор. 6), то Південна (стор. 69) й Одеса (стор. 86).

О. Ф.

«Кнепель». «Методы рациональной организации предприятий». «Отдел Научной Организации Производства при ГЭУ ВСНХ. Госиздат. Москва, 1924, сторінок 224.

Зміст книжки: Передмова. Вступ. 1. Що може дати заводоуправлінню перша розмова з організатором, 2. Самоаналіз заводоуправління. 3. Обслідування підприємства. 4. Діагноз. 5. Завдання апарату реорганізатора. 6. Робота апарату заводоуправління. 7. Реорганізатор, управління та робітники. 8. Досліди елементів роботи. 9. Бюро виробництва. Аналіз роботи та обрахунок матеріалів. 10. Бюро виробництва. Керування часом роботи, 11. Нормалізація умов роботи. 12. Нормалізація методів роботи. 13. Методи винагороди. 14. Обрахунок продукційности. 15. Обрахунок собівартости. Висновки.

В останній час на російській мові з'являється багато літератури як компіляційної, так і перекладів по питанням наукової організації праці та виробництва. На жаль, здебільшого ці книжки мають характер теоретичних міркувань, або лабора-

торних досвідів і лише виявляють зміст та істоту молоді науки про керування. НОП має ще такий невеличкий стаж, ще так мало розроблені його підстави, що й досягнення його надзвичайно обмежені. Власне кажучи, цим треба пояснювати малу кількість літератури по НОП, яка має застосований характер. Книжка Кнеппеля в зазначених вище сучасних умовах нашої дійсності являється надзвичайно коштовним придбанням в галузі розроблення деталей переходу від старого типу організації до нового типу. Тут знаходимо силу цікавих спостережень і вимог автора, що-до тактовності підходу та знання людської психології. Автор так виявляє завдання кожного підприємства—забезпечити країні можливо більшу кількість своїх виробів, а для того найбільш продуктивно використати свої технічні сили та засоби. Для того головним засобом являється можливо більше проведення принципу розподілу праці та наукового аналізу цього принципу.

Останнє приводить робітника в положення, коли його вже ніщо не відриває від роботи.

Це можливо лише при попередньому плануванні процесу. Виучування способу праці в зв'язку з витратою часу та засобів складає основу для встановлення норми, остільки потрібних для призначення відповідних розцінок-платні. Виучення прилаштованнів заводу та особого складу визначає межі продукційности в якісному та кількостному відношенні. Встановлення контролю систематичного та незалежного за якістю роботи, своєчасністю виконання та ощадністю складає четвертий основний принцип раціоналізації виробництва. Визначаючи шляхи до здійснення цих принципів, автор всебічно, як то видно і з самого змісту книжки, та вдумливо підходить до питань реорганізації підприємства. Він спочатку знайомить с методами встановлення сучасного стану підприємства та методами аналізу цих відомостей. Потім автор підходить так само обережно і надзвичайно вдумливо до питань постановки діагнозу та визначення засобів усунення хиб в організації підприємства.

Книжка читається надзвичайно легко і з великим інтересом. Приведена сила таблиць, діаграм та графіків.

Книжку можна щиро радити нашим робітникам, що працюють на підприємствах, а особливо керівним підприємствами та фабзавкомам.

Проф. Підгаєцький.

Бібліологічні Вісті—Bulletin de bibliologie. Бібліографія, Бібліотекознавство. Бібліофілія, Книжна Справа. Рік I. Грудень, р. 1924, ч. 4, Київ, стор. 61.

Уч. 9 «Червоного Шляху» за р. 1923 в своїй рецензії на ч. 3 «Бібліологічних Вістей» ми підкреслювали вже приємне враження од першого друкованого числа органу Українського Наукового Інституту Книгознавства.

Чергове 4-е число «Бібліологічних Вістей» свідчить про значний поступ цього видання: відділ статтів значно поширено, заведено відділ рецензій (з відзивами лише на книжки бібліологічного змісту) і, нарешті, значно збільшено й краще впорядковано відділ хроніки.

Книжка починається статтею Ф. Ернста «Біжуча художня література про Г. І. Нарбута», в якій автор, оглядаючи писання про славетнього графіка в російській переважно пресі (в українській пресі окрім статті І. Модзалевського в червневій книжці «Нової України» та двох автостаттів у «Збірнику секції мистецтв» Укр. Наук. Т-ва; в ч. 1 «Червоного Шляху» за р. 1923, зупиняється на розгляді творчости Нарбута, підкреслюючи значіння його в розвитку українського графічного мистецтва і, зосібнаїв розвитку художньої української книги, закликає українські мистецькі кола до найпильнішого вивчення нарбутової спадщини. Стаття безумовно на часі й мусить розворушити нашу інертність, що-до розроблення нарбутового доробку. Дуже доречно подано бібліографічні вказівки літератури про Нарбута, хоч і не зовсім вичерпуючі (ми не знайшли в них, прим, вказівок на статтю В. Модзалевського і Г. Нарбута «До питання про державний герб України» в «Наше Минувле», 1918, ч. 1, що свідчить про те, наскільки сумлінно й критично ставився Нарбут до завданнів графіка, а також вказівок на статтю в книжці журналу Печать и Революция.»

У примітці до статті Ф. Ернста редакція «Бібліологічних Вістей» обіцяє згодом умістити окрему статтю, в якій Нарбут-книжник буде на першому місці.

Другою йде стаття С. Постернака—«Всенародня Бібліотека України» (до п'ятирічного ювілею її), в якій автор—директор бібліотеки—дає короткий нарис роз-

витку її, докладно зупиняється на сучасному стані й подає цікаві статистичні відомості¹⁾.

Стаття Ю. Меженка—«Чи потрібні інвентарі в бібліотеках універсального типу»—трактує вже питання бібліотечної техніки. Автор розглядає питання, виходячи з завдань раціональної постановки бібліотечної справи і будує заперечення інвентаря на ілюстрації розбіжності й суперечності поглядів бібліотечних авторитетів (Грезеля, Отле й Хавкиної) на завдання інвентарного запису, а також на практичній непотрібності інвентарної книги, як документу фіксації бібліотечного майна й гадає, що можна обмежитися переліком придбаних книжок у рахунках і доставчих (накладних), листах, а також у спеціальних ордерах.

Ми не можемо погодитися з думкою автора, бо: 1) жаден з цитованих бібліотечних теоретиків не заперечує потреби в інвентарі; 2) суперечності й розбіжні погляди на завдання його не дають ще приводу до знищення інвентаря; 3) практичні поради автора може й придатні для тих бібліотек, що утримуються спеціальними бібліотечними товариствами (а де вони в нас і коли будуть?), тоб-то є самостійними господарчими одиницями, а для наших, універсального типу бібліотек, що, по більшості, адміністративно й господарче підлягають органам народної освіти, вони непридатні, бо-ж усі документи на побуті книжки підуть до центральної установи вкупі з грошовим відчитом, й бібліотека лишиться без всякої фіксації книжкових надбань, або-ж змушена буде вести якісь «ордери», що не є що інше, як той-же інвентар, винший лише формі. На що-ж тоді реформа?

Але-ж стаття Ю. Меженка цікава вже тим, що вона чи не перша в українській пресі розпочинає обговорення справи раціоналізації нашої буденної бібліотечної роботи, що й досі ще стоїть по-за впливом ноп'у.

Так само цікава й стаття О. Олексієвої «Каталог в дитячій бібліотеці» що трактує питання методології бібліотечної роботи з дітьми. Авторка подає цікаві міркування і, отже, гадаємо, що по зачепленому питанню мусять озватися інші робітники дитячих бібліотек, але-ж обговорення справи безумовно треба перенести на сторінки «Радянської Освіти», чи то «Шляху Освіти», бо з погляду ідеї і практики соціального виховання відокремлювати бібліотечну роботу в окрему галузь, одірвану від соціального «єдиного плану освітніх занять» безумовно не доцільно.

Стаття Д. Лисиченка «Стан книжкової торгівлі» трактує цікаву тему, але-ж дуже простенько підходить до справи. На думку автора, стан книжкової торгівлі характеризується тим, «що і як і де» (продається). Отже не знаходимо в статті нічого про книгарську конкуренцію, про спеціально книготорговельний кредит, про підготовку книжкових торговців, про торгівлю через книгоношів, про «стик» російської книги з українською та інші актуальні питання нашого книжково-торговельного дня. До того-ж, автор занадто вульгаризує назви книжок, що не припустимим є в органі УНІК'у. Стаття Лисиченка після редакторських виправок була-б добрим дописом до хроніки «Бібліологічних Вістей». Доводиться жалкувати, що автор—один з найкращих київських книгачів—обмежився поданням такого матеріалу й не дав чогось більше поважного.

Керовник тресту «Київ—Друк» М. Олексієв виступає зі статтею «Хто винен в подорожчанні книги», де перекладає вину підвищення книжкової ціни виключно на торговельний апарат наших видавництв, що роблять значні накидки на собівартість.

Стаття писалася й друкувалася ще в часи панування грошзнака, і авторові її годилося-б знати, що шалене падіння валюти мало свій вплив на розмір книгарської знижки, що дійшла до 40% і вище й відповідну викликала накидку на собівартість.

Автор цілком слушно висуває завдання, як найпильніше взятися за організацію хаотичної книжково-торговельної справи, але-ж це не рятує його од закидів у безпідставності його міркувань про неможливість дальшого зниження поліграфідатків більше, як на 10—15%.

З часу написання статті пройшло не багато часу, і ми однак є свідками значного зниження поліграфічних розцінок, не кажучи вже про наслідки перетарифікації друкарських робітників.

М. Ясинський в короткій замітці «До питання про початок української преси» подає на обговорення істориків української преси питання про першенство «Украинского Вестника» й «Харьковского Еженедельника». Автор не дає остаточних висновків, бо не мав у своїх руках самого «Харьковского Еженедельника», і користу-

¹⁾ Стаття вартує того, щоб зупинитися докладніше на розгляді її, але-ж ми одкладаємо це до кіншого разу й місця, сподіваючися позати докладну рецензію на цікаву книжку того-ж таки С. Пастернака: «Всемирная Библиотека Украины»—Київ, 1924.

ється лише згадкою про нього в «Опыте истории Харьковского Университета» й закликає ширші кола істориків до в'яснення справи.

Уміщену в попередньому числі «Бібліологічних Вістей» «Бібліотековіану Все-народної Бібліотеки України» продовжує В. І в а н и ц ь к і й, подаючи нові матеріали М. І в а н ч е н к о подає інформацію про Міжнародний Бібліографічний інститут в Брукселі, надруковано докладне справоздання про першу усеукраїнську нараду робітників книги (ми подавали про неї інформації в «Червоному Шляху» № 8 за р. 1923. стор. 273).

Далі подані тексти відозв Міжнародного Бібліографічного Інституту про організацію всесвітньої енциклопедії документів і Українського Наукового Інституту Книгознавства, про організацію подібної ж української енциклопедії документів.

Г. Т и с я ч е н к о дуже вчасно висуває справу збирання відомостей про видавництва, друкарні й книгарні на Україні, для складання у майбутньому історії їх. До замітки своєї додає Г. Тисяченко й анкету до видавництв, друкарень і книгарень. На жаль, анкету складено дуже невдало, хаотично й заповнити її дуже буде важко нашим видавничим установам. Анкету, безумовно, треба переробити в напрямі наближення запитань її до звичайних у видавничій відчитності номенклатур відомостей—це забезпечить безсумнівний успіх такої важливої анкети. Статейний відділ закінчує Н. Заглада заміткою про збирання прокламаційно-афішного матеріалу, до збереження якого ставилися в нас до останнього часу дуже недбало, забуваючи про величезне значіння цього справжнього «архіву» жовтневої революції.

У відділі рецензій, заведеному з цього числа «Бібліологічних Вістей», знаходимо три замітки. Ю. Меженко рецензує «Замітки про книгознавство й книгоживання», зібрані й упорядковані Л. Б. й видані р. 1923 в Подєбрадах в Чехії. Рецензія дуже докладно зупиняється на хибих «заміток», але-ж загальові читачів «Бібліологічних Вістей» вона дасть дуже мало—рецензент не подає загального змісту заміток, а хто-ж з читачів «Бібліологічних Вістей» знає подебрадську книжку Л. Б., видану, до речі, в числі 150 прим.? Але-ж з рецензії Ю. Меженка видно, що книжка Л. Б. цікава й варто отже було-б реферувати зміст її на сторінках «Бібліологічних Вістей». Останні дві рецензії А. В и я с т і в с ь к о г о на журнал московської головполітосвіти «Красный Библиотекарь» і Д. Ч у р а я на «Сборник статей по библиотечному делу»—слабенькі.

Х р о н і к а в цьому числі «Бібліологічних Вістей»—дуже широка й цікава—по старому починається «пролегоменами», далі йде «бібліологія і бібліотекознавство» де маємо відомості про значний розмах роботи в цих галузях на Україні загалом в Києві зокрема, «бібліофілія».

Найгірше скомпонований відділ «Книжна Справа», де переплутані історичні відомості з сучасними інформаціями, в одну купу збиті відомості про наші й закордонні українські видавництва. Дуже слабо виявлена діяльність і плани наших радянсько-партійних видавництв.

Є й помилки—категорично нутується число українських видавництв у Львові—14, в той час як їх там по-над 30 за неповними відомостями. Є й недогляди—інформацію про Український Видавничий Фонд у Празі треба було-б доповнити відомостями про політичну фізіономію цієї організації і т. д.

Загальне вражіння од ч. 4 «Бібліологічних Вістей» добре, журнал устатковується й доводиться визнати, що Український Науковий Інститут Книгознавства цілком доречно взявся за видання свого органу.

Природний шлях «Бібліостей» до універсалізації, переходу на критично-бібліографічний журнал з метою уникнення паралелізму,—злиття з харківською «Книгою», але-ж це в майбутньому, як остаточно вималюються фізіономії обох журналів.

С Дз—ко.

Словник чужоземних слів, що увійшли в мову українську. Видавниче Товариство «Час» у Києві, 1924, стор. 214.

Українська словникова література не багата взагалі. Не маємо ми досі академічного словника української мови, тільки-но підійшли до справи складання й видавання термінологічних словників з окремих галузів наук. Ото-ж не дивно, що й у царині словників чужомовних слів зроблено в нас надто мало.

Першу в цій справі спробу зробив В. Д о м а н и ц ь к и й, випустивши року 1906 у Києві невеличкий «Словарик—пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів». Книжечка Доманицького дуже в пригоді стала українській самоосвіті і швидко вийшла з продажу.

Другою спробою був «Словник чужих слів, що вживаються в українській мові» З. Пиптенка, виданий Товариством «Поступ», р. 1918, в Києві.

Словник цей складаючи використав автор, як зазначає сам, матеріал «Словника» Доманицького, додав нового, свого матеріалу (між иншим, усі незрозумілі слова з «Кобзаря» Шевченка), де-що повикидав, і найбільше старовинні українські слова, місце яким, на думку автора, в словниках української мови, та чужомовні вирази кріпко вже вкорінені в нашій мові.

Словник Пиптенка був би корисною підручною книжкою й у наші часи, як би в свій час автор більшу звернув увагу на пояснення соціально-економічних термінів. На жаль, цей саме бік словника найменше відповідає вимогам часу і в словникові зустрічаємо такі, наприклад, «пояснення»—«марксизм»—наука К. Маркса, який в своєму творі «Капітал» доводить, що робітничий клас доти житиме нужденно та доти буде нерівність між людьми, доки капітал (гроші, фабрики, заводи, машини) буде власністю самих багатирів-капіталістів, а бідні за безцінь продаватимуть свою робочу силу. А не буде цього тоді, як капітал стане власністю трудящого люду». (стор. 113).

Третьою спробою мав бути «Орфографічний і пояснюючий словник» Г. Хоткевича, широко задуманий автором Словник ухвалений був до друку Українським Видавництвом Т-ва «Поюр», початий був набором, та, через ліквідацію видавництва, не побачив світа. Потім захожувався видавати його Наркомос, але-ж словник і досі перебуває в рукопису.

Отже, як бачимо, потреба в новому словникові чужомовних слів дуже є нагальною, і заход видавничого Т-ва «Час», безумовно, є на часі.

Рівняючи зі згаданими друкowanими словниками, «Часівський» словник, безумовно, найкращий—вичерпуючий зміст, науковість, стислість пояснень, роблять його потрібним і необхідним для кожного справочником.

Практичну придатність словника ми перевірили на тому, що пояснили за його допомогою чужомовні слова й вирази фахових наукових статтів минулого річника «Червоного Шляху» (Е. Берглера—«Психоаналіз», Ф. Дунаєвського—«Професійний добір», проф. Желехівського—«Принцип відносности»—та проф. Б. Тимофіїва—«Сучасні завдання хемії»), при чому пояснили усі чужомовні слова й вирази, за дуже невеликими винятками.

«Словник» видавництва «Час» складений так, що може слугувати й за примітивний політичний словничок—пояснення соціально-економічних термінів, хоч і короткі, проте, суто наукові, практичне значіння для всіх, хто користуватиметься словником, матиме й те, що поруч із чужими словами наведені в ньому й тотожні по значінню слова українські—народні й новотвори, для чого використано, як старий лексикографічний матеріал, так і нові термінологічні праці останніх часів.

Науково-філологічну оцінку «Словника» подадуть нехай лінгвісти, ми-ж можемо не зазначити вчасности виходу його й сумлінного відношення до справи складачів його—П. Кияниці, В. Лебединського, М. Могилянського, С. Паночіні, М. Пивоваря, Є. Плужника й Л. Савченка.

Друкарських помилок дуже мало. Технічний бік видання на висоті. Ціна (90 коп.)—дорога, беручи на увагу тираж—10.000 примірників.

С. П.

Листи до редакції.

До редакції „Червоного Шляху“.

Постійна Комісія ВУАН для складання Біографичного словника діячів України просить вп. редакцію «Червоного Шляху» дати в ближчому числі місячника місце оцим рядкам, з якими вона звертається до місцевих людей з проханням допомогти її праці.

З щирим поважанням *Мих. Могилянський*.

При Всеукраїнській Академії Наук у Києві працює постійна Комісія для складання Біографичного словника діячів України. Але програма, яку має перед собою Комісія, не може бути виповнена самими Київськими силами і на самому Київському ґрунті. Архіви і книгозбірні Києва не можуть дати повного матеріялу для життєписів українських діячів, особливо тих, що працювали по-за великими центрами, в повітових містах або селах. Багато діячів, достойних зайняти почесне місце в історії українського громадського життя, були близько відомі лише в тісному оточенні того провінціального району, де вони працювали і мали вплив, і тільки там, в споминах місцевих людей, в місцевих архівах та на сторінках місцевої преси можна знайти відповідні про них відомості.

Зібрати і використати цей матеріял мають можливість тільки місцеві наукові і літературні сили.

Отже Комісія Біографичного словника думає, що ці сили не поставляться байдуже до завдання освітити минуле рідного краю характеристиками його діячів та фактами місцевого громадського життя і що в кожному більш-менш значнім осередку української інтелігенції завжди знайдеться кілька осіб, що з охотою візьмуться спільними силами до праці над збиранням потрібних комісії матеріялів, а також по змозі і над науковою їх обробкою. Тому комісія й звертається до місцевих людей, прохаючи їх взяти на себе організацію гуртків для такої роботи й вступити в регулярні зносини з комісією в цій справі. Перш за все такі гуртки мали-б скласти список імен тих діячів свого краю—вчених, письменників, видатних педагогів, адміністраторів, земців діячів громадських і революційних рухів, незалежно від їх напрямку і т. инш., які повинні ввійти в Біографичний словник. Далі треба вияснити всі місцеві джерела біографичного матеріялу—книгозбірні, архіви—державні і приватні, живих людей, у яких можна здобути листи, рукописи та спомини і т. инш. Нарешті, намічена гуртком праця повинна бути поділена між окремими співробітниками. Про зібраний матеріял, особливо про намічену літературну працю кожний гурток повинен сповістити комісію (Київ, вул. Короленка, 54, Акад. Наук), яка має координувати роботи своїх співробітників по певному плану.

Усім гурткам, що організувались би для співробітництва в складанні Біографичного словника діячів України, а також окремим особам, що бажали-б по змозі допомогти Комісії в її праці, Комісія негайно надішле інструкцію для співробітників в якій з'ясовано завдання комісії та основи її праці.

Керовничий над працями Комісії *Мих. Могилянський*.

Книжки, надіслані до редакції.

Володимир Тимошенко. Картели і трести. Модерні форми організації промисловості. З курсу лекцій по економіці промисл., читаних в Українському Університеті в Празі. Вид-во Українського Університету в Празі. Літографіровано, як рукопис, 1923, in quarto, стор. 332.

Доц. Укр. Унів. Д-р І. Мірчук. Лекції по історії етики. Етика старинного світа, рік 1922, на правах рукопису, in quarto, стор. 40.

Степан Рудницький. Основи землезнавання України. ч. I, стор. 200, ч. II, стор. 326. Літографовано, як рукопис. Всі права застережені. Прага, 1923 р. Вид-во Українського Університету в Празі, in quarto.

Проф. Д-р М. Позинський. Міжнародне право. Зміст викладів в Українському Університеті у Празі. Часть перша. Суть і творення міжнародного права. Прага, 1923. Видається, як рукопис, який є власністю автора.

Промышленность Украины. Орган Высшего Совета народного хозяйства Украины. Выходит два раза в месяц. № 23 (6) 1924 г. Издательство В. С. Н. Х. У. С. С. Р., Харьков. Цена отдельного номера 1 рубль, in quarto, стор. 143.

Оксана Суховерська. Рухові забави й гри, з мелодіями й примівками. Львів, накладом Осипа Суховерського, 1924, 8^о, стор. 118.

Музика. Місячник музичної культури. Видає Музичне Т-во ім. Леонтовича. Ч. 1—3, 1924 р., Київ, 8^о, ціна 75 коп., стор. 60.

Записки Київського Ветеринарно-Зоотехнічного Інституту. Том перший. Рік I, 1924, 8^о, стор. 184. Ціна 1 крб. 75 коп., для студентів—1 крб. 50 коп.

П. О. Бузук. Проф. української мови в Одеському Інституті Народної Освіти. Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. Видання Етнологіко-діалектологічної Секції Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН. Одеса, 1924, 8^о, стор. 60.

L. Leder. Die Offensive des Kapitals und die Einheitsfront des Proletariats. 1922, ... der kommunistischen internationale Auslieferungsstelle für Deutschland: Carl Hoym Nachf. Lon Cahnbley, Hamburg 8, 1922, 8^о, стор. 60.

Нова громадська. Орган Вуко ради. Книгоспілка—Київ, ч. 5 червня 1924 року, in quarto, стор. 40, ціна кн. 25 коп.

Радянська Освіта. Орган Наркомосу УСРР і Укрбюро Ц. К. Робітосу. Березень—квітень. Ч. 3—4. Рік видання другий. Видавництво «Шлях Освіти» При Наркомосвіті УСРР, Київ, 1924 р., 8^о, стор. 136.

Знання. Щотижневий науково-популярний і громадський журнал Головополітосвіти, № 19-20, 1924, Вид-во «Червоний Шлях», Харків, in quarto, стор. 30.

Наша Правда. Ч. 2—3. Лютий—березень 1924 р. Видає Комуністична партія Західної України. Стор. 132.

Вісник Сільсько-Господарської Освіти додаток до ж. «Шлях Освіти» ч. 1.—квітня I, ч. 2—травня I, 1924. 8^о, стор. 72.

Глобус. Журнал двохтижневий, ілюстрований № 13—14. Видає газета «Більшовик» 1924, Київ, in quarto, стор. 32.

Шлях до комунізму. Орган Головополітосвіти УСРР. № 3—березень, № 4—квітень, № 5—травень, 1924, рік видання 4-й. Видавництво «Шлях Освіти» при НКО УСРР, Харків, 8^о, стор. 3.000.

Наша школа. Ежемесячный журнал Одесского губернского отдела народного образования, № 1-2, январь-февраль 1924 г. Издания Одесского Губоно, 1924. Второй год издания, 8^о, стор. 214.

Молот. Сатирично-юмористичний ілюстрований часопис. Ч. 11, 1 червня 1924 р. New-York, N T., in quarto, стор. 16.

Робітничий голос. Офіційний орган. У.О.К.С.Р.П.А. Акрон, Огайо. Ч. 3—марта 15, ч. 4—5—мая 1, 1924 р., in quarto, стор. по 8.

Я. Журба. Заранкі. Вершы. Беларуская Коопэрацыйна-Выдавецкаяе Тав-ва «Савецкая Беларусь». Менск, 1924, 16^о, тир. 3000, стор. 100.

А. Круталевич. Элементарная алгебра. Часть вторая. Народны Камісарыят Асьветы Б.Р.С.Р. Дзяржаўнае выдавецтва. Масква—1924,—Ленінград 8^о, тир. 4000, стор. 182+IV.

Н. В. Кашын. Фізика. Часть первая, первая ступень, курс побудоване на основе лабораторных занятка. Переклад з російського 2-га видання А. Круталевича. Наркомас. Б.С.С.Р. Дзяржаўнае Вид-ва Масква—Ленінград, 1924, 8^о, стор. 180, тир. 60000.

Проф. У. Піцета. Гісторыя Беларусі. Часть первая. Наркомас. Б.Р.С.Р. Дзяр-

жаунає вид-ва. Масква—Ленінград, 1924, 8^о, стор. 134, тир. 3000.

Ф. Г. Мікельсар. Початкова Геометрія. Переклад з російського А. Круталевича Наркамас Б.Р.С.Р. Дзяржаунає вид-ва. Масква—Ленінград, 1924 р., 8^о, стор. 106, тир. 15.000.

О. Карманюк. Українська політична еміграція. (Спроба історичного нарису). Накладом вид-ва «Чорномор» Каліш. Табор інтерв'юваних № 10, 1924, 16^о, стор. 42.

С. Д. Н. Сбіє. Гільдовий соціалізм. Переклад М. Галагана. Київ—Прага—Львів. Видання і наклад закордонної групи У.С.-Д.Р.П. 1922, 8^о, стор. 30.

Науковий збірник: Українського Університету в Празі Т. І. Статті проф. Ст. Дністрянського, О. Колесси, проф. Р. Лашенка, проф. М. Лозинського, доц. Ів. Мірчука, проф. Вол. Старосельського, Я. Чикаленка, проф. Ф. Швеця, проф. В. Щербаківського, проф. Ф. Щербини. Прага, наклад Ук. Унів. в Празі, друк держ. друкарні в Празі 1923, стор. 242.

Др. М. Сисак. Про суть та причину туберкульозу. Історичний огляд. Ціна 10 цент. Вид-во «Пролеткульт» Вінніпег, Ман., Канада. 1923.

Царское подполье. Серія «Клубные вечера» Сборник составлен Политпросветом ЦККСМУ. Молодой Рабочий, 1924, 8^о, стр. 104, Тир. 5000.

Очередные задачи комсомола. Сборник материалов. Ком. Союз молодежи Украины. Центр. Ком. «Молодой Рабочий» Харьков, 1924, 16^о, стор. 70. Тир. 3000.

М. Покровский. Экономический материализм. Молодой Рабочий. Харьков 1924, 8^о, стор. 44. Тир. 10000.

П. Коваленко. Будущее общество. Политграмота, книжка за книжкой. (Второе дополненное издание) 10 иллюстраций Молодой Рабочий. Харьков 1924, 8^о, стор. 26. Тир. 10000.

А. Леонтьев. Пролетарское юношеское движение, его причина, характер и цель. Молодой Рабочий. Харьков 1924, стор. 42, 16^о. Тир. 5000.

В. Керженцев. Как читать книгу? Издание «Молодой Рабочий». Харьков, 1924, 16^о, стор. 32. Тир. 10000.

А. Яковлев и М. Окулик. На пути исканий. Второй съезд К. С. М. У. «Молодой Рабочий». Харьков, 1924, 16^о, стор. 118. Тир. 5000.

В. Вересаев. Звезда. Восточная сказка. Библиотека Молодого Рабочего. Харьков, 1924. Из-во «Молодой Рабочий» 16^о, стор. 30. Тир. 10000.

Эм. Золя. В темную ночь. Библ. Молодого Рабочего. Харьков, 1924, 16^о, стор. 20. Тир. 10000.

А. Машкин. Просветная политика за доби диктатури пролетаріату. Переклад Т. Кардиналовської. Державне Видавництво України, 1924, 8^о, стор. 136. Ціна 1 крб. Тир. 3000.

И. М. Владимиров. Ленин в Женеве и Париже, с предисловием Н. А. Семашко. Госиздат Украины, 1924, 16^о, стор. 116. Тир. 10 000

Т. Шевченко. Щоденник (уривки). Під редакцією, з примітками й вступною статтею М. Плевака. Бібліотека Книгоспілки. № 11. Серія критики й історії літератури. Харків—Київ, 1924, 16^о, стор. XXXII+88. Тир. 4.000.

Каталог українських книжок Книгоспілки. Всеукр. Коопер. Книговидавниче і книготоргов. т-во «Книгоспілка» Харків—Київ, 1924, 8^о, стор. 60. Тир. 3.000.

Пролетар. Сільсько-господарський двохтижневик ч. 7. Видає Укрбюро та Харківський Губвідділ Всеработземлісу. Харків, 1924, 8^о, стор. 32. Тир. 6.500. Ціна № 15 коп.

Знання. Щотижневий науково-популярний і громадський журнал Головополітосвіти №№ 21—22, 7 червня 1924 р. Вид-во «Червоний шлях» Харків, in quarto, стор. 36. Тир. 3.000.

Цукровик. Орган Укрбюро Ц. К. Цукровиків. № 2, червень, 1924, in quarto, стор. 24. Ціна 20 коп. Тир. 5.000.

ПОПРАВКА

В книзі «Черв. Шлях» число 4—5, 1924 р., під рецензією на книжку «Нова тура» надруковано помилково—Кость Марусик, а треба—Кость Буровій.

elib.nplu.org

elib.nplu.org

elilib.nplu.org